

ISSN 0453-8048

Міністерство освіти і науки України

В І С Н И К

ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

імені В.Н.КАРАЗІНА

№ 810

Серія: „Питання політології”
збірник наукових праць
Випуск 12

Харків
2008

УДК 32(5)
ББК 66.0

Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна
„Питання політології”. – 2008. – № 810.– 239 с.

Вісник присвячений розгляду актуальних проблем теорії та практики політичних процесів в умовах глобалізації.

Для викладачів, наукових працівників та всіх, хто цікавиться проблематикою політичної науки.

Друкується за рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, протокол № 7 від 27 червня 2008 р.

Редакційна колегія: академік АПН України, докт.філос.наук, професор (відповідальний редактор) **Сазонов М.І.**, докт. філос. наук, професор **Мамалуй О.О.**, докт. філос. наук, проф. **Куць О.М.**, докт. іст. наук, проф. **Калініченко В.В.**, докт. іст. наук, проф. **Кравченко В.В.**, докт. політ. наук, проф. **Півнева Л.М.**, канд. філос. наук, доцент **Дмитришин А.Д.** (відповідальний секретар).

Адреса редакційної колегії:
61077, Харків, пл. Свободи, 4, Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, кафедра політології, тел. 707-51-63.

Статті прорецензовано

Свідectво про державну реєстрацію KB № 11825 – 696 ПР від 04.10.2006 р.

© Харківський національний
університет імені В.Н.Каразіна, 2008

ЗМІСТ

Фісун О.А.

Від патримоніального панування до політичного: генеза європейської владної моделі..... 6

Шаповаленко М.В.

Світовий досвід бікамералізму та перспективи його запровадження в Україні..... 14

Застава І.В.

Умови та критерії формування ліберальної демократії..... 19

Шепєлев М.

Міжнародні відносини в ідеології лібералізму..... 27

Прокопова О. А.

Проблеми геополітичного визначення України..... 31

Под'ячев Д.М.

Українська нація vs європейська інтеграція..... 36

Черниш О.М.

Куди йдемо: у Європу або від Європи?..... 41

Вінникова Н.А.

Недержавні актори у сучасній світовій політиці..... 48

Біденко Ю.М.

Перспективи участі України в міжнародних організаціях: внутрішньо ідеологічні детермінанти..... 54

Кадук Н. І.

Вплив зовнішніх чинників на процес демократизації в Україні..... 60

Кизима С.А.

Національна держава: виклик з боку ТНК..... 66

Романюк О.І.

Консолідація демократії та її особливості в умовах посткомуністичних трансформацій..... 73

Крисенко О.В.

Трансформації російського політичного режиму: від наступника до наступника..... 83

Авксентьєва Т.Г.

Демократичний вибір України: зміст та параметри..... 92

Стогова О.В.

Децентралізація у федераціях: проблеми критеріїв та оцінювання..... 99

Пунченко О.П. Старегія розвитку інформаційної цивілізації як глобальна проблема сучасності.....	105
Матета О.А. Інформатизаційні зміни політичного простору пострадянської України.....	110
Маліс О.В. Тема політичного інтернету в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених.....	116
Поліщук І.О. Електоральна культура: від поняття до концепції.....	122
Панченко Т.В., Нечепоренко Є.В. Специфіка форм і технологій мобілізації електорату у виборчих процесах 2006-2007 рр. (на прикладі Харківської області).....	130
Гармаш Н. С. Особливості використання маніпуляційних технологій мас-медіа в виборчих кампаніях 2006-2007 рр. в Україні.....	136
Здорик М.В. Ліберальні ідеї в програмах українських політичних партій парламенту-2007.....	144
Бучин М.А. Адміністративний ресурс як чинник недотримання демократичних принципів виборів.....	154
Яцунська О.О. Вибори-2007 в Україні: маніпулятивні аспекти політичної реклами.....	159
Бірюкова О.О. Проблемні аспекти культурного розмаїття в контексті етнонаціональної політики України.....	166
Бурмака М. П. Тенденції розвитку етнокультурних суспільних організацій та їх вплив на формування політичної культури в Україні.....	175
Меленцова Г. С. Етнополітичний аналіз проблем мовної свідомості абітурієнтів Слобожанщини	180
Осін В. В. Політологічне знання і методи політичної науки: спроба демістифікації стосунків..	186
Куц Г.М. Політологічна експлікація концепту „оптимізація”.....	194

Волвенко Н.М.

Концептуалізація політичної традиції у контексті формування політичного дискурсу..... 200

Кривошеїн В.В.

Політична ризикологія: у пошуках предметної сфери..... 208

Денисенко І.Д.

Сучасні війни: нові підходи та інтерпретації..... 212

Целуйко М.Є.

Тенденції розвитку сучасного тероризму..... 218

Целуйко В.О.

Типологізація недержавних збройних формувань..... 229

УДК 321.7:316.32

Фісун О.А.

Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна**ВІД ПАТРИМОНІАЛЬНОГО ПАНУВАННЯ ДО ПОЛІТИЧНОГО:
ГЕНЕЗА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ВЛАДНОЇ МОДЕЛІ**

*Стаття присвячена дослідженню специфіки європейської моделі владного устрою в порівняльній перспективі. Особлива увага привертається концептуалізації нової моделі владно-політичних відношень в працях Аврелія Августина, Томи Аквінського, Дж.Фортескью тощо. Відзначається ключове значення диференціації понять *imperium* і *dominium* для розвитку європейського політичного дискурсу та нових уявлень про владу.*

Ключові слова: влада, панування, демократія, *imperium*, *dominium*, *patrimonium*

*Статья посвящена анализу специфики европейской модели власти в сравнительной перспективе. Особое внимание уделяется концептуализации новой модели властно-политических отношений в трудах Аврелия Августина, Фомы Аквинского, Дж.Фортескью. Подчеркивается ключевое значение дифференциации понятий *imperium* и *dominium* для развития европейского политического дискурса и новых представлений о власти.*

Ключевые слова: власть, господство, демократия, *imperium*, *dominium*, *patrimonium*

*The article is devoted to analysis of main features of European power model in comparative perspective. Special attention is focused on theoretical conceptualization of the new model in works of Augustine, Thomas Aquinas, John Fortescue etc. The key role of differentiation between *imperium* / *dominium* and its consequences for European power discourse formations are outlined.*

Keywords: power, domination, democracy, *imperium*, *dominium*, *patrimonium*

Проблеми аналізу владно-політичних особливостей європейського варіанта суспільної еволюції останнім часом усе більше привертає увагу дослідників. Тут, наприклад, можна визначити важливі роботи Ш. Ейзенштадта [1], В. Шлюхтера [2], К. Полані [3], М. Манна [4], Р. Пайпса [5], В. Макніла [6], Дж. Холла [7], які в цілому продовжують і розвивають веберівську традицію аналізу європейського феномену в руслі концепції раціоналізації й “розчаклування світу”. Серед українських і російських досліджень з даної тематики можна виділити праці Л. Васильєва [8], Ю. Павленка [9], Б.С. Єрасова [10], А. Салміна [11], Д.В. Драгунського та В.Л. Цимбурського [12].

Додаткової актуальності розробці даній проблематиці надають неоднозначні й суперечливі результати процесів демократизації на пострадянському просторі, фіаско спроб побудови “правової держави” й інституціоналізації принципу розподілу влад, реального обмеження все ще по суті монократичної влади, а також забезпечення її громадянської підзвітності та контролю з боку суспільства. Все це висуває на передній план сучасної політичної теорії дослідження культурно-політичних передумов демократичних перетворень, особливо генезу інституційних “правил гри”, на основі яких функціонують демократичні політії, а також концептуальних джерел “приборкування та приручення” влади.

Начасі важливим аспектом демократичних досліджень стає аналіз процесів формування й трансформації європейського політичного дискурсу, а також процесів концептуального визрівання нових уявлень про сутність і призначення влади. Істотний прорив у вивченні зазначених питань відбувся після появи новаторських робіт К. Скіннера

[13] і Дж. Покока [14], у яких було акцентоване увагу на значенні концепції республіканізму в генезі сучасної західної демократичної традиції, особливо її античних, середньовічних і ренесансних витоків. У даній статті простежуються основні моменти трансформації європейського соціально-політичного дискурсу, які відбивають становлення та розвиток нових уявлень про владу.

Ключовим фактором, що визначив загальні шляхи становлення нових постантичних типів європейської політичної еволюції, виявилось поширення християнства, яке стало фундаментальною соціокультурною матрицею європейської (західної) моделі цивілізаційного розвитку. За влучним зауваженням Ж. Коттє, “саме у горнилі середньовічного християнства остаточно склалася ідея Європи на засадах єдності релігійної віри” [15, с. 37]. Перетворення християнства в культурно-генетичний код нової європейської цивілізаційної спільноти сприяло принциповій перебудові і переформулюванню основних положень античного політичного дискурсу відразу за декількома напрямками. По-перше, поступово чітко окреслилося принципове розмежування духовної та світської влади (того, що належить Богові, і того, що належить Кесареві) як роздільних сфер, що існують разом, але не змішуються. По-друге, почався процес усвідомлення кожної людини як унікальної особистості, яка володіє власним індивідуальним простором свободи та суверенітету. Цей простір є особливою приватною сферою дії індивідуальних воľ та індивідуальних виборів, яка принципово незалежна від політичної влади та непідзвітна їй. По-третє, соціальне життя як суспільства, так і окремої людини, одержує нові трансцендентні етичні імперативи існування, які задають інший модус і масштаб виміру ефективності політичної влади, а само відповідності/невідповідності універсальним вимогам християнської моралі.

Загальний контур нового розуміння взаємин різних сфер суспільства було закладено Аврелієм Августиним (354-430). Відповідно до його славетного визначення, “державна без справедливості – що це, як не великі банди розбійників?”, – адже останні також виступають стосовно своїх жертв як чисто владні (силові) організації, – і якби така гола влада відбивала сутність примусових повноважень, які перебувають в руках державних інституцій, то тоді, на думку Августина, і таку бандитську зграю також можна було б “вважати якимсь малим царством”. Обґрунтовуючи свою тезу, Августин наводить слова морського пірата, який нібито колись сказав Олександру Македонському: “Через те, що я дію на малому кораблі, мене називають розбійником, ти ж робиш те ж саме, але за допомогою великого флоту, тому тебе називають царем” [16, с. 183-184].

Ідея Августина полягає у тому, що публічно-політична сфера владних взаємин також неминуче повинна стати проекцією принципів християнської справедливості і втіленням вищих принципів, тому що соціальний примус, здійснюваний безвідносно до справедливості, не тільки є морально неприпустимим, але й повністю позбавлений правового характеру. Джерелом легальності соціального порядку за Августином стає “небесна” етика, а не “мирська” політика. “Град Земний” стає проекцією й вторинним стосовно ідеального “Граду Небесного”. Держава, як “спільна справа народу” (відповідно до цicerонівської формули), за Августином повинна існувати насамперед як морально-культурне співтовариство, і лише потім – як співтовариство політичне.

Хоча в епоху Середньовіччя ідея Августина про особливу роль етико-культурної інтеграції публічного простору (“спільної справи”) була витлумачена в теократичній концепції влади в дусі ідеї примата церкви над державою (влади духовної над владою світською), її значення для наступного європейського розвитку виявилось більше фундаментальним: по-перше, вона визначила загальні критерії легітимності державно-правових спільнот; по-друге, встановила принцип, за допомогою якого правовий та державно оформлений примус відокремлюється від голої влади й/або прямого насильства.

Таким чином, соціальний порядок, який використовує примус, не маючи на це

етико-моральні повноваження, у новій моделі європейського політичного розвитку був визнаний нелегітимним. Нові акценти в цій ідеї розставив Тома Аквінський (1225-1274), який виділив три аспекти державної влади: по-перше, власне відносини панування/підпорядкування; по-друге, отримання влади; по-третє, користування нею. Таке розмежування необхідне йому для того, щоб відзначити існування публічно-регулюючого аспекту владних відносин – сфери отримання і користування державною владою. Хоча влада за своєю сутністю має божественний характер, це не стосується до її придбання та використання, оскільки практика владних відносин може істотно розходитись із божественними встановленнями. У своєму незакінченому трактаті “Про правління государів” Тома Аквінський переосмислює аристотелівське трактування політичного співтовариства: “Комусь із тих, хто йде до мети, вдається досягти її прямим, а комусь непрямим шляхом. Тому й у правлінні безліччю зустрічається справедливе й несправдливе. Прямим є всяке правління, якщо воно веде до належної мети, непрямим же – коли до неналежної. Безлічі вільних і безлічі рабів личать різні цілі. Тому що вільний той, хто сам є своєю причиною, а раб – той, хто є тим, чим він є, через іншого. Отже, – робить свій найважливіший висновок мислитель, – якщо безліч вільних людей направляється володарем до загального добра цієї безлічі, це правління пряме й справедливе, яке і личить вільним. Якщо ж правління спрямоване не до загального добра безлічі, а до особистого блага володаря, це правління несправдливе й хибне” [17, с.234].

Найважливішим аспектом нової концепції політичного порядку, яка почала формуватися, стає диференціація публічного й приватного вимірів соціального простору. У роботах Томи Аквінського й Егидія Римського підкреслюється принципове розрізнення двох типів володарювання – царського (*regimen regale*) і політичного (*regimen politicum*). “Коли особа, що керує державою, має повну владу, - пише Тома Аквінський, - таке правління називається царським. А коли правляча особа має владу, обмежену певними законами, - таке правління можна назвати політичним” [18, с. 28]. Керування державою як особистою власністю протиставляється керуванню, що ґрунтується на публічних принципах і законах. Принципово важливим при цьому є те, що “правитель у такому випадку керує всім, що, з огляду на його повноваження, визначено законом, усьому іншому він сам підкоряється законові” [18, с. 29].

Безпосереднім наслідком антично-варварського синтезу стало формування на значній частині Західної Європи дуже оригінальної модифікації не тільки культурно-цивілізаційних, а й політико-економічних структур традиційного суспільства. Найважливішою її особливістю, порівняно з “азійською” та античною моделями було таке розмежування владно-власницьких функцій, яке не тільки передавало суттєвий обсяг її на середні та нижні поверхи соціальної структури, але й регламентувало *взаємні* права й обов’язки нижче- і вищестоящих елементів одного перед іншим. Якщо класична “азійська” модель передбачає лише односторонні обов’язки і принципово виключає права нижчих стосовно вищих, то демаркація прав сюзерена і прав васала зробила їхні обов’язки двобічними, взаємно відповідальними, тобто такими, що мають на увазі той або інший механізм контролю нижчих верств над вищими (див. щодо особливостей європейського феодалізму [19; 20; 21; 22]).

Загальноєвропейське економічне піднесення XI-XIII ст., стимульоване значною мірою загальними політико-владними особливостями нової моделі розвитку, юридично конституювало міський (бюргерського) торгово-підприємницький елемент у специфічний “третій стан” зі своїм особливим статусом. Виникнення “третьої сили” перебудовує весь механізм контролю та координації влади вищих осіб (монархів) таким чином, що до нього допускаються не лише представники знаті й духовенства (перших двох станів), але й бюргерські кола. Виникають станово-представницькі збори (кортеси в Арагоні й Кастилії – 1163 та 1169 рр., парламент в Англії – 1265 р., Генеральні Штати у Франції – 1302 р. і т.

ін.), які суттєво регламентують прерогативи та звужують сферу довільних автономних дій монархів. Показова щодо цього англійська “Велика хартія вільностей” (1215), яка не тільки значно обмежує права корони стосовно своїх підданців, але й говорить про те, що “жодна вільна людина не буде арештованою або кинута за ґрати, або позбавлена майна, або проголошена поза законом, або вигнана, або якимось іншим способом знедолена... не інакше як за законним присудом рівних та законом країни” (див. текст і пер.: [23, с.139]).

Учасником цієї нової системи *Standstaat* (станово-представницької держави) стають міста та області, різні корпоративні групи й уклади, які відстояли й закріпили своє приватне право (привілеї, вільності та пільги) на певний суверенний простір реалізації своїх цілей. Відсутність єдиного світського імперського центру в Західній Європі при збереженні культурно-моральної єдності “християнського світу” створювало передумови виникнення й розвитку горизонтально-диференційованої мережі безлічі автономних корпоративно-територіальних утворень самого різного типу: комун, торгових республік, великих династичних держав (див. більш дет.: [24]).

Одним із найважливіших аспектів нової моделі владних відносин, яка почала виникати, є формування чіткої різниці між поняттями влади та володіння. Влада як сукупність верховних примусових повноважень (*imperium*) відокремлюється від панського володіння даною територією як своєю приватною власністю (*dominium*). Влада перестає розглядатися як приватна власність (домен, вотчина) государя, а володіння земельним простором відокремлюється від влади над людьми. Як пише Н.В. Устрялов, “державній скарбниці, як і приватним особам, можуть належати ділянки землі за правом власності. Але право власності є приватне право, а панування держави над територією має публічно-правовий характер: не *dominium*, а *imperium*, тобто влада веліти та наказувати” [25, с. 80-81]. У цьому контексті поняття *dominium* пов’язується з керуванням державою як своєю особистою власністю (*patrimonium*) і протиставляється політичній владі як відбиттю принципово іншого типу публічно-владного суверенітету. Як пише Р. Пайпс, там, де “право суверенітету і право власності зливаються настільки, що стають невідмінними одне від одного, і де політична влада відправляється в такий же спосіб, як економічна” [26, с. 39], можна говорити про патримоніальний політичний лад. Поняття *patrimonium* уперше зустрічається в римському приватному праві і означає спадкоємне, родове майно, яке є об’єктом домашньої влади (*dominium*) хазяїна дому, пана, і виростає із влади батька родини над членами своєї сім’ї і рабами (див.: [27]). В імператорський період під патримоніальним майном починають розуміти те, що належить римським імператорам на праві приватної власності (див.: [28, с. 185-186]).

У європейській моделі політичної еволюції частково відтворюється найважливіший політичний архетип античної моделі розвитку – розуміння політики у якості “загального блага” і особливого публічно-суспільного процесу, який визначається формулою “що стосується всіх, повинне бути й схвалено всіма”. Джерела вказаних уявлень про сутність і призначення влади походять зі специфіки функціонування політичної сфери в давньогрецькому полісі, де поняття *arche* (верховенства) вперше відокремлюється від поняття *basileia* (правління представників сакральної й/або військово-адміністративної еліти) і здобуває незалежне від конкретних людей значення верховного владного мандата на здійснення функцій панування/підпорядкування. Концептуальне оформлення ця ідея одержує в давньоримській думці, яка фіксує державу (*res publica*) як “спільну справу”, надбання народу (*res populi*), що потенційно унеможлиблює приватну узурпацію “спільного інтересу” з боку будь-якої частини або сегмента суспільства, як і розпорядження “загальним надбанням” у якості своєї приватної власності або спадкоємного майна (*patrimonium*).

Одна з найбільш відомих концептуалізацій нових форм політико-владних відносин була здійснена англійським правознавцем Джоном Фортескью (бл. 1395 - бл. 1477) у

трактатах “Похвала законам Англії” (1468-1470) та “Керування Англією” (після 1471). У цих роботах Фортеस्कью проводить послідовне розмежування двох типів влади: королівської (*dominium regale*) і політичної (*dominium politicum*). При першому типі відносин монарх “може змінювати закони у своєму королівстві, а також накладати на нього податки й повинності без поради з ним; і цей тип володарювання зафіксований цивільним правом у такий спосіб: ‘Що завгодно государеві – має силу закону’. Але зовсім інша справа, якщо монарх править своїм народом політичним чином, тому що в такому випадку він не може ані змінювати закони без згоди своїх підданих, ані накладати на них проти їхньої волі повинності; таким чином, його народ вільно користується своєю власністю під верховенством законів, які він сам бажає, і він не може бути защемлений ні своїм монархом, ні ким-небудь ще” [29, р. 327; порівн.: 30, pp. 109-110]. У другому типі правління, що Фортеस्कью називає *dominium politicum et regale*, влада монарха “погоджена” з народом, і король як голова “політичного тіла” держави не вправі претендувати ні на який інший тип влади над ним, наприклад, “відібрати у народу проти його волі те, що йому належить” [29, р. 329]. Диференціація Дж. Фортеस्कью двох типів володарювання дає можливість для нової, більш послідовної концептуалізації уявлень про співвідношення публічних і приватних інтересів, а також створює передумови розвитку теорії сучасного конституціоналізму й парламентського представництва (див.: [31, pp. 357-363; 32, pp. 87-90]).

Додатковим поштовхом для розвитку уявлень про принципово нові підвалини влади стало завоювання торговельно-бюргерськими колами не тільки прав міського самоврядування, але й політичної самостійності. Перш за все в містах-республіках бачимо найповніший вияв дії інституту представництва як способу вираження інтересів різних соціальних груп та метода формування установ публічно-владного характеру. Розширення горизонту інтелектуального пошуку, економічне зростання та інтенсивне політичне життя італійських міст-держав кінець кінцем створили потужні імпульси для розвитку світської за своєю суттю та загальним спрямуванням культури Відродження. Зокрема, течія “громадянського гуманізму”, яка сформувалася у соціально-політичній думці Відродження, трансформує установку про свободу волі (свободу людини) у політичну теорію *республіканізму*.

Розвиток і громадянська консолідація італійських міст-держав концептуалізувалася мислителями Відродження як становлення “республік”, – політичних співтовариств, заснованих на загальному, а не на приватному (або особистому) розрахунку. Так виникає найважливіша опозиція монархії/республіки як відбиття різних способів організації влади: монархія є узурпація (приватне присвоєння) головою політичного співтовариства загального блага в ім'я своїх власних інтересів, тоді як “республіку”, як відзначає М.В. Ільїн, розуміють як справедливий розподіл загального блага між безліччю (народом), кращими (аристократією) і володарем [24, с. 267]. Загальне для всіх “змішане” республіканське правління, на протигагу правлінню монархічному, надає максимальну можливість для реалізації людської свободи й, у цьому сенсі, є зразком організації усілякого справедливого й гідного людського співтовариства взагалі. Гарантія рівності і справедливості, запорука свободи особи республіканською теорією вбачається у (1) пріоритеті законів і суспільних актів перед інтересами приватних осіб, (2) участі громадян у політичних справах, (3) публічності політичного життя, потенційно доступного всім.

Як відзначає М. В. Ільїн, у республіканській теорії досить чітко можна визначити дві основні концепції: одна – її можна назвати *флорентійською*, – вважала, що республіканський устрій повинен бути орієнтованим на розвиток широкої соціальної активності (*vita activa civilis*) і різнобічної політичної участі (*vita activa politica*) основної маси громадян у житті суспільства з метою максимального розвитку їхніх громадянських чеснот. Інша концепція (яку можна назвати *венеціанською*) виходила з того, що

республіканські інститути повинні нейтралізувати людські пороки й “відбирати” через систему своєрідних фільтрів (тобто, політичних інститутів) лише корисні для політичного співтовариства дії людей [24, с. 299].

Перша модель орієнтувалася на флорентійську *пополанську* демократію з її практикою “широкої” політичної участі і публічністю політичного життя, друга – на досвід олігархічної Венеціанської республіки, яка розробила складну систему високодиференційованих політичних інститутів. Представники першого напрямку (Леонардо Бруні, Маттео Пальмієрі, Аламанно Рінуччіні) наголошували на пріоритеті загального блага перед приватним, участі всіх повноправних громадян у правлінні республікою, необхідності відповідності державної політики інтересам більшості. “Флорентійський” варіант республіканізму, що різко акцентував антиолігархічний і антитиранічний елемент республіканської доктрини, не зміг уникнути небезпек популістської охлократичної трансформації політичної системи, що зумовило як обмеженість зазначеного варіанта політичного розвитку, так й її популярність у середовищі всіх наступних радикально-демократичних рухів усіляких відтінків.

У цьому зв'язку більш історично перспективними виявилися ідеї найвизначнішого представника іншого, “венеціанського” напрямку Франческо Гвіччардіні (1483-1540). На його думку, бідний народ Флоренції не може бути захисником свободи, тому що “кожний жадає багатства”, прагнення до якого “спонукає людину гнатися за приватною користю, не думаючи про честь і славу держави й анітрошки з ними не рахуючись” [33, с. 131]. Стурбований проблемою узурпації права прийняття рішень сірою масою, яка не володіє потрібними чеснотами (*virtù*), Гвіччардіні наполягав на необхідності диференціації функціонально різних поверхів політичного процесу – обговорення рішень (*deliberazione*), яке він резервував для небагатьох гідних, і затвердження рішень (*approvazione*), яке повинне бути відкритим для всіх. Таким чином, зміст республіканського правління для Гвіччардіні складається не у тому, що воно забезпечує участь більшості у керуванні своїми справами, а скоріше у тому, що воно дозволяє більш ефективно стримувати прояви людських пристрастей і тиск приватних інтересів, тобто найкращим чином захищає свободу і безпеку в інтересах усіх. “Плоди свободи і ціль її не у тому, щоб кожен керував державою, тому що керувати повинен лише той, хто здатний і на це заслуговує, а у тому, щоб виконувалися гарні закони і настанови, які за вільного ладу охороняються надійніше, ніж під владою одного або деяких. Омана, від якої так сильно страждає наше місто, полягає у тому, що людям замало однієї свободи й безпеки, вони не заспокоються, доки самі не виявляться у владі” [33, с. 82]. Гвіччардіні, пише Дж. Покок, “залишається щодо цього громадянським гуманістом: сутність його управлінського ідеалу полягає у тому, що еліта повинна попередньо продемонструвати *virtù* перед очима не-еліти. Саме із цієї причини *deliberazioni* небагатьох вимагає *approvazione* з боку більшості. У цьому сенсі Гвіччардіні рішуче протистоїть будь-яким спробам перших зазіхати на сферу компетенції других” [14, р. 255].

Трохи інакше розставив акценти у різних стадіях політичного процесу Донато Джаннотті в “Книзі про республіку венеціанців” (1525-1527). На його думку, вироблення рішень (*consultazione*), їхнє обговорення (*deliberazione*) і виконання (*esecuzione*) повинні бути не просто функціонально розведені, але й доступ до них також повинен бути різним: якщо вироблення рішень може бути довірено деяким, то остаточний вибір і прийняття рішень все-таки повинні здійснюватися більш широкими виборними органами. У цьому контексті державний устрій Венеціанської республіки починає розглядатися у рамках зазначеного напрямку як найбільш оптимальна модель республіканізму, яка втілює на практиці античний ідеал “змішаного правління” (дож представляє монархічний елемент, сенат – аристократичний, велика рада – демократичний). Саме “венеціанський” варіант теорії республіканізму, позначаючи необхідність розробки проблематики розподілу влади,

створення системи стримувань та противаг, окреслює тематичне поле ліберальної політичної думки, сприяючи формуванню своєрідного “венеціанського міфу” (більш докладно див.: [24, с. 297-299; 14, pp. 99-102, 117-120, 272-330; 13, Vol.1, pp. 139-144]). При цьому, як тонко зауважує Дж. Покок, “коли ми аналізуємо зародження доктрини розподілу влади, досить легко побачити, як глибоко воно пов'язано зі страхом корупції, і яку незначну роль грають власне чисті теорії демократії і відповідний спосіб демократичного мислення” [14, р. 288]. Нарешті, конституційний розвиток США, на думку багатьох авторитетних істориків політичної думки, повністю укладається у русло “венеціанського” варіанту республіканської теорії.

Підведемо деякі підсумки нашого аналізу.

Рецепція римського права в європейській політичній думці створює потужний категоріальний апарат, за допомогою якого відбувається концептуалізація нових уявлень про принципи організації влади. Відділення владних публічних повноважень від приватних прав патримоніального типу, верховної влади (*imperium*) над територією від особистої сфери патримоніального панування (*dominium*) стає важливою особливістю не тільки західноєвропейського політичного дискурсу, але й специфічною рисою політичного розвитку Заходу взагалі; особливістю, яка досить чітко відокремлює західні суспільства від східних (див.: [34; 5; 26]). Ключовим аспектом нової концепції політичного порядку стає розподіл суспільного й приватного: владні прерогативи голови політичного співтовариства розглядаються як атрибут його “публічної” посади, але не його особистого “приватного” права як приватної особи; вони не є його патримоніальною власністю, а надаються у функціональне розпорядження для виконання вищих суспільних функцій.

Таким чином, дилема *imperium/dominium*, на нашу думку, є вирішальним моментом для адекватного розуміння змісту політичної боротьби “за демократію” у різних політичних системах, рушійних мотивів поведінки її основних учасників, а також відповідних базових принципів розподілу політичного простору. У рамках більш широкої дослідницької перспективи теза про демократію як протилежність приватного володіння публічною владою може виступати своєрідним “методологічним ключем” до інтерпретації змісту політичних процесів, які відбуваються у процесі модернізації і демократизації сучасних суспільств, а також щодо осмислення реалій глобальної динаміки розвитку всієї світової системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Eisenstadt S.N. European Civilization in a Comparative Perspective: a Study in the Relations between Culture and Social Structure. – Oslo: Norwegian University Press, 1987. – 162 p.
2. Schluchter W. Paradoxes of Modernity: Culture and Conduct in the Theory of Max Weber. – Stanford: Stanford University Press, 1996. – 390 p.
3. Поланьї К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / пер. с англ. А. А. Васильева, С. Е. Федорова и А.П. Шурбелева. Под общ. ред. С.Е. Федорова. – СПб.: Алетейя, 2002. – 320 с.
4. Mann M. The Sources of Social Power. Vol. I. A History of Power from the Beginning to A.D. 1760. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – 550 p.
5. Пайпс Р. Собственность и свобода / Пер. с англ. Д. Васильева. – М.: Московская школа политических исследований, 2000. – 416 с.
6. McNeill W.H. The Pursuit of Power: Technology, Armed Force, and Society since A.D. 1000. – Chicago: The University of Chicago Press, 1982. – 406 p.
7. Hall J.A. Powers and Liberties: The Causes and Consequences of the Rise of the West. – Harmondsworth: Penguin Books, 1986. – 272 p.
8. Васильев Л.С. Восток и Запад в истории (основные параметры проблематики) // Альтернативные пути к цивилизации: Кол. монография. Под ред. Н.Н. Крадина, А.В. Коротаева,

- Д.М. Бондаренко, В.А. Лынши. – М.: Логос, 2000. – С. 96-114.
9. Павленко Ю. История мировой цивилизации. Философский анализ. – К.: Феникс, 2002. – 760 с.
 10. Ерасов Б.С. Цивилизации: Универсалии и самобытность. – М.: Наука, 2002. – 524 с.
 11. Салмин А. Современная демократия: очерки становления. – 2-е изд., расш. и исп. – М.: Ad Marginem, 1997. – 447 с.
 12. Драгунский Д.В., Цымбурский В.Л. Генотип европейской цивилизации // Полис. – 1991. – № 1. – С. 6-14.
 13. Skinner Q. The Foundations of Modern Political Thought. Vol. I-II. - Cambridge: Cambridge University Press, 1978. – 306+406 p.
 14. Pocock J. G. A. The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition. – Princeton: Princeton University Press, 1975. – 603 p.
 15. Коттэе Ж. Эти ценности создали Европу // Европейский альманах. История. Традиции. Культура /Отв. ред. А.О. Чубарьян. – М.: Наука, 1991. – С. 30-46.
 16. Августин А. О Граде Божьем в двадцати двух книгах. Т. I-IV, кн.1-22. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994. – Т. 1. – 396 с.
 17. Аквинский Ф. О правлении государей // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI – XVII вв.) / Под ред. В. И. Рутенбурга, И.П. Медведева. – Л.: Наука, 1990. – С. 217-244.
 18. Аквінський Т. Коментарі до Аристотелевої "Політики" / Пер. з латини О. Кислюка; Передм. В. Котусенка. – К.: Основи, 2003. – 794 с.
 19. Бартлетт Р. Становление Европы: Экспансия, колонизация, изменения в сфере культуры. 950-1350 гг. / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2007. – 432 с.
 20. Блок М. Феодальное общество: Пер. с фр. М.Ю. Кожевниковой. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2003 – 504 с.
 21. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада: Пер. с фр. / Общ. ред. Ю.А. Бессмертного; Послесл. А.Я. Гуревича. – М.: Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.
 22. Dopsch A. The Economic and Social Foundations of European Civilization. – New York: Harcourt, Brace and Co., 1937. – 404 p.
 23. Петрушевский Д.М. Очерки по истории английского государства и общества в средние века. - Изд. 4, исп. и доп. – М.: Гос. социально-экономическое изд-во, 1937. – 224 с.
 24. Ильин М.В. Слова и смыслы: Опыт описания ключевых политических понятий. – М.: РОССПЭН, 1997. – 432 с.
 25. Устрялов Н.В. Элементы государства // Политическая наука. – 2000. – № 2. – С. 76-117.
 26. Пайпс Р. Россия при старом режиме / Пер. с англ. В. Козловского. – М.: Независимая газета, 1993. – 421 с.
 27. Смирин В.М. Римская «familia» и представления римлян о собственности // Быт и история в античности. – М.: Наука, 1988. - С. 18-40.
 28. Коптев А. В. Princeps et dominus: К вопросу об эволюции принципата в начале позднеантичной эпохи // Древнее право. Выпуск 1. – М.: Спарк, 1996. – С. 30-46.
 29. Fortescue J. The Governance of England: otherwise called The Difference between an Absolute and a Limited Monarchy / Edited with introduction, notes and appendices by C. Plummer. – Oxford: Oxford University Press, 1926. – 387 p.
 30. Fortescue J. De Laudibus Legum Angliae (chs. 9-13) // Lewis E. (ed.). Medieval Political Ideas. – New York: Cooper Square Publishers, 1974. – P.327-330.
 31. McIlwain C.H. The Growth of Political Thought in the West. – New York: Macmillan, 1932. – 417 p.
 32. McIlwain C.H. Constitutionalism: Ancient and Modern. – Ithaca: Cornell University Press, 1966. – 180 p.
 33. Гвиччардини Фр. Заметки о делах политических и гражданских / Пер. с итал. М.С. Фельдштейна под ред. Г.Д. Муравьевой; Авт. вступ. ст. и примеч., отв. ред. Л.М. Брагина. – М.: Наука, 2004. – 198 с.
 34. Wittfogel K. A. Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power. – New Haven: Yale University Press, 1957. – 556 p.

УДК 323.27

Шаповаленко М.В.
Харківський національний
університет внутрішніх справ

СВІТОВИЙ ДОСВІД БІКАМЕРАЛІЗМУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ЗАПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

У статті зроблена спроба порівняльного аналізу структур бікамеральних систем парламентаризму у світі. Створення верхньої палати завжди було спрямовано на більш адекватне представництво різних сегментів суспільства в управлінському процесі, з одного боку, а з іншого – метою ставилася ідея створення запобіжників монополізації законодавчого процесу в середині самого парламенту з боку тої чи іншої політичної сили. Наголошено на перевагах і недоліках загальних принципів формування верхньої палати та двохпалатності взагалі.

Ключові слова: бікамералізм, бікамеральні системи, типи бікамералізму

В статті предпринята попытка сравнительного анализа структур бикамеральных систем парламентаризма в мире. Создание верхней палаты всегда было направлено на более адекватное представительство различных сегментов общества в управленческом процессе, с одной стороны, с другой – целью была идея создания сдержек возможности монополизации законодательного процесса в самом парламенте со стороны той или иной политической силы. Подчеркнуты преимущества и недостатки общих принципов формирования верхней палаты и двухпалатности вообще.

Ключевые слова: бикамерализм, бикамеральные системы, типы бикамеральных систем.

The article is devoted to comparative analysis of structures of bicameral systems of parliamentary in the world. Upper chambers are method for optimal representations segments of societies in politics and decision-making process and for regulations between local and regional authorities and the central authorities, entrenched legal rules and standards and the rule of law and placed the separation of powers in modern context.

Key words: bicameralism, systems, types of bicameral systems,

Україна, незважаючи на те, що пізніше за всі пострадянські республіки прийняла Конституцію, швидше за всі внесла зміни до Основного Закону та знову намагається пройти через конституційну реформу. Серед багатьох ідей, які містяться у різних проектах від політичних сил, жваво обговорюється політиками і політологами ідея зміни структури парламенту, зокрема створення із однієї палати дві.

Ідея створення двопалатного парламенту виникала неодноразово за часів існування незалежної України, набуваючи особливої актуальності під час політичних криз та протистояння президентських структур і законодавчої гілки влади. З цього приводу було проведено референдум у 2000 році, за результатами якого приблизно 82% населення висловилося за введення двох палат та скорочення загальної кількості депутатського корпусу. Ба більше, соціологічні дослідження інституту ім. Горшеніна у травні в рамках річної програми досліджень 2008 року „Проект Україна”, що 39,7 % опитаних вважає, що Україні потрібен двопалатний парламент задля покращення представництва регіонів у законодавчій владі. Правда, слід сказати, що 36,6 % – проти цього [1]. Тобто на рівні суспільної думки існує певне сприйняття і через вісім років після референдуму ідеї зміни структури парламенту.

Сучасна політична реформа 2004 р. в Україні мала на меті перерозподіл та значне збільшення повноважень представницької гілки влади. У свою чергу збільшення повноважень парламенту потребує якісно нового підходу до його здійснення. Вибори народних депутатів 2006 і 2007 рр., подальші процеси створення коаліційної більшості продемонстрували, що законодавчий орган представницької демократії в Україні певним чином гальмує процеси поглиблення реформ і збільшує конфліктогенний потенціал у суспільстві, проте не сприяє подоланню регіональному розколу країни. Значною мірою це пов'язано з новим принципом формування депутатського корпусу за партійними ознаками. Враховуючи незначну процентну перевагу правлячої коаліції над опозицією, парламент перестає бути органом регіонального представництва та перетворюється на майданчик перманентного протистояння різних політичних сил. На сьогодні Верховна Рада України не спроможна справитися з покладеними на неї законом повноваженнями в повному і якісному обсязі. Тому є нагальна потреба внесення змін до виборчого законодавства [2].

Питання парламентаризму займає чільне місце у багатьох працях теоретиків державного права та конституціоналізму, соціологів і політологів-компаративістів. Утім проблема бікамералізму у світовій літературі не знайшла належного місця за останні десятиліття, за винятком напрацювань про такі вищі палати, як Сенат Франції, Палата лордів у Великій Британії, Сенат США. Серед фундаментальних досліджень слід виокремити змістовні дослідження Дж. Цебеліса і Ж.Моні [3], колективну монографію за редакцією С.Петерсона і Є.Мугана [4]. Актуальними залишаються й напрацювання А.Ліпхарта щодо конценсуальної та вестмінстерської моделей демократії [5]. Останнім часом ця проблема надзвичайно актуалізована у перспективі чергової позачергової конституційної реформи. Це насамперед можна віднести до нещодавніх публікацій міністра юстиції України М. Оніщука [6] та теоретика конституційного права В. Речицького [7]. Але видається, що слід більш критично ставитися до перспективи радикальних змін парламенту в Україні під кутом зору світової практики двопалатного парламентаризму. Тому головною метою даного дослідження є порівняльний аналіз принципів формування двопалатних парламентів у світі, що, на нашу думку, допоможе і краще зрозуміти сенс дволатності у парламентській світовій практиці і усвідомити можливі шляхи вдосконалення парламентської діяльності в нашій державі.

Упродовж XX століття двопалатність неодноразово ставилась під сумнів у країнах з усталеними інститутами парламентаризму та демократії. Так, Нова Зеландія (1950 р.), Швеція (1971 р.), Ісландія (1991 р.), Шотландія (1999 р.) відмовились від другої палати. Водночас за останню третину XX століття кількість других палат в загальнонаціональних зборах зросла з 45 до 67. Приблизно дванадцять країн знаходяться на різних етапах переходу від унікамералізму до бікамералізму. Двопалатні парламенти діють у всіх великих країнах (крім Китаю). У 87 країнах (без врахування мікродержав), в яких зараз функціонують однопалатні парламенти, 62 (70 %) відносяться до країн третього світу, які отримали незалежність у 60-роки XX століття. Із великих держав (з населенням не менше 50 млн. людей) однопалатні парламенти мають лише Китай, Індонезія, Пакистан, Південна Корея, Туреччина, Україна. На пострадянському просторі шість держав мають двопалатні парламенти, з них п'ять – унітарні (Білорусь, Казахстан, Киргизія, Узбекистан, Таджикистан), одна – федеративна (Російська Федерація).

Таблиця 1

Структура парламентів [складено за: 3, р. 2; 8, р. 99–101]

	унітарні	федеративні	усього
Структура законодавчої влади			
унікамеральні	54	1	55
бікамеральні	12	16	28
всього	66	17	83

Наведенні дані свідчать про те, що в першу чергу двопалатні парламенти є у федеративних державах. Але тим не менше бікамеральність поширена і серед країн із унітарним устроєм. Йдеться в першу чергу йде про можливість створення більш адекватної форми представництва різних сегментів суспільства у політичному процесі та оптимізації діяльності законодавчої гілки влади. В умовах надзвичайної олігархізації всіх квазіпартійних структур стає очевидною неспроможність партій на сучасному етапі представляти суспільство. Тому, мабуть, доцільно за допомогою верхньої палати надати можливість різним регіонам країни впливати на політичний процес.

З історії формування парламентаризму чітко вимальовується роль і функції верхньої палати. Організація двопалатних парламентів, як правило, завжди була наслідком інституціонального компромісу в процесі пошуку нових засад легітимності. Оновлення легітимності ставало на порядок денний, коли або правлячий клас або колишні суверенні держави, провінції та території, інтегруючись у новий політичний порядок, втрачали свої позиції. За допомогою створення другої палати відбувалася компенсація за втрату владних позицій і для соціальних верств (аристократії), і для окремих територій. Яскравими прикладами класового представництва у верхній палаті в унітарних державах є Велика Британія та Ірландія, а представництво територіальних громад федеральних штатів має місце у США та Швейцарії.

Розвиток двопалатного законодавства демонструє істотні інституціональні варіації за масштабами, терміном існування, політичним представництвом та моделлю виборів. Якщо перша (нижня) палата, як правило, обирається прямим, таємним і рівним голосуванням на підставі всезагального виборчого права, то склад других палат формується по-різному. Більше того, під час формування других палат часто-густо порушуються всі демократичні принципи виборчого права та запроваджуються змішані засоби відбору членів палати. Як зазначив дослідник бікамералізму Дж. Коуклі, існує щонайменше вісім принципів формування другої палати: 1) пряме голосування (за тією ж формулою, як і перша); 2) непряме голосування особливою категорією виборців (наприклад, на рівні територіальних одиниць); 3) корпоративне представництво тобто непрямі вибори різноманітними професійними або функціональними виборами; 4) вибори представниками нижньої палати; 5) часткова кооптація своїми колегами по другий палаті; 6) принцип призначення, як правило, головою держави; 7) принцип наслідування; 8) членство за посадою, коли те чи інше призначення означає й додатковий привілей у вигляді місця у верхній палаті [9, с.151-152]. Він також зазначає, що деінде використовуються кілька методів формування палати. В той же час представництво у верхній палаті не обмежено імперативним мандатом. Це викликає сумніви у легітимності ідеї представництва соціальних класів або територіальних громад. Певною мірою кількість населення держави впливає на розміри других палат.

У зв'язку з тим, що палати мають велике розмаїття в розмірах і виборчих правилах, члени кожної палати мають характеристики, які не збігаються з характеристиками протилежної палати. Але, як правило, типовим є невеликий розмір верхньої палати та більш великий термін перебування на цій посаді на відміну від нижньої палати (так, у

Бельгії, Швейцарії, Іспанії та Нідерландах – 4 роки, у Канаді та Великій Британії – довічно (остання у 1999 р. відмінила це правило).

Сьогодні представники в нижніх палатах організовані в межах політичних партій, які відбивають різноманітні розподіли в суспільстві (соціально-економічні, релігійні, ідеологічні, лінгвістичні). Соціальні верстви та територіальні громади, представлені у верхніх палатах, мають невеликі відмінності між собою в рамках партійного представництва порівняно з нижніми палатами.

Причиною різноманітного представництва є те, що невеликі і часто сільські території з однорідним складом і схожими економічними структурами мають своїх представників в другій палаті і обираються або за мажоритарними або плюралістичними принципами, а кількість місць значно обмежена і невелика.

В унітарних державах представництво домінантного соціального класу спричинило панування буржуазії та консервації його позицій у другій палаті.

Отже, можна стверджувати, що за деяким винятком, ліберальні та особливо консервативні партії представлені більшою мірою в другій, ніж у першій палатах.

Відповідно до базової ідеї партійної диференціації можна очікувати, що політичні системи із сильною другою палатою поширюють більш ліберальну та консервативну політичну лінію.

Згідно з теорією А. Лейпхарта відповідно до індексу бікамералізму від 1.0 до 4.0 виокремлюються сильний бікамералізм, поміркований бікамералізм та слабкий бікамералізм. В основі цього поділу покладені принципи формування двох палат (конгруентність/неконгруентність – відповідність формування двох палат, а саме, кількість депутатів, принципи виборів обох палат, рівність виборчих округів) та їхні законодавчі функції (симетричність/асиметричність – баланс у розподілі функцій між двома палатами).

Таблиця 2

Структури палат 21 країн (1971-1996) [складено за: 10, р. 7]

	Неконгруентні	Конгруентні
симетричні	Сильний бікамералізм (4) Австралія, Німеччина, Швейцарія, США	Поміркований бікамералізм (3) Бельгія, Італія, Японія, Нідерланди
асиметричні	Поміркований бікамералізм (3) Канада, Франція, Іспанія, Велика Британія (2.5)	Слабкий бікамералізм (2) Австрія, Ірландія Унікамералізм (1) Данія, Греція, Нова Зеландія, Норвегія (1.5), Португалія, Швеція

Головними інституціональними рисами неконгруентного бікамералізму є:

- представництво територіальних одиниць у другій палаті;
- невиборче представництво в другій палаті (наслідування або призначення);
- непрямі вибори у другу палату;
- різні розміри палат (верхня палата менше);
- великий віковий ценз;
- селекційні критерії, включаючи експертизу, обрання членів другої палати;
- більш тривалий час на посаді члена другої палати;
- часткове оновлення другої палати.

Інституціональні особливості симетричного бікамералізму базуються на дещо інших принципах, а саме:

- обидві палати мають однакові повноваження щодо прийняття законопроектів;
- мають рівні ініціативні можливості;
- мають однакові важелі політичного контролю;
- сенат погоджується із призначеннями в уряді;
- існує певний розділ праці під час імпічменту;
- треба постійно погоджувати питання між двома палатами [11, с. 63].

До переваг сильного бікамералізму можна віднести, те, що він

- знижає інтервенцію держави у ринкові відносини суспільства;
- послаблює реформаційні ефекти;
- стримує центральні органи виконавчої влади по відношенню до федеративних одиниць

Принципи формування другої палати впливають певною мірою на її загальні функції, хоча в кожному окремому типі бікамерального парламенту верхня палата має і свої специфічні функції. Так до загальних функцій верхньої палати можна віднести:

- створення механізмів стримувань і противаг у системі державної влади. Двопалатність створює інституційний контрбаланс концентрації великих повноважень у структурах виконавчої влади, вимагає від урядового кабінету погодження більшості для впровадження відповідного політичного курсу;

- забезпечення політичної стабільності. Дана функція стабілізації надто зростає в умовах унітарних держав, де відсутнє представництво територіальних громад. Структура вищої палати є більш сталою та тривалою по відношенню до структури нижньої палати;

- захист прав меншості. Попередження тиранії більшості через створення балансу між великими та малими штатами була головною проблемою під час підготовки Конституції США;

- покращення законотворчого процесу завдяки існуванню іншої точки зору. Друга палата виконує функцію „палати роздумів”, підвищуючи рівень законодавчої ініціативи та якість законодавчих актів;

- консерватизм у процесі прийняття рішень та гарантія дотримання конституційних засад суспільства завдяки більш тривалій процедурі проходження законопроектів.

Але водночас бікамеральна система має такі серйозні недоліки:

- унікамеральна система працює більш ефективно, тому що друга палата фактично гальмує процес проходження законопроектів;

- друга палата гальмує демократизацію у зв'язку з тим, що її члени не обираються або обираються шляхом непрямих виборів;

- у самій двопалатній системі закладена потенційна вірогідність конфліктів у структурах влади;

- двопалатність може знижувати ефективність законодавчого процесу завдяки тривалу проходженню через комітети;

- двопалатність консервує конституційний устрій і відбиває інтереси правлячої еліти.

Розмаїття бікамералізму свідчить про те, що структура і функціонування парламенту завжди вмонтовані і в особливості державного устрою, і у структуру партійної системи, і у систему оновлення політичних еліт, і у загальнополітичну культуру.

Таким чином, теорія та практика сучасних демократій свідчить про більший рівень демократичності в умовах двопалатних парламентів. Бікамеральність доцільна, якщо нижня та верхня палати мають різні інституціональні засади, а їхня діяльність базується на різних принципах. Необхідність верхньої палати втрачається, якщо вона повністю копіює нижню. Остання формується на підставі політичного представництва від партій, обраних на парламентських виборах, склад верхньої палати повинен орієнтуватися на представництво різних соціальних груп, які важливі для кожного конкретного суспільства та держави, але не мають відповідного представництва в нижній палаті. У такому випадку верхня палата доповнює представництво нижньої палати та регулює більш адекватно баланс інтересів між територіальними одиницями та соціальними верствами населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. http://www.kipu.com.ua/Sotsyolog_research_proekt_kraina_dir.html
2. Дослідження найбільш поширених у світі пропорційних виборчих систем і перспектив їх запровадження у національне державотворення та правотворення: Аналітична доповідь / За заг. ред. к. філос. н. О.А.Фісуна. – К.: НІСД, 2007. – 120 с.
3. Tsebelis G., Money J. Bicameralism. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1997. – 412 p.
4. Patterson S., Mughan A. (eds.) Senates Bicameralism in Contemporary World. Columbus, OH: Ohio University Press, 1999. – 304 p.
5. Lijphart A. Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-one Countries. New Haven, CN: Yale University Press, 1984. – 229 p.
6. Оніщук М Бікамералізм: тренди для України// Дзеркало тижня. – 2008. – №24. – 28 червня – 4 липня.
7. Речицький В. До стратегії розвитку української Конституції // Критика. – 2008. – №5. – С. 2–10.
8. Lijphart A. Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-one Countries. – New Haven, CN: Yale University Press, 1984. – 213 p.
9. Коукли Дж. Двухпалатность и разделение властей в современных государствах // Полис. – 1997. – №3. – С. 148–168.
10. Vatter A. Bicameralism and Policy Performance: The Effects of Cameral Structure in Comparative Perspective // The Journal of Legislative Studies. – 2005. – Vol. 11, No. 2, Summer. 2005. – С. 1–22.
11. Llanos M., Nolte D. Bicameralism in the Americas: Around the Extremes of Symmetry and Incongruence // The Journal of Legislative Studies. – 2003. – Vol. 9, No. 3, Autumn. – С. 54–86.

УДК 321.7:316.32

Застава І.В.

Харківський національний університет
імені В.Н.Каразіна

УМОВИ ТА КРИТЕРІЇ ФОРМУВАННЯ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

У статті аналізуються підходи, які презентовані у західному політичному дискурсі, щодо виокремлення умов формування ліберальної демократії. Виділяються основні критерії сучасної ліберальної демократії.

Ключові слова: демократія, лібералізм, політичні права, відкрите суспільство.

В статье анализируются подходы, представленные в западном политическом дискурсе, относительно условий формирования либеральной демократии. Выделяются основные критерии современной либеральной демократии.

Ключевые слова: демократия, либерализм, политические права, открытое общество.

The article analyses approaches in the western political dyskurs, with regard to the terms of forming of a liberal democracy. It singles out the basic criteria of modern liberal democracy.

Key words: democracy, liberalism, political rights, opened society.

Ліберальна демократія на початку XXI ст. стала домінуючою формою політичних режимів. Сучасні політичні системи західного типу, які виходять коріннями з форм державного устрою XVIII-XIX ст., виникли не просто під впливом лібералізму, їх суть – ліберально-демократичний синтез. Вони успадкували організаційні принципи ліберальних політичних систем: плюралізм, свобода індивіда, еволюційний розвиток, правові закони, а також основні цінності лібералізму (індивідуалізм, егалітаризм, універсалізм). Тому широко використовуване таке визначення західної моделі державного устрою, як західна демократія, багато в чому умовна, і, керуючись строго науковим підходом, її точніше визначати як ліберальна демократія. Підвищений інтерес до поширення та зростання кількості країн, в яких панує ліберально-демократичний режим по-особливого актуалізує розгляд основних умов формування ліберальної демократії. Актуальність окресленої проблематики обумовлена також глибокими політичними змінами в пострадянських країнах, викликаними трансформаціями політичних систем радянського типу на початку XXI ст., і стрімким курсом цих країн до ліберально-демократичних режимів. Тому мета цієї статті полягає у розгляді найбільш вагомих критеріїв та умов для формування ліберальної демократії. Завданням статті є виокремлення (у контексті західного політичного дискурсу) базових умов для формування ліберальної демократії.

Дослідженню процесів демократизації та лібералізації, а саме умовам становлення ліберальної демократії присвячені концепції багатьох провідних західних теоретиків: Ш.-Л. Монтеск'є, Т. Джеферсона, Дж. Медісона, А. де Токвіля, Д. Мілля, Дж. С. Мілля, Ф. А. Гаска, Ф. Петтіта, Й. Шумпетера, Дж. Сарторі, Р. Даля, Е. Гутман, Дж. Бентама, Д. Гелда.

На думку теоретиків лібералізму, ліберальна (представницька) демократія становить головну інституційну новацію, яка має розв'язати проблему врівноваження влади, що опирається на примус і свободу [1]. Турботу лібералів про раціональність, урядування, яке спирається на право, і свободу вибору можна було підтримати як слід за умови визнання політичної рівності усіх зрілих індивідів. Така рівність створювала б не лише безпечне соціальне середовище, в якому б люди мали свободу здійснювати свою приватну діяльність і задовольняти приватні інтереси, а й державу, що під пильним оком політичних представників, підзвітних виборцям, здійснювала б те, що найкраще задовольняє загальні, або громадські, інтереси. Отже, доводили ліберальні демократи, демократична конституційна держава, поєднана з іншими провідними інституційними механізмами, зокрема вільним ринком, розв'язала б проблему забезпечення і свободи, і влади. Ліберальна демократія, як відзначає Д.Гелд – це система врядування, яка складається з “вибраних урядовців”, що беруться “представляти” інтереси та погляди громадян у межах визначених територій, підтримуючи водночас “верховенство права” [2, с. 155].

Тобто ліберальна демократія є формою суспільно-політичного устрою – правовою державою на основі представницької демократії, у якій воля більшості та здатність обраних представників здійснювати владу обмежені в ім'я захисту прав меншості та свобод окремих громадян. Ліберальна демократія ставить своєю метою рівне забезпечення кожному громадянину прав на дотримання належних правових процедур, приватну власність, недоторканність особистого життя, свободу слова, свободу зборів і свободу віросповідання. Ці ліберальні права закріплені у вищих законах (таких, як конституція або статут, або ж у прецедентних рішеннях, винесених верховними судовими інстанціями), які, у свою чергу, наділяють різні державні та суспільні органи повноваженнями з метою

забезпечення цих прав. Основна мета конституції полягає в обмеженні владних повноважень урядовців і правоохоронних органів, а також волі більшості. Досягається це за допомогою цілого ряду інструментів, головними з яких є панування права, незалежне правосуддя, поділ влади (по галузях і по територіальному рівню), що забезпечує підзвітність одних галузей влади іншим. Конституційний захист від диктатури більшості є істотним критерієм переходу до ліберально-демократичного режиму і відрізняє його від інших різновидів демократії [3].

Два класичні формулювання цих позицій можна знайти у філософії Дж.Медісона і в доробку одного з провідних теоретиків англійського лібералізму XIX століття Дж.Бентама. Ліберальну державу Дж.Медісон вважав за головний механізм поєднання інтересів індивідів і захисту їхніх прав. У такій державі, гадав він, існуватиме безпека особи і майна, а політику можна буде зробити сумісною з вимогами великих національних держав, яким властиві складні структури промислового виробництва, торгівлі та міжнародних відносин [4, с. 387].

Паралельно з цим поглядом Дж.Бентам вважав, що ліберальна демократія „має як свою характерну мету та результат – захист своїх членів від утисків і грабунку, і цей захист здійснюють ті функціонери, до послуг яких вона вдається” [5, р. 47]. Демократичний уряд повинен захищати громадян від деспотичного використання політичної влади, байдуже, належить вона монархові, аристократії чи якійсь іншій групі. Отже, ліберальна держава стає немов посередником чи арбітром, а індивіди в громадянському суспільстві задовольняють свої власні інтереси відповідно до законів економічної конкуренції та вільного обміну. Вільне голосування не менш необхідне, ніж вільний ринок, бо головне припущення полягає в тому, що в більшості сфер життя колективного добра можна досягти належним чином тільки тоді, коли індивіди взаємодіють у процесі конкурентного обміну, намагаючись збільшити свою користь за умов мінімального втручання держави [6, с. 150].

Теорію ліберальної демократії навіть можна було проголосити, як заявив Дж. Мілль, „великим відкриттям нових часів”, у якому можна знайти “розв’язок усіх і теоретичних, і практичних труднощів” [7, р. 695]. Тому ліберальна демократія набула своєї вочевидь сучасної форми: сукупності законів та інституцій, що забезпечували найширшу участь більшості громадян у виборі представників, які самі можуть ухвалювати політичні рішення, тобто рішення, які впливають на всю спільноту.

До цієї сукупності входять: обраний уряд; вільні і справедливі вибори, де голос кожного громадянина має однакову вагу; виборче право, що поширюється на всіх громадян незалежно від расових, релігійних, класових, статевих та інших відмінностей; широка свобода совісті, інформації та думки з приводу всіх громадських питань; право всіх дорослих боротися зі своїм урядом та висуватися кандидатом на посаду; незалежність об’єднань – право формувати незалежні об’єднання, зокрема соціальні рухи, групи з певними інтересами та політичні партії [1, с. 161].

Згідно із провідними концепціями ліберальної демократії, для виникнення ліберальної демократії необхідне дотримання ряду умов. У якості таких умов наводяться: розвинена система правосуддя, законодавчий захист приватної власності, наявність широкого середнього класу та сильне громадянське суспільство. Ліберальні демократи можуть послідовно підтримувати судовий контроль, але тоді й тільки тоді, коли цілком упевнено можна стверджувати, що судовики захищатимуть права індивіда краще, ніж інституції, де рішення ухвалюють більшістю голосів [8, с. 146].

Характерною умовою для становлення ліберальної демократії є відкрите суспільство, яке характеризується терпимістю, плюралізмом (у ліберальній демократії політична група, яка перебуває при владі, не зобов’язана поділяти всі аспекти ідеології лібералізму, але вона зобов’язана підпорядковуватися згаданому вище принципу

панування права), співіснуванням і конкуренцією широкого спектру суспільно-політичних поглядів. Завдяки періодично проведеним виборам, кожна із груп, що дотримується різних поглядів, має шанс отримати владу. Однак модель відкритого суспільства затримує консервацію влади правлячою елітою, гарантує можливість безкровної зміни влади та створює стимули, щоб уряд гнучко реагував на запити суспільства [3].

Однією з важливих умов ліберальної демократії, як зазначено вище, є загальне виборче право, що дає кожному дорослому громадянину країни рівне право голосування, незалежно від раси, статі, матеріального становища або освіти. Також важливою умовою ліберальної демократії є забезпечення підзвітності обраних представників перед народом. Тому вибори та референдуми повинні бути вільними, справедливими і чесними. Їм повинна передувати вільна та чесна конкуренція виразників різних політичних поглядів, яка поєднується з рівністю можливостей для виборчих кампаній. На практиці політичний плюралізм визначається присутністю декількох (мінімум двох) політичних партій, які мають значну владу. Найважливішою необхідною умовою для цього плюралізму є свобода слова. Культурні, етнічні, релігійні та інші меншини повинні мати прийнятний рівень можливостей участі в процесі прийняття рішень, який, як правило, досягається шляхом надання їм часткового самоврядування [3].

Хоча ліберальні демократії включають елементи прямої демократії (референдуми), переважна більшість верховних державних рішень ухвалюється урядом. Політика цього уряду повинна залежати тільки від представників законодавчої влади і глави виконавчої влади, які встановлюються в результаті періодично проведених виборів. Підпорядкування уряду яким-небудь силам, які не обираються, не допускається. У проміжку між виборами уряд має працювати в режимі відкритості та прозорості, факти корупції повинні негайно віддаватися розголосу. Як показує досвід, вільні вибори самі по собі рідко забезпечують ліберальну демократію і на практиці часто приводять до „дефектних” демократій [9, р. 33], у яких або частина громадян позбавлена виборчого права, або обрані представники не визначають усю політику уряду, або виконавча влада підпорядковує собі законодавчу і судову, або система правосуддя не здатна забезпечити дотримання закладених в конституцію принципів. Останнє є проблемою, яка найбільш часто зустрічається. Насамперед, ліберальна демократія спирається на верховенство закону і загальну рівність перед ним. Тому саме при ліберальній демократії забезпечується найбільший рівень законності та порядку.

Л. фон Мізес вважав, що позиція, яку лібералізм займає стосовно проблеми функцій держави, є неминучим наслідком його захисту приватної власності на засоби виробництва. Таким чином, захист приватної власності на засоби виробництва вже передбачає дуже суворе обмеження функцій, відведених державі. Самих цих міркувань достатньо, щоб визначити умови, які держава мусить виконати, аби демократії відповідати ліберальному ідеалу. Автор зазначає, що ліберальна демократія не тільки повинна бути спроможною захищати приватну власність; вона також мусить бути так влаштована, щоб спокійний та мирний шлях її розвитку ніколи б не переривали громадянські війни, революції або повстання. Ось де суспільна функція, що виконується ліберальною демократією, знаходить своє застосування. Ліберальна демократія, вважає Л. фон Мізес – це та форма політичного устрою, яка уможливорює адаптацію уряду до бажань керованих ним людей без насильницької боротьби [10, с. 10].

Рівень матеріального добробуту в країні також є однією з умов для переходу країни від авторитарного режиму до ліберальної демократії, і цей рівень відіграє значну роль у забезпеченні її стійкості [11, р. 155]. Наслідком ліберальної демократії є накопичення людського капіталу, невисока інфляція, низька політична та економічна нестабільність і відносно незначне втручання держави в діяльність підприємців. Ряд дослідників вважає, що ці обставини (особливо економічна свобода) сприяють економічному підйому та росту

рівня добробуту всього населення, відображеному у ВВП на душу населення [12, р. 158–176]. Разом з тим, незважаючи на високі темпи економічного росту, кілька ліберально-демократичних країн дотепер є відносно бідними (Індія, Коста-Ріка, Естонія), а ряд авторитарних режимів, навпаки, процвітають (Бруней).

Відзначимо, що рівень лібералізації політичної системи визначається ще й такими критеріями: ступінь публічної змагальності (public contestation), яка включає ступінь допустимості опозиції, чесність політичної конкуренції, відкритість політичних інститутів, а також гарантії, що дозволяють членам політичної системи претендувати на управління суспільством. Демократія покликана створити умови для безперешкодної конкуренції різних соціально-політичних сил за свою долю влади. Вона існує тільки там, де керівники політичної системи відбираються у процесі такої відкритої справедливої конкурентної боротьби, в якій можуть приймати участь у якості активних чи пасивних суб'єктів основні категорії дорослого населення. Другим критерієм виступає рівень політичної участі, тобто залученості (inclusiveness). Вона визначається, виходячи із пропорції населення, що має право брати участь у системі публічного суперництва за владу. Інакше кажучи, другий критерій демонструє потенційні можливості політичної участі та діяльності опозиції, а перший – як і наскільки ці можливості реалізуються [13, с. 9–13].

Ліберальна демократія, на думку Й.Шумпетера, повинна дотримуватись таких критеріїв: політичні права (змагальність, опозиція і участь) + громадські свободи; влада в руках виборних посадовців, баланс влади (обмеження виконавчої), непередбачувані результати виборів, політичне представництво меншин, свобода асоціацій, суспільний плюралізм, незалежні ЗМІ, незалежна судова влада, верховенство права, повага до права власності [14]. Виключаючи монополію на владу зі сторони певної особи, соціальної групи, партії, тощо, ліберальна демократія пропагує ідею найширшого вибору у всіх сферах суспільного життя. Основоположне значення в цьому контексті має свобода економічного вибору та, відповідно, наявність альтернативних засобів існування, як матеріальна передумова людської свободи. Ліберальна демократія в якості самоочевидних, таких, що самі собою розуміються принципів проголошує ідеї приватної власності, вільного ринку, вільного підприємництва тощо [15]. Завдяки тому, що меншість здатна впливати на процес прийняття рішень, ліберальна демократія забезпечує захист приватної власності для забезпечених, соціальний захист для бідних, а також згладжування культурних, етнічних і релігійних конфліктів. Можливість змінити уряд або його політику мирним шляхом і без насильства сприяє стабільності та визначеності в суспільстві. Цьому ж сприяє те, що ліберальна демократія змушує уряд працювати відкрито, повідомляти про свої стратегічні цілі та звітувати про поточні заходи для їхнього досягнення. Свобода слова також дозволяє органам влади бути краще інформованими про реальний стан справ у державі.

Ліберальні демократи обмежують цінність народовладдя визнанням низки базових свобод, що мають пріоритет перед народовладдям і його результатами. До цих базових свобод звичайно належать ті, що їх Дж.Роулз у своїй праці „Теорія справедливості” [16, р. 61] характеризує як основоположні для ідеалу вільних та рівних людей. Тому, найбільш фундаментальні в окресленому контексті критерії ліберальної демократії мають форму громадянських прав і свобод. Більшість із цих свобод були запозичені з різних течій лібералізму, однак набули функціонального значення: свобода слова і думки, друку, об'єднань, релігії, право мати особисту власність, свобода брати участь у виборах і обіймати державні посади, свобода від свавільного арешту та ув'язнення, визначена концепцією верховенства права, право на життя й на гідність особистості, свобода засобів масової інформації та доступ до альтернативних джерел інформації, незалежне правосуддя, рівність перед законом, право на дотримання належних правових процедур в

умовах верховенства закону, недоторканність приватного життя й право на особисту таємницю, свобода пересування й вибору місця роботи, право на освіту, право на вільну працю та свободу від надмірної економічної експлуатації, рівність можливостей. Деякі з перерахованих свобод певною мірою обмежені. Однак усі обмеження мають обов'язково відповідати трьом умовам: вони повинні чітко відповідати закону, переслідувати праведну мету і повинні бути необхідні та адекватні для досягнення цієї мети. Надавши пріоритету базовим свободам, а не демократичному ухваленню рішень, ліберальна демократія принципово лишає простір для судового контролю, стримувань і противаг, поділу гілок влади та інших способів пом'якшення народної волі, які є цілком звичайною річчю для західних конституційних демократій [8, с. 149]. Особливої уваги заслуговує те, що люди, принципово незгодні з доктриною ліберальної демократії (у тому числі, за культурним або релігійним мотивами), нарівні з іншими мають ті ж права та свободи. Це впливає з концепції відкритого суспільства, згідно з якою політична система повинна бути здатна до самозміни й еволюції.

Зміцнення ліберальної (представницької) демократії в такому розумінні стало феноменом, властивим ХХ століттю. Адже тільки наприкінці останніх десятиріч цього століття демократія (відносно) впевнено утвердилась на Заході. Більш того, демократію в принципі широко визнали як придатну модель урядування і за межами Заходу. Д. Гелд у своїй роботі „Моделі демократії” виділив два сучасних типи ліберальної демократії: захисна демократія та еволюційна демократія. Умови, які необхідні для становлення цих моделей ліберальної демократії представлені у Таблиці 1 [1; 2, с. 168–169].

Таблиця 1.

Моделі ліберальної демократії

Ліберальна демократія	
1	2
Захисна демократія (Дж. Бентам)	Еволюційна демократія (Дж. Ст.Мілл)
<i>Принцип(и), обґрунтування</i>	
Громадяни потребують захисту від правителів, так само як і один від одного, щоб гарантувати, що ті, хто правлять, проводять політику, яка відповідає інтересам усіх громадян.	Участь у політичному житті є необхідною не лише для захисту індивідуальних інтересів, а й для виховання поінформованих, соціально активних та розвинених громадян. Політична залученість є невід'ємною для „найвищого і гармонійного” розширення особистих здібностей.

<i>Умови та критерії формування</i>	
1. Суверенітет первинно зосереджений у народі, але передається представникам, які легітимно можуть виконувати державні функції.	1. Суверенітет народу із загальним виборчим правом (разом з „пропорційною” системою розподілу голосів).
2. Регулярні вибори, таємне голосування, конкуренція фракцій, потенційних лідерів чи партій і принцип більшості є інституційними засадами забезпечення відповідальності тих, хто управляє.	2. Представницький уряд (виборні лідери, регулярні вибори, таємне голосування тощо).
3. Державна влада повинна бути	3. Конституційні стримування з метою обмеження та розподілу державної влади та забезпечення розвитку особистих прав,

<p>позаособовою, тобто законодавчо обмеженою, й розподіленою між виконавчими, законодавчими та судовими [органами].</p> <p>4. Центральне місце конституціоналізму з метою гарантування свободи від свавільного поводження [з особою] та рівності перед законом у формі політичних та громадянських прав або свобод, насамперед тих, які пов'язані зі свободою слова, вираження, об'єднання, голосування та сумління.</p> <p>5. Відділення держави від громадянського суспільства, тобто сфера державної діяльності повинна бути загалом суворо обмежена створенням структури, яка дозволить громадянам вести своє приватне життя, не наражаючись на ризик насильства, неприйнятної суспільної поведінки та небажаного політичного втручання.</p> <p>6. Конкуренція між центрами влади та групами інтересів.</p> <p>7. Розвиток політично автономного громадянського суспільства.</p> <p>8. Приватна власність на засоби виробництва.</p> <p>9. Конкурентна ринкова економіка.</p> <p>10. Патріархальна сім'я.</p> <p>11. Збільшення територіальної сфери впливу національної держави.</p>	<p>насамперед тих, які пов'язані зі свободою переконань, почуттів, смаків, обговорень, публікацій, об'єднань та слідування індивідуально вибраним „життєвим планам”.</p> <p>4. Чітке відділення парламенту від державної бюрократії, тобто розмежування функцій вибраних управлінців та спеціалістів (експертів).</p> <p>5. Залученість громадян до різних гілок врядування шляхом голосування, широкої участі у місцевому самоврядуванні, публічних дебатах та суді присяжних.</p> <p>6. Незалежне громадянське суспільство з мінімальним державним втручанням.</p> <p>7. Конкурентна ринкова економіка.</p> <p>8. Приватна власність та контроль над засобами виробництва разом з експериментами з „суспільними” чи кооперативними формами власності.</p> <p>9. Політична емансипація жінок, але в цілому, збереження традиційного домашнього поділу праці.</p> <p>10. Система національних держав з розвиненими відносинами між державами.</p>
---	---

Отже, основні принципи сучасної ліберальної демократії зводяться до наступного: народне представництво (парламентаризм), яке здійснюється за допомогою виборів, розподіл влади та зумовлена ним дія системи стримувань і противаг між окремими гілками влади; верховенство права (будь-який закон повинен мати правовий характер, тобто бути формальним вираженням свободи і рівності людей) та верховенство закону (діяльність держави здійснюється строго на підставі й у межах закону, у суспільних стосунках панує не чиясь суб'єктивна воля, а закон) та ін.

Одним із критеріїв ліберальної демократії є утвердження принципу плюралізму в усіх сферах суспільного життя. Такий плюралізм гарантує умови для боротьби між різними соціально-політичними силами, розв'язання конфліктів, які виникають між ними, досягнення рівноваги і компромісу в суспільстві. Принцип плюралізму разом із принципом стримувань і противаг утворюють головний механізм досягнення балансу сил, який забезпечує найоптимальніший режим для підтримки демократії. Сучасна ліберальна демократія включає принцип „права не погоджуватись” із думками і позиціями інших членів чи груп суспільства. Ліберальна демократія вимагає, щоб усі учасники політичного процесу: влада, опозиція, партії, зацікавлені групи тощо дотримувались демократичних принципів співробітництва, що передбачає загальноприйняту згоду на мирний перехід

влади від однієї партії (переможеної) до іншої, яка перемогла в ході виборчого процесу, в ротатії державних службовців на всіх рівнях влади. Різним незалежним як від держави, так і одна від одної організаціям, асоціаціям, групам тиску повинні бути надані конституційні гарантії мирної конкуренції за доступ до влади. Це, зокрема, виражається в наявності лояльної і конструктивної опозиції в якості законного партнера в демократичному процесі. Відкидаючи будь-яку монополію окремої партії, демократія характеризується власним методом прийняття взаємоприйнятних рішень, який ґрунтується на діалозі, відкритості, терпимості, критичному дослідженні та компромісі. Якщо в тоталітарних і авторитарних системах держава домінує над суспільством, то в умовах ліберальної демократії, навпаки, індивіди домінують над державою чи принаймні суспільство користується значною автономією відносно держави.

Перспективи становлення в країні стабільного та міцного ліберально-демократичного устрою (подібного існуючому в країнах Заходу) також залежить від змін в цінностях і діях політичних суб'єктів (як на рівні лідерів і організацій, так і на рівні мас) у бік раціоналізації та лібералізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Held D. Models of democracy. – Stanford: Stanford University Press (Third Edition), 2006. – 408 p.
2. Гелд Д. Моделі демократії // Демократія: антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2005. – Частина II. – XXVIII+1108с. – С.154–175.
3. Либеральная демократия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Либеральная_демократия
4. Медисон Дж. Основи демократичного врядування // Демократія: антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2005. – Частина II. – XXVIII+1108с. – С. 383–396.
5. Bentham J. Constitutional code. – У кн.: The Works of Jeremy Bentham / Ed. J. Bowring. – Edinburgh: W.Tait., 1843. – Т. IX. – Кн. IV.
6. Бентам Дж. Про принципи корисності // Лібералізм: антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – Частина II. – 1126 с. – С. 149–151.
7. Sabine G.H. History of Political Theory. – London: Harrap, 1963. – 896 p.
8. Гутман Е. Типи і парадокси демократії // Демократія: антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2005. – Частина II. – С. 143-154.
9. Merkel W. Embedded and Defective Democracies // Democratization — 2004. — Vol. 11, No.5. — P. 31–40.
10. Мізес фон Л. Лібералізм у класичній традиції // Лібералізм: антологія. / Упоряд. О.Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – Частина II. – 1126 с. – С. 3–19.
11. Przeworski A., Limongi F. Modernization: Theories and Facts // World Politics. — 1997. — Vol. 49, No. 2 – P. 149–169.
12. Economic Freedom and Unemployment around the World // Southern Economic Journal. – 2007 - Vol. 74(1) – P. 158–176.
13. Даль Р. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція. – Харків: Каравела, 2002. – 216 с.
14. Шумпетер Й.А. Капіталізм, соціалізм і демократія. – К.: Основи, 1995. – 528с.
15. Основні принципи сучасної демократії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://book.li.org.ua/ua/map/r14/142/>
16. Rawls J. A Theory of Justice. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1971. – 261 p.

УДК 329.12

Шепелєв М. А.

Дніпропетровський національний університет

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В ІДЕОЛОГІЇ ЛІБЕРАЛІЗМУ

У статті розглядаються основні риси ліберальної концепції міжнародних відносин, розкриваються особливості її становлення в контексті еволюції ідеологічних парадигм лібералізму (класичного, реформістського і радикального лібералізму).

Ключові слова: лібералізм, міжнародні відносини.

В статье рассматриваются основные черты либеральной концепции международных отношений, раскрываются особенности ее становления в контексте эволюции идеологических парадигм либерализма (классического, реформистского и радикального либерализма).

Ключевые слова: либерализм, международные отношения.

In the article are considered the main features of liberal conception of international relations, disclosed the peculiarities of its becoming in context of evolution of liberalism's ideological paradigms (classic, reformist and radical liberalism).

Key words: liberalism, international relations.

Як відомо, однією з основних класичних шкіл в науці про міжнародні відносини є ідеалізм, що іменується також лібералізмом. Безумовно, переконання представників цієї школи тісно пов'язані з ідеологією лібералізму як такою, але лібералізм взагалі і лібералізм в науці про міжнародні відносини зовсім не тотожні і не співвідносяться як ціле і його частина (тому правильніше все ж таки говорити про школу ідеалізму в науці про міжнародні відносини в протилежність іншій класичній школі – школі реалізму). Окреслена проблематика досліджувалася багатьма теоретиками (В.Вільсон, Т.Гоббс, Т.Джеферсон, М.Ротбард, Л.Хобхауз). Дана стаття не розглядає зміст переконань представників ідеалістів-міжнародників. Метою статті є розгляд питання про те, як загальні методологічні і світоглядні установки ідеології лібералізму в процесі його еволюції визначили характер ліберальних уявлень про міжнародні відносини.

Ліберальна ідеологія сформувалася в епоху, що наступила услід за тривалим періодом релігійних воєн в Європі. До певної міри він був відповіддю на психологічну втому європейської людини від воєн «за істину». Як наслідок – лібералізм відмовився від публічного „сповідання” якоїсь однієї істини. Відтепер кожна людина проголошувалася абсолютно вільною в пошуку і тлумаченні істини, так само як і у відмові від неї. Місце трансцендентної істини зайняла абсолютно „посюстороння” свобода окремо взятого індивідуума в тому, що оточує його земному світі.

Найважливішим моментом ліберальної ідеології є визнання цінності і важливості взаємної співпраці між членами людського співтовариства. Кінцевим ідеалом лібералізму є довершена співпраця всього людського суспільства, здійснювана мирно і без тертя. При цьому ліберальне мислення завжди мало справу зі всім людством, а не просто з його частинами.

Класичний лібералізм був лютим супротивником військових інтервенцій та імперіалізму, виступаючи за нейтралітет і вільну торгівлю. Настільною книгою лібералів був трактат Гуго Гроція „Про право війни і миру” (1625), у якому він виклав теорію справедливої війни як засоби самозахисту. У США ізоляціонізм аж до кінця Першої світової війни був офіційною зовнішньою політикою, висловленою словами Томаса

Джеферсона: „Вільна торгівля з усіма; військові альянси ні з ким”. Правда, це був специфічний ізоляціонізм, що зовсім не означав самоусунення про участі в міжнародному житті, але створював умови для свободи дій.

Ліберальна філософія Гоббса будувалася, як відомо, на тому, що первинною соціальною цінністю і метою є забезпечення миру і безпеки. Власне, ради цього, по думці автора „Левіафана”, і створювалася держава. Відомо, що подоланий зі створенням держави природний стан „війни всіх проти всіх” у Гоббса зберігався у відносинах між державами. Проте решта лібералів по перевазі усвідомлювала недостатність установами миру в кожній окремо взятій країні. Набагато більш важливо, на їх думку, щоб всі нації жили в мирі одна з одною. А для цього країни повинні усвідомити необхідність обмежити поле діяльності держави найвужчими рамками. Тільки в цьому випадку розмір і протяжність території, підвладної суверенітету держави, більше не матиме такого вирішального значення для життя людини, ради чого варто братися за зброю при вирішенні міжнародних конфліктів.

Для методології ліберального мислення характерне дедуктивне сходження від одного загального принципу до окремих випадків, уявлення про правильне розуміння як про самодостатню позаісторичну сферу, твердження про універсальну застосовність всіх законів для всіх історичних і соціальних спільнот, атомізм і механіцизм уявлень як про суспільство, так і про індивіда. Так само, як політичне мислення ліберала охоплює все людство, так і ліберальна правосвідомість вважає законодавство будь-якої країни підлеглим міжнародному праву, і тому вимагає, щоб міжнародні судові і адміністративні органи забезпечили мир між країнами таким же чином, яким судові і виконавчі органи кожної країни відповідають за підтримку миру в рамках власної території.

Але миролюбні за змістом ліберальні теорії виявилися на практиці джерелом вельми агресивної політики. Саме по відношенню до ліберальної Англії був вперше використаний термін „імперіалізм”, щоб охарактеризувати сучасну політику територіальної експансії. Британський імперіалізм спочатку був спрямований не стільки на приєднання нових територій, скільки на створення з підвладних короні різних володінь економічної зони однорідної комерційної політики, вільної від митних бар'єрів. Шляхом створення митного союзу, об'єднуючого домініони і метрополію, англійські імперіалісти прагнули створити захищені експортні ринки. Але тоді ж ліберальні імперіалісти зрозуміли, що набагато краще досягненню експансіоністської мети в масштабах світової економіки сприяє політика „фритредерства”.

Сьогодні цей експансіонізм набув глобальних масштабів і форм, перетворившись на свого роду глобальне „фритредерство”. Демонструючи прихильність тезі про те, що відкриті загальні ринки найкращим чином сприяють процвітанню, як в багатих, так і бідних країнах, ліберали намагаються переконати світ в тому, що вільна торгівля, надаючи кращі можливості для економічно слабких, є найбезпечнішим шляхом до подолання бідності в світі. Опір економічному протекціонізму, таким чином, залишається ключовим зобов'язанням лібералів.

Неолібералізм, або реформістський лібералізм – новий етап еволюції лібералізму, пов'язаний з необхідністю реагувати на загострення конфлікту між Працею і Капіталом в умовах, коли освячена класичним лібералізмом і нічим не обмежена капіталістична експлуатація породила масовий робочий рух. До кінця XIX ст. більшість лібералів прийшли до висновку, що свобода вимагає створення умов для реалізації своїх здібностей, включаючи освіту і захист від надмірної експлуатації. Ці висновки виклав Леонард Трелоні Хобхауз в „Лібералізмі”, де він сформулював колективне право на рівність в угодах („справедлива згода”). В цілому, лібералізм реформіста багато що сприйняв у соціалізму: це і прагнення зміцнитися в робочому середовищі, і прихильність соціальним

реформам, і підтримка регулюючої ролі держави в економіці. Проте головні методологічні і світоглядні установки залишалися незмінними.

Зберігаючи відданість універсалізму класичного періоду, неолібералізм визнавав, що оскільки всі люди народжуються вільними і рівними в своїй людській гідності і правах, то відмінності в традиціях, релігії і культурі не позбавляють людські права їх універсальності. Звідси визнавалося непорушним твердження про обов'язок всякої вільної людини або суспільства захищати право на свободу тих, у кого його немає. Якнайкращим способом захистити свободу в очах неолібералів представляється допомога у формуванні вільних і волелюбних суспільств у всьому світі.

На основі такого ліберального універсалізму Вудро Вільсон висунув концепцію „нового світового порядку”. „14 пунктів” Вільсона містили своїм першим пунктом вимогу відкритих мирних договорів, відкрито обговорених, після яких не буде ніяких таємних міжнародних угод якого-небудь роду, а дипломатія завжди діятиме відверто і на очах у всіх. Висувалася вимога „абсолютної свободи судноплавства на морях поза територіальними водами як в мирний, так і військовий час, крім випадків, коли деякі моря будуть частково або повністю закриті в міжнародному порядку для виконання міжнародних договорів”. Проголошувалося необхідним „усунення, наскільки це можливо, всіх економічних бар'єрів і встановлення рівності умов для торгівлі всіх націй, що відстоюють мир і об'єднують свої зусилля до підтримки такого” [1, с. 27].

Вільсон виступив за „вільне, щиросердне і абсолютно неупереджене розв'язання всіх колоніальних суперечок”, за умови, що при вирішенні цих питань повинні в рівній мірі враховуватися як інтереси населення, так і „справедливі вимоги” уряду метрополії. Найважливіша ініціатива Вільсона полягала в утворенні „загального об'єднання націй на основі особливих статутів в цілях створення взаємної гарантії політичної незалежності і територіальної цілості як великих, так і малих держав” [1, с. 28]. На Лігу Націй покладалася місія протистояння країнам-агресорам і превентивного вирішення конфліктів.

У ХХ столітті неоліберали позиціонують себе як послідовну миролюбну силу, виступаючи з ініціативами про скорочення озброєнь і роззброєння. Разом з тим вони вважають, що будь-якій війні можна запобігти, а мир на планеті і економічне процвітання встановляться, лише якщо всі нації дотримуватимуться визначених Ліберальним маніфестом 1947 р. умов:

„а) тверда відданість світовому устрою націй, що вільно увійшли до нього, великих і малих, при одному для всіх законі та справедливості і здатності реалізовувати міжнародні зобов'язання;

b) повага права кожного народу користуватися основними людськими свободами;

c) повага мови, віри, законів і звичаїв національних меншин;

d) вільний обмін ідеями, новинами, товарами і послугами між народами, а також свободи пересування усередині кожної країни і між всіма країнами; відсутність цензурних і протекціоністських торгових бар'єрів і обміну правилами і інструкціями;

e) розвиток відсталих регіонів світу при співпраці з місцевим населенням в його інтересах і інтересах всього світу” [2].

У атмосфері післявоєнної боротьби країн третього світу проти колоніалізму неолібералізм узяв на озброєння ідеї боротьби проти зосередження влади, матеріальних ресурсів і технологій в групі розвинених країн, зробивши акцент на колективному праві суспільства на мир, на самовизначення, на економічний розвиток і на доступ до загальнолюдського надбання (природні ресурси, наукові пізнання, культурні пам'ятники). Пильна увага стала приділятися питанням міжнародної екології та гуманітарної допомоги.

Відображаючи подібні переконання, Ліберальний маніфест 1997 р. проголосив, що „тісна співпраця демократичних суспільств в усьвітніх і регіональних організаціях в рамках міжнародного права, за умови пошани до прав людини, до прав національних і

етнічних меншин і участі в світовому розвитку, є необхідна основа для світу у всьому світі і економічній і екологічній стабільності” [2].

У цьому документі вітаються пошана, що „росте, до прав людини, що виражається як в їх дотриманні усередині держав, так і у визнанні їх як суб'єкт міжнародного контролю у разі потреби втручання”, „консолідація відкритої міжнародної економіки в узгоджених рамках міжнародного регулювання”, „зміцнення міжнародного права, світових і регіональних установ”, „визнання того, що колективна відповідальність в рамках світової спільноти перетворюється на загальне зобов'язання боротися з бідністю в світі і захищати глобальне навколишнє середовище”.

У ньому містяться заклики підтримувати в міжнародних відносинах уряди, що дотримують принципи демократії і права людини, направити державні витрати з військової сфери в соціальну, на підтримку бідних і пом'якшення їх положення, обмежити торгівлю зброєю і запобігти продажу засобів придушення недемократичним режимам, сприяти ефективності реєстра ООН по звичайних озброєннях

Разом з іншими прихильниками ліберальної ідеології неоліберали відстоюють позиції зміцнення світового управління через ООН і регіональну співпрацю, зокрема, підтримують ініціативу створення міжнародного кримінального суду, якому були б підсудні військові злочинці. Як проголошує Ліберальний маніфест 1997 р., „наша мета полягає в створенні в ХХІ столітті ліберального світового порядку, який ґрунтується на владі закону і підтримується відповідними усесвітніми і регіональними установами” [2].

Ліберальний проект „Усесвітнього суспільства громадян” вимагає в першу чергу глобального правового порядку. Визнаючи, що міжнародне право не може саме себе захистити, неоліберали говорять про те, що воно повинне бути захищене «співтовариством вільних правових держав». Вважається, що той, хто відмовляється захищати мир і свободу, у тому числі і за допомогою військової сили, кидає людей в біди.

Неолібералізм зберігає властиві класичному лібералізму суперечності між універсалізмом і європоцентризмом. Як проголошується у Вісбаденських принципах, „ліберальне суспільство громадян мислить космополітично, діє по-європейськи, корениться в національній і регіональній ідентифікації”. Загальна європейська культура розглядається як міцний фундамент для об'єднаної Європи, а культурні відмінності – як запорука європейського різноманіття. Декларуючи прагнення „до єдності в різноманітті, оскільки різноманіття суть свободи”, неоліберали активно підтримують європейську інтеграцію, оскільки Європейський Союз, стираючи межі, розширює простір спільноти громадян. Подальша європейська інтеграція постає як найважливіший крок до суспільства громадян в усесвітньому масштабі.

Неоліберали виступають за глобальне партнерство у сфері розвитку і охорони навколишнього середовища, вільну міжнародну торгівлю, всебічне економічне співробітництво, охорону природних життєвих основ. Вони вважають необхідними спільними зусиллями ліквідовувати величезний розрив в рівні життя між Північчю і Півднем. Партнерство в розвитку означає для них перш за все обов'язок йти на допомогу людям, що опинилися в нужді.

Що стосується прихильників радикального лібералізму, або ультралібералізму, то вони зробили спробу довести до логічної межі класичні ліберальні побудови, причому в умовах „пізнього Модерна”, коли повністю оголили кризові тенденції в розвитку сучасної цивілізації, побудованої на ліберальних принципах і цінностях.

За логікою ринку, що абсолютизується ультралібералами, суспільне життя визначається економікою, а не політикою – як на рівні окремої держави, так і на рівні всієї світової спільноти. Ринок, досягнувши своєї тотальності, зробить непотрібною державну організацію. „Невидима рука ринку” повинна, зрештою, замінити собою видиму руку

держави, звівши до мінімуму адміністративно-політичну директивність, що протистоїть диявольській „гнучкості” ринкових механізмів.

Ультраліберали заперечують відповідність ліберальним принципам внутрішнього державного суверенітету як такого, бо він означає, що держава повинна контролювати всі форми внутрішнього життя країни. Посилаючись на уявлення Жана Бодена, вони визначають суверенітет як джерело права, роблячи звідси висновок, що він вище права, а значить – несумісний з лібералізмом. Зовнішній суверенітет національних держав також заперечується ультралібералами. Багато хто з них є прихильниками ідеї світового федералізму, що розглядається як інструмент захисту від геноциду і масштабних порушень прав людини. У зовнішній політиці радикальні ліберали, як правило, є противниками будь-яких військових агресій. Вони передбачають необхідність захисту від агресорів, але вважають за краще, щоб це робили приватні організації, а не держава.

На думку Мюррея Ротбарда, справді вільний ринок абсолютно несумісний з наявністю держави – інституту, що дозволяє собі „захищати” особу і власність при одночасному власному існуванні за рахунок одностороннього насильства над приватною власністю, що іменується „оподаткуванням”. Він пропонує зробити захист від насильства такою ж послугою, як і будь-яка інша, яку можна отримати на вільному ринку від вільно конкуруючих приватних організацій. Пропозиція захисних послуг на вільному ринку означала б дотримання аксіоми вільного суспільства, а саме відсутність використання фізичного насильства, виключаючи випадки захисту від тих, хто використовує силу для посягання на особу або власність. Це передбачало б повну відсутність державного апарату або уряду, бо держава, на відміну від інших осіб і інститутів суспільства, набуває своїх доходів не завдяки угодам, що вільно укладаються, а через систему одностороннього примушення, звану „оподаткуванням” [3, с.7].

Очевидно, що така позиція за своєю суттю утопічна, оскільки для реалізації подібного плану необхідна згода всіх країн і народів миру без виключення, бо інакше даний проект не виконає свого призначення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Системная история международных отношений. 1918-2000: В 4 т. – Т.2. Документы 1910–1940-х годов. – М.: Прогресс, 2000. – 412 с.
2. Либеральный манифест, принятый 48-м Съездом Либерального Интернационала в Оксфорде (Великобритания), 27-30 ноября 1997 года // Режим доступа: <http://www.shishlov.ru/politics/index.phtml?id=513>. – Заголовок з екрану.
3. Ротбард М. Власть и рынок. Государство и экономика. – Челябинск: ЧГУ, 2003. – 342 с.

УДК 327:913 (477)

Прокопова О.А.

Харківський національний технічний університет

ПРОБЛЕМИ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНИ

У статті розглядається проблема визначення геополітичних пріоритетів України з урахуванням сучасного розкладу світових сил та складної системи інтересів різних держав. Аналізуються перспективи співробітництва України з Росією, Європою, США, та їх політичними інститутами – ЄС та НАТО з урахуванням геополітичних пріоритетів Української держави.

Ключові слова: геополітичне положення, геополітичний статус, міжнародні відносини, геополітичне лідерство.

В статье рассматривается проблема определения геополитических приоритетов Украины с учетом современной расстановки мировой силы и сложной системы интересов разных стран. Анализируются перспективы сотрудничества Украины с Россией, Европой, США и их политическими институтами – ЕС и НАТО с учетом геополитических приоритетов Украинского государства.

Ключевые слова: геополитическое положение, геополитический статус, международные отношения, геополитическое лидерство.

In the article a problem of geopolitical situation is considered. It's also investigates relations of Ukraine with Russia, Europe, USA and with their political institution – EU, NATO taking into account the geopolitical priorities of Ukrainian state.

Key words: geopolitical situation, geopolitical status, political institution, international relations, geopolitical lider.

Наприкінці ХХ століття – на початку ХХІ століття світове суспільство зазнало відносно коротку, але динамічну фазу бурхливих змін: розширення регіональних економічних, воєнних та політичних союзів (ЄС, НАТО та ін.), посилення напруженості в стосунках між різними цивілізаціями (особливо між західною і ісламською), зміна співвідношення сил між світовими центрами політичної та економічної могутності, входження нових держав, що претендують на глобальне лідерство (Китай, Росія, Японія, Індія), різке зростання політичної та економічної нестабільності в багатьох регіонах світу, зростання світових цін на нафту, енергоносії, поступове падіння курсу долара та зростання курсу євро, активізація міжнародного тероризму, розповсюдження зброї масового ураження та інше.

За таких умов перед Україною як суверенною державою, і як геополітичною реальністю постало питання щодо чіткого усвідомлення себе в геополітичному контексті та в контексті розвитку світової цивілізації. А також визначити свої геополітичні пріоритети з урахуванням сучасного розкладу світових сил та складної системи інтересів різних держав.

Характеризуючи стан розробки проблеми, вважаємо за доцільне зазначити, що, на найвищому теоретичному рівні перебувають праці класиків геополітиків, зокрема, З. Бжезинського, Г. Кіссінджера, О. Тоффлера, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтона, Д. Несбітт. Варто відзначити фундаментальні роботи російських дослідників у галузі аналізу процесу формування нової якості міжнародної системи, зокрема, А. Богатурова, К. Гаджієва, М. Лебедевої, О. Панаріна, В. Пантіна, В. Лапкіна, А. Уткіна, Д. Фельдмана, П. Циганкова. Серед вітчизняних фахівців варто відзначити наукові доробки О. Василенко, Ю. Павленка, Є. Камінського, О. Коппеля, В. Манжоли, О. Пархомчука, Г. Перепелиці.

З позицій класичної геополітики, українську геостратегію характеризують дві головні парадигми: євразійська та євроатлантична. Це зумовлено специфікою геополітичного розташування України у південно-східній частині Європи, на місці перетину унікального цивілізаційного простору – Євразії та Європи.

Географічний центр Європи розташований в українських Карпатах, геополітичний полюс Євразії – в Криму. За площею - 603,7 тис. км. кв. – Україна посідає друге місце в Європі, поступаючись лише Росії. За кількістю населення - 46,3 млн. осіб – шосте в Європі після Росії, Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції [1, с.2]. У світовій ієрархії країн Україна перебуває у другому ешелоні як середня за індексом розвитку держава, якій однаково далеко як до найбагатших та найпотужніших країн, так і до тих, що є найбільш бідними. У світовому індексі людського розвитку серед 173 країн Україна посідає 76 місце, а за якістю життя – 98 місце з 111 країн [2, с.2].

Теоретично перед Україною відкрилися такі стратегічні альтернативи: 1) рішучий стрибок назустріч асиміляції вже сформованих суспільних моделей, які довели власну ефективність у США та Європейському союзі; 2) реінтеграція з Росією, з якою Україна мала спільну історію і яка тільки почала вирішувати завдання національно-цивілізаційної ідентичності та адаптації до сучасного світопорядку; 3) відстоювання принципів національної ідеї як прапора самоідентифікації нації, і як результат – створення нації-держави; 4) „багатолінійна еволюція”, яка складається з політичного й економічного балансування між будь-якими цивілізаційними блоками.

На нинішньому етапі українська влада актуалізувала свої наміри щодо входження до європейських та євроатлантичних структур. Реалізація цих намірів неминуче пов'язана з труднощами щодо виходу із сфери євразійських впливів. Практично ж Україна постійно відчуває на себе поляризацію відразу двох світових центрів – Європейського Союзу та Росії. Така геополітична й цивілізаційна невизначеність перешкоджає політичній модернізації країни, примушує Україну проводити внутрішньосуперечливий, електичний і як наслідок – непослідовний та малоефективний політичний курс.

Вочевидь, що невизначеність геополітичного позиціонування України, багато в чому пов'язана як з перехідним характером сучасної епохи, так і з жорсткою та непродуктивною конфронтацією всередині самої української політичної еліти. На нашу думку, невизначеність держави із засадами створення нації-держави ускладнює сприйняття українським суспільством самого процесу глобалізації та досягнення міцного положення у світі. Насправді, ступінь інтеграції і стабільний розвиток ЄС значною мірою зумовлені тим, що його засади, на яких він формувався, були розроблені націями-державами (Австрія, Бельгія, Велика Британія, Нідерланди, Німеччина, Фінляндія, Франція, Швеція та ін) зі стійкими демократичними традиціями.

Геостратегічні інтереси Заходу як геополітичної цілісності полягають у: збереженні західної цивілізації й розширенні співробітництва між його європейською, північноамериканською та тихоокеанською частинами; зміцненні базових цінностей та інституцій цієї цивілізації – демократії, вільного ринку, ліберально-демократичної ідеології; протидії створенню будь-якого геополітичного блоку чи стратегічної сили, які могли б протиставити себе західній цивілізації і сприяти формуванню нової біполярності; зміцненні НАТО і керівної ролі США на європейському просторі; обмеженні впливу мусульманських держав, запобіганні переростання регіональних конфліктів між цивілізаціями на глобальні війни; поширенні НАТО і ЄС на схід (країн пострадянського простору); економічній і соціокультурній експансії та підтримці інституцій і груп, які орієнтуються на західні цінності і спосіб життя.

Отже, егоїстично-специфічні стратегічні інтереси Заходу полягають у проведенні політики геополітичної ідентичності всіх її членів. Інакше кажучи, геополітична ідентичність України, будь то європейська, атлантична чи то євразійська, має бути мотивована базовими державними інтересами, які напряду повинні виходити з мотивацій тих країн, під впливом яких вона знаходиться. Причини того, що ЄС не виявляє зацікавленості щодо перспектив європейської інтеграції України, на нашу думку, пояснюються не лише відсутністю бажання деяких членів ЄС бачити її у своєму складі (як, наприклад Франція, Німеччина), а і у відсутності належних умов у самій Україні. Геополітична ідентичність країни характеризується свідомим вибором держави, що визначається суто раціональними чинниками. Мова йдеться про: а) стабільність інститутів, які гарантують принципи демократії і законності в країні; б) наявність ефективно ринкової економіки, її конкурентоспроможність; в) розробка вітчизняного законодавства відповідно до законодавчого надбання Євросоюзу; г) соціальна-правова ідентичність; д) загальна ідеологічна складова.

Таким чином, за базовими економічними, соціальними, ідеологічними

характеристиками та рівнем політичної культури Україна не може поки що ідентифікувати себе як європейська держава. Досягти європейського рівня Україна може лише завершивши формування громадянського суспільства згідно з європейськими стандартами, інституціонально сформувавши націю-державу, втіливши в життя принципи та норми прав ЄС. Тому відсутність нації-держави унеможлиблює не тільки входження України до ЄС, але й рівноправну взаємодію між ними. Захід є непослідовним у своїй політиці щодо України: періоди підтримки змінюються періодами байдужості, розчарування. Західні політичні та фінансово-економічні структури постійно збільшують перелік політичних та економічних вимог до України, не завжди адекватно реагуючи на її вчинки. Економічні відносини розвиваються набагато повільніше, ніж політичні, створюючи, так би мовити, дилему-парадокс: аби Україна стала розвинутою державою, їй необхідні західні кредити, капітали й технології, але реальна логіка і практика така, що інвестиції й технологія не придуть до нашої країни, поки вона є нерозвинутою. Відсутність економічного розуміння Заходом українських реальностей і потреб штовхає Україну (перш за все представників крупного бізнесу) на Схід.

Практичні кроки Заходу на шляху радикальної соціально-економічної трансформації України дають дедалі більше підстав для висновку, що Захід переймається не так стратегією економічної модернізації в Україні, як розширенням власного геополітичного та геоекономічного простору в східноєвропейському регіоні, що здається частині населення надто високою, а то й неприйнятною ціною переходу до ринкової економіки.

Окремо слід зупинитися на тих складних процесах та стосунках, які сьогодні існують між ЄС та НАТО. Справа в тому, що більшість держав “старої Європи” прагнуть проводити самостійну, незалежну від США, “європейську” політику. Бухарестський самміт Північноатлантичного альянсу (квітень 2008 р.) наочно підтвердив цей факт. Незважаючи на потужну підтримку України і Грузії Сполученими Штатами Америки, стосовно приєднатися до Плану дій щодо членства в НАТО, проти рішуче виступили Німеччина і Франція, їх підтримали країни Бенілюксу. Канцлер Німеччини А. Меркель підкреслила: „Україна має спочатку прийти до внутрішньополітичного консенсусу..., тобто більшість населення, а не тільки її правлячий режим, мають висловитися на користь вступу до НАТО” [3]. Дійсно, практично всі соціологічні дослідження доводять, що ідею вступу України до НАТО підтримують не більш 25-30 % населення, в той час як близько 60% виступають проти [4]. Перед державою постало завдання розширити можливості для всіх громадян отримати об’єктивну інформацію щодо переваг та ризиків, пов’язаних з її членством в Альянсі. У демократичній державі рішення такої ваги мають прийматися за умови чітко висловленої та свідомої підтримки переважної більшості її громадян. Декларативні заяви про необхідність забезпечення об’єктивної інформації про НАТО мають перетворитися в переконливу обґрунтовану забезпечену фінансами програму дій, у реалізації якої і владні структури, і опозиція мають діяти на паритетних засадах. У зв’язку з цим 28.05.08 р. уряд прийняв державну програму стосовно інформування населення щодо питань євроатлантичної інтеграції на період 2008-2011 рр. з бюджетом 40,5 млн. грн. Але, за висловом експертів, ця кампанія направлена перш за все на просвітницьку роботу серед адміністративної еліти, ніж серед населення [5, с.1].

Підкреслимо той факт, що США та їхні союзники з альянсу дуже хотіли, щоб членом НАТО якомога швидше стала й Україна. По-перше, це закріпить їх позиції в протистоянні з країнами „старої Європи”, а по-друге, в цьому зацікавленні східні- та центральноєвропейські держави, тому що така дія істотно відсуне від їх кордонів протистояння Північноатлантичного альянсу з Росією. На випадок можливої конфронтації Україна була б для них буферною і контрольованою зоною. Як, наприклад, сучасна територія колишньої Югославії, де в Косово розташована найчисельніша в Європі військова база „Блондстил”, чи то передислокація американських військових баз в

Болгарію та Румунію, чи то розташування елементів протиракетної оборони США в Чехії та Польщі, чи то військові акції НАТО в Афганістані, Іраку, погрози на адресу Ірану та КНДР. Сьогодні військові спеціалісти Пентагону стверджують, що військові бази НАТО розташовані більш ніж в ста країнах, загальна чисельність натівської армії, яка дислокується майже в усіх країнах світу, складає 1млн.840 062 військових [1, с.2]. Стає цілком правомірним питання: а проти кого ця двохмільйонна армія? На нашу думку, всі ці факти Україні необхідно враховувати, перш ніж приймати доленосне рішення.

Наступна проблема вітчизняної геополітики – це проблема стратегічного партнерства України і Росії. Офіційно ця проблема розв'язана – стратегічне партнерство двох країн зафіксовано Великим рамковим договором, який вступив в силу у 1999 році. Однак серед українських учених немає певного консенсусу щодо кваліфікації рівня відносин Україна – Росія: це особливе партнерство чи щось інше?

Визначення Росії як стратегічного партнера України є закономірним і вмотивованим. Без такого партнерства утвердження незалежності і самостійності України могло б опинитись під загрозою; до того ж українсько-російські взаємини є чинником стабільності і безпеки в Європі та й в усьому світі.

Основні напрями стратегії РФ зумовлені її геополітичними намаганнями повернути статус наддержави, який вона втратила після розпаду Варшавського блоку і СРСР. Росія виступає одним із діючих учасників сучасного глобалізаційного процесу, проводить активну зовнішню політику, має достатньо потужний ядерний і експортно-енергетичний потенціал, займає належне їй місце в трикутнику геополітичних реалій Росія – ЄС – США. На нинішньому етапі Росія окреслила коло питань, які визначають зміст російсько-українських взаємовідносин. І на них уже сьогодні треба мати чіткі та обґрунтовані відповіді. Йдеться про долю українсько-російських домовленостей останнього часу. Зокрема, здійснення спільних проектів літакобудування, ракетної та космічної техніки. Що буде з російською власністю і капіталом в Україні? Як буде ставитись Україна до Єдиного Економічного простору? Поряд з цими є проблеми, які тривалий час не розв'язуються. Одна з них пов'язана з кордоном. На сьогоднішній день кордон між Російською Федерацією і Україною є недермакованим. Сухопутна частина лише делімітована. Крім того, в басейні Азовського та Чорного морів немає не тільки демаркації, але й делімітації, остаточно не вирішене питання з Керченською протокою, не припиняється дискусія про оренду Чорноморського флоту Російською Федерацією в Україні.

Проте найбільш болюча проблема пов'язана з системою транзиту нафти та газу. Україна ще довгий час відчуватиме потребу в ринках збуту своєї продукції, поставку енергоресурсів. Наша держава є найбільшим споживачем російського газу в Європі. Якщо Європа споживає 110-120 млрд. куб. м російського газу, то тільки одна Україна – 55-60 млрд. куб. м. У нас баланс газу 75 млрд. куб. м. Із них лише 20 млрд. куб. м добуваємо самі. І які б проекти диверсифікації не проголошувалися, Росія залишається для України найголовнішим постачальником енергоносіїв [6]. Звідси важливість і складність домовленостей про постачання газу в Україну, які досягнуті останнім часом.

Одночасно Росія бачить Україну як форпост своїх зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних інтересів. Географією і історією Україні відведена роль країни, через яку із Заходу на Схід будуть іти новітні технології, а зі Сходу на Захід – стратегічні ресурси. Росія розуміє, що їй не обійтися без України для реалізації своїх геополітичних завдань. Усвідомлюючи втрату впливу на держави Балтії, маючи американських військових у Грузії і загострення стосунків з нею, розширення американської присутності в ряді країн Центральної Азії, Москва намагатиметься не випустити з-під свого впливу Київ. Україні також належить виходити з того, що їй не варто нехтувати співробітництвом з Росією.

Враховуючи вищезазначене, на нашу думку, у зовнішньополітичній сфері перед країною постало важливе завдання – вибудувати власну, орієнтовану на національні інтереси політику. У теперішній ситуації Україна може зберігати свій геополітичний статус суб'єкта, якщо балансуватиме на глобальному рівні між інтересами світових потуг в очікуванні більш сприятливої для себе ситуації. Все більшу підтримку в суспільстві отримує ідея нейтральної, позаблокової країни, яка не вступає ні до НАТО, ні у військовий союз із Москвою, що гарантує їй дружні стосунки і з Європою, і з Росією. Останнє положення неоднозначно сприймається політичною елітою нашої держави, та все ж має право на існування. При цьому Україні необхідно мати своє політичне обличчя, більш чітку позицію й діяти у власних інтересах, ніж в інтересах інших держав. Україна має розглядати себе як середнього розміру важливу європейську державу з регіональними інтересами, які безпосередньо стосуються нашої безпеки. Особливо зазначимо, що вибір стратегії внутрішньої і зовнішньої політики України має доповнюватися гнучкою тактикою і сильною політичною волею щодо реалізації висунутої мети. Будь-яка стратегія, будь-який план не можуть здійснитися самі по собі. Потрібні цілеспрямовані, рішучі дії владних структур – Верховної Ради, Президента, Уряду, підтримувані суспільством і спрямовані на те, щоб переломити несприятливий хід політичних, економічних і соціальних процесів і не тільки вивести Україну із кризи, але й і зробити політично стабільною, економічно потужною, незалежною державою, впевнено торуючою шлях у ХХІ століття.

Важливу роль у розв'язанні цього завдання може і повинна відіграти наукова еліта, яка професійно володіє словом, образом, гаслом, здатна апелювати як до сумління, так і до розуму, не повинна дотримуватись позиції відсторонення від державних проблем, а повернути собі втрачений голос і вміти сказати своє слово так, щоб його почули і суспільство і правляча еліта.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нас все меньше и меньше // Коммунист. – 2008. – №49. – 18 июня.
2. Яровий О. Коли воскресне Україна // 2000. – 2008. – №21. – 23-29 травня.
3. Скачко В. Плюсы со знаком минус. Бухарестский саммит НАТО опустил Украину на новые “высоты” // Киевский телеграф. – 2008. – 4-10 апреля.
4. Крючков Г. Проблема безопасности Украины в контексте геополитических противостояний // 2000. – 2008. – 6-13 июня.
5. Силина Т. Кравченко В. Объект размена // Зеркало недели. – 2008. – №13. – 5-11 апреля.
6. Умнов В., Горностаив В. Украина на десерт. Какой будет экономическая политика России после президентских выборов // Киевский телеграф. – 2008. – 22 – 28 февраля.

УДК 327.39(4)-025.44(=1.477)

Под'ячев Д.М.

Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

УКРАЇНСЬКА НАЦІЯ vs ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ

В статті розглядається проблема вступу України до Європейського Союзу, а саме виконано спробу дослідити адекватність для нашої країни курсу на прискорення євроінтеграції. Автор має довести, що у випадку, коли країна знаходиться у процесі розбудови держави-нації, європейська інтеграція не тільки не є дієвим засобом по рішенню внутрішніх проблем, але й здатна завдати шкоду.

Ключові слова: держава-нація, європейська інтеграція, суверенітет, ідентичність.

В статье рассматривается проблема вступления Украины в Европейский Союз, а именно сделана попытка изучить адекватность для нашей страны курса на ускорение евроинтеграции. Автор стремится доказать, что в случае, когда страна находится в процессе построения государства-нации, европейская интеграция не только не является действенным способом разрешения внутренних проблем, но и способна причинить вред.

Ключевые слова: государство-нация, европейская интеграция, суверенитет, идентичность.

The article is devoted the problem of Ukraine`s entry into the European union. The attempt to study the expedience of our country`s course on the acceleration of the European integration was executed. The author aims to prove that when the country continues to be in the nation-building`s process the European integration isn`t an effective decision of internal problems but it can also cause harm.

Key words: the nation-building, the European integration, the sovereignty , the identity.

В українському науковому політологічному дискурсі беззаперечною цінністю подається ідея про вступ нашої країни до Європейської Співдружності. З євроінтеграційним задумом тісно пов'язують сподівання на прискорений розвиток, економічне та культурне зростання країни в колі держав-членів ЄС, культурну спорідненість з якими, як зараз прийнято стверджувати, довела сама історія. Невимовність проекту „Україна – член Євросоюзу” доводить те, що він вже доволі давно декларується офіційним політичним курсом. При цьому ідея європейської інтеграції ввижається актуальною, але аж ніяк не проблемною. Єдине, що в даному питанні зазвичай постає більш менш проблемним, це дослідження позиції самого ЄС стосовно „українського питання”, вивчення обставин, що могли б завадити цієї найвпливовішій структурі Європи прийняти Україну до свого складу. Мало хто замислюється про готовність вступу до ЄС саме нашої країни.

В жодній мірі не ставимо під сумнів концепцію європейськості України та не відкидаємо ідею її членства у Європейській Співдружності як таку. Та хотілося б саме акцентувати увагу на питанні про слушність прискореного руху країни до європейської інтеграції. Задля цього, дослідивши наукові надбання провідних західних та вітчизняних вчених, що розглядають політико-культурний вимір інтеграції, ми маємо намір дослідити проблеми, до яких може призвести політика „інтеграції заради інтеграції”.

Отже, якщо ми стверджуємо, що процес побудови України у вигляді „держави-нації” ще триває, ми повинні погодитися з тим, що інтеграція, а саме європейська інтеграція, як один з важливіших процесів, що ними супроводжується глобалізація, буде нам не на користь. Наголошуємо на тому, що вся складність для держави, яка декларує „будівництво нації”, постає у проблемі пов'язання двох логік розвитку, одна з яких обумовлена необхідністю, а друга – часом. За таких умов наша країна, стикається із проблемою перебування „між двох вогнів” – з одного боку необхідністю пройти до кінця обов'язковий етап історичного розвитку у вигляді завершення побудови „нації-держави”, а з іншого – необхідністю грати за глобальними правилами гри.

Щоб пояснити, що означає „глобальні правила гри”, дозволимо собі для наочності перефразувати Ульріха Бека, за визначенням якого „роботодавці, профспілки та уряди ніби грають ще в шашки, а транснаціональні концерни – вже в шахи” [1, с.64]. Так ось якщо пострадянські держави і зокрема Україна в нашому значенні ще грають в шашки, то, скажімо, Західна Європа – вже в шахи.

Якщо розвинуті країни зайняті захистом свого державного суверенітету, то країни, що тільки-но будують свої „держави-нації”, перебувають лише у процесі його утворення. Власне суверенітету, а також його зовнішніх атрибутів. Доволі красномовний в цьому сенсі приклад держав пострадянської трансформації, що зовсім нещодавно приєдналися до числа самостійних. Вочевидь також, що вони вирішують дещо інші проблеми, ніж ті, що пов’язані з свавіллям транснаціональних корпорацій або напливом емігрантів.

Пояснити цю ситуацію неспівпадіння рівнів розвитку європейських націй неважко. Як стверджує Мирослав Хрох, „у ХІХ ст. національний рух, процес національного будівництва, а також націоналізм були притаманними для кожної частини Європи. Нові ж національні рухи Центральної та Східної Європи, навпаки, з’явилися на арені в такий момент, коли в західній частині континенту вже втілилася в історичну реальність ідея європейської інтеграції” [2, с.141]. В цьому сенсі цікавою є трьохфазова концепція побудови європейських національних держав Мирослава Хроха. Згідно з нею, нація у процесі свого утворення проходить три фази розвитку - „А”, „В” і „С”. Якщо під час фази „А” енергію активістів національного руху було спрямовано переважно на дослідження мовних, культурних, історичних ознак не домінуючої групи, то в межах фази „В” активісти залучали до своїх планів по створенню майбутньої нації найбільшу кількість прибічників за допомогою активної агітації, з усвідомленням ж населенням своєї національної ідентичності розпочиналася фінальна фаза „С”. Таким чином, відповідно до цієї концепції, країни Центрально-Східної Європи повторюють шлях країн Західної Європи, де вже завершилася так звана фаза „В”, тоді як в країнах Центрально-Східної Європи (далі – ЦСЄ) – лише самий її початок.

Так, дійсно цікавим є те, що більшість національних лідерів країн ЦСЄ пов’язують майбутнє своїх країн саме з об’єднаною Європою. Хоча існує так званий неофункціональний підхід, згідно з яким правлячі кола у прагненні до євроінтеграції артикулюють інтереси певних груп, від яких саме (исходить) євроінтеграційний поштовх, і які принаймні в економічному сенсі відчують переваги вступу до ЄС, ми залишимося на позиції, яка все ж таки не відкидає значущість чиннику „національний інтерес”, або в площині так званого інтерговерменталізму [3]. Ця концепція, згідно з якою провідна роль у євроінтеграційному русі все ж належить державі, дозволяє нам припускати саме, що керівництва країн прагнуть вступити до Євросоюзу якраз тому, що вони намагаються таким чином скоріше здійснити перехід від фази „В” до фази „С” за Хрохом. Між тим, зробити це, не завершивши фазу „В”, неможливо, і тому необхідно розуміти, що без послідовного підходу ці прагнення так і залишаться „кон’юнктурними, економічними деклараціями про відданість ідеалам євроінтеграції”, так і залишаться засобом, а не метою [2, с.141].

Послідовне завершення будівництва нації є не тільки логічним, але стратегічним, адже нація лишається дієвим засобом по здійсненню суспільних перетворень. Як вважає Ю. Хабермас, „колосальний історичний успіх національної держави можна частково пояснити тією обставиною, що сучасна держава, або тандем бюрократії та капіталізму, виявилася найбільш ефективним засобом прискорення соціальної модернізації” [4, с.365]. Те, чому нації Європи, які тільки-но завершують процеси націєтворення, так вперто пов’язують своє майбутнє саме з ЄС, зрозуміло. Європейський Союз є логічним продовженням доби розвиненої держави-нації, або фази „В” за Хрохом, і виступає такою собі спробою втримати національну державу, яка поволі йде на спочинок.

Проте варто звернути увагу на те, що ЄС – це також система, покликана законсервувати рівень розвитку сучасної національної держави, яка досягнула зеніту.

Та чи обов'язково це означає, що тим, хто вже пройшов zenit свого розвитку, повинні наслідувати ті, які лише народжуються? Чи потрібно також надалі досліджувати долю національної держави як такої лише за самопочуттям „старих націй”? В цьому місці вважаємо за доречне навести цитату з роботи Майкла Манна „Нації-держави в Європі та на інших континентах”: „Європа не є майбутнє всього світу. Держав у світі багато, й вони зберігають різноманіття як у своєму нинішньому устрої, так і у загальних траєкторіях життєвих циклів. Ті з небагатьох з них, які вже є близькими до згасання, виявляються зовсім не старцями, а скоріше, дітьми, що лежать у колиці” [5, с.382]. Цією вельми образною цитатою ми, звичайно, не маємо на меті змусити повірити у те, що старі нації Європи тільки-но народжуються, як не маємо на меті переконати у тому, що в Україні обов'язково повинний бути неєвропейський шлях розвою, хоча плюралістичний спосіб мислення у питанні пошуку цього самого шляху нашої країні також щонайменше не завадив би.

Слід погодитись із твердженням, що „стартувавши” приблизно в один і той самий час, що й інші країни ЦСЄ, Україна поволі відстає від інших, а отже, ускладнює свої інтеграційні можливості. Однак усвідомлення цього не повинне породжувати сумбур у вигляді необачного слідування двом тенденціям одночасно. Адже при цьому лишається непомітним розуміння того, що якщо на здійснення однієї з тенденцій – реалізації ідеї євроінтеграції ще лишається час, то на завершення проекту „будівництво нації” часу зовсім обмаль. Намагання побачити у євроінтеграції і мету розвою, і засіб до нього щонайменше є несерйозним, адже форсування вступу до ЄС є нічим іншим, як стрибком назустріч проблемам іншого рівня. Ці проблеми, власне, й обумовлюють політичну складову порятунку розвиненої національної держави у такому відпочатку суто економічному винаході, яким є Євросоюз.

Мова йде також про те, що європейська інтеграція – це свідомий крок нації назустріч скороченню свого суверенітету. Зрозуміло, що Європейський Союз для національної держави виступає таким собі меншим злом в ім'я того, щоб кінець кінцем залишки цього самого суверенітету зберегти. Зовсім інша річ, коли національна держава, така як Україна, не втрачає суверенітет, а навпаки, не встигає його набутти у повному обсязі. В будь-якому разі помилковими є трактування європейської інтеграції як засобу здобуття суверенітету. За словами все того ж Майкла Манна, „геополітичні відносини обмежують суверенітет тих держав, які пов'язані взаємними зобов'язаннями й угодами, і ще більш незворотно – суверенітет країн більш слабких” [5, с.385]. Ігнорувати проблему обмеження суверенітету не варто. Як стверджує В. Пироженко, „у випадку входження України у потужні глобалістські структури (на кшталт ЄС і НАТО) обмеження ці стають настільки значимими, що проблематичними виявляються навіть м'які варіанти не тільки етнонаціональної, але й громадянської національної мобілізації” [6, с.140].

Прискорена інтеграція у ЄС країни з недобудованою системою „держава-нація” кидає її під потяг проблем вже сформованого мультикультурного, або громадянського суспільства, таких, що посилюються під впливом міграційних процесів. За таких умов виникають сумніви, що ціннісна привабливість України як толерантного та мультикультурного суспільства не зрадить, бо ця мультикультурність все ж таки лишається потенційною. В кращому випадку ми законсервуємо культурні проблеми, що існують у країні, в гіршому – поглибимо рану розколу. Останнє тим більш ймовірне з оглядом того, що здійснення двох ліній розвою одночасно може призвести до конфлікту ідентичності – наднаціональна європейська ідентичність, яку впроваджує Євросоюз, замість того, щоб співіснувати поруч із українською національною ідентичністю, просто замінить її, оскільки

остання ще не є сформованою. Слід погодитись з Н. Є. Пелагешею у твердженні, що „відсутність чітко розробленої політики ідентичності й менеджменту ідентичності в Україні може стати причиною того, що частина українських громадян перестане ідентифікувати себе з національною українською державою, а це призведе до серйозних потрясінь” [7, с.56].

Між тим, система цінностей, яку повинна уособлювати згадана вище європейська ідентичність, в самій Європі дедалі ставиться під сумнів. Труднощі, що переживаються політикою мультикультуралізму у зв'язку із напливом імігрантів, знову актуалізують у європейських демократіях питання національної ідентичності за етнічною ознакою. Приклад сьогоднішньої Швеції, де здавалося б, мультикультуралізм є найбільш дієвим – виявляється дуже показовим. Саме егалітаристська соціал-демократична держава потерпає за цих умов найсильніше [8, с.374]. В ситуації, коли випробуванню підлягають самі ідеологічні постулати демократії у розвинених європейських державах, вимагання від держав, що тільки-но ще розвиваються, декларуючи цілі вступу до Європейської Спільноти, безумовному наслідуванню їм, представляється своєрідним політичним лицемірством.

Проте робити висновки з наведеного вище потрібно вкрай обережно. Труднощі європейських демократій ні в якому разі не повертають їх на наш рівень розвитку. При більш уважному ж розгляданні стає зрозумілим прохолодне ставлення країн ЄС до перспективи членства України в цьому об'єднанні. Попри всі свої євроінтеграційні прагнення, наша держава продовжує для європейців втілювати образ „іншого” [7, с.55]. Крім того, не слід забувати й про внутрішні політичні проблеми ЄС, з оглядом яких стає зрозумілим, що для Євросоюзу наявність та сила суверенітету в Україні є набагато більш значущим чинником, а ніж він є для нас. Приймати в члени організації державу із слабким суверенітетом завчасно означає брати на себе баласт її внутрішніх проблем. Якщо підлив свого суверенітету є платою за вступ до ЄС, то, виходить, що Україні нічим платити. Не слід забувати також і про те, що зростання такої значної організації як Євросоюз супроводжується для неї набуттям не тільки більшої потужності, але й набуттям більшої громіздкості, яка тільки посилює феномен „Європи різних швидкостей” у питанні внутрішньої інтеграції країн ЄС [4].

Якщо вже політична нація потерпає від культурних проблем, рефлектуючи на них традиційно, з проявами етнічного критерію, що ж тоді буде з до-політичною нацією, такою як Україна? Ми вже зараз маємо відчуті негативні наслідки від прискореної інтеграції не сконсолідованого суспільства, такого як українське. Яскравий приклад – ситуація із двомовністю населення, яка нещодавна перейшла у площину відкритого протистояння. Самі того не підозрюючи, сторони мовного конфлікту – й апологети захисту української мови, й палкі прибічники захисту інтересів „мов-меншин” (читай – російської мови) уособлювали конфлікт у стратегії розвою [9]. Як би там не було, й ця ситуація, й багато інших (приклади довго шукати не доведеться) зайвий раз переконують нас в тому, що вихід з дилеми можливий лише за умов послідовної дії, а не при одночасній, а отже, на даному етапі нам необхідний вибір пріоритету. На наш погляд, за таких умов пріоритет єдиний – завершення прискореними темпами реалізації проекту „Україна – національна держава”.

Слід погодитись із Віктором Пироженко у тому, що дійсно однією з головних проблем національної безпеки, що постали перед Україною, є вирішення завдання подвійної складності. При тому, що слід продовжувати перетворення української нації у спільність, об'єднану як формальними ознаками, так і загальними цінностями, слід враховувати, що час грає проти нас [6, с.140]. Не повинно бути також і ілюзій, пов'язаних із „прикладом нових членів” – країн ЦСЕ. Інтеграція до системи країн ЄС

для них ще буде тривати, їм лише доведеться складати іспит на витривалість своїх політичних націй. І найважче доведеться тим, хто свій попередній іспит – безпосередньо на вступ до Євросоюзу – склав екстерном, а саме „стартував” пізніше, а „фінішував” раніше.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бек У. Что такое глобализация? – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 324 с.
2. Хрох М. От национальных движений к полностью сформированной нации: процесс строительства наций в Европе / Нации и национализм. – М.: Праксис, 2007. – С.121-145.
3. Бусыгина И. Асимметричная интеграция в Евросоюзе // www.intertrends.ru
4. Хабермас Ю. Европейское национальное государство: его достижения и пределы. О прошлом и будущем суверенитета и гражданства / Нации и национализм. – М.: Праксис, 2007. – С.364-380.
5. Манн М. Нации-государства в Европе и на других континентах: разнообразие форм, развитие, неугасание / Нации и национализм. – М.: Праксис, 2007. – С.381-410.
6. Пироженов В. Національна консолідація в умовах обмеження державного суверенітету // Політичний менеджмент, 2006. – №6. – С.128-143.
7. Пелагеша Н.Є. Трансформація української національної ідентичності під впливом глобалізації // Віче, 2006. – №. – С.55-56.
8. Хелд и др. Глобальные трансформации. – М.: Праксис, 2004. – 565 с.
9. Меленцова Г.С. Етнополітичні маніпуляції навколо реалізації Європейської Хартії регіональних мов і мов меншин // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна “Питання політології”. – 2006. – №737. – С.94-101.

УДК 172:316.3.001.7.(477)

Черниш О.М.

Одеський національний морський університет

КУДИ ЙДЕМО: У ЄВРОПУ АБО ВІД ЄВРОПИ?

Статья посвящена проблеме выбора возможного направления развития Украины в современном мировом пространстве. Комплексный анализ перспектив развития Украины осуществляется с позиции трех методологических подходов: геостратегического, глобалистского и цивилизационного.

Ключевые слова: Украина, стратегический выбор, геостратегический подход, глобалистский подход, цивилизационный подход.

Стаття присвячена проблемі вибору можливого напрямку розвитку України в сучасному світовому просторі. Комплексний аналіз перспектив розвитку України здійснюється з позиції трьох методологічних підходів: геостратегічного, глобалістського й цивілізаційного.

Ключові слова: Україна, стратегічний вибір, геостратегічний підхід, глобалістський підхід, цивілізаційний підхід.

The article is devoted to problem of choice of possible direction of development of Ukraine in the modern world space. Complex analysis of perspectives of development of Ukraine is made with position of three methodological approaches: geostrategic, globalistical and civilizational.

Key words: Ukraine, strategic choice, geostrategic approach, globalistical approach, civilizational approach.

Проблема визначення геополітичного вибору України й стратегій його здійснення як показує аналіз сучасної соціально-політичної літератури залишається однією з найбільш актуальних і водночас обговорюваних тем.

Аналіз геополітичного вибору української держави та варіанти перспектив її майбутнього розвитку виступають предметом дослідження цілої низки провідних вітчизняних і західних політологів і соціологів (від С. Хантінгтона й З. Бжезинського до С. Кульчицького та В. Манжолоя).

Мета даної статті – визначити перспективи зовнішньополітичного вибору України в контексті аналізу трьох аспектів: *геостратегічного, глобалістського й цивілізаційного*.

Україна розділилася на два табори: 1) націоналістів – прихильників інтеграції в Європейський Союз, НАТО й 2) *слов'янофілів-інтернаціоналістів*, орієнтованих на українсько-російську двомовність, дві братні культури і Єдиний економічний простір (ЄЕП) з Білорусією, Росією й Казахстаном.

Але представники у владі – як одних, так і інших виборців, справляють на Європу прикре враження, тому що не професіонали. В очах європейців наша країна – це консервація індустріальної епохи, що за роки пострадянського часу не тільки не просунулася вперед, але й сильно здала. На тій же землі ми вирощуємо менші врожаї й у кілька разів менше будуємо житла, чим раніше. З тих же надр добуваємо менше корисних ресурсів. Стало більше пустопорожніх обіцянок, безладдя, хвороб, алкоголіків і наркоманів, злочинців, нещасних випадків і суїцидів. Нові виробничі потужності не вводяться. Всі будинки, дороги й мости, лінії електропередач і радянські трубопроводи ... невпинно старіють, але нова влада стимулює показовість й міжусобиці часів синів Ярослава Мудрого.

Рівень розвитку господарства ілюструє структура експорту-імпорту. Якщо експорт комп'ютерних послуг, тобто високих технологій, становить усього 0,5 %, а імпорт – 4,3 %, то частка вугілля, продукції хімічної промисловості й недорогоцінних металів складає 63 % загального експорту. Купує держава нафту, газ, машини й механізми, дорожню техніку (58 %).

Переваги, які надані Богом (найродючіша земля, природа без землетрусів і цунамій), а також історичні подарунки більшовиків (членство в ООН, потужний промисловий комплекс і ВПК, Крим, колись 52-мільйонний народ ...) – були капіталом для вдалого старту й конкурентоспроможності країни, якщо не на європейському, то, принаймні, на азіатському, африканському й латиноамериканському ринках. Однак всі ці переваги успішно нівелюються одним з найнижчих у Європі рівнів державного управління. Влада не займається ні сьогоденням, ні майбутнім країни. Наша еліта егоїстична, гіперконфліктна, і нас на Заході не вважають здатними до ефективного демократичного самоврядування. Економічно активне населення – у масі своїй має низьку кваліфікацію, порівняно з вимуштруваними найманими робітниками Європи. У розхожих анекдотах українці – жадібні, некмітливі. На практиці вони нераціональні, незібрані й, як правило, безвідповідальні. Ми інертні, боїмося змін, багато п'ємо-куримо й недовго живемо. Для європейців наш імідж – це „Чорнобиль” як науково-технічне досягнення минулої епохи при низькому рівні кваліфікації працівників навіть для цієї застарілої техніки.

З ким же йти Україні у XXI-е століття? Аналіз можна зробити в трьох аспектах: геостратегічному, глобалістському й цивілізаційному.

Геостратегічний аспект. Кожна країна, як і людина, має у своєму розпорядженні різні природні й соціальні ресурси, а тому й „вага” її у світі різна. Такі складові статусу й впливу, як розмір території, природні ресурси, кількість населення, успіхи економіки й науково-технічного прогресу, воєнна міць і ступінь агресивності національного менталітету, глибина історичної пам'яті, а також професіоналізм і особистий авторитет національних лідерів, – ретельно прораховуються всіма. З них у своїй політиці виходять

президенти й глави урядів, міністри й депутати, бізнесмени й рядові громадяни. І якщо ці ресурси сумлінно скласти, то доведеться погодитися із професором Володимиром Манжолою у тім, що Україна – „держава середнього рівня у світовій ієрархії міжнародних акторів”.

Фахівці висувають кілька парадигм стратегічної поведінки України: *1. погодитися на заступництво сильних світу цього (ЄС, Росії) і примкнути до одного з військово-політичних блоків; 2. офіційно оголосити про активний нейтралітет; 3. вести політику „динамічного балансування” між світовими центрами сили.* Почнемо з найменш переконливої позиції.

„Динамічне балансування”. Якщо спуститися з небес на землю й подивитися на цей красивий термін крізь практику реальних взаємин, то насправді це називається „і нашим, і вашим”. Проголошений у Декларації 1990 р. намір стати „постійно нейтральною державою”, яка не бере участі у військових блоках, уже через три роки в „Основних напрямках зовнішньої політики України” змінився на неоднозначне формулювання: курс може бути „адаптований до нових умов”, тому позаблоковість уже не є „перешкодою для повномасштабної участі в загальноєвропейських структурах безпеки”. Нове трактування давало більші можливості для маневрів, які й стали постійною характеристикою Києва.

Динамічно балансувати порівняно легко в статичному полі, коли зовнішнє середовище нерухливе або не відчуває істотних змін. У міжнародних відносинах витримати „золоту середину” не тільки важко, тому що постійно чіпляються чийсь інтереси, які породжують відповідні реакції зігнорованих держав, але й практично неможливо: не дадуть! Родючі й у такій кількості землі є тільки в нашій країні – це наше багатство й лихо. Їх прагнули завоювати румуни, поляки, німці ... Крім того, з 46 млн. („м’якого” і доброго) населення можна легко набрати тисячі недорогих і вродливих наложниць, мільйони одиниць дешевої робочої сили, що цілком придатні для простих конвеєрних операцій, у будівництві, прокладці тунелів і доріг, рибальстві й сфері обслуговування. Отже, на цю землю розраховують як індустріально розвинені, так і постіндустріально стурбовані країни. Чисельність населення, а, відтак, і робочих рук у Європі й Росії стрімко падає. Але життя налагоджене, земля пустувати не може – все це потрібно постійно облаштовувати й забезпечувати робочою силою. Тому за українську землю наддержави будуть боротися стільки ж, скільки й існувати. Саме вони не дозволять нам нескінченно „балансувати”.

Україна – ЄС. Якщо не виражатися пишномовно, то в цій парадигмі фактично виражений весь історичний досвід *виживання слабких народів за всяку ціну*. При цьому тактичний успіх українських лідерів може обернутися загальним стратегічним провалом через несформованість як нації, так і держави, через загальне відставання від Європи приблизно на 200 років, як справедливо зазначив професор С. Кульчицький. Населення України, що катастрофічно скорочується, може бути поступово злите з могутнішою західною цивілізацією – ЄС. Для нашого народу це означало б втрату всього: державності, етнічної ідентичності, права співати свої гарні пісні і розпоряджатися своєю долею. Це призвело б до руйнування національної культури ... То ж, якщо кожному з нас піклуватися про індивідуальне життя під будь-яким прапором, – то доводиться погодитися з тим, що такий шлях націй „у нікуди”, проте, для деяких має сенс. Ті українці, українські росіяни, білоруси, євреї й молдавани... , які здатні визнати своєю західну культуру й відповідати їй на практиці, – тільки придбають у новій соціальній якості в іншій, більш розвинутій, цивілізації. Багато що виграють еліти, що розпоряджаються національним багатством і здатні закласти свій народ під більші відсотки в який-небудь політичний ломбард або продати невідьманими на світовий ринок праці. Мільйони ж програють. Це – ті, які не можуть сьогодні звести кінці з кінцями й, як би не надривалися, – не здатні встигнути за зростанням цін, що передують доходам. Нові хазяї забудуть про них, як тільки прихоплять

основну частку багатств, – як вони вже заволоділи 327 човнами ЧМП, „Криворіжсталлю”, декількома обленерго й НПЗ, іншими стратегічними об’єктами. Своїми слабкими екземплярами населення вимре саме по собі, як у природі відмирає все слабе, що поглинається для свого виживання сильними.

Щоправда, за оцінками лідерів ЄС, проблема вступу України в союз обраних на порядку денному на найближчі 10-15 років не значиться. Вони побоюються надлишкової гетерогенності Союзу, ментальної квалості народів, що його становлять, як передумов внутрішніх протиріч і потенційного розпаду. Тим більше, що такі тенденції із прийняттям 12-ти нових держав підсилюються. Саме тому європейцям однаково неприйнятні як члени ЄС мусульманська Туреччина, так і православна Україна, народи яких погано адаптуються до західної культури. Замість членства, разом з 130 млн. євро. нам пропонують ЄПС – Європейську політику сусідства: створити власні органи усередині ЄПС – із центром у Києві, сформувати бюджет ... і жити поруч.

Прагнучі в Європу, українська влада зовсім забула про свій „подарунок” – країну, що явно консервує свої недоліки. Майже всіма політичними силами широко використовується тактика, що суперечить європейському лібералізму: суб’єктивний підхід до історії й ідеалізація власної політики, волюнтаризм, ворожість до іншої культури й мови, ігнорування законів власної держави й законів суспільного розвитку, подвійні стандарти. Політика багатьох, що знаходяться при владі, скоріше, схожа на більшовизм – та ж наполегливість, нетерпимість, прагнення потрапити „у рай” (у комунізм, ЄС), монізм і повна відмова від методології плюралізму. Механіки й будівельники з вищою освітою, бухгалтери й економісти, що вийшли із села, які, завдяки своїй працьовитості й порядності, високо піднялися соціальними сходами і зненацька опинилися у владі, привнесли до неї свої сільські уявлення про життя, політичну боротьбу й управління державою. Вони вузькопрофесійні й корпоративні. Ховають свої капітали за кордоном, навчають дітей англійської – у Києві або за кордоном, завзято звітують команді свого олігарха, якого за європейським зразком називають лідером партії або фракції, прем’єр-міністром або президентом.

Україна – Росія. Ні в кого не повинне бути „сумніву в тім, що для захисту суверенітету... РФ і її союзників будуть застосовані ЗС”, – заявив начальник Генштабу ЗС РФ генерал армії Ю. Балаєвський. Але Росія – не небезпечна.

По-перше, її військова доктрина в принципі – не наступальна, а оборонна. У ній немає експансіоністських цілей. Держава зберігає статус ядерної держави для запобігання й стримування агресії проти неї і її союзників. Інакше кажучи, *Росія агресивна для самозахисту*. Коли слідом за окупацією Іраку Пентагон націлився на Іран (де нафтових свердловин ще більше!) і знову зазвучала риторика, що передувала іракському походу, Росія не підтримала ці плани. На Мюнхенській конференції з безпеки (2007 р.) Путіну теж було не зрозуміло, чому іранська сторона не реагує конструктивно на пропозиції глави МАГАТЕ Ель-Барадея. Але, задавшись питанням „Що ми будемо робити? ”, Путін не пішов за американським сценарієм. Як мудрий політик він сказав: „... Ми повинні набратися терпіння ...Так, правильно, створюючи стимули й показуючи іранському керівництву, що співробітництво з міжнародним співтовариством набагато краще, ніж конфронтація”.

По-друге, миролюбний характер Москви зумовлюється об’єктивним становищем справ у країні. Розпад СРСР, системоутворюючим центром якого була Росія і який осмислюється сьогодні як „загальнонаціональна трагедія величезного масштабу”, – викликав аналогічні тенденції й у самій Росії. Падіння виробництва й народжуваності, зростання злочинності й смертності, збільшення захворювань, скорочення населення до 142 млн. чоловік при величезній території ... – неминуче переносять акценти з розширення зони впливу на проблеми внутрішнього характеру. Попри все те, що державі доводиться

„розриватися” між соціальними програмами, без яких вона залишиться без населення, і необхідністю забезпечення цілісності, потужних капіталовкладень у фундаментальні науки, інформаційні технології й нанотехнології, атомну енергетику, оборону ..., – їй в цілому вдається проводити ефективний курс. Країна набирає темпи в соціально-економічному розвитку й „вагу” у міжнародних справах. Збільшення ВВП за останні два роки – понад 7–8 %%. Розгорнуто потужні національні програми (освіта, охорона здоров'я, житло, сільське господарство). У Європі Росія сприймається як держава із сильною президентською владою, що не допускає вільностей за західними зразками. І не тільки як партнер, без якого не обійтися в енергетиці, але і як держава з передбачуваною поведінкою й надійна у виконанні угод. Очевидно також, що вона здатна за короткий термін послідовно просуватися до поставлених цілей і досягати їх. Росією ніхто не маніпулює, у неї немає проблем відносно НАТО. Але найголовне для Заходу: від неї не виходить загроза! Очевидно, маючи на увазі всі ці достоїнства, экс-президент Франції Жак Ширак говорив: „Росіяни – велика нація, за якою майбутнє й з якою не можна не рахуватись”.

По-третє, миролюбність Росії підтверджується її реальною зовнішньою політикою. Вона нікому не загрожує, ні на чию територію не зазіхає й не використовує військову силу проти суверенних держав. Теоретично можна припустити, що, якби у неї була така мета, її армія ще на початку 90-х років увійшла б до Києву „з миротворчою місією”, на мій погляд, без єдиного пострілу з української сторони. Та й „яструби” США прийняли б сьогодні Росію як військового партнера з розкритими обіймами. Однак, як і КНР, Франція й Німеччина, Росія не підтримала агресію США проти Іраку. Замість цього, вона займалася будівництвом АЕС у Бушері (Іран), одержавши за це 1 млрд. дол. і уклавши контракт на поставку ядерного палива.

Політика активного нейтралітету є переконливішою, ніж політика „балансування”. Через одну просту, але істотну причину: нею чітко фіксується місце країни в системі міжнародних відносин. Це робить політику зрозумілою й передбачуваною для інших держав, що у сфері глобальних відносин надзвичайно важливо. Вона легітимна, не вимагає надмірних фінансових витрат, виводить країну за межі протистояння наддержав і ймовірних негативних наслідків як з одного, так і іншого боку. У Китаї в такому випадку говорять: „Розумна мавпа сидить на вершині високої гори й спостерігає за боротьбою двох тигрів”. Саме позиція активного нейтралітету робить країну й більш незалежною у своїх рішеннях, оскільки ними прямо не зачіпаються інтереси інших сторін.

У глобалістському плані конспективно вимальовується наступне. На перший погляд, глобалізація несе добро відсталім народам. Світ, що глобалізується, стає усе більше гомогенним, а цивілізації – асимілюються, уподібнюючись одна одній. Вони нібито приречені з'єднуватися, входити одна в іншу й ставати складовими частинами одного цілого за назвою „цивілізований світ”. *Гадаю, однак, що подібні оцінки були б спрощенням.* Насправді бідні народи долучаються до економіки розвинених країн у статусі обслуговуючих, стають ще бідніше й залежніше. Світові лідери сплавляють їм учорашні, застарілі, технології. Вони інвестують в основному видобуток корисних копалин і їхню обробку. Прискореними темпами вивозять особливо ті непоновлювані ресурси, вичерпання яких – не за горами. А свої розробки руд, вугілля, нафти й газу заморожують.

Прямі іноземні інвестиції в Україну (ПП) склали в 2005 р. 28,7 % в обробній промисловості, 10,8 % – в оптовій торгівлі й 6,5 % – у фінансовій діяльності. Однак такі наукомісткі галузі, як електроніка, телекомунікації, біо- і нанотехнології, лазерні пристрої, які могли б вивести країну на сучасний європейський рівень, залишаються поза ризиками іноземних бізнесменів. Якщо вітчизняні інвестиції у промисловість, будівництво,

торгівлю, ремонтні послуги й фінансову діяльність виросли в 2005 р. в 3 і навіть 6 разів, то в інформаційній сфері, галузях досліджень і розробок, а також освіти зростання становило в основному 100 % (і це – за значно меншого фінансування!). Разом з тим, за прогнозами фахівців, уже до 2020 р. частка ресурсномістких виробів і палива в загальному обсязі світового експорту буде падати, а високих технологій, навпаки, – зростати. Виходить, наша країна закріплюється в статусі переважно *сировинної* й *індустріальної*, що, вочевидь, зручно для постіндустріальної Європи, але явно не відповідає її сучасному рівню.

Все це й стало свого часу підставою О. Зинов'ву кваліфікувати глобалізацію як „теплу війну” (на відміну від „холодної”, що була між СРСР і Заходом, і „гарячої” – як війною збройних людей).

Глобалізація не тільки освіжає життя й розчищає історичні завали, виправляє рух країни, що відхилилася від соціального прогресу, але й приховує у собі погрози. У загальному розумінні – це втрата національного обличчя, що неминуче настає після надлишкової міграції: власного народу на Захід, а прибульців з Півдня й Сходу – до нас. 5–7 млн. економічно активного населення, що ми безкоштовно віддали Заходу, були виховані й отримали освіту за рахунок нашого народу. Водночас, за підрахунками американців, щоб виростити дитину до повнолітнього віку, родині доводиться відірвати від свого бюджету біля півтора мільйонів доларів. Це без врахування витрат на навчання в середній і вищій школі. Замість цієї високопрофесійної виробничої й інтелектуальної еліти до нашої країни щорічно прибувають тисячі легальних і нелегальних іммігрантів. Але скільки їх уже накопичилося за роки „незалежності”? І якщо іногородні анклавні в пригородах Парижу, Берліна... є серйозною проблемою для (високопрофесійних) європейських політиків, то чи вживають превентивні заходи для запобігання реальній погрози національній безпеці в нас?

Крім того, національна держава послаблюється розпродажем національного надбання. Під дією більш агресивної, західної культури розмиваються контури національної культури й релігії. Тому багатоліку глобалізацію, як і кожні ліки, варто дозувати для країни й приймати під контролем обізнаних державних чоловіків.

Терміни „світовий уряд”, „світове співтовариство” і „мондіалізм” як організація життя всіх народів Землі на засадах західних цінностей є, швидше, плодом абстрактних міркувань, що виникли з бажання, а не з реальностей. Насправді глобалізація діє різноспрямовано: вона дійсно зближає й збільшує однаковість. Але водночас, у силу природного опору сторонньому всіма цивілізаціями, що ґрунтуються на доробках своїх пращурів, глобалізація підвищує конфронтацію. Вона породжує ентропійні процеси, руйнівні сили типу Аль-Каїди, масові антиглобалістські рухи протесту й навіть зворотні відносно інтеграції явища: замикання у собі (автаркію), відгородження від світових тенденцій, апеляцію до своєї глибокої історії (наприклад, Конотопської битви українських козаків з росіянами, до битви шведського короля Карла XII – з Петром I-м). Погляд національних політиків звертається до цінностей поколінь, які давно зникли (не тільки до шаровар!) і навіть до релігійного екстремізму. Проявляється ксенофобія з погрозами іммігрантів (наприклад, зімбабвійців у ПАР). Квітнуть націоналізм і шовінізм.

Цивілізаційний аспект. Європа живе під загрозою ісламізації. Професор – ісламознавець Б.Луїс (США), пророкує, що не пізніше кінця нинішнього сторіччя Європа стане ісламською. Занепокоєння європейців небезпідставно. Демографічний і політичний тиск мусульман на Європу дуже відчутний. Рівень фертильності європейської мусульманки – 4,2 дитини, а білої європейки – 1,4. Смертність корінних жителів перевищує їхню народжуваність, а частка іммігрантів з ісламських країн неухильно зростає. У світі – 86 млн. працівників іноземного походження (у Європі вони становлять 12% самодіяльного населення). Їхні протести проти урядів – це не збурювання „потолочі”,

що розбушувалася, незадоволеної рівнем життя, високим рівнем безробіття і низькою оплатою своєї некваліфікованої праці. Справа набуває політичного забарвлення, тому що на арену виходять етнічні групи, відверто ворожі культурі приймаючої сторони. Вони живуть анклавом, відкидають європейську демократію, менталітет, релігію й культуру в цілому. Вони вимагають посібників, роботи, навчання, рівності в оплаті праці й права на створення власних органів самоврядування, фінансованих з муніципального бюджету.

Іммігранти-ісламісти Великобританії пропонують переглянути законодавство відповідно до законів шаріату. Германські, французькі та ін. іммігранти періодично влаштовують погроми. Аж до терору: у Мадриді (2004 р. – 200 смертей), у лондонському метро (2005 р. – 50 жертв).

На питання „Хто ми – Європа чи Азія?” у кожного з нас є своя відповідь. І всі ми можемо навести безліч аргументів на підтвердження своєї версії. На мій погляд, це можливо тому, що з мішка Діда Мороза можна дістати все, що завгодно. У нашому суспільстві, витканому під впливом як східних, так і західних „вітрів”, суспільстві, що тільки формується, можна знайти будь-які аргументи. Тому, що це – *гетерогенне утворення* з генеалогічною приналежністю східно-православному слов'янству, що ввібрало у себе історію як своїх предків, так і завойовників. Можна з через силу погодитися, що Україна – це не Росія, але ще з більшою впевненістю стверджувати, що Україна – це й не Європа. І малопереконливий при цьому прогноз, що ми, зрештою, пристанемо до якогось одного берега: європейського або російського, станемо однорідним суспільством. Багатоскладовий характер народів, що перебувають на стику, або на розламі цивілізацій, за С. Хантінгтоном, між власне Заходом і власне Сходом, – глибокий і всеосяжний. І ця печатка історії буде на нашому суспільстві завжди.

Україна, особливо центральна, північна й південно-східна, є частиною східноєвропейської, православної цивілізації. Це – не підвид західної цивілізації й не її східноправославна гілка. Вона – свого роду осколок історичних наслідків відділення Візантії від католицької Європи й природного розділу християнства на католицизм, протестантизм і православ'я, що мають чітку географічну прив'язку. Додам: розділу культур і розділу суспільного ладу. Комунізм Радянського Союзу – це теж не вигадка більшовиків. Це природне породження духу східних слов'ян, їх пряме й доморосле ментальне виробництво. Мова йде про самостійну цивілізацію, що поєднала у собі риси Сходу й Заходу. Вона не здатна рухатися в якийсь один, певний бік. Біфуркація й гетерогенність будуть властиві їй завжди. Тому ввійти *на рівних* народам такої переважно православної й прокомуністичної країни безпосередньо в католицьку західноєвропейську або протестантську американську цивілізацію неможливо. *Такий рух продуктивніше здійснювати в межах своєї цивілізації*, разом з спорідненими народами Білорусії й Росії.

Перспективи й висновки. За прогнозами експертів, до 2050 р. Африка й Азія дадуть застрашливе для цивілізації зростання населення: майже 3 млрд. чоловік. Забезпечені нації або застигнуть у своїй кількості й будуть підживлюватися біологічними ресурсами країн, що розвиваються, або збільшаться незначно. У результаті, відсоток розвинених регіонів у світовому народонаселенні скоротиться з 19 до 13. За обсягом ВВП уже в 2020 р. на перше місце вийде Китай – 23 % світового ВВП. США з їхніми 18 % посядуть тільки друге місце. Далі розмістяться Індія (8,4 %), Японія (4,6 %), Росія (3, 2 %). ***З великою часткою впевненості можна стверджувати, що світ завжди буде різним, багатоскладовим і суперечливим. До середини століття він перетвориться на стабільно багатополосний. Основними акторами якого будуть:***

1) *Азіатський Союз* (АС; 5,2 млрд. населення) у складі Китаю, Індії, Японії й інших держав. Сукупний ВВП тільки цих трьох країн (без Південної Кореї, Тайваню, Таїланду, Сінгапуру ...) складе понад третину світового ВВП;

2) *Європейський Союз*, у складі якого, крім нинішніх 27 країн, можуть з'явитися

Туреччина, Україна, Молдова, Білорусія. За часткою у світовому ВВП Союз міцно посяде друге місце після АС і, як і раніше, залишиться авторитетом у гуманітарній політиці;

3) *США* – за сукупною економічною, військовою і політичною потужністю збережуть статус найбільш впливової держави у світі;

4) *Росія* може піти трьома шляхами: а) самотньо, б) у союзі з Білорусією, Казахстаном, Україною й в) у складі Євразійського Союзу, що включає ЄС. У першому випадку її ВВП складе 3–4 % від світового. В економічному й військово-політичному відношенні це буде могутня держава, що відчутно впливатиме на життя Європи й світу;

5) *країни мусульманського світу, вплив яких буде базуватися на нафті й релігії*. У країнах, що розвиваються, споживання нафти закономірно зросте. У доступному для огляду майбутньому, до відкриття термоядерної енергії, а це, як мінімум, до середини сторіччя, продовжиться аналогічне зростання і в розвинених регіонах. Іслам, як і раніше, буде цементувати народ, що зберігає високі темпи зростання населення, фанатизм і агресивність стосовно „нависаючого” над ним Заходу й особливо США.

Таким чином, у ХХІ-е століття Україні швидше за все рухатиметься разом з ЄС. Однак сучасний рівень розвитку країни в якості природного союзника програмує нам Росію. Тому вступ в СЕП (без утворення військово-політичного союзу), – був би і оптимальним, і продуктивним. Згодом СЕП міг би послужити плацдармом для загальноцивілізаційного підйому народів СНД і наближення їх до європейського рівня.

ЛІТЕРАТУРА

1. Манжол В. Квадратура інтеграційного кола (актуальні проблеми європейської політики України) // Політика і час. – 2007. – № 4. – С. 14.
2. Кульчицький С. Історична свобода починається з переосмислення себе // Політика і час. – 2006. – № 10. – С. 37.
3. Тимерман Х. Внутреннее развитие и внешнеполитические перспективы Белоруссии и Украины // МЭМО. – 2007. – № 7. – С. 83.
4. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы: Пер. с англ. – М.: Международные отношения, 2003. – 248 с.
5. Джекобс Дж. Закат Америки. Впереди средневековье: Пер. с англ. – М.: „Европа”, 2006. – 264 с.
6. Мировая экономика: прогноз до 2020 года /Под ред. акад. А. А. Дынкина. – М.: „Магистр”, 2007. – 429 с.
7. Гаджиев К. С. Геополитические горизонты России: контуры нового миропорядка. – М.: ЗАО „Изд-во „Экономика”, 2007. – 751 с.

УДК 327.061.2

Вінникова Н.А.

Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

НЕДЕРЖАВНІ АКТОРИ У СУЧАСНІЙ СВІТОВІЙ ПОЛІТИЦІ

У статті аналізується питання ролі недержавних учасників міжнародних відносин у формуванні сучасних тенденцій світової політики. Фокусом дослідження виступає статус недержавних акторів міжнародних відносин по відношенню до держав. У теоретико-методологічній площині це питання розглядається в рамках транснаціонального підходу.

Ключові слова: міжнародні відносини, актори, світова політика.

В статье анализируется вопрос о роли негосударственных участников международных отношений (МО) в формировании современных тенденций мировой политики. Исследование сфокусировано на статусе негосударственных акторов МО по отношению к государствам. В теоретико-методологической плоскости этот вопрос рассматривается в рамках транснационального подхода.

Ключевые слова: международные отношения, акторы, мировая политика.

The article sets out to explore the role of non-state actors of international relations (IR) in forming current tensions of world politics. The focus of research is made on status of non-state actors of IR in relation to the states. In theoretical and methodological plane the issue is considered in the context of transnational approach.

Key words: international relations, actors, world politics.

Сучасні міжнародні відносини, що склалися наприкінці XX – на початку XXI ст. як результат новітніх суспільних процесів, характеризуються значною різноманітністю та складністю, що пов'язано зі зростаючим плюралізмом участі у них найрізноманітніших суб'єктів, кожен з яких керується власними інтересами та мотиваціями. Традиційні владні повноваження держави в галузі міжнародних відносин, внутрішньої політики буквально вириваються у неї наднаціональними структурами: різноманітними політичними, економічними й військовими міжнародними організаціями, транснаціональними корпораціями; міжнародними громадськими, релігійними та злочинними організаціями, глобальними ЗМІ. Формуючи нові ідентифікації, недержавні учасники все більше претендують на власну роль у міжнародному житті, намагаючись вплинути на його структуру, на дійових осіб, на конфлікти, які виникають між останніми. При цьому, поступаючись груповій ідентифікації нових акторів, йдучи на компроміси у взаємодії із ними, держава активно сприяє руйнуванню головних принципів, які складають основу її легітимності: суверенітету, територіальності, політичного представництва. В наслідок чого, вся система міжнародних відносин піддається серйозним випробуванням і дестабілізації.

Про актуальність заявленої вище проблеми свідчить увага до неї з боку міжнародної наукової спільноти. Зокрема питання про вплив недержавних учасників міжнародних відносин на зміну сутності і характеру міжнародних процесів стало фокусом дискусій в рамках серії наукових конференцій і семінарів Євразійської групи Національної Ради Інтелекту (NIC-Eurasia Group) (США) протягом 2006-2007 років [1]. Більшість обговорень було сконцентровано на організаціях, які по справжньому є “недержавними” або які виконують функції, які зазвичай не є типово національно-урядовими.

Вивченню ролі великих міст у світовій політиці присвячені дослідження вчених Санкт-Петербурзького державного університету (Росія). В цьому контексті аналізується динаміка й чинники зростання впливу міст на міжнародну систему [2]

Аналіз статусу й ролі окремого індивіда в світових політичних процесах представлений у роботах відомого американського вченого-міжнародника Дж. Розенау й російського дослідника Е. Баталова. Останній, зокрема, пропонує антропологічний підхід до наукових досліджень міжнародних відносин і пропагує подивитися на світовий лад “з позицій людини й в інтересах людини” [3, с.1].

У вітчизняній науці достатньо розгорнутий аналіз функціональної структури та практичної діяльності міжнародних урядових і неурядових організацій було проведено групою вчених під керівництвом професора О. С. Кучика [4]. Авторами розглянуто проблеми й перспективи співробітництва держав у різних міжнародних, регіональних організаціях та міждержавних утвореннях. Інше дослідження, в рамках якого було приділено увагу недержавним учасникам міжнародних відносин проведено в

Національному інституті проблем міжнародної безпеки Ради національної безпеки та оборони України [5]. Автором було виявлено, що під впливом інтенсивного розвитку інформаційної революції ЗМІ та міжнародні неурядові організації набувають значення нових політичних акторів, що сприяють трансформації політичних систем у напрямі поствестфальської невизначеності з „м’якою десуверенізацією”.

Як бачимо, дослідження до цього часу фокусувалися тільки на окремих видах учасників міжнародних відносин. Наразі відсутній комплексний науково-дослідний проект, який би охоплював аналіз усіх недержавних учасників міжнародних відносин, їх ролі у розвитку глобальних політичних процесів. Мета цієї статті – виявити ступінь впливу недержавних учасників міжнародних відносин на формування контурів нового світового порядку. Для цього нам необхідно чітко розуміння поняття „актор” для виділення тих суб’єктів міжнародних відносин, які підпадають під цю категорію. Друге завдання в рамках означеної мети полягає в тому, щоб визначити їх статус по відношенню до держави. Найбільш прийнятним теоретико-методологічним підґрунтям для виконання поставлених завдань, на нашу думку, є основні положення транснаціоналістського напрямку теорії міжнародних відносин.

Одним із найважливіших постулатів транснаціоналізму є твердження про рівнозначність будь-яких суб’єктів міжнародних відносин, що виводиться із незаперечного факту існування відносин між державами та найрізноманітнішими недержавними організаціями. Недержавними суб’єктами міжнародних відносин, із погляду більшості транснаціоналістів, можуть вважатися будь-які суспільні групи, що мають певні інтереси в міжнародному середовищі та самостійно їх реалізують. Серед варіантів впливу транснаціональних відносин на зміст і характер міждержавної політики Дж. Най та Р. Кохейн відзначають, зокрема виникнення автономних акторів із власною зовнішньою політикою, які здатні протистояти державі та навіть посягати на її політику. Цей вплив призводить до того, що „держави стають залежними від сил, які не контролює жодна з них. Ця залежність ще більше посилюється, коли держави створюють нові інструменти впливу на інші держави. До того ж держави приблизно однакової політичної ваги можуть отримати перевагу у боротьбі між собою” [6, с.160].

Зауважимо, що у сучасній теорії міжнародних відносин відсутнє єдине поняття, що чітко і недвозначно характеризує суспільні одиниці, які беруть у них участь. Останнім часом усе більшого поширення у міжнародних дослідженнях набуває поняття „актор”. Воно має значні переваги, тому що дає змогу одночасно охопити найрізноманітніші суспільні одиниці, які беруть участь у світових політичних процесах, їх поведінку та ступінь активності. Не зважаючи на загальне розуміння сутності та визначеність цього поняття, у теорії міжнародних відносин, однак, існують суттєві відмінності в його інтерпретації. Дж. Догерті вважає, що актором є суспільна одиниця, яка характеризується достатнім рівнем організації та самодіяльності [7]. Дж. Розенау визначає актора як цілість, що впливає на світові процеси [8]. Як зазначають вітчизняні дослідники „учасник міжнародних відносин не завжди є джерелом активності у взаємодіях з іншими, своїми діями він може провокувати певні ситуації або опосередковано брати участі у їх створенні чи відігравати роль пасивного об’єкта дій зі сторони інших учасників. У той час, як *актор* – це такий суб’єкт, який може реально робити вплив на міжнародну систему, змінюючи її” [9, с.93].

У нашій роботі ми виходимо з того, що в сучасній світовій політиці можна визначити щонайменше три групи владних інститутів, пов’язаних між собою певними відносинами, які не носять системного характеру й не утворюють єдиної глобальної структури. Це суверенні легітимні нації-держави, міжнародні інститути різного масштабу, які надбудовуються над націями-державами, але не поглинають їх і не підпорядковуються окремими представниками останніх і транснаціональні корпоративні структури.

Міждержавні або міжурядові організації можна визначити як об'єднання суверенних держав, які на основі міжнародного договору переслідують загальну мету. Серед недержавних учасників міжнародних відносин виділяють неурядові організації, транснаціональні корпорації та інші суспільні сили й рухи, що діють на світовій арені. Зауважимо, що серед вчених немає консенсусу стосовно того, кого з учасників світової політики слід відносити до цієї категорії, і деякі визначення включають профспілки, громадські організації, релігійні установи, етнічні угруповання й, навіть, університети. Впливові недержавні актори – це не новий феномен. Вони давно діють на світовій арені: Ганзейський Союз монополізував торгівлю на Балтійському морі між XIII і XVII сторіччями, надзвичайно могутня Східно-Індійська компанія була заснована в 1600 р., Організація Червоного Хреста розпочала свою діяльність ще у 1860 р. Наразі в світі налічується понад 7 тис. міжнародних організацій. Процеси глобалізації зробили фінансові, політичні і технічні ресурси більш доступними, а інформаційні технології забезпечують нові можливості для зростання масштабів діяльності і рівня політичного впливу недержавних акторів світових процесів.

Значний вплив на сутність і направленість змін у характері міжнародних взаємовідносин справляють такі специфічні неурядові організації як транснаціональні корпорації (ТНК), які на сьогоднішній день, мабуть, є одним з найбільш серйозних конкурентів держави. Вони, образно кажучи, „підточують” національний суверенітет держав у такій важливій сфері суспільних відносин як економіка. У світовій політиці роль ТНК дуже велика. Транснаціональні компанії, діючи переважно в економічній сфері, залишаються важливими суб'єктами політичних інтересів, чим значною мірою впливають на зовнішню та внутрішню політику держав світу. Якщо політика тієї чи іншої держави призводить до ускладнення їхньої діяльності, вони активно апелюють до урядів держав, на території яких ТНК зареєстровані як юридичні особи. Вони здатні зіштовхувати між собою національні держави і таким чином здійснювати закулісні торги у пошуках місць з найнижчими податками і найсприятливішою інфраструктурою. Економічні процеси, які контролюються транснаціональними корпораціями, охоплюють більшу частину світової торгівлі, фінансових обмінів і передач передових технологій. Та чи отримують вони статус на міжнародній арені, аналогічний статусу держави? Фактично конвертування держави у „фірму” на світовому ринку виводить проблему цих відносин на зовсім інший рівень.

Інші учасники світової політики, з якими доводиться взаємодіяти державі – міжнародні неурядові організації й громадські рухи. Вони виступають у ролі глобальних груп тиску і напевно збережуть цей статус у подальшому. Так, за останні роки деяким міжнародним неурядовим організаціям, сферою діяльності яких є захист прав людини, екологічні проблеми, або гуманітарна допомога, – вдалося домогтися права на втручання у внутрішні справи суверенних держав. Основною „зброєю” міжнародних суспільних рухів і організацій у сфері світової політики є мобілізація міжнародної громадської думки, а засобом досягнення цілей – вплив на міжурядові організації, або безпосередньо на ті чи інші держави. Теза про транснаціональні корпорації й неурядові організації як учасників міжнародних відносин була піддана достатньо докладному вивченню як в зарубіжній, так і у вітчизняній науковій літературі. Різні автори наводять цілий арсенал доказів, згідно яким ТНК і міжнародні організації так чи інакше впливають на характер міжнародних відносин. Що стосується доказів участі окремих регіонів і великих міст у світовій політиці, то вони, як нам представляється, не були належним чином систематизовані. По суті питання про те, чи є регіони й міста дійсними учасниками міжнародного політичного життя, залишається відкритим.

Найбільш розвинутими у політичній науці є дослідження статусу і значення регіонів у Європі, а також у структурі та політиці Європейського Союзу, які свідчать про

той факт, що євро регіони поступово формуються як реальні суб'єкти міжнародних відносин. Зростає підтримка ідеї „Європи регіонів”, в якій рівень регіональних урядів набуває значення, яке можна порівняти із значенням національних урядів. Деякою мірою це просто екстраполяція поточних тенденцій. Велика кількість країн Європейського Союзу рухається в напрямку все більшої децентралізації економічних та інших функцій, що передаються виборним регіональним урядам. Особливість розвитку самого ЄС і тенденції надати регіонам Європи більшої політичної ваги можуть ще більше надихнути автономні області деяких держав (наприклад, Іспанії), навіть на подальші кроки в бік федералізації. Значна кількість автономій мають власні неофіційні офіси, що займаються лобіюванням у Брюсселі. На рівні регіонів новими формами співробітництва стали *євро регіони* – „міждержавні регіональні асоціації, які включають в себе прикордонні області країн-учасниць і розвиваються у відповідності до погоджених комплексних програм соціально-економічного та культурно-гуманітарного характеру на основі загальноєвропейських критеріїв з метою спільного розв'язання соціально-економічних завдань” [10, с.29]. Сьогодні в Європі налічується понад 30 транскордонних регіональних асоціацій та подібних їм форм співробітництва; деякі з них мають назву „євро регіони”. Більшість із них мають ефективні органи управління, власний бюджет та займаються впровадженням конкретних міжнародних проектів.

Наступними активними дійовими особами на міжнародній арені є великі міста т. зв. мегаполіси, оскільки вони володіють особливою ідентичністю, відмінною від ідентичності держав-націй. Мешканці Нью-Йорка в США, Парижа у Франції, Москви і Санкт-Петербурга в Росії швидше асоціюють себе не з державою, громадянами якої вони є, а з містом, де вони проживають. Схожу ситуацію можна спостерігати і в Китаї, де міста Шанхай, Гонконг і Пекін сильно виділяються на фоні внутрішніх сільських регіонів країни. Ще один аргумент на користь того, що міста є акторами міжнародних відносин пов'язаний з тим, що деякі міста володіють фінансовою самостійністю. Це відноситься перш за все до федеральних держав, де деякі міста мають своїх представників у верхній палаті парламенту.

Найвагоміший доказ участі великих міст в міжнародних відносинах – це утворення міжнародних організацій міст. Найбільш відомі організації у складі міст – це Міжнародна асоціація міст-побратимів, Союз Балтійських міст, Європейські міста проти наркотиків, Організація ісламських міст і столиць, а також деякі інші. В рамках цих структур крупні міста співробітничать одне з одним, фактично не погоджуючи свою діяльність з відповідними урядами. Таким чином, виходить, що крупні міста на даному етапі перетворюються на повноцінних *суб'єктів* міжнародної політики. Однак, навіть з урахуванням усіх вищенаведених доводів теза про міста як про акторів світової політики видається нам дещо передчасною. Нагадаємо, що *актор* – це такий суб'єкт, який може реально робити вплив на міжнародну систему, змінюючи її. Виходячи з цього, зауважимо, що наявність у міст ідентичності фактично нічого не доводить, оскільки певною ідентичністю володіють усі соціальні групи, але далеко не кожна з них може бути включена до списку акторів світової політики. Крім того, поки що міста не мають того ступеня автономії, як це було, наприклад, за часів Античності (тут можна пригадати давньогрецькі поліси) або в епоху Середньовіччя.

Нарешті, ще одним учасником сучасних міжнародних відносин виступає окремий індивід. У цілому, говорячи про зростання ролі та значення індивідів у міжнародних відносинах, звернемося до положень праці Дж. Розенау „Індивіди, що змінюються, як джерело глобальної турбулентності” [8]. У цьому контексті дослідник висуває декілька важливих положень. По-перше, останнім часом громадяни набули більш високих аналітичних здібностей. По-друге, такий сплеск індивідуальних здібностей мав тим більше значення, що шляхом сприйняття й узагальнення громадяни справляють сьогодні

все більший вплив на формування загальної картини міжнародної політики. По-третє, світова політична система знаходиться сьогодні на етапі бурхливої трансформації, що робить її особливо вразливою для мікрополітичного впливу. А саме на мікрополітичному рівні поведінка індивідів справляє визначальний вплив на розвиток міжнародних подій. Звичайно, роль індивідів як міжнародних акторів не можна переоцінювати, адже на макрополітичному рівні світової політики традиційні актори в особі держав зберігають свої позиції. У рамках цього підходу власне людський початок має зайняти чільне місце у спектрі проблематики виживання людства як біологічного виду, організованого в співтовариства держав або наддержавних, трансдержавних і недержавних спільнот.

Як показує наш аналіз, однією зі стійких тенденцій міжнародних відносин, існування якої визнається сьогодні всіма теоретичними напрямками міжнародно-політичної думки є зростання числа й різноманіття соціальних суб'єктів, що беруть участь в їх функціонуванні, або що впливають на їх стан. Це стосується традиційних міжнародних акторів – держав і міждержавних інститутів, і ще в більшій мірі таких нових акторів, як транснаціональні корпорації, неурядові організації, різного роду асоціації, стійкі групи. Але, найбільш, вражаючими є ті зміни, які вносить в характер і стан міжнародних відносин різного роду тимчасові об'єднання і „неорганізовані приватні особи”. З цієї точки зору, посилення взаємозалежності і процеси глобалізації утворюють появу фундаментально нових тенденцій у світовій політиці. По-перше, відбувається автономізація діяльності транснаціональних акторів – етнічних, релігійних, культурних, професійних та інших груп, мультинаціональних фірм, представників ринкових, комунікативних, інформаційних та міграційних потоків, а також діаспор, кримінальних кланів, окремих видатних особистостей. За таких умов державний суверенітет підривається „розщепленням” лояльності індивіда між трьома відносно самостійними сферами – державою, транснаціональними і соціокультурними мережами. У той же час, єдиної відповіді серед учених на питання, хто з акторів (суб'єктів, учасників – наразі) міжнародних відносин буде визначати їх зміст і характер у близькому й більш віддаленому майбутньому, немає. Разом з тим не викликає жодних сумнівів та обставина, що зміни в міжнародних відносинах значною мірою залежать від цілей, які ставлять перед собою міжнародні актори, а також від вибору ними засобів для їх досягнення.

Міжнародний розвиток упродовж ще багатьох десятиріч відбуватиметься за складними нелінійними траєкторіями, а завдання управління зводиться до пошуку також нелінійних альтернативних варіантів розвитку, індикаторів стану майбутнього. Такі висновки наводять на певні міркування щодо перспектив вживання терміну „міжнародні відносини” у науково-дослідницькій практиці. Оскільки аналіз поточних процесів у світі передбачає врахування взаємодії різних акторів від індивіда до великих громадських рухів, від держави до наддержавних інституційних утворень (наприклад, ЄС), „відносини між народами” не можуть більше виступати в ролі базової дескриптивної категорії. Остання є, скоріше, даниною класичній традиції Вестфальського устрою. Все частіше, науковці поряд із терміном „міжнародні відносини” вживають такі, як „світова політика”, „глобальна економіка”, „глобальне середовище”, оскільки останні є ширшими за свою проблематику і за охопленням суб'єктів. У свою чергу, це вимагає окремого розгляду питання методології дослідження подій, явищ, процесів, які відбуваються у сучасному глобальному світі. Додамо також, що „реабілітація” людини як творця міжнародних відносин повинна бути наочною і конкретною. Тому наступне завдання, яке, на наш погляд, постає перед науковцями – це дослідження ролі людини як проектувальника і будівника міжнародних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Nonstate Actors: Impact on International Relations and Implications for the United States // Conference Report August 2007 – Режим доступу: http://www.fas.org/irp/nic/nonstate_actors_2007.pdf – Загол. з екрана.
2. Белоногов А. Л. Города акторы мировой политики? – Режим доступу: <http://www.sir.edu/download/belonogov548.doc>. – Загол. з екрана
3. Баталов Э. Антропология международных отношений // Международные процессы. – Т 3., № 2. – 2005. – С. 1 – 12.
4. Міжнародні організації: Навч. посіб. / О.С. Кучик, І.Р. Суховолець, А.Б. Сельмах, Г. Литвин, А. Тюшка, А. Смольська, М. Лега, М. Мальський, Г. Попаєвич, Н. Харченко; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. Ф-т міжнар. відносин. – 2-е вид., переробл. і доповн. – К.: Знання, 2007. – 749 с.
5. Дубов Д. В. Політико-комунікативна безпека України у євроінтеграційному контексті: автореф. дис... канд. політ. наук: 21.01.01 / Д.В. Дубов; Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки Ради нац. безпеки та оборони України. – К., 2007. – 20 с.
6. Най Дж. С., Кохэн Р.О. Транснациональные отношения и мировая политика // Теория международных отношений: Хрестоматия / Под ред. П.А. Цыганкова. – М., 2002. – С.152 – 167.
7. Dougherty J.E., Pfaltzgraff R.L. Contending theories of International relations. – HarperCollins Publishers, 1990. – 210 p.
8. Розенау Дж. Меняющиеся индивиды как источник глобальной турбулентности // Индивиды в международной политике [Текст]: / рук. авт. колл. М. Жирар. – М.: Междунар. пед. акад., 1996. – 204 с.
9. Мальський М. З., Мацях М. М. Теорія міжнародних відносин: Підручник. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2007. – 461 с.
10. Новицький В. Геоекономічне позиціонування і Україна: національні інтереси в контексті сучасного класифікаційного аналізу // Політична думка. – № 4. – 2002. – С.28 – 39.

УДК 327.3:316.75 (477)

Біденко Ю. М.

Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

ПЕРСПЕКТИВИ УЧАСТІ УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ: ВНУТРІШНЬО ІДЕОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ

У статті аналізуються внутрішні ідеологічні детермінанти приєднання України до певних міжнародних організацій. Останні розглядаються в якості міжнародних систем, які характеризуються гомогенністю / гетерогенністю цінностей та принципів політичного управління. На підставі порівняння ідеологічних орієнтацій основних політичних партій та стану суспільної свідомості робиться висновок щодо перспектив участі нашої держави у головних міжнародних системах.

Ключові слова: Міжнародні організації, гомогенні та гетерогенні міжнародні політичні системи, Європейський Союз, НАТО, СНД, ідеологічні детермінанти, політичні партії, ідеологічні орієнтації громадян України.

В статье анализируются внутренние идеологические детерминанты интеграции Украины в определенные международные организации. Последние рассматриваются в качестве международных систем, которые характеризуются гомогенностью / гетерогенностью ценностей и принципов политического управления. На основании сравнения идеологических ориентаций основных политических партий и состояния общественного сознания делается вывод о перспективах участия нашего государства в главных международных системах.

Ключевые слова: Международные организации, гомогенные и гетерогенные международные системы, Европейский Союз, НАТО, СНД, идеологические детерминанты, политические партии, идеологические ориентации граждан Украины.

In the article internal ideological determinants of Ukrainian integration to the certain international organizations are analyzed. The last ones are considered as international systems which are characterized by the homogeneity / heterogeneity of values and political governmental principles. On the basis of comparison of main political parties' ideological orientations and state of public consciousness the conclusion is made as to the prospects of our state participation in top international systems.

Key words: International organizations, homogeneous and heterogeneous international systems, EU, NATO, NIS, ideological determinants, political parties, Ukrainian citizens' ideological orientations.

Ситуація російсько-грузинського конфлікту, що виникла у серпні 2008 р., якщо не змінює вектор зовнішніх орієнтацій України, то принаймні *актуалізує* це питання для українських політиків та науковців. Міждержавний конфлікт всередині Співдружності Незалежних Держав та відповідна реакція країн-членів НАТО погострили необхідність внутрішнього вибору системи зовнішньої безпеки.

У зв'язку з цим *головною метою* даної статті є виявлення головних ідеологічних детермінант, що обумовлюють вибір тієї чи іншої зовнішньої стратегії України. Серед *основних завдань* цієї роботи є оцінка суспільно-політичних підстав для приєднання до певної міжнародної системи, а також аналіз найвпливовіших акторів українського політикуму та громадської думки за ознакою зовнішніх ідеологічних орієнтацій.

Ті міжнародні організації, які найбільше впливають на зовнішню та внутрішню політику України, є не просто формальними утвореннями чи союзами держав, а являють собою різні полюси сучасного багатопольного світу. У наукових термінах ці організації можуть бути названі міжнародними системами. Відомий французький науковець Р.Арон називає *міжнародною системою* „сукупність, складену з окремих політичних утворень (держав), які підтримують між собою регулярні взаємини і які всі, в принципі, можуть бути затягнуті у велику загальну війну. Ті політичні утворення, що їх беруть до уваги керівники головних держав, коли підраховують баланс сил, неодмінно мають бути членами якоїсь міжнародної системи” [1, с.109]. Термін „система” може, на думку Р.Арона, застосовуватися тут у тому значенні, якого він набуває у виразі „система партій”. Адже цим терміном також визначається сукупність колективних діячів, що перебувають між собою у відносинах суперництва.

При цьому міжнародні організації та міждержавні альянси можуть носити характер гомогенних або гетерогенних систем. Р.Арон називає гомогенними системами „такі, в яких держави належать до одного типу, сповідують одну й ту саму концепцію політики. Гетерогенними, натомість, є системи, в яких держави організовані за різними принципами й поділяють суперечливі цінності, [там само, с.114].

Отже сучасний етап міжнародного політичного процесу, у який втягнута Україна, передбачає протиставлення між двома блоками або міжнародними системами – європейською (або євроатлантичною) й євразійською (утворення на чолі з Росією на кшталт СНД). При цьому Європейський Союз та Північноатлантичний Альянс відповідає характеристикам гомогенної міжнародної системи – адже держави, що їх утворюють, характеризуються демократичними принципами політичного управління, сповіданням близьких цінностей та приналежністю до Європейської спільноти або Західної цивілізації. СНД краще підпадає під характеристику гетерогенної системи – до нього належать країни з різними історичними, культурними й релігійними традиціями, котрі знаходяться на

різних етапах політичного й економічного розвитку – їх утримує разом певна залежність від міцного центру, яким виступає Російська Федерація.

Завдяки геополітичному положенню наша держава опинилась між цими двома потужними міжнародними системами, що обумовило не лише її історичну долю, а зовнішню і внутрішню політику після набуття суверенітету. Протягом перших десяти-дванадцяти років існування незалежної України у її зовнішньому курсі панувала так звана багатовекторність поєднана зі статусом позаблокової держави, закріпленим у Конституції. Проте, як показує історична практика, позаблоковість та політика сталого нейтралітету є скоріше результатом специфічного географічного (острівного, ізольованого материкового або гірського) становища, ніж власного вибору держави. Враховуючі особливості розташування нашої країни, відсутність вкорінених конституційних традицій та зовнішньополітичну поляризацію регіону, що проявилися в результаті Російсько-Грузинського конфлікту, довготривала перспектива позаблоковості України та її реального нейтралітету вдається дещо сумнівною.

Ці обставини мають своїм наслідком постійно зростаючий тиск на Україну як з боку Росії, так і з боку США та Європейського Союзу з наміром перетворити її у своєрідну картку в своїй геополітичній грі. Такі намагання є результатом зміни конфігурації сил як на глобальному, так і на регіональному – європейському рівні. Подібна ситуація, пише з цього приводу В.Манжол, „є викликом для України, вона має свої „мінуси” та „плюси”. До перших належить ризик конфліктної ескалації протиріч між „полюсами” і загальної дестабілізації європейського регіону, що загрожує катастрофічним зменшенням простору для зовнішньополітичного маневру України та посиленням її залежності від „сильних світу”. До „плюсів” за умов відродження політики мультиполярного балансування можна віднести нові можливості захисту власних інтересів” [2, с.14]. В останньому випадку йдеться про можливість ведення власної геополітичної гри, використовуючи суперечки між провідними центрами геополітичної сили.

Проте, як доведено Р.Ароном, „зовнішня поведінка держав визначається не лише співвідношенням сил: ідеї та почуття впливають на рішення, що їх ухвалюють дійові особи” [1, с.113].

Отже для входження України в будь-яку з окреслених вище міжнародних систем потрібні вагомі внутрішні *ідеологічні детермінанти*. На нашу думку до них належать: по-перше, ідеологічні настанови головних політичних акторів, що здатні проявити політичну волю та ухвалити відповідне політичне рішення, та, по-друге, ідеологічні орієнтації громадян, які мають легітимізувати відповідний зовнішній курс чи-то шляхом плебісциту, чи-то шляхом постійної суспільної підтримки.

В якості першої ідеологічної детермінанти перспектив участі України у міжнародних організаціях доцільно розглядати орієнтації тих політичних партій, що входять до складу Верховної Ради, адже саме вони шляхом голосування ратифікують міжнародні угоди та формують виконавчу гілку влади держави. За результатами позачергових виборів у 2007 до ВРУ у її склад входять: Партія Регіонів, „Блок Юлії Тимошенко”, блок „Наша Україна-Народна Самооборона”, „Блок Литвина” та Комуністична Партія України. Аналізуючи їхні передвиборні програми [Див.: 3, 4, 5, 6, 7] та результатів виборів 2007 [8], можемо дійти висновків, що відображені у наступній таблиці:

Таблиця 1.

Програмно-ідеологічні орієнтації парламентських партій України щодо участі у міжнародних організаціях:

Партія/блок	Ідеологічні положення програми	% голосів вибор- ців	Місць у ВРУ
Партія Регіонів України	Державна політика відкритості та добросусідства, збереження позаблокового статусу України. Питання про вступ України до НАТО та інших міжнародних військових організацій може вирішуватися тільки на основі результатів всенародного референдуму. Якнайшвидше приєднання України до ЄС за умови вибудови ефективної моделі співпраці з нашими сусідами – країнами СНД, насамперед – з Росією.	34.37	175
"Блок Юлії Тимошенко"	Визначення чітких національних пріоритетів України та захист їх на всіх рівнях. Зовнішня політика буде здійснюватися в ім'я своєї нації, на основі мирних, рівноправних, взаємовигідних, економічних стосунків з усіма державами, з якими Україна має спільні інтереси.	30.71	156
Блок "Наша Україна– Народна Самооборона"	Створення зони вільної торгівлі і спрощення візового режиму із Європейським Союзом. Із країнами, де працюють громадяни України, буде укладено угоди про захист їх соціальних і трудових прав. Створення окремого візового режиму для мешканців прикордонних територій у рамках транскордонного співробітництва. Встановлення європейських стандартів життя.	14.15	72
Комуністична Партія України	Позаблоковий, нейтральний статус України. Членству в НАТО — ні! Вхідження в міжнародні політичні і економічні організації і участь в інтеграційних процесах здійснюватиметься тільки в національних інтересах України, на вигідних для неї умовах і на підставі волевиявлення громадян на всеукраїнському референдумі. Будуть забезпечені оптимальні умови для розвитку взаємовигідної політичної і економічної співпраці з Росією, Білоруссю, Казахстаном і іншими державами СНД. Україна увійде до Єдиного економічного простору.	5.39	27
"Блок Литвина"	Здійснення зовнішньої політики виключно на основі національних інтересів та активного нейтралітету. Питання вступу України до міжнародних організацій вирішуватиметься лише за результатами всеукраїнських референдумів.	3.96	20

Джерело: складено автором на основі програм політичних партій [3 ,4, 5, 6, 7]

Отже, ми бачимо, що формально ПРУ (175 мандатів) та НСНУ (72 мандати) чітко визначають європейську інтеграцію як пріоритетний напрямок, проте їхні політичні акції та поточні заяви лідерів чітко окреслюють розходження у ставленні до питання інтеграції євроатлантичної, тобто до НАТО. В галузі реальної політики ідеологічні переконання лідерів ПРУ ближче до програмних положень Комуністичної партії (27 мандатів). Очевидно, що ухвалення політичного рішення щодо активного приєднання до тієї або іншої міжнародної системи значною мірою залежатиме від БЮТ (156 мандатів) та, можливо „Блоку Литвина” (20 мандатів), які закликають керуватися національними інтересами, котрі кожна з цих партій не визначає прямо в своїй програмі.

Таким чином, в парламенті України не існує істотного політичного центру з відповідною кількістю мандатів або ідеологічного консенсусу для прийняття рішення щодо стратегічного приєднання до будь-якої політичної або безпекової міжнародної системи без довгого процесу перемов та політичних торгів. Беручи до уваги позицію Президента, який тяжіє до пришвидшення інтеграції до євроатлантичної системи, політична система України залишає мало варіантів для прийняття такого одноосібного рішення. Політика ж Кабінету Міністрів, який очолює лідерка БЮТ, підпорядковується прагматичним, а не ідеологічним міркуванням, тим більше, що програма блоку залишає широкое поле для зовнішньополітичних маневрів.

Розглядаючи другу складову, яка детермінує зовнішньополітичне майбутнє держави – ідеологічні орієнтації громадян України – слід зауважити, що окрім конкретних зовнішньо ідеологічних уподобань, важливу роль відіграють сповідання суспільством певних цінностей й ідентичності. Вони, разом із традиціями та принципами політичного управління, зумовлюють тяжіння народу до певної міжнародної системи, яка є більш гомогенною з позиції конкретної суспільної свідомості.

Загальноукраїнське опитування дорослого населення України, що було проведено Фондом “Демократичні ініціативи” та фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” навесні 2008 р., демонструє цікаві тенденції та динаміку масової свідомості в сфері ідеологічних настанов українців щодо зовнішнього курсу.

Більшість громадян України не відчуває себе європейцями (25% відчують свою належність до європейців, 70% - ні). Регіонально свою належність до європейців визнають лише жителі Західної України. Натомість серед українців виявилось більше тих, хто відчуває свою належність до СНД (52% відчують свою належність до СНД, 42% - ні). Регіонально свою належність до СНД найбільше відчують жителі Донбасу й Криму [9].

Якби навесні 2008 відбувся референдум щодо членства у Європейському Союзі, у ньому узяло б участь 78% громадян України. Більшість з них (56%) проголосувала б „за” вступ, 25% – „проти”, 19% ще не визначилися. Спостерігається негативна динаміка громадської думки у порівнянні із груднем 2007 року (тоді б за вступ до ЄС проголосувало 64%), але позитивна у порівнянні із 2005 роком (тоді – 47%).

У разі проведення референдуму щодо членства у НАТО, у ньому узяло б участь 68% громадян України. Більшість з них (59%) проголосувала б „проти” вступу, 22% – „за” і 19% тих, хто ще не визначився. Спостерігається негативна динаміка громадської думки у порівнянні із груднем 2007 року (тоді за вступ до НАТО проголосували б 32%). Протягом чотирьох місяців – з грудня 2007 року по березень 2008 року, коли почалося активне обговорення прагнення України отримати ПДЧ на Бухарестському самміті, підтримка населенням членства України в НАТО знизилася на 10% [там само]. Таким чином ідеологічні детермінанти приєднання до певної міжнародної системи, що характерні для суспільної свідомості громадян України, можна відобразити за допомогою наступної таблиці.

Таблиця 2.

Зовнішньополітичні орієнтації громадян України (весна 2008)

Ознака	Розподіл відповідей			
	<i>За</i>	<i>Проти</i>	<i>Не визначилися</i>	<i>Потенційна явка (%)</i>
Зовнішні ідеологічні орієнтації	<i>(%)</i>	<i>(%)</i>	<i>(%)</i>	
Вступ до ЄС	56	25	19	78
Вступ до НАТО	22	59	19	68
Ідентичність	<i>Відчують приналежність до Європи (%)</i>	<i>Не відчують приналежність до Європи (%)</i>	<i>Відчують приналежність до СНД (%)</i>	<i>Не відчують приналежність до СНД (%)</i>
(відчуття приналежності до певної спільноти)	25	70	52	42

Джерело: на основі результатів соціологічного дослідження [9].

Якщо аналізувати зв'язок між прихильністю до політичних партій та зовнішньополітичними орієнтаціями, то тут соціологічні дані демонструють високий ступінь кореляції, особливо стосовно негативистських орієнтацій (тобто орієнтацій „проти”). Вступ до НАТО підтримують «помаранчеві» виборці – ті, хто голосував за НУНС (54%) і БЮТ (51%). Проте і серед них є значна частина таких, хто виступає проти вступу України до НАТО – 33% серед виборців НУНС і 27% серед виборців БЮТ. Серед виборців КПУ 1.3% виступають за вступ до НАТО, 95% - проти. Серед виборців Партії Регіонів 2% виступають за вступ до НАТО, 92% - проти. Як ми бачимо, друга складова ідеологічних детермінант вибору Україною зовнішньої стратегії – суспільна думка – так само як і партійно-політична складова, є гетерогенною та характеризується практично рівною підтримкою протилежних позицій.

Таким чином можна зробити такі *висновки*. Зовнішні обставини глобального політичного процесу диктують Україні необхідність більш чіткого визначення перспектив участі у міжнародних організаціях, серед яких Північноатлантичний Альянс, що має ознаки гомогенної міжнародної системи, та СНД, який відзначається гетерогенністю поєднаною з наявністю потужного центру в особі Росії. Отже перспектива членства у НАТО вимагає від України гармонізації внутрішніх ідеологічних розколів та підвищення стандартів політичного управління до рівня західних демократій. Перспектива політичного зближення з Російською Федерацією допускає внутрішню ідеологічну та ціннісну гетерогенність українського суспільства, проте зумовила б зростання політичної й економічної залежності, нівелювання певних досягнень в сфері демократичного управління. Внутрішні ідеологічні детермінанти не дозволяють говорити про суспільну визначеність чи політичну готовність більш активної участі у будь-якій з окреслених міжнародних систем. Політичні партії, що формують законодавчу та виконавчу гілки влади не мають ідеологічного консенсусу щодо зовнішнього курсу, а розподіл мандатів з-поміж фракцій практично унеможлиблює прийняття кардинального політичного рішення в цій сфері.

Другим аспектом ідеологічних детермінант приєднання до певної міжнародної системи є ідеологічні орієнтації громадян. Соціологічні дослідження громадської думки

демонструють кореляцію між партійним та суспільним розколом в цьому питанні. Громадяни України здебільшого не відчувають свою приналежність до Європейської спільноти, проте ідентифікація з СНД характерна лише для половини суспільства. І якщо приєднання до ЄС підтримує більше половини населення то у відношенні до такої міжнародної системи безпеки, як НАТО орієнтації громадян мають кардинально протилежний характер.

Останнє дозволяє говорити про те, що з огляду на окреслені внутрішні ідеологічні детермінанти, Україна не готова приєднатися до жодної з цих міжнародних систем. З одного боку такий висновок стимулює збереженню позаблокового незалежного статусу нашої держави, а з іншого, наражає на ризик неготовності до змін міжнародного середовища в бік посилення протистояння між головними акторами Європейського регіону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арон Р. Війна і мир між націями / Реймон Арон ; [пер. з фр. В.Шовкун, З.Борисюк, Г.Філіпчук]. – К. : МП „Юніверс”, 2000. – 688 [1]с.
2. Манжол В. Квадратура інтеграційного кола. (Актуальні проблеми європейської політики України) / В.Манжол // Політика і час. — 2007. — №.4 – С.14 – 18.
3. Передвиборна програма Партії Регіонів України [Електронний ресурс]. / Офіційний сайт ПРУ. – Режим доступу до журн.: <http://www.partyofregions.org.ua/meet/program/>
4. Передвиборна програма Блоку політичних партій „Блок Юлії Тимошенко” [Електронний ресурс]. / Офіційний сайт БЮТ. – Режим доступу до журн.: http://www.byut.com.ua/ukr/about_a_party/program/
5. Передвиборна програма Блоку політичних партій „Наша Україна-Народна Самооборона” [Електронний ресурс] / Офіційний сайт НУНС – Режим доступу до журн.: <http://www.nuns.com.ua/static/programme/>
6. Передвиборна програма Комуністичної Партії України [Електронний ресурс] / Офіційний сайт КПУ . – Режим доступу до журн.: <http://www.kpu.net.ua/program/>
7. Передвиборна програма Блоку політичних партій „Блок Литвина” [Електронний ресурс]. / Каталог офіційних передвиборчих програм політичних партій, що взяли участь у позачергових виборах до ВРУ 2007 р. – Режим доступу до журн.: <http://vybory.segodaya.ua/parties/litvin/1609.html>
8. Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.: http://www.cvk.gov.ua/2007_results/
9. Сайт Фонду „Демократичні ініціативи” [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.: <http://www.dif.org.ua/poll/HD2008-04/>

УДК 327.8: 321.7 (477)

Кадук Н. І.

Одеського регіонального інституту державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України

ВПЛИВ ЗОВНІШНІХ ЧИННИКІВ НА ПРОЦЕС ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

У статті зроблено спробу довести необхідність більш детального аналізу зовнішніх чинників в процесі демократизації. В межах політичної транзитології доведено, що на процес переходу до демократії впливають як внутрішні, так і зовнішні чинники. Традиційно більше уваги приділяється внутрішнім умовам процесу демократизації, але сьогодні, в контексті особливостей розвитку світового співтовариства, необхідно враховувати і зовнішній вплив. Це особливо актуально для України через її геополітичне становище.

Ключові слова: транзитологія, чинники, умови, демократизація.

В статье предпринята попытка доказать необходимость более детального анализа внешних факторов в процессе демократизации. В рамках политической транзитологии доказано, что на процесс перехода к демократии влияют как внутренние, так и внешние факторы. Традиционно больше внимания уделяется внутренним условиям процесса демократизации, но сегодня, в контексте особенностей развития мирового сообщества, необходимо учитывать и внешнее влияние. Это особенно актуально для Украины из-за её геополитического положения.

Ключевые слова: транзитология, факторы, условия, демократизация.

In the article an attempt to prove necessity of more detailed analysis of the external factors during democratization is made. Within the limits of political transiology is proved, that process of transition to democracy is influenced by both internal and external factors. Traditionally more attention is paid to the internal conditions of process of democratization, but today, in a special context of international development of the world community, it is necessary to take into account the external influence as well. It becomes very actual for Ukraine because of its geopolitical status.

Keywords: transiology, factors, conditions, democratization.

Реальність сьогодення доводить, що неможливо жити в сучасному світі і не відчувати на собі вплив основних тенденцій, які діють в ньому. Це стосується як окремої людини, так і країни або регіону. Україні, як молодій незалежній державі, дуже непросто зайняти гідне місце в сучасному світі, який глобалізується. Однією з основних ознак цього світу є процес демократизації.

У загальному сенсі термін „демократизація” означає процес політичних та соціальних перетворень, спрямованих на встановлення демократичного ладу. Разом з тим, слід зазначити, що кінцевий результат залежить від протікання демократичного процесу; від характеристики сил, які впливатимуть на нього, від їх здатності вирішувати проблеми; від зовнішніх чинників, які впливають на внутрішню політику тощо.

Така ситуація викликала до життя велику кількість досліджень, об’єктом яких є перехід від недемократичних політичних режимів до демократії, взагалі, і умови процесу демократизації, зокрема.

Проблеми переходу від одного якісного стану соціальної динаміки та інституціональної системи до іншої створили в політології цілий блок методологічних підходів та теоретичних концепцій, які поступово склалися у особливу субдисципліну, що з’явилася на початку 70-х років XX ст. і отримала назву „політична транзитологія” (від англійського слова „transition” – перехід).

Відомими транзитологами, які займаються проблемами сучасних переходів до демократії, є Д. Растоу, Ф. Шміттер, Г.О’Доннелл, Х. Лінц, С.Хантінгтон, С. Ліпсет, Г. Алмонд, С.Верба, А. Ю. Мельвіль та інші. Всі вони зазначають, що демократія ніколи не виникає на порожньому місці, сама по собі, тому перш ніж робити спробу побудувати модель переходу до демократії, слід визначити умови, які для цього необхідні.

Проаналізувавши основні транзитологічні концепції, можна стверджувати, що у загальному вигляді всі умови переходу до демократії поділяються на дві великі групи:

1. зовнішні чинники;
2. внутрішні чинники.

Разом з тим, слід відзначити, що останні, в свою чергу, в залежності від теоретико-методологічних підходів, можуть бути:

а) об'єктивними чинниками (структурний підхід) – С. Ліпсет, Г. Алмонд, С. Верба, Д. Растоу і т.д.;

б) суб'єктивними чинниками (процедурний підхід) – Ф. Шміттер, Г. О'Доннелл, Х. Лінц, А. Пшеворський, тощо.

Традиційно переважна більшість дослідників приділяють більше уваги внутрішнім умовам переходу до демократії, виважуючи що зовнішні умови не є визначальними для цього процесу. Але, останнім часом спостерігається зростання впливу зовнішніх чинників на внутрішньополітичну ситуацію в певній країні. В першу чергу, це пов'язано з процесом глобалізації. Саме з цієї точки зору можна пояснити *актуальність теми* даного дослідження.

Метою цієї статті є розгляд теоретичних підходів вивчення впливу зовнішніх чинників на процес демократизації, а також аналіз особливостей впливу зазначених чинників на політичні трансформації в Україні.

Міжнародне середовище фактично має безліч проявів впливу на процес демократичних перетворень. Історичний досвід свідчить про те, що світове співтовариство, в першу чергу, може сприяти або ж, навпаки, перешкоджати руху до демократії в конкретній країні чи регіоні. *До зовнішніх чинників* крім прямого впливу певної держави або групи країн, колоніалізму або військової окупації, також можна віднести вплив геополітичного положення і міжнародних відносин на вибір державною напрямку свого розвитку.

Глобалізація (від англ. global – „всесвітній”) – це термін, який використовується для характеристики сучасних економічних, соціальних. Політичних, фінансових, транспортних, трудових, міграційних, інформаційних, комунікаційних та інших процесів всеохоплюючого характеру. [6, с. 493]. На практиці це означає, що відбувається становлення єдиного взаємозалежного світу.

Зовнішнім умовам демократизації особливу увагу приділяли Л. Уайтхед, Ф. Шміттер, А. Пшеворський та В. Банс. Слід зазначити, що вплив міжнародної ситуації на процес переходу до демократії опинився в центрі гострої дискусії вчених-транзитологів. Сутність дискусії полягала у тому, чи коректно взагалі порівнювати між собою перехідні періоди в Південній Європі та Латинській Америці (Південь) з тим, що відбувається в країнах Центральної та Східної Європи (Схід). Зокрема, з точки зору Валері Банс порівнювати їх неможливо, тому що перехідні процеси в цих регіонах відбувалися у принципово різних міжнародних умовах: трансформація політичних систем Півдня розгорталась за умов стабільної міжнародної ситуації, тоді як перехід на Сході перепад на початок дестабілізації міжнародної системи [7, с. 20].

З іншого боку, Пшеворський, Уайтхед, Шміттер, навпаки, припускають можливість порівняння цих двох регіонів через те, що розглядають важливість, але не першочерговість впливу зовнішнього аспекту в процесі переходу.

Ф. Шміттер пропонує власну *класифікацію* впливу міжнародної ситуації на процес демократизації всередині країни:

- Контроль – встановлення демократії однієї країни всередині іншої шляхом зовнішньої політики, відкрито використовуючи санкції (як позитивні, так і негативні).

- Дифузія – вплив однієї держави на іншу шляхом не примусових, „нейтральних”, іноді міжнародних каналів.

- Приручення – свідоме використання примусу шляхом створення особливих умов розподілу користі з боку міжнародних інституцій.

- Вплив на засадах згоди – складний набір взаємовідносин між міжнародними суб'єктами та внутрішніми групами, які породжує нові демократичні норми та очікування знизу; така взаємодія може призвести як до прагнення захистити демократію шляхом приєднання до регіонального блоку, так і до приєднання до іншої демократії [7, с. 21].

З точки зору російського дослідника *А. Ю. Мельвіля*, в загальному вигляді, цей вплив може бути у вигляді:

- ✓ прямого примусу, коли зовнішня сила або нав'язує демократичні інститути переможений /ослабленій країні (світ після Другої Світової війни), або ж, навпаки, своїм втручанням гальмує чи блокує спроби демократизації (СРСР по відношенню до своїх сателітів);
- ✓ переконання, за допомогою якого може здійснюватися не просто різноманітний несиловий вплив на внутрішньополітичні процеси, а й на мету політичних акторів, які беруть в них участь;
- ✓ використання системи різних стимулів, які спонукають політичних акторів, для забезпечення своїх власних інтересів, здійснювати ті або інші кроки, які в результаті сприятимуть реалізації визначеної ззовні мети (демократичної або недемократичної) [5, с. 26].

Розглядаючи процес демократизації в світовому масштабі, необхідно звернути увагу на роботу С.Хантінгтона „Третя хвиля. Демократизація в кінці XX століття”, в якій він вводить таке поняття як „хвиля демократизації”. Під цим поняттям пропонується розуміти групу переходів від недемократичних режимів до демократії, які відбуваються протягом певного періоду, кількість яких значно перевищує кількість переходів у протилежному напрямку протягом даного відрізка часу [9, с. 26].

Зазначений американський політолог дійшов висновку, що в сучасному світі мали місце три хвилі демократизації. Після кожної з перших хвиль демократизації мала місце зворотна хвиля, протягом якої деякі країни, які нещодавно перейшли до демократії, поверталися до недемократичного правління.

На думку С.Хантінгтона, хронологічні рамки зазначених періодів можуть мати наступний вигляд:

- Перша хвиля демократизації – 1828 – 1926 рр.
- Перша зворотна хвиля – 1922 – 1942 рр.
- Друга хвиля демократизації – 1943 – 1962 рр.
- Друга зворотна хвиля – 1958 - 1975 рр.
- Третя хвиля демократизації – розпочалася у 1974 році [9].

В основу періодизації покладені визначальні події в історії людства, наприклад, Перша світова війна, встановлення фашистських диктатур в Італії та Німеччині, Друга світова війна, крах колоніальної системи тощо.

Разом з тим, сьогодні деякі дослідники починають говорити про можливість виникнення третьої зворотної хвилі. Серед причин, які можуть призвести до цього називають наступні:

- 1) зниження легітимності демократичних режимів в деяких країнах через систематичну нездатність функціонувати ефективно;
- 2) загальна економічна криза, яка теж може позбавити демократію легітимності;
- 3) виникнення ефекту „снігової кулі” через перехід до авторитаризму певної демократичної або такої, що демократизується, великої країни;
- 4) перехід кількох країн, які нещодавно демократизувалися, до диктатури через відсутність багатьох необхідних для демократії умов, що також може призвести до ефекту „снігової кулі”;
- 5) успішна експансія з боку недемократичної країни щодо демократичних держав;
- 6) виникнення різноманітних форм авторитаризму, які відповідають вимогам свого часу: авторитарний націоналізм, релігійний фундаменталізм, олігархічний

авторитаризм, популістські диктатури, групові диктатури, які можуть поставити під всій контор все суспільство [8, с. 298].

Таким чином, такий підхід яскраво демонструє, з одного боку, глобальний, всеохоплюючий характер демократизації, а з іншого – важливість впливу зовнішніх чинників на становлення демократії у певній країні.

В контексті впливу зовнішніх чинників на процес демократизації, слід також окремо розглядати сучасні міжнародні політико-комунікаційні зв'язки, які пов'язані з високим рівнем розвитку глобальних інформаційних систем (в першу чергу, ІНТЕРНЕТ).

Це допомагає більшій кількості населення перейнятися такими цінностями демократії, як індивідуальні свободи, право на політичну участь, свобода слова тощо, і в результаті розширити соціальну базу опозицій недемократичному режиму.

Однак, слід зазначити, що особливістю сучасного етапу розвитку цивілізації є те, що світове співтовариство не тільки впливає на демократичні транзити, а й відчуває на собі певний вплив з боку цих процесів, що у деяких випадках призводить до дестабілізації міжнародних відносин (наприклад, крах стабільної біполярної системи світу, етнополітичні конфлікти, територіальні претензії, проблеми ідентичності, тощо).

Історичний досвід посткомуністичних трансформацій виявив чотирьохкомпонентну природу перетворень, які відбуваються в країнах з відповідним минулим. Мова іде про демократизацію, маркетизацію, державно-інституційне і національно-громадянське будівництво, які відбуваються одночасно. Сюди також додається вплив зовнішніх чинників. Саме за таких умов розвивається сучасна Україна.

Якщо розглянути співвідношення зовнішніх факторів та трансформаційного процесу в Україні, то можна зазначити, що наша держава є достатньо активним суб'єктом міжнародних відносин і відчуває на собі вплив основних наслідків глобалізації.

Крім того, на розвиток української держави накладає свій відбиток її геополітичне становище. Але, разом з тим, слід зазначити, що проголошений Україною зовнішньополітичний курс на європейську інтеграцію та нещодавнє отримання спільного кордону з ЄС, сприяє демократизації суспільно – політичного життя в нашій державі шляхом виконання Копенгагенських критеріїв, серед яких – належне функціонування демократичних інститутів та процедур.

Існування, самозбереження і прогресивний розвиток України як суверенної держави залежать від здійснення цілеспрямованої політики щодо захисту її національних інтересів на міжнародній арені.

Останнім часом набуло великого значення науково – обґрунтованого визначення політико-географічного впливу суміжних країн на структуру національних інтересів і їх реалізацію, на економіку держав та національні народногосподарські комплекси і міждержавні відносини. А цими питаннями займається наука – геополітика.

Визначаючи геополітичне положення конкретної країни відносно інших треба враховувати не лише індивідуальні особливості цих країн, а й їх належність до певних міжнародних економічних, політичних союзів та релігійних угруповань тощо. Одночасно важливо мати уявлення про характер відносин країни з усіма цими суб'єктами.

Традиційно геополітичними регіонами вважаються:

- Північна Америка,
- Південна Америка,
- Європа,
- Африка,
- Близький Схід,
- Середній Схід,
- СНД.

В контексті цього слід розглянути геополітичне становище України.

Після проголошення незалежності 24 серпня 1991 року починається складний і тривалий пошук Україною свого місця у новому геополітичному просторі євразійського континенту, розробка власної геостратегії і визнання нових геополітичних перспектив.

Україна – рубіжна країна, що відображено не лише в її назві, а й у становищі на заході Великого Євразійського степу, на суперетнічних межах західноєвропейської, слов'янської та ісламської цивілізацій. Рубіжна біполярність виявляється в наявності на території країни географічного центру Європи в Карпатах і євразійського геополітичного полюса в Криму [4, с.27].

Це призводить до підвищеного інтересу до України з боку основних світових лідерів (США, Росія, Європейський Союз) [1]. Це інтерес на практиці може бути виражений у певному впливі на нашу державу з боку зазначених суб'єктів.

На сьогодні міжнародне співтовариство зацікавлено у демократичній Україні. Сьогодні українська геополітика формується на якісно нових засадах рівноправності та добросусідства. Україна відмовилась від конфронтаційних підходів минулого і добровільно взяла на себе зобов'язання перед світовим співтовариством дотримуватися без'ядерного статусу.

Таким чином, утворення незалежної української держави, налагодження широких міжнародних контактів з іншими країнами, входження до низки європейських структур створило навколо України зовсім новий геополітичний клімат, який дозволив творчо використовувати великий досвід західних демократій для вирішення завдань державотворення і соціальної трансформації суспільства.

При розробці української геостратегії потрібно враховувати всю сукупність соціальних, політичних, культурних особливостей становища українського суспільства, менталітет народу України, з метою пошуку свого власного шляху розвитку. Наприклад, в інтересах нашої держави створити такий геополітичний простір на сході Європи, в якому б Україна стала не буфером у протистоянні двох сил у світовому, глобальному масштабі (Схід – Захід), а своєрідним об'єднуючим містком [2, с. 59].

Досвід держав, які здійснювали глибокі перетворення у напрямку демократизації суспільства, засвідчує, що реальний успіх трансформаційних процесів можливий лише тоді, коли реформи та їхні результати відповідають інтересам і сподіванням широких верств населення, а тому отримують достатню суспільну підтримку.

В контексті цього слід згадати про *національні інтереси* – це усвідомлені на підставі національних цінностей і пріоритетів національні потреби, вони є метою життєдіяльності нації. Тому головним завданням суспільних та державних інститутів і сьогодні є – усвідомити та сформулювати Національну ідею, а в її межах сформулювати та конкретизувати систему національних інтересів. *Консолідація українців навколо європейської ідеї спроможна сформулювати загальнонаціональну українську ідею.* Цим підкреслюється важливість європейської інтеграції.

Разом з тим, слід звернути увагу на *євроатлантичну інтеграцію України*. Інтеграція України в НАТО надасть можливості нашій країні виконувати роль впливового чинника у побудові системи європейської безпеки та забезпеченні дружніх відносин з сусідніми державами, зайняти активнішу наступальну позицію з урегулювання територіальних непорозумінь, зокрема з питань договірно-правового оформлення кордонів з сусідніми країнами. Участь в НАТО сприятиме захисту українських східних кордонів.

Таким чином, можна зробити наступні *висновки*:

- Останнім часом збільшується вплив зовнішніх чинників на процес демократизації, особливо це актуально для країн пострадянського простору;

- Дослідники-транзитологи не приділяють достатньої уваги зовнішнім умовам переходу до демократії;

➤ Україна відчуває на собі переважно позитивний вплив зовнішніх чинників, що пов'язано з європейською та євроатлантичною інтеграцією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бжезінський З. Україна у геостратегічному контексті: Пер. з англ. – К.: Вид-дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – 102 с.
2. Василенко С. Європейський вектор української геополітики // Людина і політика. – 2005. – №2. – С.57 – 62.
3. Грачев М.Н., Мандатов А.С. Демократия: методология исследования, анализ перспектив. – М.: Изд-во „АЛКИГАММА”, 2004. – 128 с.
4. Лисицин Е.М. Геополітичне призначення України. – К.: Трибуна, – 1999. – № 9-10. – С. 16-18.
5. Мельвиль А.Ю. Демократические транзиты: теоретико-методол. и прикл. аспекты / Моск. обществ. науч. фонд. – М., 1999. – С. 99-105.
6. Орлова Т.В. Історія сучасного світу: Навч. посіб. – К.: Знання, 2006. – 551 с.
7. Проблемы демократии и демократизации / Под ред. О.Г.Харитоновой. – М.: Аспект Песс, 2002. – 79 с.
8. Теория политики: Учебное пособие / Под.ред. Б.А. Исаева. – СПб.: Питер, 2008. – 464 с.
9. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. – М.: Прогресс, 2003. – 337 с.

УДК 316.25

Кизима С.А.

Академія управління при Президентові
Республіки Білорусь, Мінськ

НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА: ВИКЛИК З БОКУ ТНК

У статті аналізуються аспекти діяльності транснаціональних корпорацій (ТНК), які є викликами для країн, що розвиваються, негативно впливаючи на їхній суверенітет. Такі виклики включають: корупцію державного апарату; податкові зловживання; екологічні забруднення; експлуатацію корисних ресурсів; різке соціальне розшарування; порушення трудового законодавства; залучення іноземних ТНК до внутрішньополітичної діяльності держави; нові можливості для діяльності західних спецслужб.

Ключові слова: національна держава, національний уряд, транснаціональні корпорації (ТНК).

В статье анализируются аспекты деятельности транснациональных корпораций (ТНК), которые являются вызовами для развивающихся стран, отрицательно влияющие на их суверенитет. Такие вызовы включают: коррупцию государственного аппарата; налоговые злоупотребления; экологические загрязнения; эксплуатацию полезных ресурсов; резкое социальное расслоение; нарушение трудового законодательства; привлечение иностранных ТНК к внутриполитической деятельности государства; новые возможности для деятельности западных спецслужб.

Ключевые слова: национальное государство, национальное правительство, транснациональные корпорации (ТНК).

In the articles the aspects of the operation of multinational corporations (MNC) causing concern to the developing countries and negatively influencing its sovereignty are analyzed. These are government corruption, tax abuses, ecological contamination, excessive exploitation of natural recourses, increasing social gap, violation of labour legislation, interfering of foreign

MNC into internal affairs of the state, new opportunities for the activity of the western intelligence services.

Key words: national state, national government, multinational corporations (MNC).

Транснаціональні корпорації (ТНК) з кожним роком розширюють свою присутність у світовій економіці, завдяки розвитку процесів глобалізації, при цьому провідну роль відіграють ТНК, що належать західним країнам. Звідси посилений інтерес до проблемного поля ТНК з боку соціальних дослідників пострадянського простору (від В. Перської до Н. Грибанової).

Мета даної статті – визначити виклики, які для незахідної національної держави породжує діяльність ТНК.

Згідно з документам ЮНКТАД, „транснаціональна корпорація є акціонерною або приватною компанією, що включає материнську компанію та її філії. При цьому материнська – це підприємство, яке контролює активи або інші одиниці за межами країни базування, зазвичай за допомогою володіння певною частиною акціонерного капіталу” [1, с.14]. М. Шимаї відзначає, що „типова ТНК володіє низкою іноземних філій або контролює їх, пов’язана діловими союзами (завдяки прямим інвестиціям) на всіх континентах, вдається до стратегічних методів управління своєю діяльністю за кордоном” [2]. Завідувач Відділом комплексних проблем розвитку національної інноваційної системи Російського науково-дослідного інституту економіки, політики і права в науково-технічній сфері Е. Балацький та професор Московської фінансово-юридичної академії В. Конишев вважають, що „вибивання” крупними корпораціями для себе особливих господарських умов базується на їхніх цілком об’єктивних перевагах” [3].

Як відзначає З. Бауман, „швидка глобалізація мережі [ринкових] сил, що розкинулася, схоже, відбувається в змові і співпраці з приватною, приватизованою політикою; вони стимулюють, підтримують і укріплюють один одного” [4, с. 188]. ТНК, за підтримки своїх урядів, можуть захоплювати цілі країни в своє повне розпорядження або серйозно впливати на діяльність місцевих урядів (Африка, Латинська Америка), а також шантажувати національні держави, що не підкоряються їм (взаємини ТНК „Газпром” з Грузією, Україною, Молдавією і Білоруссю). Американський економіст Дж. Перкінс також вводить поняття „глобальних інституційних пасток”, за допомогою яких ТНК, що базуються в США, при кооперації з міжнародними кредитними інститутами і ЦРУ підпорядковують собі економіку країн, що розвиваються [5]. Як відзначають фахівці, „боротьба між корпораціями за джерела сировини і ринки збуту призводила навіть до воєнних конфліктів між державами, де вони оперували. Відома в історії Латинської Америки так звана „війна Чако” між Болівією і Парагваєм (1932—1935 рр.), така, що розорила обидві країни, особливо Болівію, і що коштувала останній 60 тис. життів, була по суті сутичкою між американською корпорацією „Стандард ойл оф Нью-Джерсі” (зараз „Екссон-мобіл”) і англо-голландською „Ройал Датч Шелл” за виявлені в Чако нафтові запаси” [6].

Прибуваючи до нової країни ТНК завдяки концентрації ресурсів, що в декілька разів перевершують ті, які знаходяться в розпорядженні місцевої держави, порушують лояльність державних чиновників власному уряду, стають новим центром політичного і економічного впливу, породжують тим самим корупцію. Експерти відзначають, що „ТНК впливають на ухвалення відповідальних рішень лобіюванням, і/або фінансуванням шляхом внесків до виборчих фондів” [1, с. 15]. Характерним прикладом також є корупційні зв’язки американських чиновників з японськими ТНК, що набули широкого розголосу: останні обіцяють чиновникові місце в правлінні із збільшенням його теперішньої заробітної платні у п’ять разів після виходу з держслужби на пенсію, і

американський чиновник починає піклуватися про інтереси японських ТНК більше, ніж про інтереси своєї країни.

У разі ж, якщо у держави незначні ресурси або якщо держави опинилася в кризовій ситуації, мова часто йде просто про покупку лідера країни або більшості в парламенті за незначну для ТНК суму. Подібну схему спробувало реалізувати в Росії керівництво корпорації „Юкос” на чолі з мільярдером М. Ходорковським, і держава була вимушена дати жорстку відсіч. Продуктивною відповіддю викликам з боку ТНК стала націоналізація нафтової галузі в Болівії і Венесуелі в 2006-2007 рр. Ступінь продуктивності залежатиме від уміння болівійського і венесуельського керівництва правильно розпорядитися прибутком, що раніше осідав в кишенях акціонерів зарубіжних ТНК.

До негативних дій щодо економіки приймаючих країн з боку ТНК можна також віднести „здатність обходити національні законодавства з оподаткування, використовуючи трансфертні ціни шляхом перекачування доходів з однієї країни в іншу”, „можливість встановлювати монополю високі ціни, диктувати умови, які ущемляють інтереси приймаючої сторони”, „можливість більш рішучих дій у разі криз (закриття підприємств, скорочення виробництва), що веде до безробіття і інших негативних наслідків” [7].

На думку У. Бека, „корпораціям, що відрізняються мобільністю і оперують в масштабі глобальних мереж, легко переграти національні держави, зіштовхнути їх одну з одною, тим самим послабивши їх. І можливості для посилення такого „нелегалізованого домінування” ростуть у міру вкорінення „національного” підходу в думках і діях народів і їхніх урядів. Націоналізм у повсякденному житті, в політиці і науці підтримує і укріплює транснаціональну потужність корпорацій”. Він вважає: „роздування полум’я міжнародної ворожнечі, зарозумілості і суперництва розколюють світ держав, перешкоджають їм виявити, реалізувати та інституціоналізувати величезний потенціал міждержавної співпраці. А це, у свою чергу, дозволяє транснаціональним корпораціям, що діють за принципом „розділяй та володарюй”, підбурювати національні держави до зіткнення одної з одною. У цьому сенсі національною „прив’язкою” політики ми добровільно заганяємо її у безвихідь” [8]. З У. Беком важко погодитися з цього питання. Гадаємо, що він даремно змішує етнічний націоналізм з націоналізмом в цілому. Національна держава, що не реалізовує „національний підхід” щодо національних інтересів, якраз і виступає першою жертвою корпорацій. Не варто розглядати націоналізм і як перешкоду для міждержавної співпраці. Справжня продуктивна міждержавна співпраця неможлива, якщо її учасники не усвідомлюють і не переслідують своїх національних інтересів. Вважаємо, що ніхто не заперечуватиме, що в Китаї або Японії має місце яскраво виражений націоналізм, що виявляється в чіткому усвідомленні національних інтересів. Також не буде підданий сумнівам і той факт, що міждержавна співпраця здійснюється цими країнами дуже ефективно.

Згідно з Р. Райхом, у нових умовах глобальної економіки „національні корпорації трансформуються в глобальні мережі, великі за обсягом, стандартизовані активності яких реалізуються в місцях концентрації найбільш дешевої в світі робочої сили” [9]. З ним за цим аспектом солідаризується і співробітник державної економічної академії Самари С. Вішневер, який відзначає, що: „більшість провідних ТНК перейшла до партнерства з конкурентами або активно шукає можливості для створення союзів фірм, що кооперуються” [10, с. 58].

Західні ТНК часто виявляються найбільш зацікавленою стороною в заохоченні негативних для держав периферії економічних процесів. Так, В. Робінсон вказує на специфічні наслідки криз, що вражали національні економіки за останні десятиліття: „наприклад, Азійська криза 1997–1998 рр. призвела до реструктуризації багатьох регіональних місцевих корпорацій і економік, що сприяло консолідації

транснаціонального капіталу. ...Чеболі, впливові фінансово-індустріальні групи Південної Кореї, наприклад, були вимушені продати національні активи ТНК” [11, р. 72].

Низка авторів вказує і на інші негативні аспекти дії західних ТНК щодо країн периферії. Так, К. Буф відзначає, що „гонитва за прибутком з боку транснаціональних корпорацій може мати негативні наслідки щодо прав людини, як це мало місце з деякими західними нафтовими компаніями в Південній Америці і Західній Африці. ...Сильні корпорації та жорсткі уряди об’єднуються проти робітників, що шукають кращих умов життя”. Через жадібність ТНК „відмовляють жертвам СНІДУ в дешевих ліках” [12]. А. Уткін говорить про те, що „прямі інвестиції транснаціональних корпорацій зовсім не завжди дають плідні результати”. При цьому „критики транснаціональних корпорацій вказують на те, що користь від прямих інвестицій в країни, що розвиваються, часто зводиться нанівець негативними наслідками західного економічного втручання” [13, с. 74–75]. Н. Полетаєва відзначає, що керівництво західних ТНК готове використовувати заходи, заборонені в розвинених країнах, для боротьби з профспілковим рухом на виробництвах, розташованих в третіх країнах [14].

На думку С. Аміна, „в очах вашингтонського істеблішменту ми всі стали „червоношкірими”, тобто, людьми, які мають право на існування, тільки якщо не перешкоджають експансії транснаціонального капіталу Сполучених Штатів” [15, р. 77]. Т. Фрідман хоча і захоплено ставиться до глобалізації, проте відзначає, що „для багатьох робітників у світі” зараз має значення „пригноблення з боку нерегульованих капіталістів, які перевозять свої заводи з країни в країну, постійно шукаючи тих, хто працюватиме за меншу зарплату і за нижчими стандартами”. Це сприяє експлуатації жителів країн, що розвиваються, оскільки „протягом багатьох років американські виробники використовують своїх ставлеників в Конгресі, щоб заблокувати будь-яку спробу введення робочих стандартів США на їхніх заводах за кордоном. Таким чином, все закінчується з відсутністю як місцевих, так і глобальних інструментів щодо впровадження стандартів, що було підкреслене в 1996 р. з виявленням жахливих умов роботи на фабриці в Гондурасі, яка виробляє брендовий одяг Кеті Лі Джіффорд” [16, р.199]. Такі ж тенденції експлуатації робітників при виробництві дорогого одягу були виявлені і у Сальвадорі, де „жінки працюють сім днів на тиждень, іноді 15 годин на добу, звільняються, якщо завагітніють, можуть скористатися туалетом один раз вранці і один раз після обіду, і отримують зарплату, що становить третину від необхідної для існування. Жінкам виплачують 84 центи за пошиття жакета бренду Ліз Клейборн, який продається за 198 доларів, – вартість праці складає 0,4%” [17, р.110]. Цікаво, що подібні практики знаходять підтримку з боку багатьох видних економістів. Так, професор Колумбійського університету Д. Бхагваті, автор відомої роботи „На захист глобалізації”, називає робітників, що потрапили у подібну ситуацію „трудоголіками”, вважаючи, що „часто робітниця самі зацікавлені у збільшенні робочого дня” [18, с.239]. Насправді трудоголіком можна назвати людину, яка добровільно і без примушення збільшує тривалість роботи, але ніяк не робітника, вимушеного погоджуватися на будь-які *умови* виробничої діяльності через бідність, чим уміло користуються західні ТНК.

ТНК є в даний момент головним чином зняряддям Заходу, оскільки „основна частина крупного міжнародного злиття і придбань здійснюється транснаціональними корпораціями, що базуються в розвинених країнах. У цілому на них припадає близько 90% крупного міжнародного злиття і придбань [10, с. 56].

Американські ТНК розглядаються аналітиками США як зняряддя уряду США за кордоном, хоча це твердження не таке однозначне – американські ТНК самі ефективно використовують свій уряд для досягнення вузькокорпоративних інтересів. У результаті, як відзначає С. Вішневер, „інтересам зміцнення позицій національних компаній на світовому ринку у всіх розвинених індустріальних країнах віддається безумовний пріоритет

порівняно з принципами вільної конкуренції і недопущення монополізму на внутрішніх ринках” [10, с. 56]. Західні ТНК активно формують політику своїх урядів. Як образно відзначає Ж. Пітерс, „двері, що обертаються, між чиновниками уряду США і головними корпораціями і консультаційними фірмами, свідчать про спільність інтересів”. На його думку, „тріада урядів, міжнародних організацій і корпорацій ... насправді йде назад до колоніальних режимів і ери післявоєнного розвитку” [19, р. 33]. Схожа модель характерна і для сучасної ситуації в Росії, де здійснюється „безпосередня участь корпорацій в інтерпретації національних *інтересів*, виробленні стійкої і водночас основи геополітичної активності Російської держави в цілому, що динамічно розвивається” [20, с. 64].

На думку А. Уткіна, „ТНК у світі, що глобалізується, перебирають на себе силу суверенних держав”. Водночас він вважає, що „не слід перебільшувати самостійність транснаціональних корпорацій. При всій космополітичності практично про кожен ТНК можна впевнено сказати: де її штаб-квартира, кому вона платить податки, чий прапор вітає, який уряд вважає своїм” [13, с.38, 189]. Схожі думки висловлює і С. Робертс: „локальне і глобальне – переплетене. Не існує глобального, що яким-небудь чином є екстратериторіальним і екстралокальним. Таким чином, так зване глобальне (глобальна корпорація, наприклад) має в своєму розпорядженні територіальну географію, з локальними точками контролю і мережевими стосунками, що пов’язують різні простори всупер риторики про незалежності або глобальність” [21, р. 118].

Одним із основних мотивів залучення ТНК до незахідних країн називають підвищення податкових виплат до бюджету приймаючої держави в результаті їхньої діяльності. Але це питання має свої нюанси. Зазвичай незахідні країни заманюють ТНК податковими пільгами. За словами Д. Бхагваті: „Як правило, мова йде про зниження, а не про повну відміну податків, що виплачуються корпораціями. Таким чином, приймаюча сторона у будь-якому випадку отримує які-небудь додаткові податкові прибутки” [18, р. 224]. Це твердження Д. Бхагваті може бути вірним у разі будівництва абсолютно нового виробництва або значного розширення раніше існуючого – державного. Але часто йдеться всього лише про приватизацію вже існуючого державного підприємства, або про перепродаж іноземній ТНК приватного підприємства, що належало раніше національному капіталу, без істотного розширення виробництва, і в цьому випадку держава зазнає прямі збитки – оскільки раніше отримувало податки з підприємства в повному обсязі. Саме у цю пастку потрапила економіка Росії при продажі крупних державних підприємств іноземним ТНК у 1990-х рр. – частина коштів, що раніше поступала до державного бюджету у вигляді податків, почала вивозитися новими іноземними власниками з „ризикованої” російської економіки. Тій же тактиці слідували і „новоросійські” власники іншої частини приватизованих підприємств, що побоювалися санкцій за махінації при приватизації в країні з населенням, що нестримно зубожіє, і багатими революційними традиціями.

У скрутну хвилину керівництво ТНК може використовувати зовнішньополітичні ресурси своєї західної держави базування для тиску на конкурентів або національний уряд незахідної країни, що опирається, отримує новітні технології від спецслужб своєї держави, вкрадені у більш талановитих конкурентів, і у відповідь допомагає спецслужбам проводити державну політику в тих країнах, де у ТНК є філії. Так, „для підтримки постійних контактів з американськими корпораціями в ЦРУ був навіть створений спецвідділ по зв’язках з ТНК” [6].

Постійне зростання значення, впливу і кількості ТНК наводить на певні роздуми щодо суті глобальної економіки, яка формується. ТНК по суті є недемократичною організацією, що приймає рішення недемократичним чином і діє в недемократичних умовах, які посилюються міжнародною конкуренцією. Напрями її діяльності визначаються власником найбільш крупного консолідованого пакету акцій даної компанії. Менеджери ТНК є найнятими робітниками, що використовують колосальні ресурси,

сконцентровані в ТНК, для лобіювання її інтересів, як в країні базування, так і за кордоном. Її головна мета – максимізувати прибуток численних вкладників; мораль і демократичні стандарти важливі лише, якщо можуть позитивно відбитися на іміджі, і, відповідно, на капіталізації компанії. ТНК тяжіють до тіснішої співпраці з недемократичними за західними стандартами країнами, про що свідчить інтенсивніша співпраця західних ТНК з комуністичним Китаєм, а не з демократичною Індією, не дивлячись на всю рекламу успадкованого від Великобританії Індією законодавства, як прогресивнішого і краще захищаючого вкладення інвесторів. У зв'язку з тим, що однією з головних тенденцій глобальної економіки стало постійне зростання кількості недемократичних ТНК і концентрації в їх межах все більшого обсягу економічної діяльності, одним з найважливіших питань стає таке: яка держава пристосована краще до діяльності на світовому ринку – демократична чи недемократична? Сучасні західні ТНК багато в чому ще нагадують свої прототипи – Голландську Ост-індську, Голландську Вест-індську або Англійську Ост-індську компанії, що виникли на початку XVII століття для просування інтересів передових західних країн на незахідному світі. У той же час є і серйозні відмінності. Перші західні компанії XVII століття набагато більше залежали від своїх урядів, ніж це властиво сучасним ТНК, через постійні збройні зіткнення між провідними західними державами. Контролювалися вони торговими елітами країн-засновниць. Для збільшення своєї могутності в умовах постійних збройних зіткнень вони використовували пряме насильство і мали власні армії. Сучасні західні ТНК набагато менше залежать від своїх урядів, функціонуючи у світі, де їх захищає незаперечна військова могутність західних країн, що припинили воювати між собою. За відсутності прямих військових погроз як з боку західних країн, так і з боку незахідних, відпала необхідність в контролі західних ТНК елітами країни базування, що надає можливості для контролю над ними еліті держав, які запропонували кращу ціну за необхідний пакет акцій покупцями з незахідних країн, у тому випадку, якщо державні органи західних країн дають згоду на подібну операцію. Глобальна конкурентоспроможність почала визначатися здатністю національної держави володіти такими ТНК, що здійснюють глобальну експансію. Так, у Москві поставлено завдання створення і розвитку крупних державних корпорацій (Газпром, Роснафта, Рособоронекспорт, Росенергоатом, Роснанотех, Об'єднана авіабудівна корпорація та інші), які вростатимуть в економіку найважливіших країн світу, роблячи їх залежними від добрих стосунків з Росією. Набагато раніше за Росію тим же шляхом пройшов і Китай.

Управління економікою Китаю викликає певні асоціації із структурою управління ТНК. Керівники КПК виступають в ролі управлінців ТНК „Китай” при цьому Політбюро є аналогом своєрідної Ради директорів. Як і західні ТНК, Китай невпинно нарощує диверсифікацію своєї економіки, щоб не залежати від кон'юнктури в кількох галузях і прагне вийти за межі національного ринку, нарощуючи експортний потенціал. Китай є своєрідною „корпорацією корпорацій”, випускаючи на простори світового ринку безліч своїх ТНК, ступінь підзвітності яких схожий не на сучасну підзвітність західних ТНК, а на залежність голландської Ост-індської компанії або англійської Ост-індської у XVII столітті від своїх урядів. Але важливою відмінністю є використання здобутих ними благ не на потреби вузького шару еліти, як в Нідерландах або Великобританії XVII ст., а на потреби привілейованого акціонера – китайського народу, з метою побудови середньозаможного суспільства, що ще раз підтвердили рішення, прийняті на XVII з'їзді КПК, націлені на ліквідацію різкого розриву в матеріальному положенні громадян Китаю.

Таким чином, колосальний успіх Китаю, що багато в чому наслідок організаційній моделі сучасних ТНК, може бути сигналом про втрату демократичною державною

конструкцією, створеною за зразком країн Заходу, конкурентних переваг в умовах створюваної недемократичної глобальної економіки.

Можна також зазначити, що реалізація західного проекту глобалізації, покликаною спрямувати об'єктивні процеси глобалізації у вигідне для країн Заходу русло, може принести з собою численні виклики з боку ТНК для незахідної національної держави. Вони включають: корупцію державного апарату; податкові зловживання; екологічні забруднення; експлуатацію корисних ресурсів без наміру справедливо ділитися з урядом і населенням; різке соціальне розшарування; порушення трудового законодавства; нові можливості для діяльності західних спецслужб; залучення іноземних ТНК до внутрішньополітичної діяльності, що порушує внутрішню стабільність; розорення конкуруючих національних виробництв, що не здатні витримати таку конкуренцію; шантажний потенціал по відношенню до урядів приймаючих країн, заснований на загрозі переводу виробництва в інші країни з більш привабливими пільговими умовами з боку урядів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Перская В.В. Глобализация и государство. – М.: Изд-во РАГС, 2005. – 214 с.
2. Шимаи М. Глобализация как источник конкуренции, конфликтов и возможностей // Проблемы теории и практики управления. – 1999. – № 1. – С. 52-58.
3. Балацкий Е.В., Конышев В.А. Глобализация мировой экономики и „корпоративная модель” формирования государственного сектора // Общество и экономика. – 2003. – № 9. – С. 106–126.
4. Бауман З. Индивидуализированное общество: Пер. с англ. – М.: Логос, 2002. – 288 с.
5. Балацкий Е.В. Глобальные институциональные ловушки: сущность и специфика // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – №9. – С. 102-107.
6. Самофалов В. Глобальный вызов транснациональных корпораций // Зеркало недели [Электронный ресурс]. – 2006. – Режим доступа: <http://www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/456/41312/>. – Дата доступа: 18.09.2007.
7. Грибанова Н.Л. Транснациональные корпорации: роль и место в экономических процессах Республики Беларусь // Проблемы управления. – 2006. – № 1. – С. 150–160.
8. Бек У. Трансформация политики и государства в эпоху глобализации // Свободная мысль-XXI. – 2004. – № 7. – С. 3–11.
9. Reich R.B. What is a nation? // Political Science Quarterly. – 1991. – Vol. 106, Issue 2. – P. 201–212.
10. Вишневер В.Я. Взаимосвязь глобализации и монополизация мировой экономики // Экономические науки. – 2003. – № 5. – С. 155–163.
11. Robinson W.I. A Theory of Global Capitalism: Production Class, and State in a Transnational World. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2004. – 273 p.
12. Booth K. Two Terrors, One Problem // Globalization, Security, and the Nation-State: Paradigms in Transition: Coll. of Art. / State University of New York Press; ed. by E. Aydinli, J.N. Rosenau. – Albany, 2005. – P. 30-34.
13. Уткин А.И. Глобализация: процесс и осмысление. – М.: Логос, 2001. – 321 с.
14. Полетаева Н. Как устроить забастовку. Пример коммунаров „Форда” [Электронный ресурс]. – 2007. – Режим доступа: http://www.rabota.ru/guide/rights/kak_ustroit_zabastovku.html. – Дата доступа: 01.10.2007.
15. Amin S. The Liberal Virus: Permanent War and the Americanization of the World. – New York: Monthly Review Press, 2004. – 321 p.
16. Friedman T.L. The Lexus and the Olive Tree: Understanding Globalization. – New York: Anchor, 2000. – 289 p.
17. Barford R. Property, Neo-liberalism and Transatlantic Civic Republicanism // Transatlantic Studies: Coll. of Art. / University Press of America; ed. by W. Kaufman, H.S. Macpherson. Lanham; New York; Oxford, 2000. – 256 p.
18. Бхагвати Д. В защиту глобализации: Пер. с англ. – М.: Ладомир, 2005. – 329 с.

19. Pieterse, J.N. Globalization or Empire? – New York: Routledge, 2004. – 313 p.
20. Якунин В.И. Геополитические стратегии крупной корпорации как инструмент государственной политики России (на примере ОАО „Российские железные дороги“) // Вестник Московского университета. – Серия 12. – Политические науки. – 2007. – № 3. – С. 59–68.
21. Roberts S.M. Geo-governance in Trade and Finance and Political Geographies of Dissent // An Unruly World?: Globalization, Governance, and Geography: Coll. of Art. / Routledge; ed. by A. Herod [and others]. – London; New York, 1998. – 243 p.

УДК 321.7

Романюк О.І.

Харківська державна академія культури

КОНСОЛІДАЦІЯ ДЕМОКРАТІЇ ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ В УМОВАХ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Найважливішою складовою демократичних транзитів політична наука визнає консолідацію демократії. Проте питання про зміст цього поняття, критерії та детермінанти демократичної консолідації ще залишаються дискусійними. У статті ставляться завдання: 1) проаналізувати основні підходи до визначення сутності консолідації демократії; 2) з'ясувати основні її критерії та чинники; 3) визначити провідні чинники, що зумовили консолідацію демократичних режимів в різних посткомуністичних країнах.

Ключові слова: консолідація демократії, демократичний транзит, посткомуністичні трансформації.

Важнейшей составляющей демократических транзитов политическая наука признает консолидацию демократии. Однако вопрос о содержании этого понятия, критериев и детерминантов демократической консолидации остаются еще дискуссионными. В статье ставятся задачи: 1) проанализировать основные подходы к определению сущности консолидации демократии; 2) выявить основные ее критерии и факторы; 3) определить ведущие факторы, обусловившие консолидацию демократических режимов в различных посткоммунистических странах.

Ключевые слова: консолидация демократии, демократический транзит, посткоммунистические трансформации.

Political Science acknowledges the consolidation of democracy as an important component of democratic transits. But the content of this term, criteria and the determinants of democratic consolidation are still to be discussed. The author: 1) analyzes the principal methods to define the essence of the consolidation of democracy; 2) elucidates its principal criteria and factors; 3) defines the leading factors, that had determined the consolidation of democratic regimes in post-communist countries.

Key words: consolidation of democracy, democratic transit, post-communist transformations.

1. Сутність консолідації демократії та її місце в структурі демократичних транзитів

Переходи до демократії являють собою складні, неоднозначні та внутрішньо суперечливі процеси соціально-політичних перетворень, успішність яких залежить від демократичної консолідації політичних режимів. Що являє собою консолідація політичного режиму і які особливості має цей процес в умовах становлення демократії?

Поняття „політичний режим” (фр. *régime* – управління) є функціональною характеристикою політичної системи (режим функціонування політичної системи). Політичний режим – це певний комплекс принципів, способів та засобів здійснення влади. Консолідацію (лат. *consolidation* – згуртування, встановлення тривкої єдності) політичного режиму варто визначити як *процес приведення компонентів, що здійснюють політичне управління суспільством, до єдиної системної якості*. Ця якість може бути як демократичною, так і недемократичною (авторитарною або тоталітарною). Відмінність консолідації демократичних режимів від консолідації недемократичних зумовлює те, що за демократії урядова влада формується інститутами, які обрані народом на вільних та конкурентних виборах. Натомість за автократії народ є усуненим від формування урядової влади. Консолідація недемократичних режимів полягає у згуртуванні політичної еліти навколо певного лідера (або лідерів) та запропонованих ним (ними) принципів, способів та засобів здійснення влади. При цьому суспільство усувається від цього процесу, бо позбавлене легальних каналів впливу на владу, а супротив незадоволених придушується силою. Консолідація демократій має інший характер.

Проблема консолідації посідає чільне місце у транзитології – напрямку політичної науки, що спеціалізується на дослідженні переходів до демократії. Проте її підходи до розв’язання цієї проблеми сьогодні піддаються критиці нібито за надмірну концентрацію уваги на „торзі еліт” та ігноруванні інтересів „низів” [1, с.20-23]. Наскільки об’єктивною є така критика?

Дійсно, у транзитології домінує думка, що головним питанням консолідації демократії є *процедурний консенсус між політичними елітами щодо інститутів і норм політичної системи* [2, с.272]. Фундатор транзитології Д. Растов звертав увагу на те, що у процесі запровадження демократії „непропорційно велику роль відіграє ... вузьке коло політичних лідерів” [3, с.10]. Досягнення консенсусу між політичними елітами усталює демократичний механізм влади, внаслідок чого подальша конкуренція політичних сил відбувається у межах визнаних ними правил політичної гри. „Демократична держава усталюється, коли за даних політичних і економічних умов певна система інститутів стає єдиною соціальною „грою” у місті, коли ніхто не думає про те, щоб діяти поза демократичними інститутами, коли все чого бажають ті, що програли, це спробувати зіграти ще раз у межах саме тих інститутів, за яких вони тільки що програли”, – вказує А. Пшеворський [4, с.47].

Проте жоден з авторитетних фахівців у царині транзитології ніколи не зводив консолідацію демократії тільки до згоди еліт. Натомість усі вони підкреслюють, що її успіх на кінцевий рахунок визначається прийняттям цієї згоди суспільством. Д. Растов підкреслює, що заключним етапом переходів до демократії є „фаза звикання”, на якій згода, яку було вироблено лідерами, переноситься на рівень „населення в цілому” [3, с.11]. Ф. Шміттер визначає консолідацію демократії як „процес, коли епізодичні угоди, половинчаті норми і випадкові рішення періоду переходу від авторитаризму трансформуються у відносини співробітництва і конкуренції, що міцно засвоєні, діють постійно та добровільно сприймаються тими особами та колективами (тобто політиками і громадянами), які беруть участь у демократичному управлінні” [5, с.17]. Л. Даймонд, говорячи, що консолідація демократії передбачає „зміни у поведінці та організаційні зміни, які нормалізують демократичну політику і звужують її коливання”, трактує її як „процес, завдяки якому демократія настільки широко і глибоко вкорінюється серед громадян, що зруйнувати її майже неможливо” [6, с.302]. Ф. Фукуяма взагалі вважає, що консолідація демократії має відбутися на чотирьох рівнях: 1) *ідеології* (рівні нормативних переконань про правильність чи неправильність демократичних інститутів і ринкових структур, що їх підтримують); 2) *інститутів* (сфері, яка включає конституції, судові системи, партійні системи, ринкові структури і т.п.); 3) *громадянського суспільства*

(царині спонтанно створених соціальних структур, що є відрубними від держави і лежать в основі демократичних політичних інститутів); 4) *культури* (найглибшому рівні, який включає такі явища, як структура родини, релігія, моральні цінності, етнічна свідомість, „громадянськість” і партикуляристські історичні традиції) [7, с. 389-390].

Консолідацію демократії іноді розуміють як окремих *період* переходів до демократії. Таке розуміння, приміром, міститься у російському підручнику політології за редакцією М. Василика, де консолідація демократії визначається як період „адаптації суспільства до нового політичного механізму” [8, с.464]. Проте у такому разі поза межами цього процесу залишаються дії, що пов’язані зі запровадженням нового політичного механізму. Тому, здається, варто трактувати консолідацію демократії (у контексті поширеної в транзитології трьохстадійної схеми переходів Г. О’Доннелла та Ф. Шміттєра: *лібералізація – демократизація – соціалізація* [9, р.6-14]), як процес, перший етап якого припадає на стадію „демократизації”, а другий – на стадію „соціалізації”.

Зміст першого етапу полягає у згоді політичних еліт щодо певних фундаментальних засад (інститутів, норм) функціонування політичної системи. Але чи довго може тривати згода еліт, доля яких залежить від волевиявлення народу, якщо її не підтримає більшість населення? Тому консолідація демократії іманентно передбачає другий етап, на якому відбувається прийняття нового політичного механізму громадянами або, принаймні, їх переважною більшістю. Ф. Шміттер наголошує: „...суть дилеми консолідації пов’язана з формуванням інституційної структури, з якою могли б погодитися політики і яку готові підтримати громадяни” [5, с.17].

Поруч з таким розумінням існує й інше, яке поширює цей процес на усю стадію соціалізації (Л. Даймонд, Ф. Фукуяма). Проте прийняття згоди політичних еліт більшістю суспільства не означає, що демократична культура стала домінуючим полем політичної культури суспільства. А саме це й варто визнати за кінцевий пункт демократичного транзиту, оскільки тільки перетворення політичної культури суспільства надає міцні гарантії демократичному розвитку [10, 76-77]. Після прийняття згоди еліт суспільством вочевидь залишаються проблеми, що пов’язані з формуванням інтегруючих політичних цінностей, втягуванням у демократичну систему певних міноритарних груп, розширенням і поглибленням уявлень про сутність демократії та формуванням у населення таких стереотипів політичної свідомості і поведінки, які б не заперечували права та свободи інших суб’єктів політичного процесу. Р. Даль та С. Хантінгтон підмітили, що усталення демократичного режиму відбувається після того, як у суспільне життя входить нова (сформована за умов демократії) генерація населення [11, с.36; 12, с.284].

Таким чином, консолідацію демократії доцільніше визначити як процес, що тільки частково охоплює як стадію демократизації (вона триває від перших вільних виборів до згоди політичних еліт), так і стадію соціалізації. (схема 1).

Лібералізація	Демократизація		Соціалізація
		Консолідація демократії	
		Консолідація еліт	Консолідація суспільства

Схема 1. Місце консолідації демократії в структурі демократичного транзиту

2. Два підходи до визначення критеріїв демократичної консолідації

Неоднозначність розуміння поняття „консолідація демократії” зумовлена також тим, що цим поняттям визначають як *процес* набуття політичним режимом певної якості, так і *стан*, що характеризує досягнення цієї якості. Досягнення режимом якості консолідованої демократії завершує перебіг консолідаційного процесу. Стан консолідації демократії

передбачає, що згода еліт та її підтримка суспільством мають бути тривкими. Але що є свідченням такої тривкості? Існують два основних підходи до визначення критеріїв консолідації демократичного режиму: фактологічний та інтеграційний.

Фактологічний підхід був запропонований С. Хантінгтоном, який сформулював „тест двох ротацій”. За його думкою політичний режим може вважатися консолідованим, „якщо партія або група, що одержала владу внаслідок первинних виборів під час переходу до демократії, програє на наступних виборах та передає владу переможцям, а ті, у свою чергу, мирно передають владу переможцям наступних виборів” [12, с.287]. Цей критерій, імовірно, є коректним для країн з *оригінальним* характером політичної модернізації, де демократизація здійснюється на ґрунті вже існуючого громадянського суспільства. Проте він далеко не завжди спрацьовує у країнах *наслідуваної* модернізації, у яких демократизація відбувається одночасно зі становленням громадянського суспільства або навіть випереджає його. Якщо скористатися „тестом двох ротацій”, то виходить, що консолідація демократії у ФРН відбулася тільки у 1982 р., внаслідок повернення до уряду в якості провідної сили блоку ХДС/ХСС*, а у Японії взагалі – у 1996 р., коли після дочасних парламентських виборів знов був сформований однопартійний кабінет ЛДПЯ**. Натомість за таким критерієм політичний режим України вже сьогодні можна вважати консолідованою демократією, бо після парламентських виборів 2006 р. було сформовано *другий* уряд В. Януковича, а після дочасних виборів 1997 р. – *другий* уряд Ю. Тимошенко. Як відомо українські вибори і 2006 р., і 2007 р. міжнародною демократичною спільнотою були визнані демократичними, а уряди, що були сформовані внаслідок них, – легітимними. Проте гострий конфлікт, що триває в Україні як між правлячою коаліцією та опозицією, так і всередині правлячої коаліції, який екстраполюється на стосунки між державними інститутами (парламентом, президентом, урядом, конституційним судом) і стосується конституційних засад політичної системи, заперечує такий висновок.

Значно більш прийнятним для визначення критеріїв консолідації демократії здається *інтеграційний підхід*, який, зокрема, застосовується для типологізації політичних режимів міжнародною правозахисною організацією “Freedom House” у межах моніторингової програми “Nation in Transit” (розроблена для посткомуністичних країн і здійснюється в усіх них, окрім Монголії). Відповідно методології цієї програми тип політичного режиму визначається середнім числом рейтингів сімох позицій: виборчого процесу (Electoral Process); громадянського суспільства (Civil Society); незалежності ЗМІ (Independent Media); національного врядування (National Governance); місцевого врядування (Local Governance); судової системи та її незалежності (Judicial Framework & Independence); корупції (Corruption). Кожна з цих позицій оцінюється за двома показниками: 1) політичного курсу, що декларується та 2) реальної практики його здійснення. Оцінка здійснюється за семизначною шкалою, де 1 характеризує ідеальний стан; 7 – найбільше відхилення від ідеалу. Середнє число від середніх рейтингів політичного курсу та реальної політики усіх позицій утворює узагальнюючий рейтинг, який визначає місце країни на шкалі демократії (Democracy Score Ranking) (формула 1).

$$R_{DS} = (R_{EP} + R_{CS} + R_{IM} + R_{NG} + R_{LG} + R_{JFI} + R_{CO}) : 7$$

Формула 1. Визначення місця країни на шкалі демократії.

Місце країни на шкалі демократії характеризує тип політичного режиму (табл. 1).

* Блок ХДС/ХСС очолював урядову владу в ФРН у 1949-1969 рр., але восени 1969 р. був усунений від неї лівоцентристською коаліцією СДПГ – ПВД.

** ЛДПЯ – правляча партія Японії в період 1955-1993 рр., була відсторонена від урядової влади внаслідок формування після парламентських виборів 1993 р. різнобарвної семипартійної коаліції.

Таблиця 1

Визначення типу політичного режиму за методологією програми „Nation in Transit”

Шкала демократії	Тип режиму
1,00 – 2,99	Консолідована демократія
3,00 – 3,99	Напівконсолідована демократія
4,00 – 4,99	Перехідне урядування або гібридний режим
5,00 – 5,99	Напівконсолідований авторитарний режим
6,00 – 7,00	Консолідований авторитарний режим

Джерело: [13, р. ix-xvii].

Перевага інтеграційного підходу порівняно з фактологічним полягає в тому, що за нього, по-перше, консолідованість режиму визначається не якоюсь однією конкретною (хоч і дуже важливою) подією, а за сукупністю показників, що всебічно характеризують перебіг політичного процесу: стосуються оцінки діяльності політичних сил, функціонування державних інститутів та розвитку громадянського суспільства; по-друге, рефлектується ступінь наближеності або, навпаки, віддаленості конкретного політичного режиму від стану консолідованої демократії. Варто також погодитися з Л. Даймондом про те, що Freedom House використовує найкращі емпіричні індикатори демократії, з тих, що існують на сьогодні [14, с.14].

3. Теоретичні та практичні аспекти проблеми консолідації демократії при переході від тоталітарних режимів

У теоретичному плані консолідація демократії в умовах посткомуністичних трансформацій уявляється значно складнішим та тривалішим за часом процесом, ніж за попередніх транзитів. Такий висновок навіює специфіка їх вихідної позиції. Колишні комуністичні країни почали переходи до нової системної якості від тоталітарних режимів, типологічними характеристиками яких є: 1) *ідеократія* (підкорення суспільного розвитку завданню реалізації утопічної ідеї); 2) *суцільний монополізм* (монополія однієї партії на державну владу, до якої додається монополія партійної держави на розпорядження засобами суспільного виробництва та монополія партійної ідеології, яка визначає „кінцеву мету” суспільного розвитку та намагається підкорити собі суспільну культуру); 3) *одержавлення суспільства* (руйнування структур самоорганізації суспільного життя та встановлення тотального державного контролю над усіма його сферами) [10].

Особливості вихідної позиції посткомуністичних трансформацій створюють додаткові труднощі для досягнення згоди політичних еліт та її підтримки суспільством. Внаслідок масштабної приватизації державної власності, крайньої форми набуває конфлікт інтересів всередині політичної еліти. Прийняття згоди еліт суспільством, у разі її досягнення, утруднюють ідеологічні нашарування тоталітарної доби. Неоднозначна оцінка минулого загострює конфлікт цінностей. Консолідації також серйозно заважають і суттєві деформації політичного механізму. Як підмічає Є. Мачкув, за комуністичних режимів парламент не був представницькою структурою; уряд – органом прийняття політичних рішень; партія виступала інструментом панування номенклатури та інституційним ядром держави; закони і суди не займалися підтриманням правопорядку, а служили провідниками панування ідеологічної партії-держави [15, с.51]. Великою проблемою для усталення демократичного механізму влади в умовах посттоталітаризму є становлення політичних партій. У суспільствах, що переходили до демократії від авторитарних режимів, політичні партії виникали на ґрунті громадських об'єднань (підприємницьких асоціацій, профспілок, селянських союзів, релігійних організацій).

Тоталітарні ж режими, винищив такі об'єднання, позбавили процес створення політичних партій структурного підґрунтя.

Проте емпіричні показники посткомуністичних трансформацій унаочнюють неоднакові результати у різних посткомуністичних країнах. За даними моніторингу програми “Nation in Transit” на початок 2008 р. з тридцяти посткомуністичних країн 9 розглядалися як консолідовані демократії (Consolidated Democracy), 6 – напівконсолідовані демократії (Semiconsolidated Democracy), 4 – перехідні врядування або гібридні режими (Transitional Government or Hybrid Regime); 5 – напівконсолідовані авторитарні режими (Semiconsolidated Authoritarian Regime); 5 – консолідовані авторитарні режими режим (Consolidated Authoritarian Regime) (табл. 2).

Таблиця 2

Політичні режими посткомуністичних країн

Країна	Рейтинг	Країна	Рейтинг
<i>Консолідовані демократії (9)</i>		<i>Перехідні врядування або гібридні режими (4)</i>	
Словенія	1,82	Боснія і Герцеговина	4,04
Естонія	1,96	Україна	4,25
Латвія	2,07	Грузія	4,68
Угорщина	2,14	Молдова	4,96
Словаччина	2,14	<i>Напівконсолідовані авторитарні режими (5)</i>	
Чеська республіка	2,25	Вірменія	5,21
Литва	2,29	Косове	5,36
Польща	2,36	Киргизстан	5,68
Болгарія	2,89	Росія	5,86
<i>Напівконсолідовані демократії (6)</i>		Таджикистан	5,96
Румунія	3,29	<i>Консолідовані авторитарні режими (5)</i>	
Сербія	3,68	Азербайджан	6,00
Хорватія	3,75	Казахстан	6,39
Албанія	3,82	Білорусь	6,68
Македонія	3,82	Узбекистан	6,82
Чорногорія	3,93	Туркменістан	6,96

Джерело: [16].

Таким чином, всупереч усім складнощам, посткомуністичним країнам Середньо- і Південно-Східної Європи та Балтії вже вдалося консолідувати демократичні режими або, принаймні, суттєво просунутися до цієї політичної якості. Т. Карл і Ф. Шміттер навіть вважають, що в цих країнах переходи до демократії відбуваються швидше, ніж у країнах Південної Європи та Латинської Америки [17, с.8]. Які чинники сприяють цьому?

До таких треба віднести наступні: 1) тоталітарні режими в країнах Середньо- і Південно-Східної Європи та Балтії мали інсталюваний характер, тобто виникли не на власному соціокультурному ґрунті, а були принесені в ході Другої світової війни на багнетах Червоної армії; 2) за період їх функціонування (від 41 до 51 року) змінилося тільки дві генерації населення, а отже не відбулося зміни культурного генокоду суспільства (за висновками соціальної психології при суттєвій зміні соціального контексту зміна культурного генокоду відбувається тільки в третій генерації); 3) у дототалітарний період своєї історії в цих країнах склалися європейські політичні традиції, що було пов'язане з існуванням інститутів парламентаризму та місцевого самоврядування,

багатопартійністю, проведенням напіввільних або навіть й вільних політичних виборів. Таким чином, для цих країн посткомуністичні трансформації являють собою у певному сенсі процес повернення до свого історичного минулого та європейського політичного поля. Такий тип транзиту, використовуючи термін, застосований М. Міловою для характеристики переходу до парламентської демократії Болгарії, варто визначити як „реставраційний” [18, с.123].

Треба також урахувати й те, що у деяких з цих країн демократичні традиції мають глибоке історичне коріння. Для Польщі, яка не тільки першою покінчила з комуністичним режимом, але зробила це електоральним шляхом***, такою є традиція шляхетської демократії. За думкою Т. Жиро, вона „настільки ж тривала, як традиція англійського парламентаризму і напевне триваліша за американську цивілізацію” [19, с.303]. Історичні традиції здатні відігравати велику роль у процесі демократизації. З. Бжезинський в одній зі своїх останніх праць звертає увагу на те, що демократичні реформи в Японії одержали суспільне визнання тому, що їх відкрито підтримав імператор, сакральний авторитет якого є невід’ємною складовою японської культури [20, с.192]. Проте історичні традиції можуть діяти і в зворотному напрямі, що сьогодні яскраво демонструє Росія, культурі якої притаманні культ провідника, колективізм та сильні імперські амбіції.

Таким чином, як здається, не сама по собі тоталітарна вихідна позиція посткомуністичних трансформацій зумовлює перспективи консолідації, а те, які *соціокультурні наслідки* залишили після себе тоталітарні режими. У країнах, де наслідки тоталітарної доби мають характер неприродних нашарувань на ґрунті європейської культури, демократизація політичних режимів та їх консолідація відбуваються порівняно успішно. Натомість у країнах, де тоталітарні режими виникли на власному соціокультурному ґрунті, в яких у дототалітарний період були відсутні демократичні інститути та традиції, тоталітарні стереотипи свідомості та поведінки закріпилися на генетичному рівні, демократичний процес загальмувався або зазнав поразки, а консолідація політичних режимів має авторитарний характер.

4. Консолідація демократії в умовах новоутвореної державності

Особливості консолідації політичних режимів на посткомуністичному просторі зумовлює також і те, що з 30-ти посткомуністичних країн 24 являють собою *новоутворені держави*, у більшості з яких до конфлікту політичних цінностей і інтересів додається конфлікт національної ідентифікації. Проблема переходів до демократії країн, в яких відсутня національна єдність, була винесена за межі первинної парадигми транзитології [21]. Проте саме *явища, що пов’язані з формуванням політичних націй, створюють основні проблеми консолідації посткомуністичних демократій*. Ф. Шміттер, пов’язуючи проблему консолідації демократії зі становленням громадянського суспільства, підмітив, що самим небезпечним у такій ситуації буде виникнення замість одного декількох громадянських суспільств, які „охоплюють ту ж саму територію і одну і ту ж політію, але організують інтереси і устремління у вигляді різних, а порою й повністю несумісних, етнічних або культурних співтовариств” [4, с.25].

З 9-ти посткомуністичних країн, що за моніторингом „Nation in Transit” визнані консолідованими демократіями, 3 (Угорщина, Польща і Болгарія) є країнами зі сталою державністю. Ще 2 країни зі сталою державністю (Румунія і Албанія) є

*** У Польщі комуністичний режим впав через нищівну поразку комуністів на парламентських виборах у червні 1989 р. У Сенаті опозиція одержала 99 місць зі 100. У Сеймі, внаслідок політичних домовленостей, досягнутих на „круглому столі”, 65% місць було закріплено за ПОРП та її союзниками. Але перехід ОСП та ДП на бік опозиції спричинив формування першого на колишньому комуністичному просторі некомуністичного уряду Т. Мазовецького.

напівконсолідованими демократіями. На межі консолідованої та напівконсолідованої демократії, імовірно, знаходиться Монголія. Ця країна, хоч і не охоплена програмою „Nation in Transit”, але за показниками програми „Freedom in the World” з 1992 р. має статус „вільної країни”, в якій урядова влада формується на ґрунті демократичної конкуренції політичних партій [22, р.386-389]. Таким чином, *усі посткомуністичні країни зі сформованими політичними націями є консолідованими демократіями або наближаються до цієї системної якості*. Навіть в країнах, в яких у дототалітарний період були відсутні демократичні інститути та традиції (як то в Албанії та Монголії), чинник національної єдності, як можна припустити, компенсує ці соціокультурні недоліки.

Натомість з 24-ох новоутворених посткомуністичних держав 10 – це країни з консолідованими і напівконсолідованими авторитарними режимами, 4 – перехідним врядуванням або гібридними режимами, 4 – напівконсолідовані демократії і тільки у 6-ох (Словенії, Естонії, Латвії, Словаччині, Чеській республіці та Литві) демократичні режими змогли консолідуватися. Які чинники сприяли консолідації демократії у цих країнах?

У Чеській республіці і Словаччині найважливішим чинником консолідації демократичних режимів стали політичні традиції. До 1918 р. ці країни перебували у складі Австро-Угорської імперії, в якій міжетнічні та міжконфесійні відносини характеризувалися високим ступенем толерантності. У міжвоєнний період Чехо-Словаччина була єдиною демократичною державою Середньо-Східної Європи. У ній забезпечувалися права національних меншин, а Закарпатська область з переважно українським населенням мала статус територіальної автономії. Демократичні традиції, вкорінені у політичну культуру населення, дозволили здійснити у 1993 р. „оксамитове” розлучення Чехії і Словаччини, сприяли формуванню в цих країнах політичних націй (*цілісних громадянських суспільств*) і позбавили їх від загострення міжетнічних відносин.

Інша ситуація спостерігалася у Естонії і Латвії, в яких на момент відновлення незалежності питома вага корінних етносів у структурі населення становила, відповідно, 61,5% та 52% [23, с.124; 149]. Наявність великого числа осіб, що перебралися до цих країн за роки радянської окупації з інших республік колишнього СРСР (переважно з Росії, Білорусії і України), становила велику проблему для розвитку демократичного процесу. Більшість мігрантів, маючи іншу політичну культуру, не сприймала новоутворену національну державність. Вихід з ситуації, що склалася, був знайдений через позбавлення мігрантів (за винятком тих з них, хто брав участь у національно-визвольних змаганнях) громадянства цих країн, що автоматично тягнуло за собою обмеження політичних прав (у Латвії мігранти були позбавлені права участі у парламентських і місцевих виборах, у Естонії – тільки парламентських). Такий захід сприяв тому, що до політичних систем цих країн були залучені тільки лояльні до національної державності громадяни, що в свою чергу зумовило швидку консолідацію політичних режимів на демократичних принципах. Проте відкритим залишається питання, як вплине на консолідованість демократичних режимів включення до політичних систем дітей мігрантів, які народилися у цих країнах після відновлення їх державної незалежності і за місцевими законами мають право одержати громадянство за місцем свого народження.

Карантинне обмеження на одержання громадянства з причини політичної нелояльності до національної державності було застосовано також у Словенії [24, с.291], де некорінні етнічні групи становлять тільки 12% населення [13, с.560]. Це було пов'язане з тим, що у „10-денній війні”, яку розв'язала Югославська народна армія у відповідь на рішення Скупщини Словенії (25 червня 1991 р.) про вихід цієї республіки зі складу Югославії, частина мігрантів (переважно етнічних сербів) підтримала дії супротивників незалежності. Натомість у Литві, де корінний етнос на початок переходу становив 81% населення [23, с.352] і у якій далеко не усі мігранти схвально ставилися до відновлення

незалежності цієї країни, але й не чинили цьому опору, консолідовану демократію вдалося розбудувати без обмежень політичних прав мігрантів.

В Україні у структурі населення також домінував корінний етнос (становив 73% [23, с.78]), але, на відміну від Литви, тут була *відсутня його політична єдність*. У силу історичних обставин західна та східна гілки українського етносу протягом тривалого часу розвивалися у різних політичних та соціокультурних полях. Західноукраїнська, розвиваючись у ліберальному полі Австро-угорської імперії, а потім, перебуваючи у складі Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини, зберегла свою ідентичність та набула європейські політичні орієнтації. Населення ж Східної України, перебуваючи у жорсткому полі російського самодержав'я та тоталітарної радянської імперії, зазнало значної денаціоналізації і набуло авторитарних політичних стереотипів [25]. Історичні особливості розвитку України спричинили, по-перше, те, що головні суперечності між політичними силами суспільства, які набули форму сталої конфронтації, стосуються не стільки соціально-економічних проблем, скільки мовно-культурних, релігійно-церковних, проблем державного устрою і зовнішньополітичних орієнтацій; по-друге, чітко виражений регіональний характер політичного поділу країни. Політична консолідація корінних етносів в силу різних обставин не відбулася також у Молдові і Грузії.

Таким чином, у новоутворених посткомуністичних державах *консолідація демократії детермінується формуванням політичних націй*. Основними проблемами формування політичних націй є 1) інтеграція корінних етносів та етнічних меншин у єдині політичні спільноти; 2) політична консолідація самих корінних (державоутворюючих) етносів. Національно-політична складова корелюючись з соціально-політичною визначає різні результати розвитку трансформаційних процесів у різних посткомуністичних країнах та різні їх перспективи.

5. Висновки щодо подальшого розвитку демократичного процесу на посткомуністичному просторі

Які перспективи має консолідація демократії на посткомуністичному просторі? У більшості країн з напівконсолідованими демократичними режимами процес консолідації є близьким до завершення. Румунії для цього треба владнати інституційний конфлікт між президентом і парламентом [26, с. 7]. Швидкими темпами консолідується демократія у Хорватії, де затримка цього процесу була зумовлена сербо-хорватською війною (1992-1995) та авторитарними методами керівництва країною за часів президентства Ф.Туджмана (1991-1999). Важливим стимулом консолідації демократії у Румунії, Хорватії та Албанії стало приєднання цих країн до НАТО, яке вимагає від своїх членів додержання демократичних стандартів політичного життя. Непогані перспективи щодо консолідації демократичних режимів мають також Македонія та Чорногорія. Що стосується Сербії, то процес демократичної консолідації, розпочатий там після революції 1999 р., імовірно загальмується на тривалий час, внаслідок розбіжностей в політичній еліті та суспільстві стосовно ставлення до проголошення незалежності Косова та підтримки такого рішення більшістю західних демократій.

Значно більш невизначене майбутнє у країн з перехідним врядуванням. З одного боку, демократичний процес в них зайшов за межу, що істотно заважає руху в бік авторитаризму. З іншого, в них існують серйозні проблеми, які унеможливають у найближчому майбутньому демократичну консолідацію. У Боснії і Герцеговині такою проблемою є поділ країни на Республіку Сербську та Мусульмано-хорватську конфедерацію і збереження напруженості між основними етно-конфесійними групами населення (боснійськими мусульманами, хорватами та сербами). У Грузії та Молдові головним гальмом демократичного процесу виступає проблема існування на території цих

країн самопроголошених квазідержавних утворень: Абхазії, Південної Осетії та Придністров'я. В Україні – політичний розкол країни, денаціоналізація значної частини українського етносу та вкрай конфронтаційні стосунки всередині політичної еліти. Істотним чинником, що заважає розвитку демократичного процесу в Грузії, Молдові та Україні є також вплив Росії, яка заради своїх імперських амбіцій підтримує в них сепаратистські та антидержавні сили, шантажує керівництва цих країн за допомогою економічних і політичних санкцій та безсоромно втручається в їх внутрішні справи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Капустин Б.Г. Конец „транзитологии“? (О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия) // Полис. – 2001. – №4. – С.6-26.
2. Шаповаленко М.В. Консолідація демократії // Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С.271-272.
3. Растоу Д.А. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1995. – №5. – С.5-15.
4. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2000. – 320 с.
5. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии // Полис. – 1996. – №5. – С.16-27.
6. Даймонд Л. В напрямку демократичної консолідації // Глобальне відродження демократії / За ред. Л. Даймонда, М.Ф. Платнера: пер з англ. Львів; Ахілл, 2004. – С.290-304.
7. Фукуяма Ф. Первинність культури // Глобальне відродження демократії. – С.389-397.
8. Политология / Под ред. М.В. Василика. – М.: Гардарики, 2004. – 588 с.
9. O'Donnell, G., Schmitter, Ph. Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. – Baltimore, L.: Johns Hopkins University Press, 1986. – 81 p.
10. Романюк О.І. Посттоталітарна трансформація як специфічний тип демократичного транзиту // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – №518 – Серія: „Питання політології”, вип. 3. – Харків, 2001. – С.71-79.
11. Даль Р. Введение в экономическую демократию / Пер. с англ. – М.: Наука, СП ИКПА, 1991. – 106 с.
12. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2003. – 386 с.
13. Nations in Transit 2004. Democratization in East Central Europe and Eurasia / Ed. by A. Motyl, A. Schnitzer. – N.Y.: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004. – xvii, 666 p.
14. Даймонд Л. Прошла ли третья волна демократизации? // Полис. – 1999. – №1. – С.10-25.
15. Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация // Полис. – 2000. – №4. – С.38-59.
16. [www.freedomhouse.org.hu/images/fdh_galleries\(NIT2007\)/raiting](http://www.freedomhouse.org.hu/images/fdh_galleries(NIT2007)/raiting)
17. Карл Т.Л., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций // Полис. – 2004. – №4. – С.6-27.
18. Мілова М. І. На шляху до парламентської демократії: болгарський варіант: Монографія. – Одеса: Астропринт, 2005. – 328 с.
19. Жиро Т. Политология / Пер. с польск. – Харьков: Изд-во Гуманитарный Центр, 2006. – 428 с.
20. Бжезинський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / Пер. з англ. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – 203 с.
21. Романюк О. Кінець транзитології чи криза її первинної парадигми. // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2 – С.3-15.
22. Freedom in the World: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties 2004 / Ed. by A. Piano, A. Puddington – N.Y.: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004. – 734 p.
23. Национальный состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. / Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 159 с.

24. Задохин А.Г., Низовский А.Ю. Пороховой погреб Европы. - М.: Вече, 2000. – 416 с.
 25. Романюк О.І. Три парадокси української історії // Велика Злука у контексті проблеми єдності українського народу: Збірка статей за матеріалами круглого столу, присвяченого 85-ій річниці об'єднання УНР і ЗУНР в єдину соборну державу (Харків, 20 січня 2004 року) / За заг. та наук. ред. О.І.Романюка. – Харків: С.А.М., 2004. – С.13–15.
 26. Кім В. Дев'ятий вал капітана Бесеску // Дзеркало тижня. – 2007. – 28 квітня.

УДК 321.64

Крисенко О.В.

Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

ТРАНСФОРМАЦІЇ РОСІЙСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ: ВІД НАСТУПНИКА ДО НАСТУПНИКА

Представлена стаття присвячена аналізу однієї з найбільш гостро обговорюваних проблем у сучасній світовій політиці - системному розкриттю інституціональної суті російської політичної системи, що склалася на протязі новітньої історії, та основних тенденцій її розвитку й подальших трансформацій.

Ключові слова: політичний режим, політична система, демократична трансформація, механізми політичної влади, політичний порядок, російська федерація.

Представленная статья посвящена анализу одной из наиболее остро обсуждаемых проблем в современной мировой политике – комплексному раскрытию институциональной сути российской политической системы, которая сложилась на протяжении новейшей истории, а также основных тенденций ее развития и дальнейших трансформаций.

Ключевые слова: политический режим, политическая система, демократическая трансформация, механизмы политической власти, политический порядок, российская федерация.

The given article is devoted to analysis of the one of the most controversial problems in the modern world politics – the complex exposure of the institutional construction of the Russian political system which has developed during the postmodern history as well as the main tendencies of its development and further transformations.

Key words: political regime, political system, democratic transformation, mechanisms of political power, political order, Russian federation.

Важливість вивчити найбільш дієві інструменти й механізми дозрілого політичного режиму, онтологічні межі їхньої сталості та рівень інституціональної здатності до самовідтворення, а також зробити спробу заглянути у майбутнє й оцінити ступінь структурної готовності сучасного політичного утворення під назвою „Російська федерація” до демократичних перетворень представляються актуальним предметом дослідження. Вплив політичних ігор та змагань між конкуруючими за владу угрупованнями на економіку, роль інститутів масової інформації й комунікації в російському суспільстві, їхній вплив на політичний процес, а також загальний стан, як свободи слова, так і інших громадських свобод – викликає жвавий інтерес не лише в аналітичному середовищі експертів, але й у просторі повсякденного дискурсу пересічних громадян. Причому й перші, і наступні останнім часом всі частіше представляють не лише російське суспільство, а й „зону великодержавного впливу”, що розміркує часто-густо за принципом: не варто забувати про Росію, якщо Росія й досі не забула про нас.

У разі, якщо не замислюватися занадто глибоко про причини та якість російських політичних трансформацій, що відбуваються, може здаватися, що всі вони достатньо добре відомі або навіть знаходяться на поверхні російської дійсності: сприятлива зовнішньоекономічна кон'юнктура, що сформувалася в умовах, коли надприбутки від продажу нафти й газу „за новою ціною” призвели до становлення домінуючої в усіх сферах громадського життя держави й, як логічний наслідок - одержавлення великого бізнесу. На додачу отримавши бажання силових угруповань, що не встигли взяти активну корпоративну участь у приватизації державних активів середини 90-х та одержати контроль над експортно-ліквідними галузями економіки. Завдячуючи тому, що процес переділу будь-якої экс-державної власності найкраще протікає у сприятливій „суспільній тиші”, даний процес вимушено супроводжувався витисненням з політичної сцени всіх потенційно незалежних від держави політичних гравців, іноді в незалежності від реального ступеня або ролі їхнього впливу на внутрішньополітичний розклад: так і найбільш впливова корпорація „Юкос” часів М. Ходорковського, що кинула відкритий виклик Кремлю, і досить апатичний до політичних процесів, представник неурядового сектора - Британська Рада виявилися „підслідними” за однією статтею - усунення потенційних супротивників сформованої системи керування державою, символічними сферами та суспільством і їхніми економіками.

Монополізація всього інформаційного простору, що неминує призводить до деградації суспільних медіа до рівня єдиного прокремлівського коміксу й згортання інформаційного плюралізму до рівня стабільно регульованого державою серіалу, вже привели як це не дивно до становлення політичної системи, що вигідно відрізняється політичною стабільністю. Які причини й ціна цієї стабільності: перенасичена нафтовими доларами економіка й граюча на радянській ностальгії харизма В. Путіна або масова байдужність населення до політики, що втомилося від пострадянських експериментів чи постімперський синдром широких мас, що втомилися від очікувань за „сильною президентською рукою” під час ельцинської доби - питання далеко не для дозвілля й через це тим більше, у жодному разі не є риторичними.

Маса нових питань що раз за разом постають перед спостерігачем у зв'язку зі зміною президентської влади, що відбулася й можливою зміною всієї існуючої президентської вертикалі: від голови адміністрації Президента та його повноважних представників у федеральних округах, губернаторів до пересічних регіональних чиновників, а також можливими перспективами подальших демократичних трансформацій, здатних подолати державну корупцію, „голландську хворобу” в економіці, пов'язану зі структурною залежністю від експорту енергоносіїв і демографічний спад, що вже призвів буквально до спустіння, стратегічно важливих для подальшого розвитку держави територій.

I Образ Росії в сучасному світі

Загальний контент думок та доречних висловів про сучасну Росію можна звести до наступного: недовге й непослідовне загравання Росії з демократією залишилося в минулому. Для західного суспільства, вихованого на електоральній демократії та такого, що завжди з повагою ставиться до елементів відкритої конкуренції у економіці й змагальності у вибірному процесі, доказом цього з'явився заздалегідь відомий результат президентських виборів, що черговий раз засвідчив західне побоювання про те, що Росія пережила державну одержимість демократією. За іронію долі, все це виглядає досить образливо для кремлівського менеджменту. Адже навіть незважаючи на широку експертну дискусію, у який все-таки термін відбулися справжні вибори президента – 2 березня 2008 р., під час всенародного плебісциту або в середині грудня 2007 р., коли попередній президент назвав свого наступника, слід зазначити істотні успіхи нестійкої до передачі політичної влади політичної системи. Відклавши убік етичну складову,

застосувати яку не виглядає можливим, слід констатувати наступне: Д. Медведєв – уже третій президент у сучасній російській історії; п'яті за останні 17 років вибори президента також немаловажний фактор; традиція поваги електорального модусу конституційних прав громадян, що з'явилася та традиція, що закріплює часовий ліміт у два строки перебування глави держави на своєму посту.

Остання позиція виглядається нам як одна з найбільш важливих, тому що незважаючи на відсутність аналогічних питань, наприклад, до Китаю, де вибори як такі взагалі відсутні, Росії, що є членом великої вісімки та намагається заграти свою партитуру про повернення колишнього геополітичного впливу, такої вільності в трактуваннях конституції, навряд чи подарували б. Незважаючи на досить розповсюджену серед західних спостерігачів думку про сучасну Росію, як про модернізовану Російську імперію, з електоральним імператором на чолі, є одна цікава деталь. А саме, наявність спільного інтересу, побачити: чи виникає в Росії новий імператорський режим або щось що нагадує політбюро, яке складаються з корпорації силовиків. Саме це вимагає від Заходу пильного й незашореного сталими традиціями академічного дискурсу про демократизацію тоталітарних систем погляду.

Слід зазначити наступне: до точки зору, що розглядала традиційно Росію, як країну, цікаву для інвестицій, але, проте таку, у якій не варто зберігати заощадження, останнім часом додалася характеристика держави бажаної одержавши прибутки від сировинного експорту підретушувати власні внутрішні проблеми й повернутися на міжнародну арену озброївшись інструментами *real*-дипломатії часів „холодної війни”, відповідно до класичного девізу: одержати щось можливо лише тоді, якщо відібрати це в іншого. Кращою ілюстрацією успіхів на цьому поприщі є „газова дипломатія” РФ, так в обмін на підтримку курсів Сербії й Білорусі в їхньому протистоянні з Європою, Газпром фактично відібрав у даних держав їх державні нафтогазові монополії, позбавивши можливості реалізовувати проекти національної енергетичної безпеки.

Пробуксовка в співробітництві з ряду ключових питань: Договору про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ), Договору про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО), будівництву елементів ПРО в Польщі й Чехії, дозволі проблеми Косово й приєднання Грузії й України до Плану дій для придбання членства в НАТО, на тлі вторгнення до Грузії, робить Росію в очах заходу не просто сумнівним з погляду передбачуваності партнером, але транспарентність і стабільність у відношенні з яким можуть бути остаточно підірвані. Окремого, напевно психологічного аналізу потребують вислови вищих посадовців російської держави про можливість націлення ядерної зброї на Україну та застосуванням на ряду з військовими й „інших” засобів впливу на ситуацію в Україні. Спроби відпрацювати з Україною за допомогою шантажу та розмінати її національний суверенітет на „Зону” вільну від НАТО є нечуваними для сучасного світу та є нічим іншим як повною дезорієнтацією російської політичної лінії на зовнішньому векторі.

Упевненість деяких російських політиків про те, що прийшов час, коли Росія повинна й здатна повернути собі статус світової військової наддержави накладається на їхні ж припущення щодо поточної світової ситуації - як такого собі унікального моменту ослаблення економічної й зовнішньополітичної гегемонії США, про яку вони мріяли на протязі другої половини минулого століття. Немаловажну роль у цьому випадку самовпевненості та хибної омані відіграє все та горезвісна загальноімперська традиція, що залишилася з Росією в спадщину як правонаступниці СРСР. Основна сентенція даної традиції - забезпечувати безпеку країни шляхом внутрішньополітичних репресій, а її могутність - шляхом колоніальної експансії.

Цілком зрозуміле для імперської свідомості бажання повернути колишній рівень впливу на міжнародній арені часто-густо супроводжується жорсткістю риторики на

адресу сусідніх держав що віддали перевагу демократичним практикам управління державою та вибрали євроатлантичний курс розвитку. Колоніальний стиль у ставленні до „близького зарубіжжя”, (погрози розколоти українську державу, а також обіцянки адекватної реакції на впровадження в Україні західного вектор розвитку) й масштабні програмами прискореного переозброєння армії й ремілітаризації держави – базові елементи російського порядку денного. Причому, як на нашу думку, останні покликані не стільки захистити країну від неусвідомленого зовнішнього ворога, скільки забезпечити безпеку держави шляхом впровадження внутрішньополітичної монополії, політичних репресій проти неугодних та ефективної інфраструктури для боротьби з регіональним викликом – домінування на регіональному рівні сировинних олігархів й „національними питаннями” у суб'єктах федерації.

Не в останню чергу ускладнює ситуацію й те, що невтішні прогнози перспектив російської демократизації виникають на тлі хронічних проблем сучасної Росії: системної корупції, техногенно-екологічних „неприємностей”, сталого демографічного спаду, активної партизанської війни по всьому Північному Кавказу: від Чечні до Північної Осетії, упоратися з якими, російська корпоративна держава навіть з її „унікальним винаходом” задля політичної стабільності - суверенною демократією, наразі не в змозі.

II Внутрішні трансформації політичної системи

Аналізу актуальних внутрішньополітичних проблем російської влади в експертному середовищі приділяється особлива увага. Вивчення фізіології політичного режиму й перспектив змін, що відбуваються в сучасній Росії, має ключове значення для адекватного розуміння суті одного з варіантів пострадянського алгоритму побудови демократії. Незважаючи на досить відчутний у порівнянні з радянським минулим прогрес у реалізації демократичних практик й процедур, істотна частина експертів з „Russian studies” продовжують порівнювати сформований інституціональний каркас нинішньої російської політичної системи, у першу чергу, зі сталінської. Так, наприклад російські дослідники Микола Петров і Андрій Рябов, пропонують виділити наступні риси їхньої подібності:

- гіпертрофована роль спецслужб й значне поширення їхніх представників і відповідного стилю роботи на всі структурні елементи як політичної системи зокрема, так і всього суспільства в цілому;

- твердий централізм із постійною горизонтальною ротацією призначених центром керівників на місця для забезпечення їхньої повної лояльності й можливості зменшення залежності від місцевих політичних та конфесіонально-етнічних кланів;

- соціально-культурний унітаризм, обмеження регіональної розмаїтості й самостійності, тверда уніфікація форм громадської організації на регіональному й локальному рівнях;

- інформаційна закритість та відсутність публічності в управлінських схемах і механізмах, суровий контроль за інформаційними потоками, відсутність процедур широкого суспільного обговорення, що передують прийняттю рішень;

- політична та корпоративна кастовість бюрократичної еліти, великий прошарок в системі державного управління горизонтальних (що прийшли ззовні) і вертикальних (з інших рівнів) новачків та, як наслідок, істотне, якщо не катастрофічне падіння професіоналізму в силу ослаблення конкуренції, що відбувається до того ж не на підставах ефективності діяльності чиновника в рішенні завдань, що виникають перед системою, а в першу чергу на підставі його політичної лояльності системі;

- істотна зарегульованість громадського життя при потужному бюрократичному контролі, здійснюваному від імені держави, і з елементами декоративної демократії.

Досить помітною є також і та обставина, що існує ряд присутніх інституціональних атрибутів, притаманний цим двом режимам:

- гіпертрофована роль держави;
- централізація й ієрархічність влади;
- уседозволеність та присутність сталої традиції суспільної безкарності бюрократії, тобто бюрократія позбавлена щонайменшого суспільного контролю;
- зарозуміла зневага до закону з боку тих що є „власниками політичної влади” та їх родичів, на яких автоматично розповсюджується *de facto* правовий імунітет;
- неповага до прав особистості, укорінена задовго до радянської доби російської історії, під виглядом традицій комунітаризму, притаманних християнам східного обряду та „загадковій російській душі” [1];

Перелічені атрибути дають підстави дослідникам говорити про тісний зв'язок між цими зразками російської авторитарної політичної традиції. І на наше глибоке переконання, це не просто збіг за рядом зовнішніх ознак, а цілком логічне оформлення низки спроб щодо продовження імперської традиції в пострадянський період російської історії.

Разом із цим, зважаючи на спільність режимних рис, експерти відзначають існування й деяких важливих відмінностей, у силу яких нинішня система, маючи подібність зі сталінською, позбавлена можливо її найважливішого компоненту - управлінської ефективності. Так, відкритість країни в умовах глобального світу, що стає головним чинником зовнішньої безпеки, і колосальні доходи державної скарбниці від експорту нафти й газу, що дедалі частіше стають *об'єктом бюрократичного підприємництва*, неминуче призводять до сталого ослаблення дієвості адміністративно-бюрократичної складової політичної влади. Слід зазначити, що цілі галузі російської економіки є „бюрократично підприємницькими”, тобто, за влучним висловом Олександра Фісуна відбувається не що інше як неопатрімоніальна приватизація економіки та державного апарату [2]. Відсутність же в сучасній російській політичній системі найважливішого блоку сталінського часу - механізму страху й репресій - сприяє тому, що, взаємодіючи з немобільним політичним середовищем, подібна система неминуче починає працювати в сталому, але холостому режимі.

Однією з причин вищевикладеної проблеми історичного розвитку Росії та однією з основних проблем сучасної російської держави є незавершеність процесів формування владних еліт, що у свою чергу значним образом підсилює транзакційні/альтернативні витрати й ризики невизначеності в політичному процесі. Мультиплікація подібних проблем, без сумніву, здатна нести перманентну погрозу дестабілізації держави й суспільства. Для розкриття суті зазначеної проблеми необхідно звернутися до аналізу процесу становлення російської політичної еліти як класу, у період її новітньої історії.

Вивчення всіх параметрів та обставин виникнення російської корпорації еліт здатне привернути увагу дослідників як до питань стану й діяльності владної еліти як особливого класу пострадянської номенклатури, так і до суті функціонування інституціонального механізму прийняття й реалізації політичних рішень. Досліджуючи динаміку процесу залучення певних впливових груп та угруповань до, насамперед, політичної влади, можна виділити, щонайменше, три основних етапи рекрутації російської корпорації влади:

- **номенклатурно-бюрократичний етап.** Демократична революція 1991 р. І як наслідок неминучий розпад радянського союзу призвели лише до часткової зміни владних еліт. Радянська бюрократична еліта зуміла в значній мірі зберегти своє колишнє номенклатурне ядро при одночасному зникненні ідеологічного домінування партії (слід зазначити, що після завершення даного етапу російський політичний процес відчуває перманентний дефіцит щодо ідеологічної складової).

- **олігархічний етап.** Друга половина 1990-х років принесла із собою кардинальну зміну у ситуації, щодо правил рекрутації та циркуляції політичних еліт. На ключові ролі в російській політиці висунулися нові гравці: фінансово-промислові олігархічні групи

тільки що сформувалися в процесі приватизації державної власності та зуміли відтіснити від ключових позицій номенклатурно-бюрократичні корпорації.

- **путінсько-пітерський етап.** Даний етап є повністю пов'язаним з періодом правління В. Путіна: до влади прийшло нове покоління політико-владної еліти: групи, що опанували інший політичний досвід - колишні та діючі силовики, котрі не встигли прибрати до рук „національно-державні ліквіди”, але вже були загартованими в приватизаційних схватках на міському рівні. Дана група еліт, на відміну від їх попередників у владному керуванні державою, дотримувалася й продовжує дотримуватися іншого підходу, що нагадує гру з нульовою сумою, за якою переможець має отримати все.

Дані етапи оформлення корпорації російської еліти приводили до різної динаміки перехідних процесів як у політичній площині, так й у економічній. Серед іншого, наприклад, у період першого етапу, що уособив собою період, коли контролююча влада в державі номенклатура виявилася основним носієм традиції колишньої російсько-радянської державності, у рамках якої егоїстичні й сепаратистські устремління галузевих і територіально-регіональних корпорацій еліт стримувалися центральною партійно-номенклатурно-державною владою, що виступала в ролі інтегратора різних інтересів і виразника загальнонаціональних перспектив і проектів національного розвитку. Одночасно політичний габітус колишньої партійної вертикалі пронизував всю систему інститутів влади, держави й бізнесу, надаючи державній організації цілісний характер.

Другий етап, значною мірою якісно змінив державну онтологію. В умовах слабості посттоталітарного громадянського суспільства, нестійкості та недорозвиненості інститутів держави, структурного ослаблення ролі права як загального регулятора суспільних відносин зберегти цілісність державності, консолідувати різні за характером й глибиною впливу корпорації еліт міг тільки персоніфікований фактор - режим особистої влади загальнолегітимного національного лідера. Держава як система стійких інститутів, що контролюють та забезпечують транзакції групам впливів та інтересів, так і не склалася. У результаті систему державного управління було заміно крихкою протидержавною структурою із різними псевдополітичними фракціями фінансово-промислової олігархії, що приватизували адміністративний ресурс. Слід зауважити, що міцність позицій даних фракцій у вирішальному ступені залежала від волі верховної влади, чий харизматичний характер став фундаментальною підставою посткомуністичної державності взагалі та російської політичної дійсності зокрема.

Особливого дослідницького погляду потребує збережена від колишньої тоталітарної системи державна бюрократія (за влучним виразом Г. Дерлуг'яна – суверенна бюрократія [3]), що кооптувала на певному етапі до своїх лав й представників колишньої партійної номенклатури, і представників олігархічних груп інтересів і представників силових угруповань, т.зв інтеліґженсію (від англ. Intelligence – розвідка). Поступово оновлений державній бюрократії вдалося пристосувати діяльність великого й середнього бізнесу до своїх інтересів. Саме цим пояснюється остаточне закріплення та оформлення в неформальних правилах патронажу держави над бізнесом лише на початку другого строку президентства В. Путіна. Як наслідок, сформувалися умови, коли права приватної власності не гарантовані, а „держава” в будь-який момент, використовуючи широкий арсенал засобів - від адміністративного тиску до судового переслідування, - може конфіскувати цю власність. Яскравим прикладом тому слугує доля корпорації „Юкос”, можливо з аналогічними проблемами в найближчому майбутньому зіштовхнеться інша приватна нафтова корпорація - „ТНК-ВР”.

Глибинні структурні та ідеологічні розходження між політичними режимами Б. Єльцина й В. Путіна, що призвели до формування третього етапу оформлення корпорації еліт закріпили тим самим нестійкість становища різних фракцій владної еліти.

Симбіоз різних фрагментів еліти надає процесам перерозподілу власності й „освоєння” засобів державного бюджету перманентний характер і відсуває реалізацію загальнонаціональних програм розвитку на другий план, внутрішньоелітна боротьба за умов слабкого, щодо рівня інституціоналізації політичного середовища стає фактором постійної загрози дестабілізації політичної системи й держави. Фінансово-політичні угруповання-клани в російській політиці, залежно від кон'юнктури, що складається в процесі їхньої конкуренції постійно видозмінюються й трансформуються, одні зникають та на їх місці з'являються нові, вони зливаються й розділяються, втрачають і здобувають нових членів. Це загалом є головним чинником, що визначає мінливість і безперервну динаміку змін системи міжгрупових і міжособистісних взаємодій та взаємозв'язків, а отже і їхньої групової структури та загальнонаціональної політичної інфраструктури.

Подібний розвиток подій робить баланс сил усередині правлячого шару, що є найважливішою основою персоналізованої влади, досить дезорганізованим й нестійким. Як інституціональний наслідок такого невітшного результату - влада змушена відмовлятися від проведення ініціативної політики й, впливаючи суто з логіки власного політичного виживання, займатися в першу чергу підтримкою нестабільних кон'юнктурних балансів між динамічно мінливими групами інтересів. Все це ще більше ускладнює створення сильних інститутів і стійких процедур. Причому на відміну від радянської епохи здатність центральної влади контролювати інтереси різних груп, що становлять собою новий правлячий пул, істотно знизилася. Адже в першу чергу, саме для них зникли тверді ідеологічні обмеження та запобіжники – норми політичного поведіння, санкціоновані системою які існували у часи СРСР, що робить їх набагато більше мобільними.

Разом з критичними зауваженнями й розумінням істотних протиріч внутрішньої онтології сучасних російських політичних трансформацій варто віддати належне „путінським реформам”, через те, що саме під час його перебування на президентській посаді інституціоналізація процесу прийняття політичних рішень помітно підсилилася. У той же час легальні інститути держави стали грати, безсумнівно, більш вагомую роль у порівнянні з епохою Єльцина, інституціональною ситуацією, коли тіньові центри влади домінували значно більш упевнено. Втім, незважаючи на це є багато підстав думати, що у період правління Путіна деструктивна роль внутрішньоелітної боротьби як ключового фактора політичного процесу значно підсилилася. Особливо це стає добре зрозуміло у зв'язку з появою нового російського президента-наступника - Дмитра Медведєва, якого вже встигли охрестити західні журналісти таким собі *mister Medveputin*. Поява нової ключової фігури у період розвитку держави, коли інтереси конкурента або політичного опонента до уваги практично не приймаються, а опозиція перестала впливати на політичний процес, буде означати для окремих груп істотний ризик втратити цілковито все. З огляду на те, що далеко не всі групи влади погодяться з підлеглою роллю у владно-політичному театрі, можна прогнозувати посилення внутрішньоелітних конфліктів, природа яких обумовлена клановою боротьбою, що не припиняється, за контроль над ресурсами й без того загальмує реалізацію політичних рішень верховної влади та національних проєктів.

III Політична геометрія й структурна фізіологія російського режиму

Характерною рисою російської політичної влади останнього періоду її розвитку - другого строку президентства В.Путіна став її ускладнений інституціональний дизайн і перманентна реалізація концептуальної лінії на „зміцнення вертикалі президентської влади” при одночасному нівелюванні законодавчої та судової гілок влади, як незалежних владних інституцій. На думку експертів, у політичній геометрії Володимира Путіна вертикалей, що виходять із одного центра виявилось багато більше однієї, існування

котрої потребує демократична геометрія політичної влади. Слід зазначити, що під час посилення вертикальних, субординаційних зв'язків відбулося істотне руйнування горизонтальних - міжкланових, міжвідомчих, міжкорпоративних. Як неминучий наслідок даних процесів - горизонтальна взаємодія й координація все частіше повинні здійснюватися переважно на самому верху, що різко сповільнює функціонування всіх горизонтальних зв'язків у системі й значно послабляє можливості консолідованої дії. Борючись із небезпекою сепаратизму по горизонталі, у вигляді регіонального опору, система провокує корпоративно-відомчий сепаратизм по вертикалі, інституціональну ситуацію коли єдиний державний організм розчленовується на корпоративні сегменти. При цьому, що можливо є найбільш значним, відновлення ролі російської держави частогусто відбувалося шляхом посилення бюрократичних структур і посиленням централізації системи державного управління, завдяки, в першу чергу ослабленню громадянського суспільства й суспільного контролю над діяльністю політичної влади. Результатом цього процесу стала надмірна бюрократична громіздкість сучасної російської влади і як наслідок фантастична дорожнеча реалізації російської держави, перевантаженість її різними управлінськими й контролюючими структурами. З огляду на структурну композицію політичної влади, що склалася, відмінними ознаками російської державності на пострадянському просторі в підсумку є:

- слабкий і слабодеференційований поділ влади по горизонталі;
- слабкий і слабодеференційований поділ влади по вертикалі;
- конфлікти між галузевими блоками уряду й, у більш широкому плані, усередині всієї загальнодержавної системи управління;
- моноцентричність, що обумовлює механістичність всієї конструкції системи із твердими субординаційними зв'язками й твердими зчленуваннями, що породжує відсутність волі маневру в окремих вузлів і, як наслідок, паралізує їхню здатність до політично-управлінської ініціативи й адекватно реагувати на нові виклики, що неминуче призведе до безвідповідальності на різних рівнях.

На думку російських політичних експертів Миколи Петрова і Андрія Рябова, дана інституціональна ускладненість укупі зі здатністю неформальних практик до перманентного самовідтворення в значній мірі сприяє подальшому наростанню численних внутрішніх дисбалансів системи в цілому. Управлінські сигнали, проходячи на шляху до безпосередніх виконавців або споживачів через численні бюрократичні інстанції й деформуючись за допомогою зіткнення зі сферами впливу різних групових і корпоративних інтересів, найчастіше спотворюються. У результаті частка виконаних рішень, у тому числі й прийнятих президентом країни, стають досить низкою [4].

У такий спосіб корпус влади одержує дві хронічних проблеми: виникає „ефект паралітика” - тверда централізація веде в короткостроковій перспективі до довгих ієрархічних ланцюжків і із узгодження й прийняття політичних рішень, перекручуванню інформації й у перспективі до погіршення роботи загальнонаціонального управлінського апарата. Друга хронічна проблема - впроваджувана протягом останнього років надцентралізація політичної системи визначає вихолощування принципу поділу влади, що чреваті виникненням нової форми гібридної демократії, чиє місце скоріше виглядає доречним в середовищі авторитарних моделей, а ніж демократичних. Останнє представляється досить реальною погрозою, тому що прямим наслідком „національного менеджменту” є не тільки деформація недорозвиненої системи суспільних свобод і демократичних прав, але й зменшення реального розподілу влади в результаті стягування ресурсів, що перейшли, в ході федеральної реформи, під контроль федерального уряду й перерозподілу повноважень від регіональної влади на користь федерального центра.

Низька ефективність над централізації, як методології інституціональної організації політичної й економічної влади обумовлюється й тим, що вся система державного

управління в посткомуністичній Росії від верху до низу пронизана повсякденню практикою адміністративного підприємництва, тобто комерційного використання державної власності із приватним присвоєнням одержуваного державою прибутку. Чиновник, що контролює той або інший державний ресурс, виконує розпорядження вищестоящого керівництва лише в тому випадку, якщо це не перешкоджає його адміністративному підприємництву й не ущемляє ступінь його матеріального благополуччя.

Є серйозні підстави вважати, що існуюча нині практика надання окремим суб'єктам Федерації особливих прав і повноважень може бути прецедентом й істотно розширена, якщо з якихось причин федеральний центр знову, як і в 90-ті роки ХХ ст., виявиться слабким та таким, що є не в змозі забезпечувати необхідними ресурсами подальше впровадження власного бачення регіональної політики. Прикладом цього можуть служити спроби уніфікації системи федерального устрою в рамках федеративної реформи, що проводилася в 2000-2004 р., основним завданням якої було вирівнювання в політичних правах усіх суб'єктів Російської федерації. Але, слід зауважити, що більшість спроб зачесати всі регіони під один політичний гребінець так і залишилися нереалізованими. З метою стабілізації ситуації в деяких складних регіонах довелося примиритися з інтересами кланових режимів на цих територіях.

Російська держава, як і інші пострадянські держави має ціле суцвіття політичних проблеми, що беруть свій початок з інституціональних дисбалансів політичної влади та любові політичної еліти до неформальних інститутів та авторитарних методів вироблення політичного рішення. Саме завдячуючи цим уподобанням - системна корупція, демографічний спад, погіршення конкурентоспроможності й регіональний сепаратизм, потребуючі модернізації соціальні інститути є актуальними елементами національного порядку денного Російської федерації [5]. Однак, навіть на фоні зазначених негараздів, однією з базових проблем російської влади й подальшого державного розвитку стала сама онтологія державного управління. Павутина патронажно-клієнтальних відносин, системне скорочення конкурентного середовища в політичному полі й загальне уповільнення процесів відновлення правлячих еліт, сутнісні результати, що завдячують новітній російській історії розвитку державності. Попри всі намагання демократичного ядра російської політичної еліти інституціоналізовані легальні канали рекрутації й ротації еліт так і не були побудовані. Чи будуть вони створені найближчим часом – питання суто риторичне. Відповідно, проблема, чи побачить світ незабаром, на прикладі російської дійсності новий імператорський режим або добре знайоме „політбюро”, цікава не тільки росіянам, але й усьому світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пути российского посткоммунизма: Очерки / под ред. М. Липман и А. Рябова. – М.: Изд-во Р. Элинина, 2007. – 307 с.
2. Фисун А. Концепция неопатримониализма в современной политической теории: уроки для „четвертой волны” демократизации // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Выпуск 5. – Харьков, 2007. – С. 123-137
3. Дерлугьян Г. Суверенная бюрократия: тезисы к изучению властвующих элит постсоветской Евразии // Ойкумена: альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Выпуск 5. – Х., 2007. – С. 205-219
4. Нисневич Ю.А. Политика открытыми глазами // Россия это мы: Взгляд на перспективы социально-экономического и политического развития страны в XXI в. – М.: Прогресс, 2005. – С. 26-27
5. Хирдман С. Роль России в Европе // <http://www.carnegie.ru>

ДЕМОКРАТИЧНИЙ ВИБІР УКРАЇНИ: ЗМІСТ ТА ПАРАМЕТРИ

Стаття присвячена актуальним проблемам сучасної демократії. Аналізуються ключові параметри демократичного вибору українського суспільства, серед яких: можливості співрозвитку демократії як форми духовного спілкування та як форми ефективного управління державою; потенціал даної форми управління для розвитку конкурентоспроможності суспільства у сучасному світі. Науковий інтерес спрямований на вивчення базисних точок демократичного вибору.

Ключові слова: демократичний вибір, трансформації, ефективне управління, еволюція.

Статья посвящена актуальным проблемам современной демократии. Анализируются ключевые параметры демократического выбора украинского общества, среди которых: возможности соразвития демократии как формы духовного общения и как формы эффективного управления государством; потенциал данной формы управления для развития конкурентоспособности общества в современном мире. Научный интерес направлен на изучение базисных точек демократического развития.

Ключевые слова: демократический выбор, трансформации, эффективное управление, эволюция.

The article is devoted to the issue of the modern democracy. The key parameters of democratic choice of Ukrainian society are analyzed such as: possibilities of co-development democracy as form of spiritual intercourse and as form of effective government; potential of this form of management for development of competitiveness of society in a modern world. Scientific interest is directed on the study of base points of democratic development.

Keywords: democratic choice, transformation, effective management, evolution.

Стовідсоткова карнавалізація життя є однією з нових характеристик суспільства, в якому ми живемо. Цю позицію проголошує відомий італійський культуролог У. Еко [1, с.142]. Його скептичний погляд стосується насамперед суспільств, які мають себе за взірці сучасної демократії. Дійсно, на жаль, ми все частіше порівнюємо політику з „видовищем”. Ми спостерігаємо, як усе більше дискредитується законодавчий орган країни – парламент, а політика здійснюється „у телестудіях, подібно до гладіаторського бою” [1, с.146]. Під час передвиборчих перегонів, коли реальні політичні актори найчастіше згадують про пересічних громадян (так званий електорат), починаються змагання з гучних безкоштовних розважальних заходів і роздавань товарів широкого вжитку. Часом здається, що розуміння демократії зводиться до найгірших форм кризи римського республіканського устрою із горезвісним гаслом „Хліба та видовищ!”.

Про демократію як соціальний та етичний ідеал і форму правління наявний великий обсяг як закордонної, так і вітчизняних досліджень. У цьому сенсі не можна не вказати на теоретичні доробки Р. Арона, Р. Даля, С. Хантингтона, К. Поп пера, Ф. Хайєка, Дж. Сарторі, Дж. Грея, Ч. Ендрейна, С. Ліпсета, А. Лейпхарта, І. Валерстайна та ін. У науковому обігу на пострадянському просторі та, зокрема в Україні інтерес до цієї теми також не вщухає. Серед українських авторів, які розроблюють цю доволі широку проблематику, можна назвати М. Сазонова, О. Фісуна, М. Шаповаленко, В. Горбатенька, В. Бебика, В. Журавського, О. Чемшита, О. Новакову, С. Наумкіну, С. Телешуна та ін. У так званому „ближньому зарубіжжі” ця проблематика активно висвітлювалась М. Ільїним,

М. Капустіним, О. Салмінім, А. Медушевським, І. Пантіним, Л. Сморгуновим. Достатньо жваве обговорення питання про суверенну демократію у наших російських сусідів ілюструє однойменна збірка, що вийшла з друку в минулому році [2].

Інтерес до концепції „суверенної демократії”, сформульованої російським політичним бомондом, зрозумілий, оскільки, як слушно зауважив декан факультету світової політики МДУ імені М. В. Ломоносова, академік РАН А. Кокошин, стосовно Росії „формула забезпечення національної конкурентоспроможності нашої країни перед обличчям грізних суперників та конкурентів все ще далека від завершеності” [3, с.92].

Як справедливо наголошує один із засновників харківської політологічної школи М. І. Сазонов, „термін „демократія” спотворюється, втрачає первісний зміст” [4, с. 83]. Отже, звернення до теми демократії є актуальним перед загрозою розкладу демократичного ідеалу, розпорошення демократичних цінностей, карнавалізації політики та відсутністю у більшості населення стійких уявлень про те, що є демократія, тим більше про демократію як ефективну систему управління державою.

Мета статті – визначити важливі параметри демократичного вибору суспільства, розширити знання про демократію як певну „форму морального й духовного спілкування” (Дж. Дьюї) та форму управління, що сприяє підвищенню конкурентоспроможності держави у світі. Методологічним засобом є звернення до розгляду еволюції ставлення до демократії в українському суспільстві, взаємин суспільства, індивіда та держави у сенсі демократичного вибору. Використовується метод соціальної каузометрії, що передбачає виявлення цілісної картини суспільного життя, де минуле, сучасне і майбутнє поєднані причинно-цільовими [5, с. 13] зв’язками, окреслення реперних точок демократичного вибору українського суспільства – їх формально-ідеального та репрезентативного статусу.

Отже, не випадково об’єктом нашого дослідження є саме демократичний вибір та його параметри. Цей кут зору дозволяє розглянути демократію як феномен динамічної стабільності, позбутися уявлення, що демократія – це щось раз і назавжди набуте людством в якості ідеалу розвитку та у незмінній, універсальній для всіх суспільній формі. Статичний підхід до визначення складових демократії, наявність/відсутність яких є виміром немовби цивілізованості, на наш погляд, сприяє плеканню комплексу меншовартості у тих народів, які не можуть довести деяким „контролерам” повний комплекс статусу, що вимагається. На жаль, усе частіше можна бачити інтенцію різнокольорових політичних еліт у всьому світі апелювати до демократичного ідеалу та використовувати його у своїх приватних і корисних цілях. Багато політиківкладають у термін „демократія” свій зміст, який не має нічого спільного з демократією [4, с.83]. Визначень демократії вельми багато, і це на тлі намагань зафіксувати у суспільстві його статичний образ. Однак не до кінця визначений та тим більше не повністю усвідомлений ідеал-статус призводить до теоретичної плутанини, суспільної фрустрації, знецінення самої ідеї демократії та налаштування активних політичних акторів на впровадження відповідної фасад-моделі. За таких умов суспільства пострадянського простору у своїх намаганнях позбутися „пост”-якості, на жаль, за багатьма позиціями, як справедливо доводить О. Фісун, ближче до неопатримоніалізму (приміром, на афроазійський кшталт), ніж до демократії, виплеканої у межах західноєвропейської політико-культурної традиції [6, с.163-164]. Важко не погодитись із роздумами О. Фісуна про те, що пострадянські політичні режими є значною мірою інституціонально-політичною декорацією, що приховує реальний зміст владних відносин, імітуючи демократичний процес, вони маскують і легітимізують рішення, що приймаються реальними „тіньовими” центрами влади, які знаходяться „по той бік” публічного простору та непідвладні незалежному суспільству і громадянському контролю. Концепція непатримоніалізму, яка розширена й поглиблена на українських наукових теренах О. Фісуном, доводить, на наш погляд, адекватність такого судження. Спостережливий погляд за перебігом подій у

сучасному світовому політичному просторі під знаком глобалізації та демократичної трансформації багатьох суспільств, свідчить про наявність як зовнішньополітичних, так і внутрішні адептів нав'язування поверхневого, статично-формального та достатньо невизначеного за критеріями розуміння демократії у суспільстві. На наш погляд, підхід до демократичного вибору солідаризується з позицією Дж. Дьюї, який стверджував, що народження політичних форм не відбувається за принципом „раз і назавжди”. Найзначніша зміна, що вже відбулася, є підсумком цілого ряду численних адаптацій та пристосувальних реакцій всякого роду стосовно особливої конкретної ситуації. Ретроспективний погляд може розрізнити тенденцію більш-менш стійких змін в одному напрямку. На думку Дж. Дьюї, політична демократія виникла як “декотрий кінцевий наслідок величезної множини реакцій пристосування до величезної кількості ситуацій, серед яких не знайдеться двох однакових, але які мали тенденцію до сходження в деякому спільному для них підсумку [7,с.38]. Ми поділяємо погляд цього видатного американського філософа про те, що демократія не є результатом дії суто політичних сил і факторів, як не є вона й породженням самої демократії якогось первісного тяжіння або іманентної ідеї.

У кожного суспільства свій шлях до набуття демократичних параметрів і своє визначення їхнього змісту. Одним із принципів цього визначення може бути постійне реагування на дисфункції, що виникають у суспільному розвитку, відмова від тих “лих” (Дж.Дьюї) та їх виправлення, що вже знайомі суспільству з попередніх політико-управлінських конфігурацій. Отже, підхід, що пропонується, базується на пріоритеті буденної постійної роботи й руху до підвищення ефективності управління суспільством та його конкурентоспроможності у сучасному світі.

Безумовно, кращим мірилом для оцінки будь-якої форми суспільства є ідеал, на який воно орієнтує форми свого життя, та ступінь, у якому воно реалізує цей ідеал. Демократія виступає етичними і соціальним ідеалом, який втілює ідею про укорінення в кожній людині особистості з насправді безмежними здібностями.

Базисна модель сучасної демократії як певного заходу управління стала результатом цілого ряду адаптацій стосовно конкретних ситуацій. Вона є знаковим вектором розвитку західноєвропейської християнської цивілізації впродовж багатьох століть. Додавання ідеологеми лібералізму надало демократії як формі духовного спілкування між людьми та як формі державного управління значного творчого поштовху. Складові давньогрецької демократії: ізономія (рівність перед законами), ізегорія (свобода висловлювання) та ізотимія (рівність політичної участі) зазнали сполуки із ключовим сучасним принципом відкритого суспільства – пріоритетом прав і свобод особи.

Вочевидь саме ця вимога до побудови суспільного буття, попри всяку критику, що була й, мабуть, буде, забезпечила значною мірою тривалу практичну ефективність політичних режимів у країнах стабільної демократії. У порівнянні з недемократичними режимами вони гарантують велику ступінь класичних свобод, більш представницьке політичне керівництво і більш високу ймовірність того, що політика відповідатиме інтересам більш широких прошарків населення [8, с.46]. За таких умов людина отримує можливості соціально комфортного та захищеного влаштування в житті, ширші обрії для свого культурного розвитку. І зрозумілою у цьому випадку є наявність діалектичної взаємодії свободи особи та інструментальної ефективності держави. С.Ліпсет, наприклад, підкреслює той факт, що інструментальна ефективність, однією зі складових є економічна ефективність, має більше значення для демократії, ніж для автократії [9, с.213]. Це зумовлене тим, що демократія базується на згоді. Крім того, механізм її функціонування припускає надання максимально широкого доступу до структури прийняття рішень для різних груп та окремих осіб у державі. Подібний доступ забезпечується у сучасних демократіях, за визначенням Й.Шумпетера, шляхом формування політичної еліти у

конкурентній боротьбі за голоси виборців [10, с.78]. Лише суспільство з досить високим рівнем життя і мінімальною бідністю може забезпечити умови для розумної участі у демократичних процесах значної кількості народу та для ефективного опору популістській демагогії.

Ще С. Ліпсет зазначав, що різні дослідження вчених показують таку залежність: чим більше розвинена країна в економічному й культурному відношеннях, тим більша ймовірність того, що в ній є система конкуруючих партій, стійка демократична держава [9, с.213]. Наочно свідчить про це й звернення до такого показника рівня економічного розвитку та рівня модернізованості суспільства, як індекс комплексного розвитку. До нього входять: рівень прибутку на душу населення, індустріалізована урбанізованість, рівень профспілкової й банківської активності, розвиненість нових методів ведення сільського господарства, середній рівень освіти, стан охорони здоров'я, розвиток транспорту, засобів масової інформації, рівень оподаткування, відсоток промислових робітників у самодіяльному населенні та інші.

Першість країн стабільної демократії у питанні визначення цього індексу доводить те, що, дійсно, визнання та захист свободи особи сприяє розвитку суспільства і водночас, лише за умови гідного соціального буття може реалізуватися багатогранний зміст свободи.

Ш.Л. Монтеск'є вважав, що свобода означає безпеку громадян, що гарантована законом [11, с.365]. Зміст іншого визначення свободи становить плюралізм поглядів, стан, коли держава не нав'язує будь-які погляди. Свобода це також участь у справах суспільства, зокрема участь у політичному процесі. Р. Арон визначив ці три підходи як класичні і додав ще два [12, с.284]. Він говорить про те, що свобода – це можливість поліпшення свого соціального становища, а також відсутність сваволі, справедливості взаємин між людьми, яка передбачає отримання винагород пропорційно до докладених зусиль [12, с.284]. Саме ці вподобання становлять духовний стрижень державно-управлінських механізмів, за допомогою яких різні соціальні групи, що беруть участь у політичному процесі і мають різну точку зору відносно того, яку політику слід провадити, могли б максимізувати свою здатність тиснути на структуру прийняття рішень, зберігаючи при цьому злагодові підвалини режиму. Взаємовідносини особистості і держави при цьому будуються на основі системи прямих і зворотних зв'язків, узгоджень інтересів. Громадян и усвідомлюють свої інтереси і пов'язують їхню реалізацію із існуванням певного (демократичного) порядку. Інтеграція суспільства, що існує на синтезі ідеологеми лібералізму та демократичного правління передбачає добровільне делегування громадянами повноважень з управління своїм представникам за наявності постійної ініціативи з боку громадян у визначенні напрямку і способів існування суспільного цілого. Отже, суспільна дискусія може стосуватися адекватних вимогам часу форм суспільного розвитку, але не його змісту – принципового демократичного вибору.

На нашу думку, більшою мірою еволюційний поступ країн, що наближаються до базисної моделі сучасної демократії, має значення для розробки в Україні власної стратегії та форм впровадження ідеологеми демократичного вибору. Необхідно винайти складові власної формули високоефективної та конкурентоспроможної системи державного управління, оптимального співвідношення держави – суспільства – індивіда із справді безмежними можливостями. Зрозумілим є той факт, що набуття повноцінного комплексу параметрів демократичного вибору вірогідним є за умов тривалої еволюції. Для України стратегічно важливим є дотримання саме цього варіанту розвитку. Однак тактично це, безумовно, вимагає трансформаційних проривів, концентрації зусиль політичної волі та суспільних уподобань на деяких базисних точках демократичного вибору. Алгоритм цих базисних точок, на наш погляд, може бути з'ясований при аналізі двох груп факторів: ставлення населення до існуючої політико-управлінської моделі й

можливості державного управління та політичного режиму в цілому. Перша група факторів включає характер панічної політичної культури і співвідношення інтересів основних соціальних груп, друга визначається соціально-економічними можливостями і показниками державного управління, рівнем інституціоналізації політичних відносин та якостями політичних лідерів.

У межах цієї статті хотілося б звернути увагу на одну з проблем розвитку українського суспільства, що потребує трансформаційного цілеспрямованого і пріоритетного впливу, тобто за нашим визначенням, на базисну точку демократичного вибору. Це є забезпечення взаємодії свободи й рівності, розуміння в суспільстві свободи як справедливості. Слід згадати, що М.М. Ковалевський, один із тих, хто у витоків вітчизняної політичної науки, випускник юридичного факультету Харківського університету (1872 р.) писав на межі ХІХ – ХХ століття: „Як би широко не розуміли свого завдання суспільні й політичні реформатори, жоден з них не може розраховувати на втілення у життя своєї схеми, коли у ній вимога суспільної солідарності – справедливості – не буде визнана рівною мірою із вимогою автономії особистості – свободою її фізичних і моральних проявів” [13, с.293]. Це, на його думку, запорука від “демократичного цезаризму”, що не може бути стійкою формою правління. Сталим порядком політичного устрою може бути лише той, за якого народ має свободу самовизначення, тією ж мірою, як і індивіди, що входять до його складу; влада ж забезпечує дотримання цієї вимоги суспільної солідарності як норми права [13, с.293].

На жаль, і сьогодні ми можемо бачити у сучасному українському суспільно-політичному житті тенденцію розходження принципових вимог демократизму і лібералізму. Стосовно вітчизняної історії початку ХХ століття російський дослідник І. К. Пантін дуже рельєфно визначив драму протиставлення та розведення у політичному просторі векторів демократизму та лібералізму, коли рівність та свобода сприймалися як антиподи та кінець-кінцем остаточно виродились один до плебейської руйнації, інший – до охоронної тенденції, у фокусі якої була лише політична свобода [14, с.75]. Ця проблема все ще залишається актуальною. Можна констатувати той факт, що в українському суспільстві не лише відсутнє поки що достатньо чітке уявлення про ці складові демократичного вибору, а й намітилося кризове невдоволення демократичними цінностями як такими, а ставлення до демократії нагадує трюїзм, що заявляли та не бажають врахувати.

Ейфорійне сприйняття лібералізму початку 1990-х в українському суспільстві було своєрідною антитезою несвободі радянського тоталітаризму. Демократія за таких умов виявлялась міфічно казковим ідеалом найближчого майбутнього. Розрив очікувань та реальної ситуації суспільного буття протягом цього часу призвів до нарощування фрустраційних політико-культурних орієнтацій та зведенню соціальних уподобань більшості населення до елементарних принципів боротьби за виживання. Однак неможливо заперечити й те, що попри кризові явища, постійно, окремими реперноточеними досягненнями відбувалося збирання суспільного цілого, укріплення засад злагоди та викристалення можливостей набуття державного стрижня суспільного життя. Ми були свідками внутрішнього збирання суспільства та держави. Позитивні наслідки цього невидимого, але невинного руху, стали вочевидь помітними на початку нового тисячоліття. Вони проявилися у поживленні економічної кон’юнктури внутрішнього розвитку, зростанні соціально-економічних показників та у поліпшенні зовнішньополітичного іміджу нашої країни. Однак повністю справедливим виявилось твердження Дж. Кіна, що свобода – це спроможність до постійної ініціативи у суспільних і політичних справах [15, с.26]. Недостатня обізнаність пересічних громадян України саме у питаннях параметрів демократичного вибору та відсутність стійких навичок політичної участі та демократичної ініціативності призвели до регресивно-негативних результатів.

Відбувається дільба державно-управлінських функцій та пов'язаних із цим преференцій між представниками різни політичних еліт. Орієнтації та вподобання останніх мають переважно корпоративно-клановий характер. За О. Фісуном, це неопатримоніальна приватизація держави [6].

Що є вагомим на шляху подолання становища, що склалося? Яку форму має набути взаємодія вимог рівності та свободи?

Сучасна політична практика ставить високі вимогам своїм учасникам. Це стосується складності політичних питань, важкодоступності інформації, необхідної для прийняття раціональних політичних рішень, необхідності спеціальних знань та навичок. Отже, участь у політиці основної маси населення, навіть у країнах, де демократія уже склалася, носить помірний характер. Більше того, надмірна активність населення розширює конфлікти у суспільстві особливо у формах спонтанного включення до політики великої кількості вчорашніх абсентеїстів. Ідеальне розуміння демократії не може бути абсолютною вимогою політичного впорядкування, бо це, як справедливо відзначав ще Дж. Сарторі, може призвести систему до банкрутства. Однак, зрозуміло, що завдання збереження якісного змісту стабільної демократії, а, тим більше його набуття, потребують відповідальності еліт перед громадянами, наявності гарантованих, дієвих механізмів з боку останніх. Слід наголосити, що на нашу думку, контроль та постійна спроможність громадян до зацікавленого та раціонального контролю та ініціативи у суспільних та політичних справах для країн, що переживають трансформацію, є найбільш доленосною у питання результативності перетворювальних намагань.

Без цього неможливо усталення демократичного соціально-політичного устрою, при якому власність на засоби виробництва, статус і право прийняття рішення – а як наслідок, і сама історичність – більш не привласнюється приватним чином [15, с.50]. Упривласнення державних функцій несе велику загрозу суспільному розвитку, бо створює поживне середовище для впровадження клептократичної моделі державного правління. Можна сказати, що за таких умов, як і за умов, наприклад, тоталітарної моделі (коли держава привласнюється та підміняється партією), сама ідея державності переживає кризу. Розгартіяш державно-політичного життя не здається за таких умов випадковим. В українських реаліях ми можемо бачити, що законодавчо-правове безладдя, ситуація заплутаності та взаємозаперечливості законів, наявність вимог, що наперед складно виконати, не порушивши закону, плекають, на жаль, „розбійницькі” настрої у державно-представницькому середовищі. Це означає, що громадяни стають заручниками такого безладу, невизначеної державної відповідальності й, нарешті, у разі зважання державно-політичного руху, що склався, до будь-кого може бути застосований репресивний механізм самої держави. Витіюватість життя навіть найвідоміших політиків свідчить про вірність висловлювання, що „від суми та тюрми не зарікайся”. Неопатримоніальні інтенції у державі, найбільш загрозливого „розбійницького” типу, живляться страхом, політико-суспільно. Інфантильністю людей, відсутністю дієвих структур громадянського суспільства. Останнє, за влучним визначенням Дж. Кіна, повинно стати для політичної влади вічним „більмом на оці” [15, с.50]. Громадянське суспільство повинно бути захищене та незалежне. Повноваження різноманітних організацій та асоціацій необхідно утворювати таким чином, щоб пересічні їх члени могли тримати під контролем своїх політичних представників. Суспільство повинно отримати чіткі „правила гри”, своєрідну формулу, за якої відносно гармонійно сполучались би вимоги примирення, солідарності та опозиційності різних суспільно-репрезентативних інтересів.

Для України актуальним є те, що віра у політичні можливості людини за умов демократії закріплюється завдяки її практичному втіленню. Вкрай важливим є недопущення усталення суспільства, наближеного до варіанту наявності єдиної розподільної межі. Така ситуація призводить до зосередження конфлікту на двох

протидіючих позиціях. Опозиція тяжіє до фіксації та можливості сподівань розв'язати конфлікт шляхом силового тиску. Всупереч такому варіанту українське суспільство повинно усвідомити цінність соціальної довіри і співробітництва та просуватися до плюралістичної моделі, за якої існує багато розподілювальних меж. Конфлікт за таких умов виявляється більш складним і диференційованим, а громадяни належать до кількох різних (не)організованих груп з особливими інтересами і поглядами. Це сприяє постійному пошуку компромісів та упоміркоує суспільно-політичні вподобання. У плюралістичному суспільстві, яке неможливе без цілеспрямованої державної політики, найбільш репрезентативно реалізуються принципи свободи та рівності. Значний рівень автономії соціальних груп, їх організацій, індивідів по відношенню один до одного й до державної влади поєднується з юридичною та політичною рівністю. Це обмежує їх владу та авторитет і забезпечує дотримання принципів автономії. Саме реалізація у суспільно-політичному житті вказаних принципів автономії-рівності сприяє уникненню перебільшення приватних аспектів групових та індивідуальних інтересів як таких, що протистоять іншим, що, як відомо, загрожує надмірною концентрацією влади.

Зрозуміло, що серед ключових параметрів демократичного вибору у межах цієї статті ми змогли розглянути лише, лише, на наш погляд, основоположні (співрозвиток демократії як форми духовного спілкування та як форми державного управління, поєднання рівності та свободи, створення запобіжних умов зміцненню неопатримоніалізму). Але проблема параметрів демократичного вибору набагато ширша. У цьому контексті слід приділити більшу увагу такому аспекту, як взаємозалежність між глобальним ринком і демократією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Эко Умберто. Полный назад. „Горячие войны” и популизм в СМИ: перевод с итальянского Елены Костюкович. – Москва: ЭКСМО, 2007. – 592 с.
2. PRO суверенную демократию: Сборник /Сост. Поляков Л.В. – М.: Изд-во „Европа”, 2007. – 632 с.
3. Кокошин А. Демократия и реальный суверенитет // Эксперт. – 2006. - № 46. – 11-17 дек. – С. 92–93.
4. Сазонов Н.И. Западные демократии // Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира /под общ. ред. В.С.Бакирова, Н.И. Сазонова. – Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2005. – 592 с. – С.81-120.
5. Бажал А.. Как обрести чувство пути. Интервью с Е. Головахой // Зеркало недели. – 2008. – № 23 (702). – 21 июня.
6. Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: Монография. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.
7. Дюи Дж. Демократическое государство // Полис. – 1994. - № 3.- С.38-44.
8. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство // Вопросы философии. – 1994. - № 3. – С.37-48.
9. Липсет С. Политическая социология // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. – М.: Прогресс, 1972. – С.203-219.
10. Шумпетер Й. Капитализм, социализм, демократия. – М.: Экономика, 1995. – 540 с.
11. Монтескье Ш.Л. О духе законов // Избранные произведения. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 159-133.
12. Арон Р. Демократия и тоталитаризм: Пер. с фр. – М.: Текст, 1993. – 303 с.
13. Ковалевский М.М. Взаимоотношение свободы и общественной солидарности // Вехи; Интеллигенция в России: Сб. статей. 1909-1910 / Сост., коммент. Н. Козаковой; Предисл. В.Шелохзаева. – М.: Молодая гвардия, 1999. – 462 с.
14. Пантин И.К. Драма противостояния демократия – либерализм в старой и новой России // Полис. – 1994. - № 3. – С. 75-94.
15. Кин Дж. Демократия и гражданское общество / Пер. с англ. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 400 с.

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ У ФЕДЕРАЦІЯХ: ПРОБЛЕМИ КРИТЕРІЇВ ТА ОЦІНЮВАННЯ

У статті розглядається проблеми децентралізації у федераціях. Аналізуються можливі критерії визначення ступеня централізації та децентралізації. В якості таких критеріїв використовуються: законодавча децентралізація, адміністративна децентралізація, фінансова децентралізація і конституційні обмеження. Розглядаються обов'язкові повноваження федерального уряду.

Ключові слова: централізація, децентралізація, федерація.

В статье рассматриваются проблемы децентрализации в федерациях. Анализируются возможные критерии определения степени централизации и децентрализации. В качестве таких критериев используются: административная децентрализация, финансовая децентрализация и конституционные ограничения. Рассматриваются обязательные полномочия федерального правительства.

Ключевые слова: централизация, децентрализация, федерация.

The problems of decentralization in federations are considered in this article. The possible criteria of the extent's definition of decentralization and centralization are analysed. In the capacity of such criteria administrative decentralization, financial decentralization and constitutional limitations are used. The compulsory powers of the federal government are discussed.

Key words: centralization, decentralization, federation.

Згідно статті 2 Конституції Україна є унітарною державою, але стаття 132 гарантує поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної політики, Розділ X Конституції України присвячений Автономній Республіці Крим [1]. Така форма державного устрою спричиняє актуальність дослідження федералізму як методу, за допомогою якого країни з культурним і регіональним розмаїттям ефективно вирішують проблеми, що викликає таке розмаїття. Досвід федеративних країн може стати підґрунтям для розподілу повноважень між рівнями влади в унітарних країнах з різним ступенем централізації, адже характерною рисою сучасного федералізму є величезна кількість форм його втілення і регулярна поява все нових інноваційних варіантів. Для української політичної науки актуальним є дослідження принципів взаємодії різних рівнів влади, розподіл їхніх повноважень, тобто проблеми децентралізації.

Зважаючи на актуальність проблеми федералізму активно досліджуються закордонними та вітчизняними вченими. Створена Міжнародна асоціація центрів досліджень федералізму, президентом якої є Рональд Л.Уоттс. У праці цього вченого надано детальну бібліографію дослідження федералізму, але відзначається відсутність ґрунтовних праць з проблем визначення критеріїв та оцінювання децентралізації федеративних систем [2]. В сучасній українській політології проблемам федералізму приділяють значну увагу наступні автори: О.Картунов, І.Курас, О.Куць, В.Лісничий, О.Майборода, Ю.Римаренко. Але комплексних досліджень з проблеми децентралізації у федеративних державах поки що не має.

Децентралізація є важливою проблемою для країн з унітарним і федеративним державним устроєм, а також для унітарних з елементами федералізації. Але емпіричний

матеріал для аналізу даної проблеми здатні надати федеративні держави, адже саме вони мають більший досвід децентралізації, що дає можливість досліджувати принципи та наслідки децентралізації в різних сферах суспільного життя. Їхній досвід з реалізації децентралізації може використовуватися країнами з іншими формами державного устрою та наддержавними утвореннями. Метою даного дослідження є визначення критеріїв та оцінювання ступеня централізації та децентралізації для різних федеративних систем.

Одразу слід зазначити, що деякі іноземні автори віддають перевагу вживанню стосовно федерацій терміна “нецентралізація”, оскільки “децентралізація”, на їхній погляд, передбачає певну ієрархію влади згори донизу, тоді як “нецентралізація” означає конституційно структурований розподіл владних повноважень [2, с.111]. Але оскільки у вітчизняній науці більш поширеним є саме термін децентралізація, будемо використовувати його. Порівняльна оцінка різних ступенів децентралізації у федераціях виявляється непростим завданням. Існують принаймні чотири проблеми, що заважають її здійсненню: по-перше, як визначити, чого саме стосується концепція децентралізації; по-друге, як її оцінити; по-третє, як узгодити різні результати; по-четверте, як порівняти між собою результати, одержані в різні часи і для різних країн. Перш за все необхідно відокремити одне від одного поняття децентралізації юрисдикції, тобто сфер компетенції кожного з рівнів державного управління, і децентралізації процесу ухвалення рішень на федеральному рівні, тобто яку роль у ньому відіграють суб’єкти-складові. Перша з форм децентралізації сама по собі має два окремих аспекти: обсяги юрисдикції кожного з рівнів влади та ступінь автономії, чи свободу від контролю з боку інших рівнів влади, якими окремий рівень влади користується під час виконання покладених на нього завдань. Наприклад, Японія, децентралізована унітарна держава, є високодецентралізованою з погляду адміністративних завдань, що покладаються на префектури та місцеву владу, а з іншого боку, вона є досить централізованою державою, якщо взяти до уваги ступінь контролю центрального уряду над підлеглими йому рівнями державного управління [3, с.557]. У деяких федераціях за суб’єктами-складовими закріплено мало повноважень, проте в процесі їх виконання вони мають більшу свободу.

Головною проблемою будь-якої порівняльної оцінки є відсутність єдиного кількісного критерію, за яким можна було б адекватно оцінити ступінь децентралізації юрисдикції, а також ступінь автономії суб’єктів у процесі децентралізованого ухвалення рішень у межах політичної системи. В якості критеріїв (не всі з яких, втім, мають однакову вагу) у процесі оцінки ми візьмемо до уваги ступінь законодавчої та адміністративно-виконавчої децентралізації, ступінь фінансової децентралізації, конституційні обмеження і характер системи ухвалення рішень на федеральному рівні. Розглянемо кожен із запропонованих критеріїв окремо.

Законодавча децентралізація. Певним індикатором ступеня децентралізації може слугувати формальний розподіл законодавчих повноважень згідно з конституцією країни. Порівнюючи системи розподілу влади в різних федераціях, слід враховувати, що довжина переліку повноважень федеральних чи провінційних органів сама по собі не дає повної картини, оскільки окремі пункти в цьому переліку можуть мати різне значення. Крім того, слід зважати на те, якою мірою повноваження, які визначено згідно з конституцією, використовують на практиці органи влади, за якими їх закріплено. Проте у будь-якому разі конституційний розподіл повноважень у законодавчій сфері є одним з важливих індикаторів ступеня децентралізації юрисдикції в країні. Також слід брати до уваги ступінь автономії, якою користується уряд у процесі виконання функцій, що закріплено за ним конституцією. Важливу роль у його визначенні відіграє обсяг ексклюзивних і спільних повноважень, що закріплюються за різними рівнями влади згідно з конституцією.

Ще один аспект законодавчої децентралізації полягає в тому, якою мірою на автономію суб'єктів-складових у сферах, що належать до їхньої юрисдикції, впливають міжнародні угоди, які укладає федеральний уряд. У деяких країнах (наприклад, у США, Швейцарії та Австралії) такі угоди обмежують автономію суб'єктів, тоді як в інших дія міжнародних угод не повинна суперечити законам суб'єктів, а для їх укладання потрібна згода уряду відповідного суб'єкта (Канада, Німеччина, Австрія) або принаймні федеральний уряд має провести консультації з відповідним урядом штату, результати яких, щоправда, ні до чого федеральний уряд не зобов'язують (Індія, Малайзія). Найбільш далеко справа з наданням автономії суб'єктам-складовим пішла у Бельгії. Тут регіональні уряди самі мають право укладати міжнародні угоди у сферах, що належать до їхньої компетенції.

Адміністративна децентралізація. Ще одним важливим показником масштабів децентралізації юрисдикції є розподіл адміністративних повноважень, що склався згідно з конституцією і внаслідок делегування повноважень чи укладання міжурядових угод. Хоча в багатьох федераціях конституційний розподіл адміністративних повноважень в основному збігається з розподілом сфер законодавчої юрисдикції, існує й чимало винятків. Наприклад, у більшості федерацій Європи, згідно з вимогами конституцій, адмініструванням значної частини федерального законодавства займаються уряди суб'єктів-складових. Таким чином, згадані федерації в адміністративній сфері є більш децентралізованими, аніж у законодавчій. Аналогічну систему розподілу прийнято також у Європейському Союзі [4, с.33]. Одним з показників рівня децентралізації системи ухвалення рішень, особливо стосовно адміністративних повноважень, може слугувати обсяг суспільних послуг, що надаються на кожному з рівнів влади. Хоча з погляду оцінки рівня автономії цей показник мало про що говорить. Оцінюючи рівень автономії, якою користуються суб'єкти-складові у сфері своєї адміністративної юрисдикції, слід урахувати, якою мірою уряди залежать один від одного з погляду впровадження розробленої ними політики (особливо це стосується тих країн, де федеральний уряд у цьому питанні залежить від урядів суб'єктів), а також те, якою мірою той рівень влади, що має законодавчі повноваження в тій чи іншій сфері, може спрямовувати дії того уряду, що відповідає за виконання створеного ним законодавства. Це досить важливий момент. Наприклад, у Швейцарії кантони користуються значною автономією під час вирішення питань, пов'язаних із впровадженням федеральних законів, адміністрування яких закріплено за ними згідно з конституцією. У такий спосіб наголошується на децентралізованому характері цієї федерації. В інших федераціях, де функції адміністрування федеральних законів делеговано суб'єктам-складовим не згідно з конституцією, а за рішенням федерального уряду, умови підтримки цього рішення, зокрема фінансові, та директиви федерального уряду можуть істотно обмежувати ступінь автономії, якою користуються суб'єкти.

Фінансова децентралізація. Про рівень фінансової централізації (децентралізації) свідчить частка фінансових надходжень федерального уряду (до відрахування фінансових трансфертів) у загальному обсязі бюджетних надходжень. Оскільки розрахунок цього параметра здійснюється виходячи з надходжень, безпосередньо одержуваних кожним із рівнів влади, і не враховує фінансові трансферти, він може слугувати певним критерієм ступені фінансової автономії (Таблиця 1)[2, с.79]. Частка витрат федерального уряду після відрахування всіх трансфертів у загальному обсязі бюджетних витрат усіх рівнів влади (федерального – регіонального - місцевого) ілюструє рівень централізації витрат (Таблиця 2)[2, с.80]. Деяку інформацію щодо рівня залежності чи автономії під час виконання функцій різними урядами можна дістати на підставі аналізу обсягів і характеру міжурядових фінансових трансфертів (Таблиця 3)[2, с.81]. Країни у цих таблицях подано в

порядку спадання рівня фінансової централізації – від найцентралізованіших до більш децентралізованих.

Таблиця 1.

Надходження до федерального бюджету до здійснення міжурядових трансфертів порівняно з консолідованими (федеральний рівень –рівень суб'єкта федерації – місфевий рівень) бюджетними надходженнями, у відсотках

	1986	1996
Малайзія	87,2	89,9
Австрія	71,6	72,8
Австралія	74,4	69,1
США	64,7	65,8
Індія	68,2	64,6
Німеччина	64,5	64,5
Канада	48,4	47,7
Швейцарія	48,1	44,7
Європейський Союз	0,9	1,2

Таблиця 2.

Витрати федерального уряду без урахування міжурядових трансфертів порівняно з консолідованими (федеральний рівень –рівень суб'єкта федерації – місфевий рівень) бюджетними витратами, у відсотках

	1986	1996
Малайзія	82,4	85,6
Австрія	70,5	68,8
США	56,0	61,2
Австралія	52,7	53,0
Індія	47,3	54,8
Німеччина	35,7	41,2
Канада	41,4	40,6
Швейцарія	35,0	36,7
Європейський Союз	2,1	2,5

Таблиця 3.

Частка федеральних трансфертів у загальному обсязі надходжень до бюджетів суб'єктів, у відсотках

	1986	1996
Австрія	31,9	43,6
Австралія	54,4	40,7
Індія	44,0	39,41
США	20,5	29,6
Канада	20,1	19,79
Швейцарія	21,7	18,9
Німеччина	15,5	18,3
Малайзія	29,5	17,9

Оцінюючи ступінь децентралізації й автономії в межах тієї чи іншої політичної системи, слід обов'язково враховувати, якою мірою уряд одного рівня може впливати і фактично впливає на процеси, що належать до компетенції інших рівнів влади згідно

конституції. Важливим критерієм рівня фінансової автономії є доступ суб'єктів до джерел державних позик. Автономія суб'єктів суттєво підвищується, якщо вони мають можливість прямо і без перешкод одержувати позики. Формальні і реальні можливості урядів суб'єктів одержувати позики у різних федераціях суттєво різняться. У деяких з них (Австрія, Індія, Малайзія) федеральна конституція обмежує можливості одержання закордонних позик усіма іншими рівнями влади, окрім федерального. У США в багатьох штатах передбачено збалансування бюджетних вимог. В Австралії, згідно з конституцією, створюється спеціальна міжурядова Рада з питань позик, рішення якої є обов'язковими для обох рівнів державного управління. Обидва згадані випадки різко контрастують з іншими федераціями і, зокрема, Канадою, де провінції мають можливість прямо і без перешкод одержувати як внутрішні, так і зовнішні позики[5, с.9].

Конституційні обмеження. Оцінюючи рівень децентралізації, слід враховувати також положення конституції, що накладають певні обмеження на деякі види діяльності того чи іншого рівня влади. У деяких федераціях ступінь автономії обох рівнів влади (як, наприклад, у Швейцарії) або лише регіональної влади (як у деяких американських штатах) може бути суб'єктом дії механізмів контролю та збалансування у формі референдумів, які проводять з ініціативи громадян.

Подані вище критерії забезпечують оцінку рівня децентралізації з погляду обсягів і автономії юрисдикції різних рівнів державної влади. Крім них, рівень децентралізації у федераціях може оцінюватися також за ступенем децентралізації процесів ухвалення політичних рішень, тобто за тим, якою мірою до процесу ухвалення рішень на федеральному рівні залучаються інші рівні державної влади (як це зроблено в німецькому бундесраті). З цим критерієм пов'язаний ще один – структура політичних партій та ступінь залежності чи незалежності федеральних партій від своїх регіональних структур. Оцінка ступеня децентралізації в політичних системах ускладнюється також неможливістю точної кількісної оцінки таких понять, як влада, ступінь залежності та автономії, відносна роль того чи іншого рівня влади у сферах перекриття повноважень, а також взаємозалежність і взаємний вплив різних рівнів влади. У багатьох федераціях, там, де розподіл повноважень і відповідальності між різними суб'єктами є несиметричним, слід враховувати відмінності (асиметрію) в обсязі повноважень, закріплених за різними суб'єктами, а також їх витратами і доступними їм ресурсами[7, с.107].

Порівняльна оцінка ступеня децентралізації в різних федераціях вимагає широких і ретельних досліджень відповідно до зазначених вище критеріїв. Більшість з таких досліджень поки перебуває лише на стадії проектів. Але вже зараз можна зробити два загальних висновки. По-перше, децентралізація чи централізація окремих сфер законодавчої юрисдикції істотно різняться залежно від конкретних економічних, демографічних і соціальних умов. Наприклад, Канада – менш децентралізована, ніж Швейцарія, у питаннях мовної політики, культури і громадянства, проте більш децентралізована в усіх інших сферах. З іншого боку, порівняно з Німеччиною Канада менш децентралізована у банківській сфері та сфері телебачення і радіомовлення, однак більш децентралізована в багатьох інших сферах. Порівняно зі США Канада має менш децентралізовану банківську сферу і кримінальне законодавство, але є більш децентралізованою в інших сферах юрисдикції. Крім того, хоча Канада у багатьох сферах є державою з більшим ступенем децентралізації, ніж більшість федерацій, у питаннях участі провінційних урядів у процесі ухвалення рішень на федеральному рівні її конституція містить набагато менше положень, ніж конституції інших федерацій[3, с.335]. На прикладі Канади видно, як істотно федерації відрізняються одна від одної за сферами і формами децентралізації державної влади[5, с.10]. Другий висновок полягає у тому, що хоча класифікувати федерації за рівнем загальної децентралізації практично неможливо, проте деякі загальні оцінки зробити можна. На підставі даних про витрати на

федеральному, регіональному та місцевому рівнях, можна отримати загальне уявлення про відносну вартість функцій, що здійснюються органами державного управління на кожному з рівнів у різних федераціях. У порядку зменшення рівня централізації можна розташувати їх наступним чином: Малайзія, Австрія, Сполучені Штати, Індія, Австралія, Німеччина, Канада, Швейцарія. Замикає цей перелік найбільш децентралізоване утворення – Європейський Союз.

У різних федераціях існує широкий спектр варіацій ступеня централізації (децентралізації) як окремих функцій, так і державного устрою в цілому. При цьому виникає питання, чи можна на підставі світового досвіду виокремити той мінімальний перелік повноважень федерального уряду, що необхідний для забезпечення тривалого ефективного функціонування держави. Атрибутивною рисою федерацій є забезпечення єдності й різноманітності в межах єдиної політичної системи шляхом закріплення суверенних повноважень з певних питань за суб'єктами, а з інших – за федеральним урядом таким чином, щоб кожен рівень влади відповідав за свою роботу безпосередньо перед своїм електоратом. Отже, аналізуючи пропозиції щодо надання додаткових повноважень урядам суб'єктів, слід урахувати обсяг повноважень, необхідний центральному урядові для виконання закріплених за ним функцій у цілому по федерації [6, с.102]. Децентралізація повноважень, які, можливо, є корисними для узгодження мовних, культурних, історичних і економічних відмінностей та підвищення адміністративної ефективності, сама по собі не здатна забезпечити функціонування федерації як єдиного цілого. Усі федерації для забезпечення свого існування і збереження лояльності своїх громадян на тривалий час повинні мати сильний центр, здатний ефективно вирішувати питання, що становлять спільний інтерес. Як демонструє досвід різних федерацій, за федеральними урядами зазвичай закріплюють головну відповідальність у таких сферах: оборона, міжнародні відносини, функціонування національної валюти і державні борги, переважні (хоча і не ексклюзивні) повноваження у сфері управління економікою.

За суб'єктами, як правило, закріплюють переважні повноваження в таких сферах: освіта, охорона здоров'я, природні ресурси, муніципальні справи та соціальна політика. Такі сфери, як сільське господарство, захист довкілля, імміграція, мова та культура, зазвичай належать до спільної юрисдикції. У цих сферах уряди обох рівнів можуть діяти паралельно, делегувати свої повноваження один одному або укладати міжурядові угоди [2, с.170-179]. Проте в деяких багатокультурних федераціях (Швейцарія, Бельгія) уряди суб'єктів у таких сферах як мовна політика та культура, мають переважні повноваження. Варто зазначити, що низка федерацій (Бельгія, Малайзія, Індія, Росія) забезпечує асиметрію повноважень урядів суб'єктів [7, с.108]. Крім того, прикладом такої асиметрії можуть бути відносини Великобританії і Данії з Європейським Союзом.

Таким чином, можна зробити висновок, що оцінка децентралізації федерацій є складним і комплексним завданням і вимагає використання численних критеріїв (законодавча децентралізація, адміністративна децентралізація, фінансова децентралізація і конституційні обмеження) з одночасним визначенням їхньої важливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. – Харків: „Ксилон” інформаційно-правовий центр, 2007. – 48 с.
2. Уоттс Р. Л. Федеративні системи: Перекл. з англ. – Харків: Центр Освітніх Ініціатив, 2002. – 192 с.
3. Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира /Под общ. ред В.С.Бакирова, Н.И.Сазонова. – Х.: ХНУ имени В.Н.Каразина, 2005. – 592 с.
4. Гоці С. Урядування в об'єднаній Європі: Пер. з італійської. – К.: К.І.С., 2003. – 286 с.

5. Harbo F. Federalism as a Solution for Multicultural Societies Problems in Europe? Some Aspects of Modern Development // Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій / Матеріали Міжнар. Наук. конф. для студентів, аспірантів, науковців. У 6. Ч. – Суми: РВВ СОШПО, 2008. – ч.1. – С.9–17.
6. Панченко Т.В. Субсидіарність як доктринальний принцип: витоки, сутність, особливості застосування // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна „Питання політології”. – 2007. – №785. – С. 98–105.
7. Стогова О.В. Проблеми асиметрії у сучасних федеративних системах // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна „Питання політології”. – 2007. – №785. – С. 105–110.

УДК 141.7

Пунченко О.П.

Одеська національна академія зв'язку ім. О.С. Попова

СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ЯК ГЛОБАЛЬНА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОСТІ

Аналізується суспільний прогрес з виникнення у його структури цивілізацій. Виділяються три основних типи інформаційних цивілізацій на основі єдиного універсального критерію – рівня розвитку інформаційного виробництва. Розкривається процес становлення сучасної інформаційної телекомунікаційної цивілізації, його суперечливий характер і дається розгорнуте обґрунтування соціальної значущості вступу людства в нову фазу свого буття.

Ключові слова: суспільний прогрес, інформаційна цивілізація, інформаційне виробництво.

Анализируется общественный прогресс с возникновения в его структуре цивилизаций. Выделяются три основных типа информационных цивилизаций на основе единого универсального критерия – уровня развития информационного производства. Раскрывается процесс становления современной информационной телекоммуникационной цивилизации, его противоречивый характер и дается развернутое обоснование социальной значимости вступления человечества в новую фазу своего бытия.

Ключевые слова: общественный прогресс, информационная цивилизация, информационное производство.

The social process from beginning in its structure civilization is analyzed. Three main types of information civilization are isolated on basis united universal criterion - level of development informational productions. Exposed the process of establishment modern informational telecommunication civilization, its contradictory character and detailed basis of social meaning introduction mankind to new phase their existence are offered

Key words: social process, information civilization, informational productions.

Вістря сучасної суспільно-політичної думки не тільки України, але й усього світового співтовариства спрямовано на осмислення тих глобальних процесів, які сьогодні постали перед людством. Однією з таких проблем виступає дослідження становлення й розвитку сучасної інформаційної цивілізації, її сутності й фундаментальної відмінності від інформаційних цивілізацій минулого. Тому основною ідеєю представленої статті є доказ того факту, що інформаційне виробництво розвивалося у всіх цивілізаціях, але мало свої особливості. Що ж стосується сучасної інформаційної цивілізації, то для поглиблення

розуміння її специфіки пропонується розкрити сутність того революційного зламу в інформаційному виробництві, який бере початок із другої половини XX століття.

Відомо, що людство завжди хвилювали проблеми його майбутнього, тому прогнози в розв'язанні цієї проблеми іноді приймали характер утопії (Т. Мор, Т. Кампанелла, К. А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуєн і ін.), а іноді реалізовувалися в практиці діяльності соціуму. Наприклад, концепція індустріального суспільства (Р. Арон, Т. Веблен, Д. Гелбрейт, У. Ростоу й ін.), що була реалізована в розвинених індустріальних країнах, незважаючи на те, що капіталізм будував це суспільство, за твердженням Е. Тоффлера, майже 300 років.

У другій половині XX століття, на початку 70-х років, як концепція прогресивного розвитку майбутнього людства була висунута Д. Беллом ідея інформаційного суспільства. Він геніально вгадав у дослідженні інформації представниками природничих і технічних наук ту її соціальну значимість, що буде фундаментом всіх соціальних перетворень у новому суспільстві. Свій прогноз Д. Белл будував на роботах Д. фон Неймана, К.Е. Шеннона, Н. Вінера, у яких широко досліджувалася природа, сутність і соціальна значимість інформації. Але все-таки вагомим аргументів у цей період ідея інформаційного суспільства не мала. Одна справа, розкривати значимість інформації для розвитку економічного життя суспільства, розглядати її в якості провідного стратегічного ресурсу, що забезпечує трансформацію всіх соціальних процесів, і зовсім інша – пояснювати глобальну стратегію становлення цього суспільства, простежувати процеси впровадження інформаційних ноу-хау в усі сфери життєдіяльності соціуму. Попри всю його наукову компетентність Д. Белл не спрогнозував бурхливий розвиток інформаційних телекомунікаційних технологій, становлення інформаціології, які будуть визначати обличчя інформаційного суспільства.

Проте наукова думка продовжувала конкретизувати ідеї Д. Белла щодо становлення нового суспільства. Цій проблемі були присвячені Міжнародні Конгреси у Фінляндії (2001 р.), в Україні (2003 р.), у Тунісі (2005 р.). На Міжнародному Конгресі, що відбувся в Києві (1993 р.) „Інформаційне суспільство – стратегія розвитку в XXI столітті”, як відзначав у вітанні учасникам Конгресу В. Литвин: „Україна зробила свій вибір, взявши курс на інтеграцію у світове інформаційне співтовариство. Цей вибір ми підтверджуємо підтримкою міжнародних зусиль відповідною інформаційною політикою, просуванням інформаційно-комунікаційних технологій у державне управління, освіту, культуру, охорону здоров'я, ділову сферу, удосконаленням законодавства й інших способів” [1, с. 21].

Але, класифікуючи сучасний стан країн за рівнем розвитку інформаційного виробництва, у науковій літературі стали частіше говорити про інформаційну цивілізацію, ніж про інформаційне суспільство. Останнє глобальніше за змістом й є загальносвітовою стратегією розвитку людства. Що ж стосується цивілізації, то дослідження в цій сфері, дозволяє пояснити загальну й регіональну масу сучасних цивілізацій, включаючи їх матеріальний і духовний потенціал.

Аналіз історії людства дає можливість стверджувати й погодитися з думкою А.А. Мосионжника, що „невірно, що людство квантується націями”. Насамперед воно квантується цивілізаціями [2, с. 15]. Ще Хосе Ортега-і-Гассет відзначав, що „у кожному з нас європейець значно переважає над німцем, іспанцем, французом”. Сучасна людина не може жити тільки тим, що є в ньому свого національного: „чотири п'ятих наших внутрішніх багатств - загальноєвропейське надбання” [3, с. 150]. У той же час цей аналіз показує, що в умовах того самого суспільного ладу існували різні цивілізації. Наприклад, з моменту становлення теоретичного рівня знання й можливостей його реалізації можна виділити ряд цивілізацій Древнього Сходу і європейського континенту, які відображали, насамперед, рівень розвитку інформаційного виробництва. Це й Древня Індія, і Древній

Китай, і Левант (Сирія й Палестина), і етруски, і кельти, і Древня Греція, і Древній Рим і інші. На американському континенті, до його завоювання конкістадорами можна виділити цивілізації могольонів, хохокамів, патайонів, анасазів [4, с. 75], ацтеків [4, с. 80], анауаків [4, с. 100], майя [4, с. 129], інків [4, с. 351] і багато кого інших, аналіз яких був даний Мануелем Галичем у його роботі „Історія доколумбових цивілізацій”.

Але які б ми не аналізували цивілізації, кожна з них унікальна. Хронологічні підстави для постановки проблеми класифікації цивілізацій, з погляду виробництва, розвитку й використання інформації дає той факт, що всі вони за своїм внутрішнім змістом і розвитком являють собою багатобічну цілісність і виступають у цій іпостасі як процес, що інформаційно розвивається та функціонує. Рівень розвитку цивілізації як інформаційного процесу, відбиває наступне: по-перше, ступінь оволодіння людиною ресурсами навколишнього середовища; по-друге, ступінь інтелектуального розвитку людини й можливостей уречевлення нею своїх знань, умінь і навичок у практиці повсякденного життя; по-третє, оскільки цивілізація з'являється як соціокультурне утворення, то аналіз змісту попередніх цивілізацій дозволяє стверджувати, що рівень її розвитку об'єктивно відбиває процеси виробництва й реалізації інформації, втілених у досягненнях соціуму.

Виділивши як об'єктивний критерій розмежування цивілізацій рівень розвитку інформаційного виробництва, виникає можливість виділити в історії людства три наступних глобальних цивілізаційних періоди, які перетворювали обличчя відповідних історичних епох і віх у розвитку соціуму, надаючи їм постійно прискорювальний темп.

По-перше, це рабовласницька інформаційна цивілізація, що зробила стрибок від повсякденного рівня пізнання до науково-теоретичного, метою якого стала розробка інформації про загальну картину світу, природи й сутності людини. Специфікою інформаційного виробництва й реалізацією його результатів стає той факт, що в одних країнах широко розвивалася теорія, що свідчить про залишену ними, передану й збережену теоретичну спадщину, а в інших - мала місце широка практична реалізація теоретичних конструктів, створених в інших країнах.

По-друге, це індустріальна інформаційна цивілізація, що виникла зі становленням капіталізму і його розвитком і існувала аж до 40-х років XX століття. Вона пов'язана зі становленням індустріального суспільства, широким використанням наукової інформації у всіх сферах виробничої діяльності, перетворенням науки в безпосередню продуктивну силу суспільства, становленням і бурхливим розвитком третьої галузі в системі науки - технічного знання. Що ж стосується першої половини XX століття, ця інформаційна цивілізація була пов'язана зі становленням стикових наук, таких як біофізика, біохімія, біоніка, математична фізика й інших. Ця цивілізація не тільки створила, але й реалізувала на практиці всі умови для формування індустріального суспільства. Саме створення нового теоретико-експериментального виду знання й інформатизація всіх сфер цього знання, а також сформована техніко-технологічна база індустріального суспільства й становлять ядро інформаційної цивілізації другого типу.

Але розвиток інформаційного виробництва в перших, виділених нами, формаціях носив еволюційний характер і виступав як накопичувальний процес. Сутність і значення інформаційного виробництва не досліджувалася. Необхідно було перенести центр цього виробництва на дослідження природи й сутності самої інформації. Це було зроблено тільки у 40-х-50-х роках XX століття, відтоді й іде відлік нової сучасної інформаційно-телекомунікаційної цивілізації.

Це – третій тип інформаційної цивілізації, який за своєю суттю є революційним. Відбувся злам в інформаційному виробництві, завдяки якому суспільство стало експоненціально не тільки виробляти нову інформацію, але й у цій же тенденції її використовувати. Революція в інформаційному виробництві – це відкриття більш

глибинних основ її буття; створення нових способів її передачі, включаючи й інформаційно-стільниковий; нові можливості її зберігання; відкриття нових комунікативних зв'язків завдяки інформатизації всіх сторін громадського життя, у цілому ж становлення нової інформаційної культури, що відкриває нові форми спілкування особистих і професійних зв'язків за допомогою електронної пошти, Інтернету, стільникового зв'язку. Все це дозволяє стверджувати, що прогрес людства пов'язаний з наступаючою інформаційною цивілізацією. Це дає можливість визначити сучасну інформаційну цивілізацію як складний інформаційний телекомунікаційний механізм, що формує стійкий для людства тип суспільних відносин, генералізує прогресивний розвиток її загальної маси матеріального й духовного виробництва на основі постійного розвитку регіональних мас та сприяє експонентному зростанню інформаційно-інтелектуальних систем, які виступають ядром інформатизації всіх сфер діяльності суспільства.

Новий підхід до значимості інформації в суспільному розвитку дав можливість вивести її на перше місце в якості провідного стратегічного ресурсу суспільства. Цей етап у розвитку інформаційного виробництва низки сучасних цивілізацій і затвердив сучасний світ у думці про неминучість переходу всього людства до нового суспільства – інформаційного.

Але це не означає різкого зниження ролі матеріального виробництва в житті суспільства, де провідна роль належить техніці. Необхідне конкретне урахування техніко-технологічних засад становлення інформаційної цивілізації: і науково-технічний, і технічний, і інформаційний прогрес виступають як складові прогресу соціального. І техніка, і технології, і інформація мають логіку свого розвитку. Необхідність цілеспрямованої й доцільної діяльності для забезпечення умов власного існування пояснюють вихідні передумови техніко-технологічної сфери життя. У техніці й технології в концентрованому вигляді відбито зміст історичної визначеності й спадковості в розвитку матеріальної культури. Їхній зміст розкриває багатство й зміну потреб людей, особливості соціальних зв'язків, способу ставлення до природи, усього того, що становить процес реального життя. Використання техніки й новітніх технологій служить в історії важливим причинним фактором формування соціального середовища, домінантного типу суспільних відносин, політичної організації.

Становлення нової інформаційної цивілізації розкриває перспективу соціального розвитку, але в той же час уявлення про універсальну здатність цієї цивілізації вирішувати будь-які соціальні проблеми за допомогою настільки ж універсальних технічних і технологічних інструментів, помилково. Якою б надпотужною, досконалою й соціально-нейтральною не була інформаційна техніка й технології, вони не в змозі, у силу своєї соціальної обмеженості, автоматично забезпечити створення гідних умов життя для всіх. Ніякий рівень економічного, і технологічного, і інформаційного розвитку не забезпечує автоматично сам по собі реалізацію суспільних ідеалів. Навіть деякі характеристики впливу інформаційно організованого суспільства на розв'язання соціальних проблем указують на передчасність і помилковість однозначних оцінок його основних параметрів. Розв'язання складних суспільних проблем не може бути підпорядковане ідеї однопорядкової детермінації. Це комплексне завдання, що вимагає серйозного вивчення й створення необхідних соціально-економічних, правових, моральних і інших передумов свого вирішення. Практика економічно розвинених країн, що стверджують себе на шляху інформаційної цивілізації, свідчить, що зростаюче в цих умовах ускладнення суспільного виробництва й всієї системи громадського життя вимагає посилення державного врегулювання соціальними процесами, науково обґрунтованого прогнозування їхніх результатів і наслідків, розробки цільових програм реалізації тактики й стратегії в становленні інформаційної цивілізації.

Становлення нового етапу інформаційного виробництва пов'язане з розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, які вже сьогодні домінують у світоглядному просторі суспільства. Їхній статус конститує їхнє становище в структурі наукового знання й дозволяє вважати їхню самоцінність достатньою підставою для участі у відродженні матеріальної й духовної культури соціуму. Цінність, обов'язковість і необхідність розробки й трансляції наріжних положень інформаційно-комунікаційних технологій не піддається сьогодні сумніву ні з боку державних інститутів, ні з боку суспільної думки, оскільки це пов'язано з переходом до нової фази буття - інформаційно-телекомунікаційної цивілізації. Вплив цих технологій на суспільне буття соціуму важко переоцінити.

По-перше, інформаційно-комунікаційні технології формують матеріальне середовище життя людини, виступаючи в ролі інноваційних технологій, комп'ютерних програм, телекомунікаційних протоколів, вони отримали статус інтелектуального стратегічного ресурсу.

По-друге, інформаційно-комунікаційні технології виконують функцію міжособистісних відносин, постійно видозмінюючись і трансформуючись у процесі цих відносин. У цьому випадку ці технології одночасно визначають і соціокультурне буття людини і її матеріальні умови буття.

По-третє, ці технології у поєднанні з новою наукою – інформаціологією у методології наукового пізнання обґрунтували сутність нового інформаціологічного підходу до дослідження явищ і процесів.

„Принцип інформаціологічного підходу, – вважає І.І. Юзвішин, – полягає в тім, що спочатку провадиться аналіз і синтез не властивостей речей предметів або їхніх елементів, а відносин усередині них і їхніх відносин із зовнішнім навколишнім світом. Після класифікації внутрішніх відносин, властивостей і їхніх зовнішніх відносин за ознаками останніх аналізуються й синтезуються властивості на базі (відносної) інформації” [5, с. 55]. Його ж завданням виступає „вивчення схованих (внутрішніх) відносин структурованих елементів, їхніх властивостей і ознак, а також вивчення відносин внутрішніх відносин (внутрішньої інформації) із зовнішнім світом (зовнішньою інформацією – зовнішніми відносинами)” [5, с. 55-56]. Безсумнівно, інформаціологічний підхід необхідно використовувати, але суттєво-структурна організація його вимагає більше детальної розробки, з урахуванням того фактору, що інформація – універсальна категорія, застосовувана для пояснення розвитку й руху всіх процесів.

І все-таки, період становлення нової інформаційної цивілізації суперечливий за змістом. З одного боку, нова цивілізація відкриває перспективи послідовного й системного переходу країн і народів до оволодіння сутнісними силами людського духу, визначення істинно гуманістичних цілей і цінностей суспільного розвитку і їхню практичну реалізацію. Тенденції, що намітилися у становленні нової цивілізації, свідчать, що технології інформаційного виробництва, не втрачаючи матеріальних значень, здобувають ідеальний характер – форму знань.

З іншого боку, як відзначає Й. Хейзинга, „наука, не стримувана більше вуздою вищого морального принципу, без опору віддає свої секрети техніці, що гігантськи розвивається, що штовхається меркантилізмом, а техніка ще менш утримувана вищим принципом, на якому тримається культура, створює за допомогою представлених наукою засобів весь інструментарій, що жадає від неї організм влади. Техніка поставляє все, чого потребує суспільство для розвитку відносин і задоволення потреб. Можливості ще далеко не вичерпані: кожне нове наукове відкриття розширяє обрії, однак суспільство при його нинішній структурі ще не в змозі реалізувати все те, що могла б дати йому техніка в галузі житла, їжі, засобів пересування й поширення ідей” [6, с. 403].

Використання новітніх техніки й технології як засобу оптимізації суспільних процесів не завжди дає очікуваний результат. Досвід розвитку країн показує, що автоматизація виробництва, використання новітніх інформаційних технологій не завжди сприяють зниженню індустріального навантаження, тому що триває штучне

стимулювання потреб, збільшення споживання, конкурентна боротьба виробників. А весь головний зміст вступу в еру інформаційної цивілізації полягає в тому, щоб перебороти пороки й протиріччя індустріальної цивілізації.

При оцінці тенденцій становлення інформаційної цивілізації не можна відкидати й сформовані століттями національні культурні цінності, психологічні особливості різних соціальних груп. Досвід багаторічної інтеграції розвинених країн європейського співтовариства показує всю складність цього процесу, відсутність масових космополітичних настроїв, прихильність людей до устояного укладу життя, пріоритетність національних і державних традицій у структурі цінностей масової свідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Литвин В. Приветствие участникам Международного Конгресса „Информационное общество – стратегия развития в XXI веке”. – Киев, 2003. – 53 с.
2. Мосионжик А.А. Антропология цивилизаций. – Кишинев, высшая Антропологическая Школа, 2006. – 468 с.
3. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс (XIV, 9) // Вопросы философии. – 1989. – № 4. – С. 144–158.
4. Галич М. История доколумбовых цивилизаций. – М.: Мысль, 1990. – 407 с.
5. Юзвизин И.И. Основы информациологии. – М.: Высшая школа, 2001. – 600 с.
6. Хейзинга Й. Homo ludens. В тени завтрашнего дня. – М.: АСТ, 2004. – 539 с.

УДК 323

Матета О.А.

Кременчуцький державний політехнічний університет
імені Михайла Остроградського

ІНФОРМАТИЗАЦІЙНІ ЗМІНИ ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

У контексті даної роботи зроблено спробу дослідити вплив інформатизації на маргіналізацію політичного простору сучасної України. Висвітлено закономірності процесу інформатизації суспільства та взаємозалежність стану демократії від рівня незалежності ЗМІ. Зазначено проблему нерівномірного доступу громадян до отримання інформації, так званої „цифрової нерівності”. Охарактеризовано стан маргіналізації українського суспільства; відмічено як негативні, так і перспективні напрямки даного явища.

Ключові слова: політична маргінальність, маргінальна свідомість, маргінальна поведінка, інформатизація, інформаційні технології.

В контексте данной работы предпринята попытка исследовать влияния информатизации на маргинализацию политического пространства современной Украины. Освещены закономерности процесса информатизации общества и взаимозависимость состояния демократии от уровня независимости СМИ. Определено проблему неравномерного доступа граждан до получения информации, так называемого „цифрового неравенства”. Охарактеризовано состояния маргинализации украинского общества; отмечено как негативные, так и перспективные направления данного явления.

Ключевые слова: политическая маргинальность, маргинальное сознание, маргинальное поведение, информатизация, информационные технологии.

In the context of the present work is given an attempt to investigate the impact of the informatization on the marginalization of the political area in the contemporary Ukraine. The patterns of the process of the informatization of the society and the interdependency of the state of the democracy on the level of mass media independence are elucidated. The problem of the uneven access of the citizens to receiving information, so to say of the „digital divide”, is defined. The state of the marginalization of the Ukrainian society is characterized; the negative as well as the perspective trends of this occurrence are noted.

Key words: political marginality, marginal consciousness, marginal behaviour, informatization, information technology.

Демократизація політичної системи в значній мірі залежить від інформаційного капіталу політичного простору. Процеси становлення і розвитку інформаційного суспільства в усьому світі мали вплив на Україну, що висунуло на порядок денний проблему адаптації державних структур, громадянського суспільства і особистості до нових інформаційних умов.

Особливістю розвитку України є те, що процес трансформації в нашій країні збігся з інформаційними змінами, які викликали шоківий стан у багатьох людей. Подібна ситуація на думку М. Вершиніна призвела до необхідності „подвійної” адаптації у пострадянських державах: з одного боку, до нових соціально-економічних і соціально-політичних реалей, а з іншого, укріплення своїх позицій і пристосування до новітніх технологій [1, с.72].

Основу теорії інформаційного суспільства заклали Д. Белл, Т. Стоуньєр, А. Турен, Е. Тоффлер. За їх баченням, на становлення інформаційного суспільства впливають дві тенденції: технократична і гуманістична. Перша припускає, що інформаційні технології підвищують, перш за все, якість праці; їх використання обмежується сферами виробництва і управління, соціальний фактор є лише допоміжною ланкою у даному процесі.

Витоки другої тенденції виходять із самої суті інформатизації – інтелектуально-гуманістичної трансформації життєдіяльності людини і суспільства, яка розглядає інформаційні технології як важливу частину людського життя. Розвиток останніх, тісно пов'язаний, у першу чергу з соціальною сферою, а вже потім із сферою виробництва.

Гуманістичний підхід має чіткий зв'язок з екологічним, економічним і політичним розвитком суспільства, основу якого складає захист матеріальних і інтелектуальних ресурсів, методи і засоби захисту життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави. Найбільша увага в межах даного підходу приділяється формуванню і розвитку єдиного інформаційного простору, де пріоритети користувачів державними інформаційними ресурсами формуються у наступному порядку: громадяни, підприємства і, в останню чергу, органи влади.

У нашій країні реалізувався переважно технократичний підхід, що тісно пов'язаний з інформатизацією і комп'ютеризацією різних сфер життєдіяльності, без урахування соціальних факторів, які мали б займати лідируюче місце при переході до інформаційного суспільства.

Так у 1998 році прийнятий Закон України „Про Концепцію Національної програми інформатизації”, зміни і доповнення до якого внесено у 2001 році. Було визнано, що загальна ситуація в галузі інформатизації є незадовільною, і не лише через кризові явища в економіці, низький рівень інформатизації українського суспільства порівняно з країнами Заходу (2 – 2,5 %), а й відсутність захисту прав громадян і організацій на загальнодоступну інформацію [2].

Теоретична і практична важливість у вивченні цієї сфери сприяла тому, що метою дослідження став аналіз процесів інформатизації в Україні, що на думку автора впливають на маргіналізацію політичного простору в умовах його демократичних трансформацій.

Процеси демократизації і інформатизації тісно пов'язані між собою, що обумовило їх взаємодоповнюючий характер, інформатизація – супутник демократизації і неможлива без неї і навпаки. Погоджуємося з думкою Е. Тоффлера, що орієнтація на технократичний підхід у становленні інформаційного суспільства підриває устої демократії [3, с.121]. Пов'язано це перш за все з тим, що за процесом адаптації всього суспільства і державних структур до нового політико-інформаційного простору, втрачається головна мета суспільно-політичного розвитку – розширення прав, свобод і можливостей громадянина. Тому виникає необхідність визначити його місце і роль у нових відносинах.

В інформаційному суспільстві демократія тісно пов'язана з доступом до інформації, спроможністю її аналізувати та приймати рішення. Питання свободи інформації мають надзвичайно важливе значення для посткомуністичних країн. Залежність політичної свідомості від інформаційного поля, вплив інформації на погляди населення призводить до певної політичної поведінки: віддаленню окремих соціальних груп від держави, відчуття себе пасивними по відношенню до того, що відбувається. На думку С. Матвієнкова, відсутність громадянського суспільства в Україні, призводить до низького рівня попиту на доступ до інформації і участі у громадській діяльності [4, с.218].

Глобалізація інформаційного ринку призводить до уніфікації масової політичної свідомості, виникненню „інертних мас”, „натовпу”, які легко піддаються маніпулюванню. Внаслідок чого в українському суспільстві спостерігаємо різного роду маніпуляції – процес впливу на суспільну свідомість і поведінку, для їх спрямування в потрібному владним чи суспільним структурам напрямку. Метою подібного впливу є запровадження настанов, стереотипів, здатних умовити населення на прийняття непопулярних рішень [5, с.49].

Для того, щоб спонукати соціальні групи і особистість включитися у діяльність нового політико-інформаційного простору на різних його рівнях, необхідні технології, які спроможні впоратися з цим завданням. Ефективність використання політико-інформаційних технологій залежить від рівня життя, кількості вільного часу, орієнтації на певне проведення часу. Відсутність вищенаведених умов впливає на позитивні чи негативні наслідки від впровадження таких технологій у політичний простір.

Зупинимося детальніше на наслідках, що спричиняють інформаційні технології, впливаючи на політичний простір:

- Політичні відносини в межах інформаційного суспільства трансформуються – класові основи політичних відносин втрачають свою силу і на перший план виходять інформаційні. У зв'язку з цим з'являється і новий вид маргінальності – інформаційна, яка є різновидом потенційної політичної маргінальності. Відтепер політична поведінка людей визначається плюралізмом думок і інтересів, а не є прямим виявом їх класових інтересів; політичні партії, рухи і організації звертаються не до одного, певного класу, а до всього суспільства. Це, на думку І. Панаріна, сприяє появі глобальних властивостей політичної влади, яка зачіпає, в більшій мірі, життєві, а значить і політичні інтереси [6, с. 94].

- Зникнення класових зв'язків призвело до головної ролі засобів масової інформації як єдиного каналу взаємовідносин і взаємодії між партіями і суспільством, між партійними лідерами і громадянами. Засоби масової інформації стали важливим інструментом формування політики.

Так, ЗМІ поширюють відомості про найбільш важливі для громадян і органів влади події. На основі отриманої інформації формується громадська думка про діяльність органів влади, об'єднань громадян, політичних лідерів, тощо. Донесення до громадян певних знань дозволяє адекватно оцінювати, упорядковувати відомості, отримані з різних

джерел, правильно орієнтуватись у суперечливому потоці інформації. Спираючись на громадську думку, органи влади приймають управлінські рішення, отже, залежно від того як ЗМІ упораються зі своїм завданням, буде вироблятися напрямок управління політичними процесами. Без преси, телебачення, радіомовлення жоден громадянин не може правильно зорієнтуватись у політичних процесах, приймати відповідальні рішення. Наявність демократично організованих ЗМІ, здатних об'єктивно висвітлювати політичні події – одна із найважливіших гарантій стабільності демократичної держави [7, с. 222].

Найбільшою небезпекою для громадян і демократичного державного управління є використання ЗМІ в якості суб'єкта маніпулювання, коли шляхом прихованого управління політичною свідомістю і поведінкою, окремі політичні актори чи групи змушені діяти чи бездіяти всупереч власним інтересам. Маніпулювання здійснюється непомітно для тих, ким управляють; воно не тягне за собою безпосередніх жертв, не потребує величезних матеріальних затрат. Політичне маніпулювання ґрунтується переважно на систематичному впровадженні у масову свідомість соціально-політичних міфів, ілюзорних ідей, що стверджують певні цінності і норми, які сприймаються переважно на віру, без раціонального, критичного осмислення [8, с. 47]. Особливо активно маніпулювання суспільною свідомістю проводиться під час виборчих кампаній. Прикладом слугує діяльність ЗМІ під час президентських виборів 2004 року в Україні: пряма підтасовка фактів, замовчування невігідної інформації, поширення брехні та наклепів, висвітлення конкретних, незначущих деталей при одночасному замовчуванні більш важливих фактів або загальна неправдива інтерпретація подій, навішування ярликів для компрометації політиків чи політичних ідей.

В останній час всемогутність ЗМІ піддається сумніву, що пояснюється як з позицій плюралізму, притаманного інформаційному простору, так і з позицій свободи вибору інформаційних джерел, які поступово зменшують залежність політичної поведінки від впливу ЗМІ.

Із впровадженням політико-інформаційних технологій настає час для нового типу демократії – електронної, яка потребує поєднання автономності індивіда і суспільної солідарності, гарантуючих йому свободу вибору; яка буде благом для всіх, а не для „обраних”.

В інформаційному суспільстві постають проблеми взаємовідносин між соціальними групами і політичною елітою, які пов'язані як з місцем даних груп у демократичній політичній системі, так і з результатами впливу політико-інформаційних технологій на ці групи. За переконаннями З. Балабаєвої з'являється нова форма соціальної нерівності, що викликана через труднощі доступу до інформаційних мереж, зокрема до Інтернету з боку представників різних соціальних верств. Особи з низьким рівнем прибутків не отримують скидку за рахунок держави при оплаті послуг комп'ютерної мережі. Навіть зниження цін на комп'ютерну техніку не може вплинути на зменшення соціальної диференціації на предмет доступу і можливості користуватися інформаційними системами. Як наслідок формування двокласового інформаційного суспільства, в якому головною є „техно-каста”, інформаційна еліта, яка внаслідок практично необмеженого доступу до будь-якої інформації узурпує владу [9, с. 498-499].

Не менш важливу проблему піднімає О. Голобуцький, який вважає що наявність вільного доступу до Інтернету не змінить соціальних пріоритетів громадян, не підвищить рівня «соціальної інтеграції» та рівня громадянських свобод. Так, подолання порогу мінімальних витрат, що розділяє дію і бездіяльність, забезпечує активне використання можливостей Мережі для вирішення різних завдань. Проте головною проблемою, на його думку, є якраз наявність цих завдань: повинна виникнути потреба в оперуванні інформацією, знаннями. І тільки потім мінімальність витрат обумовить використання для цього саме можливостей Інтернету, а не будь-яких інших джерел [10, с. 97].

Як нам здається, для найбільш ефективного використання інформаційних каналів у політичному просторі, необхідно враховувати інтереси маргінальних груп. Інформаційні потреби сприяють розвитку орієнтацій в оточуючому середовищі, вибору певної лінії поведінки і рішення проблемних ситуацій, досягненню внутрішнього балансу і узгодженості. Без задоволення цих потреб неможлива розумна цілеспрямована діяльність людини. Тому ступінь розвитку інформаційних потреб і їх задоволення тісно пов'язані з політичною активністю індивіда. Саме в цьому випадку виникає поняття „цифрова нерівність” [1, с.31], що вказує на нерівномірний доступ до інформації серед бідних і багатих, людей з вищою освітою і без неї, літніх і молодих, чоловіків і жінок та ін. З тієї причини, що переважна більшість послуг в останній час переходить у режим „On-Line”, „інформаційним бідним”, як зазначалося вище, через низький рівень освіти, слабку адаптацію, побутові проблеми, недостатню інформованість пристосування до інформаційно-політичного простору виявляється майже неможливим.

На виникнення „інформаційної нерівності” переважно впливають два фактори: державний і особистісний.

Державний фактор пов'язаний з тим, що в процесі адаптації політичного простору до інформаційних умов не можна зменшувати роль держави, як одного з суб'єктів політичного розвитку, яка полягає в спрямуванні змін у бажане для суспільства русло. Держава, в наслідок своєї консервативності, прагне зберегти традиційні методи роботи, чим витісняє бажання владних структур змінюватися, перебудовуватися, а, в перспективі, гальмує розвиток політико-інформаційного простору. Тобто, для нашої держави поки існує суто індустріальний підхід до „галузі зв'язку та інформатизації” – як до виробництва, що потребує звичайного правового регулювання і включення в загальну систему промислового виробництва країни.

Для того щоб збільшити швидкість адаптації держави до нових інформаційних реалей, необхідно напрацьовувати інформаційні технології, які враховували б соціальні характеристики політичного простору. Держава повинна піклуватися про інформаційне забезпечення політичного, економічного, культурного, соціального просторів, а не прагнути перекласти відповідальність на громадянське суспільство, яке щойно формується. Перехід до інформаційного суспільства має розглядатися як фактор об'єднання суспільної свідомості навколо постійних гуманістичних цінностей, укріплення держави і покращення соціально-економічного рівня життя в усіх її регіонах. Але часто виходить протилежний ефект, відбувається диверсифікація інформаційних послуг по регіональним і змістовним ознакам, пов'язаних з намаганням різних соціальних груп і спільностей впливати на свідомість і поведінку інших, нав'язуючи їм свою систему цінностей.

Під час взаємодії „індивідуально-адаптивного” простору з інформаційними умовами відбуваються складні трансформаційні процеси на рівні соціально-політичної свідомості та поведінки. Маргінальним верствам населення, життя яких пов'язане із соціальною ізоляцією, низьким рівнем солідарності, засоби масової інформації нав'язують ідейно-політичні позиції, погляди на ті чи інші події. Інформованість, як один із важливих компонентів політичної свідомості сучасного нам суспільства, є домінуючим в інформаційному суспільстві. Політичний вибір переважної кількості громадян здійснюється завдяки інформації, яку поширюють ЗМІ, тому можна припустити, що свідомість маргіналів знаходиться в залежності від ЗМІ і пропаганди. Запропоновані рішення не завжди узгоджуються з суспільними проблемами, що пов'язано з підкоренням ЗМІ правлячим елітам, одночасно з покладанням на них функцій формування суспільної думки, та засобів адаптації до сучасних українських умов. Так як політико-інформаційні технології є спонукою активності людей, то в наслідок вище наведених причин, маргінальні соціальні групи змушені подавляти свої потреби, а значить і свою активність.

Цьому сприяє диверсифікація інформаційних послуг, яка впливає на розрив між істинними і реальними потребами людей, на доступність і одночасно віддаленість інформації. Пасивне споживання будь-якої інформації соціальними групами, в тому числі і маргінальними, при неможливості самим формулювати свої потреби, призводить до маргіналізації значної частини суспільства. У свідомості цієї частини населення відбувається викривлення дійсності і як наслідок частина досвіду людини формується засобами масової інформації і стає віртуальною, уявною; інша – при взаємодії з соціально-політичною реальністю. Тому коли людина в реальному житті стикається з якоюсь проблемою, вона використовує віртуальний досвід як свій і отримує інший, ніж очікувала, результат.

Найбільший вплив цей процес чинить на молодь, потреби якої формуються під впливом домінуючої в суспільстві культури, що пропагується ЗМІ. У зв'язку з цим виникають нові моделі і форми поведінки, які не відповідають сучасній українській політичній реальності, що призводить, у свою чергу, до змін у політико-психологічних настроях громадян.

Таким чином, становлення нової демократичної системи суспільства відбувається з урахуванням вимог інформаційного простору, що й зумовило подвійність адаптаційних процесів у суспільстві, які поступово трансформуються у новий шлях пристосувань до соціально-політичних реалей. Тому не дивлячись на соціально-політичні і політико-психологічні бар'єри, що виникають на шляху модернізації, поступово починають вироблятися захисні механізми, які мають об'єктивну і суб'єктивну спрямованість.

Об'єктивність полягає у тому, що латентність політичного потенціалу стимулює формування різних ідейно-політичних течій і організацій, які намагаються подолати перехідний характер громадянського суспільства і вирішити проблему консолідації соціально-політичних сил у політичному просторі.

Суб'єктивна обумовленість викликана тим, що держава для подолання хаосу у політичному просторі створює різні соціально-політичні структури, метою яких є узгодження інтересів у середині громадянського суспільства і побудові нових відносин між владою і суспільством, заснованих на соціальному партнерстві.

У даному контексті можна зробити висновок, що маргіналізація є прямим наслідком структурних перетворень у соціально-політичному просторі України, які у значній мірі залежать від процесів інформатизації. У даний час вона охопила майже всі соціальні групи, поставивши на перший план не культурні, а економічні та політичні вимоги. Масова маргіналізація заважає утвердженню демократичних традицій у суспільстві, побудові громадянського суспільства, яке повинно створюватися, беручи за основу середній клас, його готовність сприймати та захищати цінності свободи та демократії. І в одночас маргінальне несе також позитивний заряд, що пропонує пошук нових шляхів розвитку політичного простору, які б призвели до стабільності соціальної і економічної систем, організованості політичного простору з урахуванням новітніх інформаційних тенденцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вершинин М. Политическая коммуникация в информационном обществе. – СПб: Из-во Михайлова В. – 2001. – 184 с.
2. Закон України „Про Національну програму інформатизації. Із змінами й доповненнями, внесеними Законом України від 13 вересня 2001 року № 2684-ІІІ”. – Ліга БізнесІнформ.
3. Тоффлер Э. Третья волна: Пер. с англ. – М.: ООО „Изд-во АСТ”. – 1999. – 781 с.
4. Матвієнків С. Мас-Медіа і демократизація сучасного суспільства // Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. Сер.: Політол., Соціол., Філософ. – 2005. – Вип. 2. – С. 216–223.

5. Лукашев А., Пониделко А. Анатомия демократии или Черный PR как институт гражданского общества. – СПб. – 2001. – С. 47–51.
6. Панарин И. Информационная война и власть. – М. – 2001. – 448 с.
7. Боголюбський О. Вплив засобів масової інформації на формування стратегії і тактики управління політичними процесами / Демократичні процеси та демократична освіта – основи розвитку соборності в Україні: Всеукр. наук.- практ. конф. – Полтава: АСМІ, 2005. – 441 с.
8. Почепцов Г. Информационно-политические технологии. – М.: Центр, 2003. – 384 с.
9. Балабаева З. Роль информационной политики в демократических преобразованиях в Украине. / Развитие демократии та демократична освіта в Україні: матеріали II міжнародної наукової конференції. – К.: Ай Бі, 2003. – 729 с.
10. Голобуцький О. Перспективи інформаційної трансформації політичних інститутів в Україні // Політичний менеджмент. – № 2. – 2006. – С. 93–106.

УДК 004.738.5+378.12

Маліс О.В.

Інститут телекомунікацій і глобального
інформаційного простору НАН України

ТЕМА ПОЛІТИЧНОГО ІНТЕРНЕТУ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ І ЗАРУБІЖНИХ УЧЕНИХ

У статті аналізується ступінь розробленості теми політичного Інтернету у вітчизняній і зарубіжній політичній науці. Проведено огляд наявних кандидатських і докторських дисертацій з даної проблематики. Зроблено висновок про те, що поки ще у вітчизняній політичній науці приділяється недостатньо дослідницької уваги аналізу політичного Інтернету як сучасного засобу спілкування влади і суспільства.

Ключові слова: політичний Інтернет, політична наука.

В статье анализируется степень разработанности темы политического Интернета в отечественной и зарубежной политической науке. Проведен обзор имеющихся кандидатских и докторских диссертаций по данной проблематике. Сделан вывод о том, что пока еще в отечественной политической науке уделяется недостаточно исследовательского внимания анализу политического Интернета как современного средства общения власти и общества.

Ключевые слова: политический Интернет, политическая наука.

The article analyzes development degree of political Internet in Ukrainian and foreign political science. The author reviewed available candidate and doctor degree dissertations concerning this issue. The conclusion is that Ukrainian political science still focuses insufficient research attention on political Internet as a modern means of communication between the State and the community.

Key words: political Internet, political science.

Актуальність проблематики, пов'язаної з дослідженням ролі та місця Інтернету в сучасному політичному процесі, зумовлена тим, що у науковій літературі вона почала розроблятися недавно. Однак соціальні, інформаційні та комунікаційні функції Інтернету як нового феномена в сучасному світі встигли стати предметом вивчення багатьох авторів. З огляду на міждисциплінарний характер даної проблематики, не дивно, що розвиток Інтернету досліджують соціологи, психологи, педагоги та інші фахівці.

У політичних науках окреслена проблематика досліджувалася в ряді кандидатських і докторських дисертацій вітчизняних і зарубіжних учених (І. Биков, Л.Н. Гагаріна,

О.П. Дубас, О. Дудко, Д.Г. Иванов, В.А. Коляденко, Н. Коритнікова, О.І. Лосенков, В.В. Недбай, Є. Прохоренко, Є.А. Путилова, М.К. Раскладкіна, О.А. Семченко, Н.В. Соленикова, А.В. Чугунов та ін.).

Серед російських дисертаційних робіт, присвячених дослідженням ролі та місця Інтернету в сучасному політичному процесі варто виділити такі.

Дисертація А. Чугунова „Політика й Інтернет: політична комунікація в умовах розвитку сучасних інформаційних технологій” [1] стала першою серед російських дисертаційних досліджень, присвячених політичним аспектам розвитку Інтернету. Автор дисертації спробував систематизувати досвід використання Інтернету в економічному, соціальному і політичному житті постіндустріальних суспільств; увести в науковий обіг значний обсяг інформації, представленої в Інтернеті і невикористаної до сьогоднішнього дня російськими політологами; виявити основні соціальні характеристики користувачів російського Інтернету та проаналізувати соціально-політичні наслідки розширення цієї специфічної групи учасників політичного процесу. Важливим висновком дисертації варто вважати тезу про те, що, з одного боку, розвинена система політичного інформування громадян безсумнівно сприяє збільшенню капіталу суспільної довіри, необхідного для ефективного функціонування влади, з іншого боку, почастишали випадки несанкціонованого використання персональних даних, що порушує громадські свободи і права споживачів.

Д. Иванов у дисертації „Використання Інтернет-технологій суб'єктами російського політичного процесу наприкінці 1990-х - 2001 р.” [2] спробував виявити характерні риси використання Інтернет-технологій суб'єктами російського політичного процесу наприкінці 1990-х - 2001 р.

Л. Гагаріна у дисертації „Роль Інтернету в процесі глобалізації” [3] поставила мету – вивчення ролі Інтернету в процесі загальної глобалізації і вироблення концептуальних рекомендацій, які могли б сприяти гармонізації процесу глобалізації в системі міжнародних відносин.

О. Дудко свою дисертацію „Державне регулювання інформаційних потоків у Російському сегменті мережі Інтернет” [4] присвятив дослідженню проблем взаємодії органів державної влади і російського сегмента мережі Інтернет у контексті загальнодержавних інтересів, можливих шляхів їхнього подолання, визначенню пріоритетів держави та позначенню основних напрямків державної інформаційної політики у мережі Інтернет.

У дисертації Є. Путилової „Інтернет як фактор формування інформаційного суспільства” [5] з точки зору соціологічної науки розглядаються особливості та вплив Інтернету на формування інформаційного суспільства. На думку автора, в умовах становлення інформаційного суспільства мережа Інтернет виконує функцію інтеграції людства через витіснення безпосереднього людського спілкування штучними формами соціальної комунікації, що призводить до зміни повсякденної соціальної взаємодії індивідів і соціальних груп, опосередковане спілкування яких здійснюється за допомогою мережі Інтернет.

І. Биків у дисертації „Інтернет як засіб політичної комунікації: аналіз російського досвіду” [6] спробував проаналізувати місце та роль глобальної мережі Інтернет як засобу політичної комунікації в Росії. Для цього автор виявив основні методологічні підходи в теорії політичної комунікації, у яких розглядається проблема впливу засобів комунікації на політичну сферу; досліджував сучасні концепції, форми та методи політичної комунікації у мережі Інтернет; проаналізував історію і специфіку використання Інтернет-технологій як засіб політичної комунікації в Росії; оцінив проблеми та перспективи створення електронного уряду в сучасній Росії.

Ще один російський дослідник О. Лосенков у дисертації „Політичні Інтернет-

технології в діяльності політичних партій сучасної Росії” [7] досліджує Інтернет-комунікації, що використовуються у сучасному російському політичному просторі. Метою його дослідження стало з’ясування місця та ролі Інтернету в діяльності політичних партій. Автор дисертації поставив наступні дослідницькі завдання: узагальнити та систематизувати наукові підходи і концепції, у яких предметом дослідження є Інтернет-комунікації; уточнити ступінь впливу політичних Інтернет-технологій на сучасний стан демократії; визначити позитивні та негативні сторони впливу Інтернет-технологій на політичний процес; розкрити особливості застосування політичних Інтернет-технологій у діяльності політичних партій Росії; узагальнити і систематизувати емпіричні дані за основними характеристиками регіональної аудиторії російського політичного Інтернету, тематичними перевагами російської Інтернет-аудиторії з акцентом на політичній інформації; проаналізувати інформаційне наповнення сайтів політичних партій і основні зміни, що відбулися у російському Інтернет-просторі та в інтерактивному інструментарії політичних партій за попереднє п’ятиліття.

М. Раскладкіна присвятила свою дисертацію „Інтернет як засіб організації інформаційно-політичного простору Росії” [8] визначенню і комплексному опису властивостей Інтернету, що впливають на політичні характеристики просторових взаємозв’язків. Дисертант поставила такі дослідницькі завдання: з’ясувати, у якій мірі інформаційний і політичний простір взаємопов’язані та взаємозалежні, побудувати концептуальну модель нового системного утворення – інформаційно-політичного простору; визначити властивості Інтернету як нового системного засобу масової комунікації, його системні якості і функції у політичній організації простору; виявити опосередкований, двоступінчастий характер інформаційного впливу Інтернету як його якісну особливість і роль журналістів традиційних ЗМІ в генерації вторинного комунікативного процесу тощо.

Н. Соленикова у дисертації „Політичний Інтернет у Російських виборчих кампаніях: тенденції і проблеми розвитку” [9] поставила мету – дослідження основних тенденцій і проблем розвитку політичного Інтернету як сучасного засобу зв’язків із громадськістю у російських виборчих кампаніях. Дисертант вирішувала наступні завдання: конкретизувати поняття, функції і структуру політичного Інтернету; розкрити особливості використання політичного Інтернету як засобу зв’язків із громадськістю в період виборчих кампаній; показати використання політичного Інтернету як інформаційно-комунікаційного каналу спілкування із сучасним російським електоратом; виявити основні способи створення засобами політичного Інтернету привабливого іміджу учасникам виборів у Росії пострадянського періоду; досліджувати політичний Інтернет як інструмент контрреклами у виборчих кампаніях.

Дослідження політичних аспектів розвитку Інтернету є новим напрямком для української політичної науки, тому дисертаційних робіт, присвячених ролі й місцю Інтернету в політичному процесі, не так багато. В основному автори аналізують окремі аспекти застосування Інтернет-технологій у політиці.

В. Коляденко у своєму дисертаційному дослідженні „Інфокомунікаційні технології як фактор політичної модернізації” [10], що є одним з перших по даній проблематиці, поставив мету – виявити роль інфокомунікаційних технологій у контексті політичної модернізації. Виходячи із цієї мети, були визначені наступні дослідницькі завдання: виділити та проаналізувати основні підходи до визначення терміна „інформація”; дослідити особливості інформаційного суспільства з погляду політичних процесів; розглянути інфокомунікаційні технології як один з основних інструментів взаємодії між державною владою і громадянським суспільством; проаналізувати роль інфокомунікаційних технологій у формуванні та розвитку громадянського суспільства; розглянути радикальні зміни політичної системи в умовах переходу до інформаційного

суспільства; спрогнозувати можливий варіант розвитку політичних процесів під впливом нових інфокомунікаційних технологій.

Особливо слід відзначити такі результати даного дослідження: автор проаналізував значення та роль інфокомунікаційних технологій (ІКТ) як одного з факторів політичної модернізації, які, на його думку, полягають у тому, що перехід до правової демократичної держави з ринковою економікою може бути здійснений тільки за умови побудови інформаційного відкритого суспільства та ефективного вирішення проблеми взаємодії громадянського суспільства і держави.

Варто погодитися з В. Коляденком у тому, що сучасні інфокомунікаційні технології відкривають нові можливості у практиці організаційного, партійного будівництва, самоорганізації громадянського суспільства, які дозволяють мобілізувати географічно, соціально і професійно роз'єднаних однодумців. У той же час відбувається руйнування традиційних, переважно стихійних комунікацій. Мова йде про такі комунікації як стійкі родові, родинні, церковні, сімейні, сусідські, виробничі та інші неконтрольовані державою й спеціалізованими інформаційними інститутами зв'язку.

Заслугує на увагу висновок автора аналізованої дисертації про те, що суть розвитку Інтернету відповідно до демократичної спрямованості суспільного життя полягає в тому, що людина з пасивного об'єкта маніпулятивного інформування багато в чому за допомогою масмедіа, перетворюється в активного, самостійного суб'єкта відбору плюралізованої маси інформації, що стала доступною йому завдяки високим інформаційним технологіям.

Один з висновків дисертації полягає у тому, що нові інфокомунікаційні технології розширюють права громадян шляхом надання доступу до різноманітної інформації; збільшують ступінь їхньої політичної участі та контролю за діяльністю державної влади; дають можливість активно виробляти інформацію, а не тільки її споживати та ін., а метою включення в політичне життя ІКТ є створення відкритої для діалогу із громадянами прозорої вертикалі влади, на діяльність якої знадобиться значно менше бюджетних коштів, ніж традиційним державним інститутам.

У дисертації В. Недбая „Соціально-політичні особливості розвитку інформаційного суспільства” [11] крім позитивних наслідків розвитку ІКТ, аналізуються і негативні наслідки цього процесу. Так, автор стверджує, що негативні наслідки від використання інформаційних технологій уже виявилися у збільшенні розриву між рівнями розвитку багатих індустріальних країн та іншого світу. Відрив промислово розвинених країн в сфері технологій та в інфраструктурі вже не мають змоги надолужити країни, „обділені в плані інформації”. Як визнає автор, інформатизація приводить не тільки до інтернаціоналізації та більш тісної взаємодії різних країн і цивілізацій, але й одночасно викликає різного роду кризові явища в менш розвинених країнах і регіонах, підсилюючи тенденції до їхнього відокремлення, росту національної та цивілізаційної самосвідомості.

Автор пише про виникнення „аристократії інформаційного суспільства”, яка, ігноруючи державні закони, демократичні принципи та цінності, готова сама встановлювати тренди у розвитку глобального інформаційного суспільства. На думку В. Недбая, у цей час можна говорити про настання епохи політики образів і образів політики, яка виникає з віртуалізації інститутів масової демократії і суспільства. Дані процеси провокують перетворення Інтернету в засіб і середовище політичної боротьби. Політизація кіберпростору наочно демонструє, що нова політика будується на компенсації дефіциту реальних ресурсів учинків достатком віртуальних.

Частково питання розвитку нових інформаційних технологій розкриваються у дисертації О. Дубаса „Інформаційний розвиток сучасної України у світовому контексті: політологічний аналіз” [12]. На думку автора даної дисертації, нові інформаційні технології забезпечують на динамічній основі багатофункціональність політичного життя,

що втілюється, зокрема, через розширення політичної участі населення, політичної інтеграції суспільства, через роз'яснення і підтримку реформаторських зусиль, цілеспрямований відбір необхідної інформації, системне моделювання політичної реальності. О. Дубас указує на подвійну природу інформаційних технологій: з одного боку, вони відкривають нові можливості для вдосконалювання демократії, а з іншого боку – існує небезпека твердого інформаційного контролю за суспільством і свідомістю людини, зокрема, через розширення впливу технологій, орієнтованих на підсвідомість людини.

У дисертації Н. Коритнікової „Інтернет-представництва як комунікативний ресурс державного управління” [13] об'єктом дослідження стали Інтернет-представництва органів державного управління – офіційні веб-сайти органів виконавчої влади України, які виступають як комунікативний ресурс державного управління і посередник між державою та населенням в інформаційному суспільстві. Метою даної роботи стало виявлення специфіки функціонування Інтернет-представництв органів влади як комунікативного ресурсу при взаємодії із суспільством в умовах активізації інформаційних потоків і появи інноваційних форм комунікації. Одним із завдань дослідження стало подання Інтернету як системи нових комунікативних технологій і визначення поняття „Інтернет-комунікація”.

О. Семченко у дисертаційному дослідженні „Засоби масової комунікації у виборчому процесі: вибори Президента України 1999 року” [14] поставив мету – дослідити засоби масової комунікації у виборчій кампанії 1999 року по обранню Президента України. Автор спробував вирішити такі дослідницькі завдання: виявити концептуальні та методологічні основи дослідження діяльності засобів масової комунікації, розроблені у вітчизняній і зарубіжній комунікаєстиці; обґрунтувати пропозиції по вдосконалюванню та розвитку наявних політологічних і соціологічних концепцій масової комунікації, насамперед в аспекті теоретичної та емпіричної інтерпретації понять „засоби масової комунікації”, „масова комунікація”; виявити компоненти і типи засобів масової комунікації, задіяні у виборчій кампанії 1999 року; проаналізувати використання засобів масової комунікації кандидатами і їхніми виборчими штабами, а також з'ясувати їхню самостійну участь у виборчій кампанії 1999 року; виділити основні проблемні моменти в оптимізації діяльності засобів масової комунікації як умови і складової частини демократичних виборів; виявити механізми взаємин засобів масової комунікації із суспільством і державою і на цій основі розробити пропозиції по вдосконаленню оптимальної моделі діяльності засобів масової комунікації під час виборів.

Огляд наявних наукових досліджень політичного Інтернету вітчизняними й зарубіжними вченими дозволяє дійти висновку, що ними зроблено істотний внесок у розробку даної проблеми. У той же час поки ще недостатньо досліджені функції політичного Інтернету в умовах демократизації суспільства. Саме цим і пояснюється вибір теми дисертантом.

Є. Прохоренко у дисертації „Феномен кіберкультури в інформаційно-технологічному відтворенні соціуму” [15] розглядає феномен мережі Інтернет у взаємодії її структурних і функціональних характеристик, а також з позиції держави, яка поставила завдання інтеграції України у світовий інформаційний простір. Дисертант відзначає, що однією з основних функцій Інтернету є соціальна функція. Вона утворює нові форми комунікативної поведінки в середовищі, де панують горизонтальні зв'язки і відсутні територіальні, ієрархічні та тимчасові межі. Соціальна функція впливає на крос-культурні процеси, які відбуваються у суспільстві, і, зрештою, приведе до зміни культурних парадигм.

Викладене дозволяє зробити висновок, що автори аналізованих наукових праць зробили значний внесок у вітчизняну науку. У той же час виняткова складність і

актуальність проблеми ставлять нові наукові завдання перед дослідниками. Зокрема недостатньо досліджені політичні функції Інтернету.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чугунов А.В. Политика и Интернет: политическая коммуникация в условиях развития современных информационных технологий: Автореф. дис... к-та полит. наук // Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб., 2000. – Режим доступа: <http://www.icafe.nw.ru/AVC/i-polit.htm>
2. Иванов Д.Г. Использование Интернет-технологий субъектами российского политического процесса в конце 1990-х – 2001 гг.: Автореф. дис... к-та полит. наук // Российский государственный гуманитарный университет. – М., 2002. – 25 с.
3. Гагарина Л.Н. Роль Интернета в процессе глобализации: Автореф. дис... к-та полит. наук // Кыргызско-Российский Славянский Университет. – Бишкек, 2003. – 25 с.
4. Дудко О. Государственное регулирование информационных потоков в Российском сегменте сети Интернет: Автореф. дис... к-та полит. наук. – М., 2002. – 26 с.
5. Путилова Е.А. Интернет как фактор формирования информационного общества: Автореф. дис... к-та соц. наук // Тюменский государственный университет. – Тюмень, 2004. – 27 с.
6. Быков И. Интернет как средство политической коммуникации: анализ российского опыта: Автореф. дис... к-та полит. наук // Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб., 2005. – 26 с.
7. Лосенков О.И. Политические Интернет-технологии в деятельности политических партий современной России: Автореф. дис... к-та полит. наук // Карачаево-Черкесская государственная технологическая академия. – Черкесск, 2006. – 22 с.
8. Раскладкина М.К. Интернет как средство организации информационно-политического пространства России: Автореф. дис... к-та полит. наук // Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб., 2006. – 30 с.
9. Соленикова Н.В. Политический Интернет в Российских избирательных кампаниях: тенденции и проблемы развития: Автореф. дис... к-та полит. наук // Башкирский государственный университет. – Уфа, 2007. – 27 с.
10. Коляденко В.А. Инфокоммуникационные технологии как фактор политической модернизации: Дис... к-та полит. наук: 23.00.02; Защищена 20 декабря 2002 г. – Одесса, 2002. – 179 с.: - Библиогр.: с.180-194.
11. Недбай В.В. Социально-политические последствия развития информационного общества: Дис... к-та полит. наук: 23.00.02; Защищена 5 июля 2004 г. – Одесса, 2004. – 202 с.: - Библиогр.: с. 203-216.
12. Дубас О.П. Інформаційний розвиток сучасної України у світовому контексті: політологічний аналіз: Автореф. дис... к-та політ. наук / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2004. – 20 с.
13. Коритнікова Н. Інтернет-представництво як комунікативний ресурс державного управління: Автореф. дис... к-та соц. наук // Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна. – Харків, 2008. – 19 с.
14. Семченко О.А. Засоби масової комунікації у виборчому процесі: вибори Президента України 1999 року: Автореф. дис... к-та політ. наук / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2008. – 19 с.
15. Прохоренко Є. Феномен кіберкультури в інформаційно-технологічному відтворенні соціуму: Автореф. дис... к-та соц. наук / Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна. – Харків, 2008. – 23 с.

УДК 316.62:324

Поліщук І.О.
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

ЕЛЕКТОРАЛЬНА КУЛЬТУРА: ВІД ПОНЯТТЯ ДО КОНЦЕПЦІЇ

Стаття присвячена розгляду поняття та концептуального базису електоральної культури. Аналізуючи різноманітні наукові моделі вказаної категорії, автор пропонує свою версію концепції електоральної культури. При цьому основна увага приділяється дослідженню реалій транзитивних суспільств.

Ключові слова: вибори, електоральна культура, транзитивне суспільство.

Статья посвящена рассмотрению понятия и концептуального базиса электоральной культуры. Анализируя разнообразные научные модели указанной категории, автор предлагает свою версию концепции электоральной культуры. При этом основное внимание концентрируется на исследовании реалити транзитивных обществ.

Ключевые слова: выборы, электоральная культура, транзитивное общество.

The article is dedicated to the consideration of the notion and conceptual basis of the electoral culture. While analyzing different scientific models of the pointed out category the author suggests his own version of the electoral culture concept. The major attention is concentrated on the investigation of the facts related to transitive societies.

Key words: election, electoral culture, transitive society.

Феномен транзитивного суспільства вже тривалий час знаходиться у центрі уваги дослідників. На сьогодні розроблені десятки, а той сотні різноманітних наукових теорій, які намагаються описати та пояснити згаданий складний феномен. Проте на часі варто ставити питання про засоби впливу на транзитивні соціуми з метою досягнення якісних трансформацій. В цьому контексті демократичний ідеал виступає мобілізуючим орієнтиром для небайдужих політичних акторів та експертів, які займають активну громадянську позицію. Висока конкурентоспроможність країн консолідованої демократії, їхній вирішальний вплив на світовий політичний процес змушують розглядати їх у якості певного еталону розвитку та вибудовувати стратегії реформування власної політичної системи з урахуванням та використанням передового іноземного досвіду.

Вкрай важливим завданням у цьому зв'язку виступає проблема пошуку необхідних системних індикаторів, зміна якості яких означатиме реальну, а не декларовану демократизацію політичного процесу у перехідних суспільствах. Здавалося, що такий індикатор вже давно віднайдено американськими класиками політичної науки Г. Алмондом та С. Вербою. Йдеться про категорію політичної культури тієї чи іншої країни. І дійсно, концепція політичної культури є доволі плідотною для вивчення процесів у стабільних суспільствах. Первісною перевагою концепції політичної культури виступав її інтегративний характер. Вона охопила низку явищ політичного життя, які розглядалися ізольовано-історично: детерміновані цінності та норми, психологія нації, кросскультурні взаємодії і т.ін. Концепції політичної свідомості не змогли інтегрувати ці явища. Зазначимо ще одну важливу особливість концепції політичної культури – вона дозволяє зрозуміти специфіку національного політичного життя через аналіз традицій, історичного досвіду народу, своєрідної системи цінностей. Г. Алмонд та С. Верба висловили думку, що політична культура обмежується сферою свідомості та є сукупністю психічних станів індивіда, які виявляються на трьох рівнях: когнітивному (пізнання), афективному (емоції) та оціночному (судження). Тобто засновники концепції політичної культури зводили її до сукупності сталих політичних уявлень, переконань, почуттів та

оцінок. Вони наголошували на суб'єктивних рисах політичної культури і не включали до неї політичну діяльність. Сформульоване Г. Алмондом і С.Вербою визначення політичної культури вважається класичним [1,с.498]. А. Кардінер та С. Вайт на противагу згаданим вченим навпаки акцентували увагу на об'єктивному аспекті цього явища, а саме на політичній діяльності та поведінці носіїв політичної культури.

Проте великий змістовний обсяг та ідейна спрямованість поняття „політична культура”, яке з моменту впровадження у науковий обіг на сьогодні налічує понад 300 дефініцій, робить його застосування для транзитивних суспільств проблематичним. По-перше, когнітивний рівень, тобто рівень пізнання політики опиняється у кризі через ухід від застарілих практик політики та мляве й болісне народження нових практик. По-друге, емоційний рівень виявляється заздалегідь визначеним, адже переживання соціально-економічної та духовної кризи завжди супроводжується негативними емоціями з превалюванням латентного (а іноді й легального) протесту проти владного курсу „реформаторів”. По-третє, оціночний аспект теж виявляється заданим заздалегідь, адже громадяни, що позбавлені нових ідеологічних орієнтирів, репродукують маргінальні оцінки політики та політиків. Щодо діяльнісного підходу А. Кардінера та С. Вайта, то тут все ще більш проблематично. Справа в тому, що „мертва” чи ритуальна участь у політиці переважної частини населення в авторитарних та тоталітарних режимах інерційно успадковується ними й на початку переходу до демократії. Громадяни у транзитивних суспільствах втрачають „механічну”, неусвідомлену участь у політичному процесі, але ще не здобувають нову, усвідомлену участь. Вони лише вчаться опановувати нові політичні практики та відносини. Де ж у перехідних суспільствах ми можемо спостерігати реальну участь громадян у політиці? Головним чином, у виборчому процесі. Саме на конкурентних виборах на й відбувається реальне навчання участі громадян у „живій” політиці.

Саме електоральний процес за умов проведення вільних, прозорих, чесних, конкурентних виборів отримує детермінуючого значення щодо політичного розвитку транзитивних режимів. Народ як єдине джерело влади, голосуючи за представників певних політичних сил, визначає персональний склад політичної еліти та віддає перевагу певній програмі розвитку суспільства. Вибори є єдиною можливою та єдиною визнаною в цивілізованому світі процедурою легітимізації державної влади і є універсальним критерієм визначення прогресу в розвитку того чи іншого політичного ладу.

Однією з перших робіт вітчизняних дослідників, яка повністю була присвячена проблемі електоральної культури було наукове дослідження

О.В.Князевої „Електоральна поведінка як соціокультурне явище”[2]. Використовуючи соціологічний підхід, автор визначає основні об'єктивні та суб'єктивні фактори, які впливають на поведінку виборців, подає типологію електоральної поведінки тощо.

Натомість чи не єдиною фундаментальною працею, яка безпосередньо присвячена всебічному вивченню феномену електоральної культури, є дисертація на здобуття вченого ступеня доктора політичних наук „Електоральна культура: політологічний аналіз” російського дослідника І.М. Гомерова (м. Новосибірськ) [3]. У цій роботі міститься цікава версія осмислення суті, побудови, способів функціонування електоральної культури, її місця та ролі в структурі політичної культури та виборчому процесі. І.М. Гомеров в рамках підходу системно-архітектурного моделювання запропонував робоче визначення та власну концепцію електоральної культури, впровадив поняття „електоральні орієнтації”, узагальнив існуючі в науковій літературі засоби моделювання політичних виборів, електорального середовища, виокремив психологічні, економічні, політичні, духовні фактори, які впливають на вибір електорату. І.М.Гомеров також виявив найбільш характерні для сучасної електоральної культури іміджі претендентів на виборні посади,

життєвий цикл даних конструктів, проаналізував базові моделі просування кандидатів на політичному ринку, розробив відповідні рекомендації щодо проектування, стратегічного планування електоральних кампаній в транзитивних (перехідних) суспільствах. Дослідник розглядає електоральну культуру як систему, яка моделює іншу систему – політичні вибори. При цьому він розуміє під моделюванням „певну функцію однієї системи (електоральної культури) по відношенню до іншої системи (політичних виборів). Суть цієї функції полягає в тому, що одна система (електоральна культура) представляє (заміняє, заступає) іншу систему (політичні вибори) таким чином, що між представляючою (заміняючою, заступаючою) системою та системою, яку представляють (заміняють, заступають) – політичними виборами встановлюється подібність (відповідність) за низкою найбільш істотних ознак” [3, с. 25].

Грунтовно займається вивченням електоральної культури російських громадян вчений Гарвардського університету В.Я. Гельман. В лекції „Політична культура, масова участь та електоральна поведінка. Росія в порівняльній перспективі” вчений розкриває, як чином політична культура чинить вплив на діяльність росіян в політичному процесі, їхній електоральний вибір та активність у виборчих кампаніях. Трансформаційні процеси в електоральній культурі росіян розкриваються в його спільній роботі з В.П. Єлезаровим “Установчі вибори” в контексті російської трансформації” [4].

У вітчизняному суспільствознавстві цікавій для нас науковій проблемі присвячена дисертація „Електоральна культура населення України в умовах трансформації суспільства” Б. Ідрісова [5]. В цій роботі досліджується становлення електоральної культури громадян України. Автор робить висновок, що електоральна культура суспільства, що трансформується, є динамічною єдністю знання, розуміння суті, змісту демократичних виборів усіма учасниками виборчого процесу, реально відображає стан засвоєних зразків і норм поведінки.

Слід наголосити, що у науковому обігу на сьогодні вживаються різні словосполучення для позначення феномену „електоральної культури”: „культура політичних виборів”, „культура виборців”, „культура виборчого процесу” та ін. Всі ці відтінки категорії „електоральна культура” мають свою змістовну специфіку. Наприклад, „культура виборчого процесу” передбачає широке трактування, охоплення всіх учасників даного процесу (включаючи не тільки громадян, що голосують, але й активних суб’єктів виборчого процесу: партій, блоків, їх лідерів, спостерігачів, членів виборчих комісій тощо). Поняття „електоральна культура” налаштовує на обмеження кола її носіїв лише виборцями, які голосують. Поняття „культура політичних виборів” за своїм змістом начебто є тотожною поняттю „культура виборчого процесу”. Проте, якщо вдуматися в справжню суть названих категорій, то стає наочною їхня принципова ідентичність, адже в кінцевому результаті всі учасники електорального процесу виступають в ролі виборців. Скажімо, кандидати в президенти теж приходять на виборчі дільниці і голосують, не важко здогадатися за кого. Акт голосування об’єднує й інших учасників електоральної кампанії. Тому цілком виправданим є вживати названі поняття – словосполучення як синоніми.

Дослідження електоральної культури або культури політичних виборів були започатковані у США. Американський політолог П. Лазарсфельд здійснив одне з перших розгорнутих досліджень факторів, що впливають на електоральний вибір громадян. В центрі його уваги була проблема впливу засобів масової інформації (насамперед, радіо та телебачення) на електоральну поведінку американців. У підсумку були виявлені цікаві закономірності сприйняття населенням ЗМІ. П.Лазарсфельд відкрив закон селективності сприйняття виборцями засобів масової комунікації. Його суть в тому, що середній виборець приділяє увагу тільки тим інформаційним матеріалам, які відповідають його первісним політичним поглядам. Також було встановлено, що люди, які є членами однієї

соціальної групи, голосують майже завжди ідентично. Крім того, П.Лазарсфельд відкрив закон „лідерів думок”. Його зміст полягає в тому, що масовий виборець сприймає політичну інформацію набагато краще, якщо вона розповсюджується не просто конкретними ЗМІ, а її джерелом виступає популярна особистість – т.зв. „лідер думок”. Тож саме „лідери думок” стають вельми привабливими для політичних акторів ретрансляторами необхідної політичної пропаганди, причому як прямої, так і непрямої. На базі закону „лідерів думок” виникає ціла концепція „двоетапної комунікації”, першоавторство якої належить П. Лазарсфельду та його однодумцям Б. Берельсону, Г. Годе та Е.Кацу [6].

Дж.Клапер виокремив систему факторів-посередників, які визначають ефект масової комунікації. До них відносяться: готовність виборця сприйняти необхідну інформацію, міжособистісний характер розповсюдження інформації, належність людини до соціальної групи з її нормами, вплив лідерів думок на розповсюдження та оцінку інформації. Ці фактори спричиняють повноту засвоєння конкретним індивідом політичної інформації [7].

Реалії виборчого процесу в посткомуністичних суспільствах доволі точно описує модернізована модель „соціальних розколів”, яку розробив Г. Кітчелт. Вчений на основі дослідження політичних систем країн нових демократій Центральної та Східної Європи запропонував свою класифікацію розколів в політичному просторі даних країн, які мають вирішальне значення для їх електорального процесу. До числа найбільш глибоких політичних розколів він відніс наступні: 1) конфлікт перерозподілу як прояв класичного економічного розколу, що виявляється в політичному розмежування на лівих і правих; 2) конфлікт політичних принципів як протиставлення настанов з приводу характеру й контролю суспільного управління: принципи колективності й авторитаризму, індивідуалізму і лібералізму; 3) конфлікт громадянськості, пов’язаний із протиставленням універсального розуміння громадянськості на основі етнічних, релігійних, лінгвістичних та інших факторів [8]. На мою думку, дана модель має певну цінність, адже дозволяє простежити основні лінії розколів у суспільствах, що трансформуються, хоча й не в повному обсязі розкриває дію суб’єктивних, ірраціональних факторів поведінки електорату в нових демократіях.

Останнім часом можна говорити про формування ще однієї, технологічної моделі голосування виборців. Серед фахівців-політологів Росії (Г. Павловський, С. Кара-Мурза, М. Кошелюк та ін.) і України (Д.Видрін) розповсюджена думка, що підступні маніпулятивні виборчі технології, які зовсім необов’язково мають узгоджуватися з законами держави та мораллю, приносять успіх їх реалізаторам у будь-якому випадку та за будь-яку ціну. За умов інформаційного суспільства на зміну політичним партіям як суб’єктам політичної боротьби поступово приходять невеличкі групи професіоналів, які здатні до гнучкого реагування на політичну кон’юнктуру, оперативного впливу на свідомість виборців. Вчені все більше говорять про виникнення партій принципово нового типу – „технологічних” партій, певних „електоральних машин”, діяльність яких ґрунтується в основному на маркетингових технологіях, що інтенсивно розвиваються передусім на Заході та набувають обертів і в країнах пострадянського простору.

Проте є підстави стверджувати, що не слід перебільшувати масштаб дії цієї концепції. Більшість висококваліфікованих дослідників одноголосно вважають, що межа короткотермінової маніпулятивної мобілізації електорату під час виборної кампанії становить 10-20% громадян з правом голосу. Як тут не згадати відомий вислів американського президента А. Лінкольна про те, що можна достатньо довго дурити небагатьох людей, можна недовго дурити багатьох, але не можна завжди дурити всіх. Звичайно, це зауваження має сенс лише за умов демократичного режиму. Звідси випливає висновок, що лише демократія з конкурентними виборами може дати розгорнуті уявлення про особливості політичної (електоральної) культури громадян.

У транзитивних суспільствах кожен нові вибори задають чи корегують вектор розвитку цих суспільств, тому зазвичай мають для них „доленосне” значення. Ще раз варто наголосити, що в соціумах з розвинутою демократією громадяни мають широке коло можливостей брати участь в політичному житті своєї країни або, бодай, впливати на ухвалення важливих політичних рішень. В транзитивних суспільствах реальні можливості громадян стосовно докладання політичних зусиль обмежуються в основному електоральними функціями. Це обумовлює зростаючу питому вагу електоральної культури взагалі в структурі політичної культури націй, що переживають період трансформації, адже вона починає виступати як найважливіший показовий елемент їхньої політичної культури як такої. Звідси плодотворним є виділення в окрему, самостійну категорію поняття „електоральна культура”.

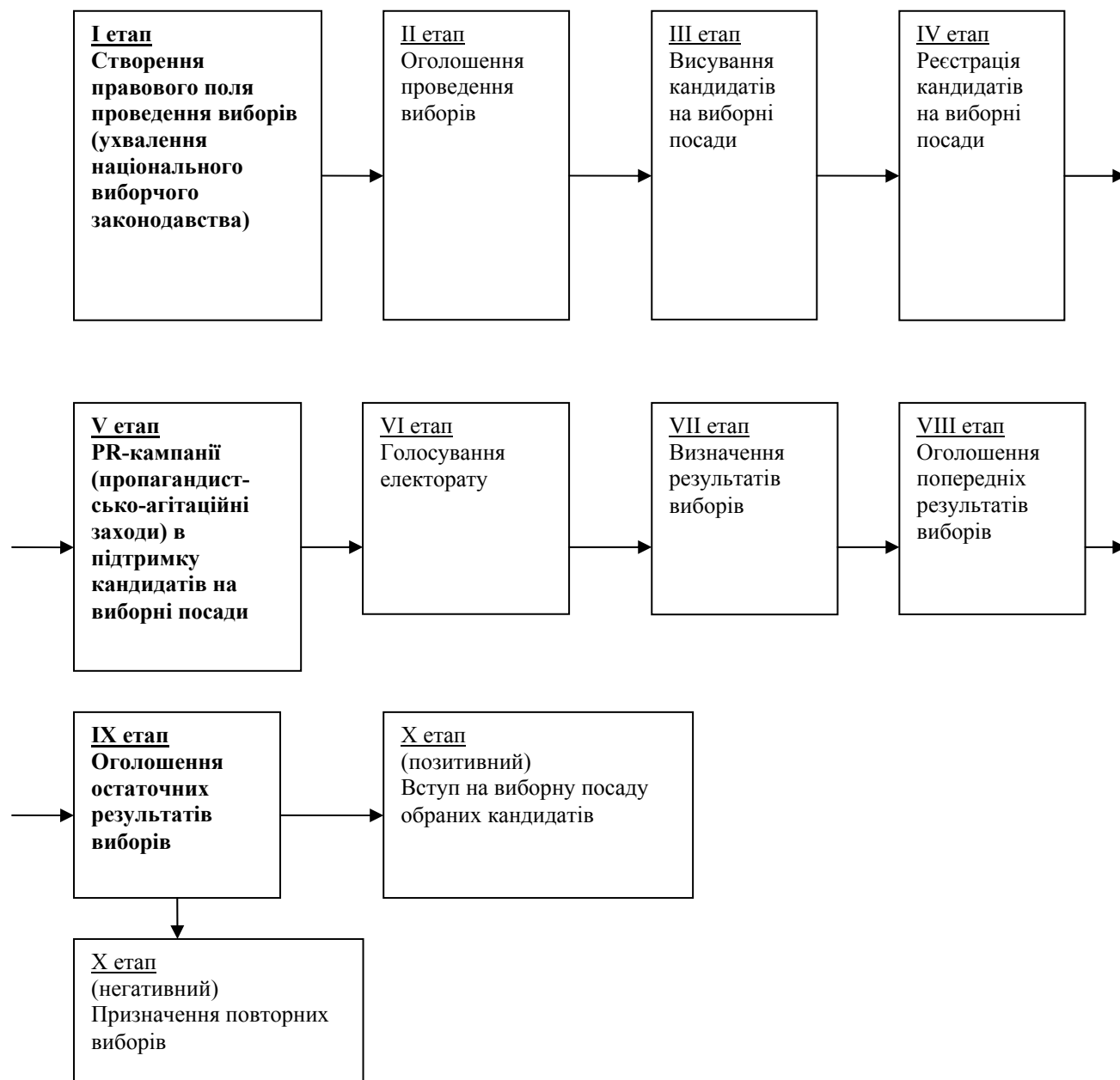
Національна електоральна культура є глобальним регулятором поведінки суб’єктів виборчого процесу в тій чи іншій країні. Їй притаманні такі параметри: типове ставлення населення до влади, виборів як процедури народного волевиявлення, рівень довіри владним інституціям, специфіка національного виборчого законодавства, ідеологічні орієнтації, мотивація та голосування, ставлення до опонентів, електоральна активність, характер домінуючих виборчих технологій, типові засоби політичної боротьби в ході проведення виборчих кампаній тощо. Все це визначається не тільки поточною ситуацією, а й політичними традиціями конкретного народу. Рівень консолідованості та централізованості електоральної культури є значно нижчим у суспільстві з патронатно-клієнталістськими відносинами.

На мій погляд, **електоральна культура** (культура політичних виборів) – це сукупність типових, відносно сталих знань, уявлень, настанов, переконань, цінностей, символів, орієнтацій, навичок, зразків поведінки, які проявляються у виборчому процесі та транслуються від генерації до генерації певної нації, але мають істотний трансформаційний потенціал та проступають в діяльності суб’єктів електорального процесу та у функціонуванні демократичних інститутів [9, с.72].

Електоральна культура виявляється у сприйнятті та ставленні до виборчого законодавства, партій, кандидатів, виборчих комісій, у самоідентифікації себе як прихильника тієї чи тієї партії, політичної сили, у реалізації свого права на голос. Іншими словами, електоральна культура – це відносно стійка система знань, оцінок і норм електоральної поведінки й електоральних відносин, виборчого процесу в цілому, колективна пам’ять людей про виборчі процеси. Можна сказати, що електоральна культура – це своєрідна „активна” частина політичної культури, особливість якої полягає ще й у її динаміці та ритмі (яскраво це проявляється в посткомуністичних країнах, зокрема в Україні та Росії, де виборчі кампанії починаються тільки за рік-півтора до дня голосування, у той час як на Заході зазвичай проводять кампанію від одного дня голосування до іншого відповідно до виразу „Наступна кампанія розпочинається наступного дня після оголошення результатів попередньої”). Тож, електоральна культура тривалий час перебуває в латентному вигляді і проявляється та актуалізується тільки в періоди виборчих кампаній. Електоральна культура несе зміну цих елементів, адже вона і є їхнім джерелом. Прикметно, що сучасні виборчі кампанії часто бувають важко прогнозованими. У ході їх здійснення за допомогою ЗМІ конструється нова символічна реальність.

Як відомо, електоральна кампанія складається з декількох обов’язкових етапів незалежно від її рівня та місця проведення. Ці етапи демонструє наступна схема.

Схема 1. Електоральна кампанія (основні етапи)

З одного боку, перший, п'ятий та дев'ятий етапи електоральної кампанії є, певними індикаторами національної електоральної культури, а з іншого боку, є процесуальними періодами, характерні особливості яких спричинені оригінальними якостями виборчої культури тієї чи іншої нації, тобто їх розвиток детермінується національним політико-культурним фактором. Це саме стосується й десятого етапу, особливо в його негативному варіанті, коли через різноманітні негаразди призначаються повторні вибори.

Національне виборче законодавство формується під впливом певних традицій здійснення демократичної процедури тим чи іншим народом. Воно буквально „виростає” з народної історичної традиції, хоча, разом з тим, є підсумком політичної кон'юнктури, результатом досягнення компромісу між сегментами політичної еліти щодо „правил електоральної гри”. Але перебільшувати кон'юнктурний елемент не варто, адже врешті-решт ухвалені елітою законодавчі норми у необхідному обсязі доводиться опановувати

виборцям. В разі невідповідності законодавчих норм національній традиції електорат може „проголосувати ногами” – проігнорувати вибори як незрозумілу та через це непотрібну процедуру.

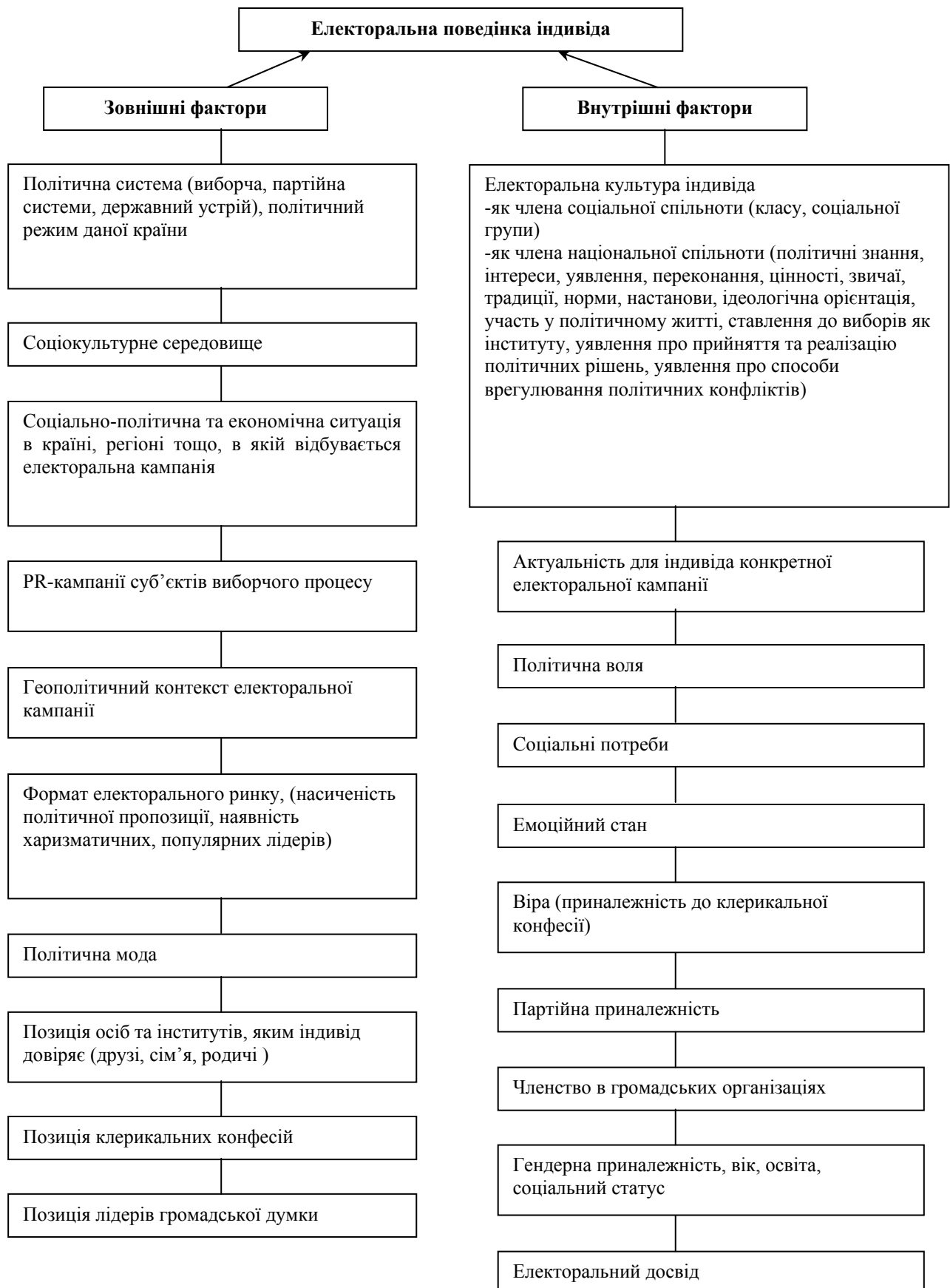
PR-кампанії на підтримку кандидатів на виборні посади є одним з найяскравіших індикаторів національної електоральної культури. Більше того, їхній успіх або невдача багато в чому спричиняються відповідністю або невідповідністю сучасному на момент виборів стану політичної культури електорату. Особливо яскраво в PR-кампаніях виявляються іноземні, запозичені з іншого культурного поля, „інновації”, які часто-густо віддзеркалює поняття „чорний PR”. PR-кампанія завжди є певним іспитом для національних інститутів громадянського суспільства, які ефективно працюють знову ж таки, якщо ґрунтують свою діяльність на політико-культурних традиціях певної нації.

Остаточні підсумки виборів іноді цілком справедливо називають результатами найбільш репрезентативного „соціологічного дослідження” національної електоральної культури в певній країні в конкретний момент її історії. Насамперед, ці підсумки віддзеркалюють активність виборців та їхню ідеологічну орієнтацію. Особливо чітко це простежується у пропорційній виборчій системі, яка віддзеркалює політичну конкуренцію та, як підсумок, розповсюджені ідеологічні уподобання електорату. Крім того, остаточні підсумки виборів є показником ефективності проведених кандидатами на виборні посади та їх командами PR-кампаній, своєрідним результатом тесту на їхню відповідність стану виборчої культури більшості електорату. Підмурком демократичних відносин виступає ринкова культура. Вона має превалювати над етатистською, що створює умови для функціонування режиму поліархії, де існує реальна політична конкуренція.

Спробуємо систематизувати фактори впливу на електоральну поведінку індивіда, поділяючи їх на зовнішні та внутрішні. При цьому у наступній схемі пропонується певна версія ранжування цих факторів за принципом важливості згори вниз, тобто чим вище розташований той чи інший фактор, тим більше він має значення.

Як бачимо, саме електоральна культура є базовим фактором поведінки виборців, адже вона вбирає в себе всі найважливіші внутрішньопсихологічні чинники індивіда.

Таким чином, у транзитивних суспільствах саме електоральна культура виступає тим необхідним індикатором, що дозволяє зрозуміти стан розвитку їхньої політичної культури у певний історичний період. Обмеження понятійного поля політичної культури сферою електоральної культури дозволяє виокремити пласт „живої” участі в політиці громадян, які лише навчаються, опановують різні форми демократичної участі у політичному процесі перехідних режимів. Категоріальне звуження з розмитої натеper концепції політичної культури до концепту електоральної культури у перспективі дозволяє більш точно визначити предмет впливу, „больову точку” політичної еволюції перехідних країн з метою розроблення ефективних технологій впливу на розвиток політичної ментальності населення країн з транзитивними режимами у бік її реальної демократизації. Тому подальше розроблення концепції електоральної культури становить нагальне завдання для вітчизняних вчених-політологів.

Схема 2. Фактори впливу на електоральну поведінку індивіда

ЛІТЕРАТУРА

1. Almond G. and Verba S. The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations // Princeton, N.J., 1963. – 562 p.
2. Князева О.В. Електоральна поведінка як соціокультурне явище: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 1996. – 24 с.
3. Гомеров И.Н. Электоральная культура: политологический анализ. – Автореф. дис. ... д-ра полит. наук. – М.: МГУ, 1995. – 38 с.
4. Гельман В.Я. „Учредительные выборы” в контексте российской трансформации / В.Я. Гельман, В.П. Елезаров // Первый электоральный цикл в России (1993–1996). / Общ. ред.: В.Я. Гельман, Г.В. Голосов, Е.Ю. Мелешкина. – М., 2000. – С. 17–43
5. Ідрісов Б. Електоральна культура населення України в умовах трансформації суспільства: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – 14 с.
6. Lasarsfeld P.F. The Peoples Choice. How the Voter Makes up his Mind in a Presidential Campaign / Lasarsfeld P.F., Berelson B., Gaudet H. – N.Y.; London: Columbia univ. Press, 1968. – 178 p.
7. Klapper J. T. The Effects of Mass Communication. – Glencoe (Illinois): The Free Press, 1960. – 302 p.
8. Kitchelt H. European Party Systems: Continuity and Change // Developments in West European Politics / M. Rhodes, P. Heywood, V. Wright (eds.). – London, 1997. – P. 131–150
9. Поліщук І.О. Поняття „електоральна культура” // Проблеми формування електоральної культури населення: Зб. наук. ст. (за матеріалами XVII Харк. політол. читань). – Х.: ХНЮА, 2005. – С. 71–72

УДК 316.62:324(477.54) „2006/2007”

Панченко Т.В., Нечепоренко Є.В.
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

СПЕЦИФІКА ФОРМ І ТЕХНОЛОГІЙ МОБІЛІЗАЦІЇ ЕЛЕКТОРАТУ У ВИБОРЧИХ ПРОЦЕСАХ 2006-2007 РР. (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Стаття присвячена дослідженню особливостей мобілізації електорату основними політичними силами в Харківській області під час виборчих кампаній 2006 та 2007 рр. На основі аналізу наукових джерел та результатів експертного опитування дається характеристика ключових технологічних прийомів та методів мобілізації електорату, виявляються фактори, що зумовили вибір конкретних методів політичної мобілізації в регіоні.

Ключові слова: вибори, виборчі технології, політична мобілізація.

Статья посвящена исследованию особенностей мобилизации электората основными политическими силами в Харьковской области во время избирательных кампаний 2006 и 2007 гг. На основе анализа научных источников и результатов опроса экспертов дается характеристика ключевых технологических приемов и методов мобилизации электората, определяются факторы, которые обусловили выбор конкретных методов политической мобилизации в регионе.

Ключевые слова: выборы, избирательные технологии, политическая мобилизация.

The article deals with the problems of electoral mobilization by general political powers in Kharkiv region in 2006-2007 years' electoral companies. On the basis of scientific literature and the results of experts' pool it is characterized key technologies and methods of electoral mobilization, it is dated factors that determined selection of concrete methods of political mobilization in the region.

Key words: election, electoral technologies, political mobilization.

Кожна виборча кампанія дає чимало матеріалів для аналізу і роздумів про ефективність тих чи інших технологій чи прийомів політичної мобілізації, для пошуку та відкриття формул успіху чи невдачі тих чи інших політичних акторів. Тому аналіз чергового електорального циклу представляє значний науковий і практичний інтерес для фахівців у галузі політичного маркетингу, політичних консультантів та публічних політиків.

Дослідженню специфіки виборчих кампаній 2006 та 2007 року, які ми вважаємо за доцільне розглянути як один електоральний цикл, присвячено чимало праць. Серед них на особливу увагу заслуговують роботи Л.О. Кочубей [1, 2] та І.О. Поліщука [3, 4] та інші. Водночас слід відзначити, що не усі форми та технології мобілізації електорату, що застосовувались у межах даного електорального циклу, були вивчені достатньо мірою. Особливо це стосується регіонального рівня електоральних процесів, де ще належить відповісти на запитання, за рахунок яких форм, технологій, прийомів політичної мобілізації окремі політичні сили досягли успіху в одних регіонах і що ними було не враховано в інших.

Об'єктом даного дослідження виступає технологічний рівень виборчих процесів 2006–2007 рр. в Харківській області. Мета дослідження полягає в аналізі специфіки і особливостей методів і технологій мобілізації електорату під час парламентських виборів 2006 – 2007 рр. передусім у Харківській області. При цьому найбільший інтерес у межах даної публікації представляє питання про те, за допомогою яких методів мобілізації електорату окремим політичним силам у Харківській області у 2007 році вдалося покращити свій результат у порівнянні з 2006 роком. Для розв'язання поставлених завдань ми звернулися до наукових публікацій та аналітичних матеріалів з даної проблеми, а також до думки експертів*.

У першу чергу, окреслимо основні технологічні прийоми виборчих кампаній 2006-2007 рр.

Аналітиками та вченими виокремлюється низка загальних рис виборчих кампаній даного періоду. Як зазначає Л.О. Кочубей, „кампанії стають все більш іміджевими і технологічними. Але водночас вони не позбавлені адміністрування, комерціалізації, впливу криміналу і нерідко мають агресивний характер” [2]. А І.О. Поліщук, характеризуючи загальний технологічний контекст даного електорального циклу, вказує, що „спрацювала технологія максимальної „розкрутки” наявного символічного капіталу політиків „нової посткучмівської хвилі”. Звертає на себе увагу той факт, що трійка фаворитів виборної гонки очолювалася діючими та колишніми прем'єр-міністрами України. Як показує досвід багатьох виборчих кампаній в Україні, саме посада Прем'єра завжди надавала політикам той стратегічний символічний капітал, який дозволяв їм вирішувати в майбутньому найамбітішніші політичні завдання...”. Разом з тим, зазначає

* Було опитано 37 експертів, з яких 10 науковців, які займаються вивченням проблематики виборів, викладають навчальні курси політико-технологічної спрямованості та здійснюють політичне консультування, 10 держслужбовців, які за своїми посадовими обов'язками мають відношення до організації та проведення виборчих кампаній, 10 представників ЗМІ, які висвітлювали перебіг відповідних виборчих кампаній та 7 депутатів, що були обрані до представницьких органів влади у 2006 та 2007рр.

дослідник, „одного лише символічного ресурсу може не вистачити, щоб здобути перемогу в передвиборній боротьбі. Головною в цій виборній кампанії виявилася відповідність політичної сили тій місії, яку на неї наклав поточний історичний період” [3, с. 114].

Після поразки на президентських виборах 2004 року команда Віктора Януковича обвинувачували „помаранчевих” у масштабному використанні передвиборних технологій. Однак уже через рік Партія регіонів пішла тим же шляхом, інтенсивно нарощуючи „технологічні” м’язи. Тому на виборах 2006 і 2007 рр. „регіонали” балотувалися за всіма правилами політичного маркетингу.

Розчарування виборців у помаранчевих лідерах - головний козир, на який зробила ставку Партія регіонів на виборах 2006 і 2007 рр. Що ж стосується проблематики кампанії, то тут Партія регіонів обрала декілька тем, які найбільше хвилюють виборців – поліпшення рівня життя, підвищення зарплат, боротьба з бідністю, стабільність цін тощо – все те з чим нібито не впоралась „помаранчева влада”. Гасла „анти-НАТО” та „російській мові – статус другої державної” Партія регіонів використовувала виключно на Сході і Півдні України. Головний упор в агітації робився на таких аспектах: „уряд Януковича забезпечує найвищу ефективність і результативність, найкращу динаміку економічного зростання”; „це робить можливим забезпечення зростання добробуту”; „Партія регіонів і її лідер Віктор Янукович – гарантія стабільності і гідного життя, а помаранчеві – хаос, непередбачуваність, занепад... „голосуючи за Партію регіонів, люди захищають своє надійне і стабільне майбутнє” [5].

Як зазначив І. О. Поліщук, Партія регіонів застосувала доволі ефективну технологію підігрівання масового розчарування результатами діяльності „помаранчевого” уряду. „Регіонали”, враховуючи інерцію масової свідомості, цілеспрямовано побудували свої кампанії на спекулятивній реваншистській темі, пропонуючи таку логіку: „в 2004 році в нас украли перемогу на виборах Президента і подивіться на скільки стало гірше життя. Повернемося до влади – зробимо життя кожного краще”. За умов конфлікту між представниками помаранчевих сил та їх інформаційних атак один на одного Партії регіонів, навіть не докладаючи значних зусиль, вдалося сконсолідувати переважну більшість електорату В. Януковича з минулих президентських виборів та посісти перше місце як у 2006, так і в 2007 році [3, с. 114].

Партія регіонів активно використовувала усі рекламні носії та ресурси: біг-борди, агітаційні матеріали для розповсюдження, Інтернет-ресурси, радіо і телерекламу. З метою мобілізації „ядра” свого електорату „регіонами” у 2007 році затіяли кампанію зі збору підписів для референдуму про нейтралітет, державний статус російської мови, а також про прямі вибори голів місцевих адміністрацій. Хоча ця кампанія виглядала як чистий піар, оскільки вона відбувалась з повним ігноруванням норм закону про референдум (створення і реєстрація ініціативних груп і т.д.), вона дала можливість „регіоналам” вигідно позиціонувати себе із проблем НАТО і мови, тому що спонукала НУ-НС і БЮТ не ігнорувати ці теми, а висловлюватися з цього приводу. Таким чином, проступав націоналізм і атлантизм опозиції, який вона в ході кампанії намагалася затушувати.

Певним чином „допомогла” „регіоналам” і „Наша Україна”, яка побудувала свої виборчі кампанії на гаслі „Не зрадь Майдан!”. У результаті у свідомості виборців було реанімовано протистояння 2004 року між Януковичем та Ющенком. Це ще більше змобілізувало електорат Партії регіонів, який почувався „ображеним” після негативного для Януковича результату президентських виборів. Помаранчева риторика і заклики не зрадити Майдан у той же час не сприйнялися й переважною більшістю виборців помаранчевих сил з тієї причини, що заклики ці адресувати слід було в основному чиновникам і владі, а не пересічним громадянам. Стратегія виборчої кампанії „Нашої України” на відтворенні протистояння „Ющенко-Янукович” та прив’язуванні блоку „Наша Україна” до імені Президента виявилася невдалою для цієї політичної сили, адже

більшість виборців помаранчевих сил переорієнтувалися на Блок Юлії Тимошенко, з ім'ям якої вони і пов'язували вірність ідеалам Майдану [3, с. 115].

Кампанію 2007 р. „НУ-НС” побудувала переважно навколо гасла про скасування депутатської недоторканості. Але це гасло виявилось слабким, бо за своєю суттю воно є інформаційною маніпуляцією, а декларована мета – нездійсненна. По-перше, сучасні правові системи припускають обмеження недоторканності депутатів за певних застережень і умов, але не повне її скасування. Недоторканність депутатів можна спробувати скасувати або обмежити, якщо вони самі за це проголосують, – із депутатським мандатом зробити це буде значно важче, ніж закликати до цього під час виборчої кампанії. По-друге, за обмеження депутатської недоторканності український народ проголосував ще у 2000 році на референдумі. [6, с. 12]

Якщо результат „Нашої України” як у 2006, так і у 2007 рр. виявився гірше, ніж очікувалось, то БЮТ святкує не тільки загальне друге місце, але й перемогу серед помаранчевих сил. Особливо вдалою стала іміджева стратегія політтехнологів БЮТ на створення моди на Юлію Тимошенко, адже якщо політик є модним серед виборців, то проблеми з популярністю в нього немає. Звертає на себе увагу відданість Ю. Тимошенко своїм перевіреним роками формам роботи: як і в 2002, 2004 роках протягом кампанії 2006, 2007 рр. вона активно проводила особисті зустрічі з виборцями.

Хоча в технологічному плані виборчі кампанії 2006 і 2007 рр. не відрізнялись особливою яскравістю та новизною, окремі технологічні ноу-хау були використані саме в кампанії Блока Ю. Тимошенко. За всієї неоднозначності, ідея виборів 2006 і 2007 рр. як всенародного обрання Прем'єр-міністра України стала необхідним стрижнем виборчої кампанії БЮТ, яка дозволила цій силі втрутитися в сутичку лідерів президентської кампанії 2004 р. „Нашої України” та „Партії регіонів”. Варто звернути увагу й на таке ноу-хау політтехнологів БЮТ, як ідеологія солідаризму. Принцип солідарності, який закладений у програму переважної більшості соціал-демократичних партій, був видозмінений на лінгвістичну версію зі звичною ще з радянських часів кінцівкою „изм” і ми отримали майже нову ідеологію соціального партнерства [3, с. 116]. А в кампанії 2007 р. слід відзначити елементи гри на ірраціональному началі з використанням імен та постатей Нострадамуса, Ванги і Кашпіровського в політичній рекламі блоку, підписання зобов'язань перед різними групами населення: вчителями, лікарями, аграріями, представниками малого бізнесу.

Характеризуючи особливості виборчих кампаній партій-„переможців” слід звернути увагу на велику кількість антиреклами. Згідно з даними моніторингу ЗМІ Інституту соціології НАН України, найбільша частка антиреклами в показниках часу під час виборчої кампанії 2007 р. припадала на рекламу анонімних суб'єктів (23,8%), далі йшла антиреклама Партії регіонів – 23,3%, потім блоку „Наша Україна - Народна самооборона” - 20%, Блоку Юлії Тимошенко - 18% [8].

Ще однією особливістю виборчої кампанії 2007 р. можна вважати використання в рекламних роликах більшості політичних сил думок простих громадян. Цей прийом, наприклад, активно використовували „регіонали” і БЮТ. Так, у рекламних повідомленнях Партії регіонів „вустах простих людей” (до речі, з конкретними іменами і прізвищами) навішуються ярлики „невдах” на „помаранчевих, які ніколи не домовляться”. У рекламних роликах БЮТ анонімні вчителі, покупці, водії просили „повернути Юлю з її кризами”, при яких ціни на продукти і бензин були значно нижче, ніж за часів уряду Януковича. Водночас, слід відзначити, що така безпосередня реклама поступово втрачає своє первісне значення, а найбільш ефективним засобом мобілізації електорату і впливу на суспільну свідомість стають публічні виступи, політичні заяви, участь у телевізійних ток-шоу. Зокрема, під час виборчої кампанії 2007 року телевізійні ток-шоу взагалі стали

головним каналом презентації політичними силами своїх програмних положень та критики опонентів.

За оцінками експертів, три партії-„переможці”, до яких ми звертались вище, використовували під час виборів у Харківській області всі технології і методи мобілізації електорату. І різниці між ними в цьому аспекті майже не простежується. Основну ставку ці партії зробили на змагальні методи мобілізації електорату – політичну рекламу і політичний маркетинг. Усі опитані експерти вказали, що ці політичні сили робили ставку на телерекламу, включаючи ролики, телепрограми, новини. Ці ж форми рекламування експерти визнали найефективнішими способами мобілізації електорату. Зокрема, ТВ-рекламу як максимально ефективною технологією мобілізації електорату вважають 48 % експертів, а 41% – скоріш ефективною. Відносно ТВ-програм і новин ці дані ще вище – 75% вважають їх максимально ефективними, а 11% – скоріш ефективними. Отже, особливо дійовим механізмом впливу на електорат залишається медіа-ресурс. За його допомогою можна охопити значну частину електорату. Крім того, використання: дитячих і жіночих образів, ефективного музичного оформлення кліпів, образу людей похилого віку, прихованого образу партії, іміджу відомого діяча як засобу реклами, іміджу лідера партії чи блоку, гумористичних засобів, образів молоді, образу пересічного громадянина робить політичну рекламу легкою для сприймання і запам’ятовування для переважної частини населення.

Крім того, згідно з експертними оцінками, у сучасних парламентських виборчих кампаніях домінантного значення набув саме іміджевий чинник – вплив лідера з яскраво вираженою харизмою, в порівнянні з ідеологічними чинниками. Такі технології, як „особисті зустрічі з лідерами” і „авторитет політичного діяча” займають третє і четверте місця серед найбільш ефективних методів мобілізації електорату. Про це свідчить і світовий досвід, який переконує, що особисті, інтелектуально-психологічні риси відіграють сьогодні домінантну роль під час виборчої кампанії.

Якщо говорити про відмінності в мобілізаційній роботі партій-„переможців”, то слід відзначити, що „БЮТ” частіше, ніж „Партія регіонів” та „НУ-НС” використовувала рекламу на радіостанціях, ресурс суспільних приймалень, а також роботу агітаційної мережі та пікетів. В той час як „Партія регіонів” і „НУ-НС” частіше, ніж „БЮТ”, на думку експертів, використовували адміністративний ресурс і погрози, але це аж ніяк не було їх домінантною технологією при мобілізації свого електорату. Окрім того, Партія Регіонів, згідно з оцінками експертів, виявилась лідером у проведенні масових заходів та рекламуванні через Інтернет-ресурси. А „НУ” та „НУ-НС” менше порівняно з опонентами орієнтувались на друковану продукцію та зовнішню рекламу.

Блок Литвина, згідно з оцінками експертів, з точки зору основних технологій і методів мобілізації в Харківській області, виявився цілком медійним проектом. Найчастіше ця політична партія використовувала ТВ- рекламу, ТВ-програми, політичний маркетинг, зовнішню рекламу (біг-борди, плакати, афіші тощо), роблячи акцент на харизмі лідера. Загалом приклад Народного Блоку Литвина щодо ефективності телереклами та сприймання роздертим протиріччями українським суспільством ідеї консолідації країни навколо миролюбної третьої сили є показовим. Ця політична сила в 2006 р. взагалі не потрапила до парламенту, не зважаючи на те, що витратила шалені кошти на телерекламу. Проте в 2007 р. медійний проект Блоку Литвина виявився більш вдалим на тлі дискредитації в очах виборців його основного конкурента – Соціалістичної партії, лідер якої незадовго до виборів перейшов з „помаранчевого” табору до „білоголубого”.

Комуністи, які на виборах 2002 року упевнено посіли друге місце, у 2006 році ледве потрапили до Верховної Ради. Дійсно такий результат навряд чи можна вважати успішним для ще донедавна найбільшої опозиційної партії. Перевірені роками методи

роботи з електоратом КПУ (мітинги, агітпінкети), у 2006 році не спрацювали навіть на збереження свого електорату, значна частина якого перейшла до Партії Регіонів. Навіть найбільш віддані Компартії виборці так і не почули від П. Симоненка відповідей на актуальні для себе запитання, які почули від Януковича. Ідеологічний чинник для них виявився менш значущий, ніж авторитет політичного лідера. Хоча протягом року авторитет П. Симоненка не особливо зріс, результат на позачергових виборах 2007 році у комуністів виявився кращим. Проте це відбулось не тому, що частина колишнього комуністичного електорату повернулась, а за рахунок частини колишніх прихильників СПУ, розчарованих вчинком О. Мороза.

Що стосується методів і технологій мобілізації електорату „КПУ” та „СПУ” в Харківській області, то вони відрізняються від трійки лідерів. Якщо Партія Регіонів, БЮТ та НУ (НУ-НС) робили ставку на змагальні методи мобілізації, то ці дві партії, через брак фінансування орієнтувалися, скоріше, на технології пропаганди – друковану продукцію, агітаційні пікети, роботу агітаційної мережі, статті у друкованих ЗМІ, які належать цим партіям, і на використання авторитету своїх лідерів П. Симоненка і О. Мороза у частини населення Харківської області.

До того ж у межах опитування експертам було запропоновано визначити, що саме найбільшою мірою вплинуло на вибір застосованих технологій і методів мобілізації електорату на парламентських виборах 2006-2007 рр. у Харківській області. Майже усі опитувані експерти (95%) відзначили, що фінансові можливості політичної партії значною мірою вплинули на вибір технологій і методів мобілізації електорату. І це не дивно, тому що фінансування – це один з головних факторів виборчої кампанії. Не даремно спікер палати представників американського конгресу колись зауважив, що у виборчій кампанії чотири складові: кандидат, коло проблем, апарат, який організує цю кампанію і гроші на її проведення. Якщо грошей немає, то всі попередні складові втрачають увесь зміст. Фінансові засоби необхідні для телевізійної реклами, виступів по телебаченню, радіо або у пресі з викладенням програмних обіцянок, організації зустрічей з виборцями, масових заходів. Від того, наскільки та чи інша партія володіє фінансовими ресурсами, залежить не тільки вибір технологій, а й результат виборчої кампанії.

Друге місце серед факторів, які вплинули на вибір технологій і методів мобілізації електорату, посідає такий фактор, як ступінь урбанізації регіону (81 % експертів), третє – менталітет виборців (63 %). Приблизно половина опитуваних експертів вважає, що на вибір технологій та методів мобілізації електорату вплинули такі чинники як „передвиборчі настрої регіону” (54%), „прикордонний статус регіону” (51%), „керівні посади членів партії в органах місцевого самоврядування” (49%). Значно менше, на думку експертів, вплинули такі чинники як „історичні особливості регіону” (35%), „результати попередніх виборів” та „символічна вага регіону” (по 19%).

Ураховуючи виокремлені експертами фактори, що впливають на вибір технологій і методів мобілізації електорату, здійснимо спробу прокоментувати, за рахунок яких саме технологій окремим політичним партіям вдалося покращити свій результат на виборах 2007 р. у порівнянні з виборами 2006 р в Харківській області й навпаки.

Так, „БЮТ”, на думку експертів, покращила свій результат за рахунок роботи суспільних приймалень, широкої інформаційної кампанії, в якій використовувалась не тільки реклама свого блоку, але й антиреклама діючої на той час влади, яскравому іміджу свого лідера, інформаційному маніпулюванню, насиченому конкретними обіцянками. „НУ-НС” покращила свій результат за допомогою маніпулювання питанням депутатської недоторканості. В той час як „КПУ” і „Блок Литвина”, на думку експертів, скористались не якимиись політичними технологіями, а розчаруванням певної частини електорату в інших політичних силах після виборів 2006 р.

Погіршили свої результати на виборах 2007 р. у Харківській області „Партія регіонів” і „СПУ”, як вважають експерти, у першу чергу через недостатню роботу з виборцями, падіння авторитету лідерів партії (В. Януковича, М. Добкіна, О. Мороза), а також через незадовільні результати роботи в органах влади.

Підсумовуючи результати проведеного дослідження, слід зазначити, що головною особливістю виборів 2006-2007 рр. у Харківській області була спроба мобілізувати електорат за допомогою протиставлення по окремим ідеологічним позиціям, у тому числі використовуючи антирекламу і чорний PR. При цьому партії-„переможці” (Партія регіонів, БЮТ, НУ-НС) спирались переважно на змагальні методи і технології. При цьому найбільш ефективним засобом мобілізації електорату стали публічні виступи політиків і їхня участь у політичних ток-шоу. Окрім того, вибори до Верховної Ради 2006 і 2007 рр. засвідчили дуже високу роль політика не тільки як лідера, але як стилю та бренду партії. Виключно діяльність чи бездіяльність партійних лідерів зумовила покращення чи погіршення результатів виборів 2007 року порівняно з 2006 роком.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кочубей Л.О. Виборчі технології в Україні (за досвідом парламентських виборів) : автореф. дис. ... д-ра політ.наук: 23.00.02 : / Лариса Олександрівна Кочубей . – К. : Б.в., 2006. – 38 с.
2. Кочубей Л.О. Виборчі технології: Навч. посіб. / Л.О. Кочубей. – К.:Український центр політичного менеджменту, 2008. – 332 с. – (Б-ка журн. "Політ. менеджмент").
3. Поліщук І.О. Парламентські вибори в Україні 2006 р.: підсумки, висновки, пропозиції / І.О. Поліщук // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Питання політології». – 2006. – № 737. – С. 110–119.
4. Поліщук І.О. Дostroкові парламентські вибори 2007 р. в Україні і Польщі як механізм розв’язання політичної кризи/ І.О. Поліщук // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Питання політології». – 2008. – № 796. – С. 113–118.
5. Григораш А. Секреты избирательных технологий Партии регионов / А. Григора [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/ru/news/2007/8/15/62626.htm> (апрель 11, 2008)
6. Філоненко С. Старі пісні / С. Філоненко // Віче. – 2007. – №17. – С. 12–13.
7. Костенко Н. На антирекламу в Украине приходится более трети всей политической рекламы / Н. Костенко // доступно на gus.newsru.ua/ukraine/25sep2007 (апрель 7, 2008)

УДК 324 (477): 316.77

Гармаш Н. С.

Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МАНІПУЛЯЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ МАС-МЕДІА В ВИБОРЧИХ КАМПАНІЯХ 2006-2007 РР. В УКРАЇНІ

Стаття присвячена дослідженню специфіки парламентських виборчих кампаній 2006 та 2007 рр. в Україні. Значну увагу приділено питанню застосування політичних маніпуляційних технологій українськими і російськими мас-медіа під час виборчих перегонів. Здійснено порівняльний аналіз різноманітних агітаційних матеріалів, використовуваних різними політичними силами з точки зору їхньої ефективності.

Ключові слова: виборча кампанія, мас-медіа, політичні технології.

Статья посвящена исследованию специфики парламентских избирательных кампаний 2006 и 2007 гг. в Украине. Значительное внимание уделено вопросу применения политических манипуляционных технологий украинскими и российскими масс-медиа во время выборов. Осуществлен сравнительный анализ разнообразных агитационных материалов с точки зрения их эффективности.

Ключевые слова: избирательная кампания, масс-медиа, политические технологии.

The article is devoted to research of specific of parliamentary electoral companies 2006 and 2007 in Ukraine. Considerable attention is spared to the question of application of political manipulation technologies Ukrainian and Russian mass-media during elections. The comparative analysis of various agitation materials from point of their efficiency is carried out.

Keywords: electoral company, mass-media, political technologies.

Українське суспільство сьогодні перебуває у процесі трансформації. При цьому вектор його розвитку й досі не зовсім зрозумілий. Всупереч задекларованому й конституційно зафіксованому курсу на побудову незалежної, демократичної й соціальної держави, Україна останнім часом внаслідок запеклої внутрішньої боротьби втрачає темпи демократичного поступу. Втім серед очевидних позитивних змін в українській політичній системі можна відзначити вирішення найважливіших політичних питань мирним шляхом. Так, вибори стали одним з основних демократичних інструментів розв'язання проблем внутрішньополітичної боротьби. Політичні вибори становлять основу сучасного суспільства, ознакою якого є спільна участь громадян у формуванні та періодичному змінюванні державних органів влади шляхом рівного і таємного волевиявлення. Також сьогодні не має потреби доводити важливість і актуальність ролі засобів масової інформації під час проведення виборчої кампанії, адже саме через медіа всі її етапи, а зрештою й результати ретранслюються на максимально широку аудиторію. Тому актуальним, на наш погляд, є розгляд ролі мас-медіа під час виборчих перегонів.

Дослідженню специфіки виборчих кампаній в Україні присвячено багато наукових праць таких дослідників, як В. Бебик, Д. Видрін, В. Карасьов, Л. Кочубей, І. Поліщук, Т.Семенюк та інші.

Метою статті є визначення особливостей використання політичних маніпуляційних технологій в мас-медіа різними політичними силами під час парламентських виборчих кампаній 2006-2007 рр. в Україні.

Період 2004-2006 рр. ознаменувався кардинальними змінами в політичній системі держави. Це, по-перше, перемога опозиції на президентських виборах, зміна форми правління з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську. По-друге, посилення активної співпраці з розвинутими країнами Заходу та міжнародними світовими організаціями. По-третє, внесення сучасних демократичних засад і принципів в теорію та практику розбудови держави західного зразка. Новій владі належало розвинути успіх розширенням свого представництва в парламенті та формуванням, з метою домінування в законодавчому органі, конституційної більшості. Нова ж опозиція намагалася зберегти своїх виборців, а за певних умов навіть розширити вплив на політичний процес у країні.

Парламентські вибори 2006 р. були обнадійливими з точки зору подальших змін в політичному просторі України. На думку деяких аналітиків, виборча кампанія 2006-2007 рр. є продовженням електорального циклу (Д. Видрін, Т. Панченко, Н. Пономарев, І. Поліщук). Розглянемо кожну кампанію окремо. 26 березня 2006 р. відбулися чергові вибори Народних Депутатів Верховної Ради України. Вибори проводилися за пропорційною системою закритих партійних списків в загальнодержавному виборчому окрузі. З метою запобігання подрібненню парламентського представництва в Україні було встановлено для партій і блоків 3% прохідний бар'єр від кількості виборців, що взяли

участь у голосуванні. Пропорційність виборів передбачає коаліційність при формуванні уряду, а також чіткий поділ парламенту на більшість і меншість, коаліцію та опозицію. Поза всяким сумнівом, вагомим аргументом на користь цієї системи є те, що вона набагато краще, аніж мажоритарна, забезпечує представництво у парламенті різних політичних сил і реальніше віддзеркалює їхній вплив на суспільство. Вона чітко структурує парламент, підвищує можливість вироблення спільної стратегії владою й ефективної її реалізації, на відміну від мажоритарної системи. Але за відсутності зрілої ідеології суб'єкти виборчих процесів удавалися до маніпуляцій, „брудних технологій”, популістської риторики.

За даними Центрвиборчкому України, голоси електорату на парламентських виборах розподілилися таким чином:

- Партія регіонів (ПР) набрала 32,14% голосів (186 мандатів);
- Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) – 22,29% (129 мандатів);
- Народний Союз „Наша Україна” (НСНУ) – 13,95% (81 мандат);
- Соціалістична партія України (СПУ) – 5,67% (33 мандати);
- Комуністична партія України (КПУ) – 3,66% (21 мандат) [1].

Вибори яскраво продемонстрували політичний поділ України на „помаранчевий” захід і „біло-блакитний” схід.

Головним „козирем” Партії регіонів на виборах стало розчарування виборців у „помаранчевих” лідерах. Тому вона обрала декілька тем, які найбільше хвилювали електорат і з якими, на їхній погляд, не впоралась „помаранчева влада” – поліпшення рівня життя громадян, стабільність цін, підвищення зарплат, боротьба з бідністю. Як зазначив І. О. Поліщук, регіонали запропонували таку логіку своєї кампанії: „в 2004 році в нас помаранчеві украли перемогу на виборах Президента і подивіться наскільки стало гірше життя. Повернемося до влади – зробимо життя кожного краще”. А за умов конфлікту між представниками помаранчевих сил Партії регіонів вдалося легко сконсолідувати переважну більшість електорату В. Януковича з минулих президентських виборів та посісти перше місце [2, с.114].

Крім того, Партія регіонів активно використовувала всі рекламні носії: біг-борди, агітаційні матеріали для розповсюдження, радіо, Інтернет, а також інтенсивне повторювання відеокліпів на телеканалах. Прикладом може слугувати відеоролик з новорічним вітанням українського народу Віктором Януковичем, який повторювався так часто, що виникало питання: „Хто в нас Президент?”.

Допомогла регіоналам і „Наша Україна”, яка побудувала свою виборчу кампанію на гаслі „Не зрадь Майдан!”, що реанімувало у свідомості виборців протистояння між Ющенком і Януковичем 2004 року. Стратегія виборчої кампанії „Нашої України”, яка була побудована на відтворенні протистояння „Ющенко-Янукович” та пов'язуванні блоку „Наша Україна” з ім'ям Президента, виявилася невдалою, адже більшість виборців помаранчевих сил переорієнтувалася на Блок Юлії Тимошенко. Уроком виборів-2006 для „Нашої України” стало те, що не можна будувати виборчу кампанію на гаслах і технологіях „вчорашнього дня”, таким чином прагнучи відтворити порядок денний минулих кампаній [тамо ж, с.115].

Лідером у виборчій кампанії-2006 р. виявився БЮТ, який святкує перемогу серед помаранчевих сил. Перехід Ю. Тимошенко в опозицію до Президента В. Ющенка був вірним кроком у побудові найбільш вигідної позиції на виборах. Під час цієї парламентської виборчої кампанії БЮТ вдало використало такі політичні (політико-психологічні) виборчі та передвиборчі технології:

1. Технологія „ставки на лідера партії”. В центр виборчої кампанії була поставлена сама особистість Юлії Тимошенко, яка повинна була притягнути до себе голоси „помаранчевого електорату”.

2. Технологія „міфізації і символу”. Був сформований центральний міф всієї передвиборчої кампанії Блоку, який полягав у боротьбі за відновлення здобутків „помаранчевої революції” та встановлення справедливості. Навколо цієї ідеї розгорталися усі заходи Блоку, перш за все формувалася імідж лідера, як провісника та героїні яка відновить справедливість.

3. „Технологія опозиційності”. Поєднання критики існуючої виконавчої влади, блокування її активних дій, ініціатив і заходів, обвинувачення в неспроможності ефективно керувати суспільством, а також протиставлення їй своїх шляхів та програм дій (останнє мало переважно декларативний характер).

4. Технологія „навіювання”. Вдало використовувалася Ю. Тимошенко під час її публічних виступів та агітаційних заходів які проводилися в їх межах (використовувалися карнавальні елементи).

5. Технологія „впливу через конкретні події факти”. Використовувалася як критика з боку лідерів БЮТ діяльності голови уряду Ю. Єханурова, підписання газових домовленостей з Росією 4 січня, створення за сприянням Уряду Єханурова „РосУкрЕнерго”. Все використовувалася для критики основних конкурентів БЮТ – Блоку „Наша Україна”.

6. „Контрпропагандистські антитехнології”. Чорний PR, направлений проти БЮТ, не знизив, а, навпаки, позитивно вплинув на піднесення рейтингу Блоку. Тому, досить імовірно, що більшість цього PR розроблялося в лавах самого Блоку.

Серед головних чинників, які вплинули на виборчу кампанію-2006, є інформаційний. Під час виборчої кампанії в інформаційному просторі існувало конкурентне середовище, і суспільство не зазнавало одностороннього медіа-тиску на користь певної політичної сили. В умовах сучасних виборчих кампаній ЗМІ відіграють надзвичайну роль. Вони формують уявлення про ту чи іншу політичну силу, її лідерів, основні програмні положення.

Підсумки моніторингових досліджень, проведених Комітетом „Рівність можливостей” та Асоціацією „Спільний простір”, показали, що головними темами провідних столичних телеканалів наприкінці листопада – початку грудня були партійні з’їзди, утворення блоків і формування списків. Телеканали не виявляли явних симпатій, хоча передвиборні новини не були цілком об’єктивними та збалансованими. Друга половина грудня позначилася прийняттям бюджету 2006 року, впровадженням конституційної реформи, спалахом газового конфлікту та його врегулюванням. У цей час телеканали поділилися на ті, що порівняно збалансовано висвітлювали вибори, і ті, що чітко виявляли свої симпатії до певних політичних сил. Коректними залишилися СТБ, „Новий канал”, „Тоніс”, ICTV. Необ’єктивність подання інформації простежувалися на НТН і ТРК „Україна”. Однією з найпоширеніших маніпуляцій була *опосередкована критика політичних сил*. Так, негативне ставлення до БЮТ формувалося через нагадування про прорахунки уряду Тимошенко, до НСНУ – через критику дій Президента та уряду, Партії регіонів – через помилки під час президентської кампанії 2004 року [3].

У січні найрезонантнішими темами були врегулювання газового конфлікту між Україною та Росією, відставка уряду і спричинена цим конституційна криза. Упродовж січня лідерами телефіру новинних програм були – Партія регіонів, НСНУ і БЮТ, їм надано було більше уваги, ніж СПУ, КПУ і Блоку Литвина. Здебільшого телеканали відносно об’єктивно подавали інформацію і не виявляли явних симпатій. Проте програма „Час” на „5 каналі”, незважаючи на те, що представляла широкий спектр політичних позицій, демонструвала симпатії до влади і критикувала опозицію, насамперед Партію регіонів. На противагу „5-му каналу”, програма „Вчасно. Підсумки” (НТН) підтримувала опозицію, а програма „Події” (ТРК „Україна”) відверто симпатизувала Партії регіонів [4].

У лютому лідерами виборчих перегонів так і залишилася трійка. Наприкінці місяця з’явилася скандальна інформація про існування таємної угоди „Нашої України” і Партії

регіонів, яку оприлюднив Блок Литвина, а одностороннє підписання угоди Юлією Тимошенко розкритикував Президент. На початку березня симпатії каналів стали відчутнішими, а маніпуляційні технології – більш грубими. Телеканали використовували такий медіа-ефект як „*послідовність сюжетів*”. За два тижні до парламентських виборів новинні програми стали значно менше використовувати маніпуляції. Однак більшість телеканалів послідовно підтримували „свою” політичну силу. Загалом березень був не дуже політично активним, а передвиборча кампанія висвітлювалася досить мляво. Переважно інформацію в ефірі телеканалів озвучували запрошені до студії політики, а помітних партійних подій було мало.

В останній передвиборний тиждень стало помітним, що канали розподілилися на дві групи. Перша активно симпатизувала і відверто підтримувала певні партії (НТН, ТРК „Україна”), інша – порівняно об’єктивно висвітлювала виборчу кампанію, однак використовувала маніпуляції („1+1”, Перший Національний „Інтер”, ICTV, „Новий канал”). Одними із найзбалансованіших були „Тоніс” та СТБ. Жоден канал не надавав рівноцінного доступу до ефіру навіть провідним політичним силам. Протягом місяця, за нашими дослідженнями, найактивніше на телебаченні були представлені Партія регіонів, БЮТ і Блок „Наша Україна”. Але, зазначимо, „Наша Україна” отримала найбільше критичної інформації на свою адресу.

Щодо діяльності преси упродовж кінця 2005 – початку 2006 року, слід зауважити, що більшість провідних центральних видань неприховано виявляли свою заангажованість на користь тієї чи іншої політичної сили. Симпатії та антипатії видань чітко простежувалися, однак редакційна політика час від часу зазнавала відчутних змін залежно від інформаційного фону. Так, до сфери впливу опозиційних партій можна віднести такі видання, як „Сьогодні”, „Власть и политика”, „Киевские ведомости”; Ю. Тимошенко мала контроль над виданням газети „Вечірні вісті”; блоку „Наша Україна” належали газети „Україна молода”, „Урядовий кур’єр”, „Дзеркало тижня”. СПУ контролювала тиражну газету „Сільські вісті”, „Грані”. Газети активно використовували маніпуляційні технології, серед яких найпопулярнішою було одночасне *формування негативного іміджу однієї із сил та позитивного – іншої*. Також в останні тижні перед виборами деякі видання порушували законодавство, оприлюднюючи рейтинги партій після заборони публікації результатів соціопитувань та вдавалися до агітації у день перед виборами. Збалансованого і об’єктивного висвітлення діяльності провідних рейтингових партій та блоків не було в жодному виданні.

Крім того, особливістю стала підвищена увага російських телеканалів під час виборів 2006 року, які транслуються в Україні. Традиційно російські ЗМІ завжди брали активну участь в українських виборах. Здійснений моніторинг російських телеканалів, який проводився експертами у 2005 році, засвідчив, що редакційна політика інформування українського населення про події в Україні та Росії, про стан російсько-українських відносин практично не змінилися з того часу, коли російські телеканали активно підтримували кандидата в Президенти Віктора Януковича. Російські телеканали зосередилися на таких темах висвітлення подій в Україні:

- 1) „«помаранчева революція» в Україні була інспірована західними спецслужбами за допомогою грошей Держдепартаменту та Джорджа Сороса;
- 2) внаслідок „помаранчевої революції” в Україні відбувся розкол між західними та південно-східними регіонами, в Україні посилюється дискримінація російськомовних, їм загрожує перспектива стати громадянина 2-го сорту;
- 3) нова українська влада некомпетентна, її дії погіршують російсько-українські стосунки;

4) курс нової влади на євроінтеграцію та вступ до НАТО безперспективний, оскільки після кількох невдалих референдумів щодо прийняття Євроконституції, ЄС розвалюється;

5) у разі відмови України інтегруватися до ЄЄП на неї чекає економічний колапс, оскільки тоді різко зростуть ціни на російський газ і нафту, міста взимку замерзнуть, транспорт зупиниться, електроенергії не стане” [5, с.70].

Аналогічні тенденції простежувались у російських газетах і інтернет-сайтах. Зокрема, 1 червня 2005 р. інтернет-сайти „Правая. Ру”, „Руська лінія”, „Единое отечество” одночасно оприлюднили інформації, які спростовують отруєння кандидата в президенти Віктора Ющенка. Одразу ж газети „Комсомольская правда”, „Советская Россия”, закарпатська газета „Вісник”, українське інтернет-видання „From-Ua” передрукували ці матеріали під назвою: „Ющенко погубили ненароджені немовлята” та зробили висновки, що „немовля, чії клітини взяли для омолодження Ющенка, точно за нього не проголосувало б” [6].

Про тісну координацію антидемократичної опозиції і російських мас-медіа свідчила також заява про співробітництво Партії регіонів та правлячого в Росії блоку „Единая Россия”. Під час самої парламентської кампанії прогнози щодо участі в них російських ЗМІ лише підтвердилися. Так, на початку грудня 2005 р. на російських телеканалах тема українських виборів звучали зовсім мляво. У другій половині грудня – січні на каналах „НТВ-мир” програмі „Сегодня”, „ОРТ-международное” програмі „Время”, „РТР-планета” програмі „Время” домінувала українська тема, пов’язана із російсько-українськими відносинами відносно газової проблеми, Ялтинськими маяками та відставкою уряду Єханурова. Сюжети мали нейтральний характер, але журналісти оцінюючи їх, не приховували свою іронію.

У лютому ефір російських каналів був присвячений аварії в Алчевську, виступу Віктора Ющенка в парламенті, бійці у Верховній Раді та перебігу передвиборчих перегонів. Російські канали подавали інформацію у нейтральній тональності, однак у більшості випадків використовувались оціночні судження. Лідером ефіру був „Блок Юлії Тимошенко”, на відміну від інформації про діяльність партії „Наша Україна”, якої було втричі менше. Березень був найактивнішим щодо висвітлення перебігу української парламентської передвиборчої кампанії. У програмах чітко простежувалися симпатії до Партії регіонів, блоку „Не так!”, „Блоку Наталії Вітренко”.

Стосовно ж до застосування політичних технологій на українському телебаченні, зазначимо, що ще до початку виборчих перегонів 2006 р. експерти прогнозували їхнє використання. Зрештою, під час найбільш активної фази цієї кампанії певні побоювання таки справдилися. Так, 12 лютого у програмі „Подобиці тижня”, яка виходить на каналі „Інтер”, позиція лідера Партії регіонів Віктора Януковича була подана переважно в позитивній тональності, а лідера „Нашої України” Юрія Єханурова – в кумедному вигляді. „...Віктора Януковича церковники поважають. У Дніпропетровську йому навіть дозволили зайти за іконостас, і провести службу за раба Божого Віктора”... „Лідер „нашоукраїнців” Юрій Єхануров – також людина набожна. Уже четвертий десяток літ ходить до Кирилівської церкви, що в Києві. Але під час відряджень відвідує лише місця, передбачені протоколом. Навіть виборами ніколи займатися...” („Інтер”, „Подобиці тижня”, 12.02.06) [5, с.71].

23 лютого в програмі „Факти” на каналі ICTV коментуючи сюжет про активістів Партії Зелених, які в парламенті закидали депутатів яйцями, протестуючи проти будівництва ядерного сховища, автор матеріалу використав відео-епізод півторарічної давнини про інцидент з Віктором Януковичем у Івано-Франковську. На що лідер фракції СДПУ(о) Леонід Кравчук зазначив з посмішкою, що яйця стали дуже сильною зброєю після того, як „деякі політики” втрачають силу після удару яйцем.

Варто згадати й інші маніпуляційні методи. Канал „1+1” в програмі „ТСН” 19 січня показав сюжет про передвиборні поїздки до Криму двох лідерів політичних сил – Юлії Тимошенко і Віктора Януковича. Цей сюжет зроблено про двох політиків, що побудований на паралелях. По-перше, обидва завойовували серця кримчан, по-друге, лідерка БЮТ була один день в Криму, а Янукович – чотири. По-третє, Ю. Тимошенко встигла за такий короткий проміжок часу зустрітися з представниками різних соціальних груп і розповісти про корупційну кризу в країні. А лідер Партії регіонів у цей час допізна знаходився на дискотеці, танцював і позував перед камерами. *Метод паралелі* змушує глядача сприймати діяльність одного політика невідривно від інформації про іншого і порівнювати їх. У даному випадку таке порівняння було явно не на користь В. Януковичу.

Одним з найпоширеніших засобів маніпуляції, який застосовувався у випусках „Вчасно. Підсумки” на каналі НТН, є *маніпуляції з послідовністю сюжетів і відеорядом*. У випуску 17 лютого повідомлялося про те, що США визнали Україну державою з ринковою економікою. Цій інформації передували такі повідомлення:

1) у Рівному з гуртожитку виселяють 20 сімей. Відеоряд – мешканці гуртожитку зі сльозами на очах і з дітьми збирають свої речі;

2) в Алчевську Луганської області і в Кілії Одеської області люди досі мерзнуть. Відеоряд – льодяні сходи будинку, тепло одягнені пенсіонери у своїх холодних квартирах;

3) у райцентрі Сміла на Черкащині живодери прямо на вулицях розстрілювали бездомних собак;

4) одразу потому було показано повідомлення про надання Україні статусу держави з ринковою економікою.

Таким чином, необ’єктивне відображення українських виборів у російських ЗМІ було організованою інформаційною кампанією проти певних політичних сил в Україні.

Політична реформа, яка відбулася як компроміс між різними сегментами еліти України в грудні 2004 року, заклала протиріччя між інститутами влади. Демоніфікація влади інституту президента за умов відсутності досвіду співіснування двох найвищих посадових осіб Української держави: Президента та Прем’єр-міністра, які представляли конкуруючі політичні сили, стала передумовою виникнення політичної кризи в Україні. Тобто головною причиною української політичної кризи стала боротьба за владу між Президентом та урядовою коаліцією в умовах недовершеності конституційної реформи. Ухвалення Закону про Кабінет міністрів України наприкінці 2006 р., який істотно звужує повноваження Президента, а також загроза формування антипрезидентської конституційної більшості у Верховній Раді України стали головними причинами для видання чотирьох указів Президента В.Ющенка про розпуск українського парламенту п’ятого скликання та оголошення дострокової виборчої кампанії 2007 року.

Хотілося ще б зазначити, що „помаранчева революція” та „Майдан” заклали підвалини для існуючого наразі і небезпечного для соціально-економічної рівноваги *політичного популізму*. Виборча кампанія-2007 з її надто популістськими гаслами – це закономірний підсумок політичного шоу 2004 року. Лідери, що прийшли до влади в результаті „помаранчевої революції”, зрозуміли, що дана технологія ефективно працює в нашій країні. На базисі Майдану створена своєрідна „піраміда популізму”, логіка існування якої нагадує фінансові піраміди. Основні політичні гравці, що вже стали заручниками технологій Майдану, повинні будуть розкручувати рівень особистого популізму [7, с.5].

Особливості виборів 2007 в Україні – війна референдумів та протистояння адмінресурсу. Так, Партія Регіонів проводила безініціативну і не цікаву кампанію, вони повернулись до старого способу привертання електорату. Експерти у сфері комерційної реклами зазначили, що Партія регіонів „резюмувала досягнення біло-блакитного уряду, не забула протиставити йому провали помаранчевого” [8, с.22]. Знову застосовувалися

нездійсненні обіцянки зробити російську мову державною; акцент на соціальних проблемах: отримання виплат за кожну дитину, молоді впевнений старт, підвищення стипендій та заробітної плати, виплата належних пенсій, вирішення житлових проблем.

Нововведенням Блоку НУ-НС стала ідея про позбавлення депутатської недоторканності разом із усіма їхніми пільгами. Але це практично неможливо, тому що для цього необхідно внести зміни до Конституції, що є достатньо тривалим і не легким процесом. Крім того, пропрезидентський блок намагався мобілізувати виборців за рахунок апеляції у своїй політичній рекламі до відчуття патріотизму й гордості за свою країну, використовуючи таку фразу, як „я гордий тим, що я – українець”. Даний прийом має назву *метод спорідненості*. В інших відеороліках для створення позитивного емоційного фону лунала урочиста, надихаюча або спокійна музика і яскраві тони, а для нагнітання негативних емоцій застосовувалася драматична, напружена музика і чорно-білий відеоряд.

БЮТ як і на попередніх виборах залишається лідером перегонів, причому все більш впевнено критикуючи уряд і дії Президента. У своїй програмі „Український прорив” висунула ідею про заснування вже в 2008 році професійної армії, за два роки виплатити громадянам України „ті, що згоріли” на початку 1990 р. внести до Ощадбанку СРСР (127,5 млрд. руб) за умови, що вона буде прем’єр-міністром. Тимошенко пропонує джерело погашення боргу – детенізація економіки, збір прихованих податків з великих корпорацій, масштабне використання іноземних інвестицій. Крім того, Блок Ю. Тимошенко побудував свою кампанію на предметній критиці соціальних результатів діяльності уряду В.Януковича та стилізації іміджу свого лідера як єдиної надії України. Особливістю політреклами БЮТ – є особисте звернення до виборців. Як зазначають дослідники соціально-психологічних технологій: „У інших політсил відбувається нарізка відео і цитат. Але все це ніщо у порівнянні з тим, коли лідер звертається персонально до тебе. Безумовно, це мобілізує і подобається більше” [9, с.29]. У рекламних роліках БЮТ прості громадяни (покупці, вчителі, фермери, лікарі) зверталися з проханням „повернути Юлю”, при якій не був такий високий рівень інфляції і ціни були нижче.

В. Литвин, зазнавши поразку у минулій виборчій кампанії, зробив ставку на особисті зустрічі з виборцями під гаслом „Україні потрібен Литвин як гарант порядку і стабільності!”. Передвиборчу кампанію цього Блоку можна впевнено назвати медійним проектом, оскільки партія з робила акцент на використанні реклами на телебаченні і радіо, а також розташуванні великої кількості біг-бордів і плакатів в усіх регіонах.

Крім того, під час виборчої кампанії 2007 р., на нашу думку, політичними партіями використовувалась *модель домінуючого стереотипу*, згідно з якою виборці певної теориторії та у певний час обирають образи ідеальних кандидатів. Тому безпосередньо електоратом Партії регіонів стали особистісно орієнтовані виборці, які проголосували за соціокультурний сценарій партії. Натомість електорат БЮТу орієнтувався на пропагований цим блоком сценарій образу життя України: „як на Заході”.

У підсумку голоси українського електорату за результатами позачергових виборів 30 вересня 2007 року розподілилися таким чином:

1. Партія регіонів – 34,37 % (175 народних депутатів, що на 11 менше, ніж на попередніх виборах).
2. „Блок Юлії Тимошенко” – 30,71 % (156 – на 27 більше).
3. Блок „Наша Україна – Народна самооборона” – 14,15 % (72 – на 9 менше).
4. Комуністична партія України – 5,39 % (27 – на 6 більше).
5. „Народний блок Литвина” – 3,96 % (20).

Як ми бачимо, перевага переможців позачергових виборів 2007 року в Україні над переможеними є досить умовною. Електоральна карта України за підсумками позачергової кампанії залишилася майже без змін: поділ регіонів на Схід – Захід залишився 50 на 50. „Біло-блакитні” та „червоні” традиційно мали успіх на Сході та

Півдні, у той час як „помаранчеві” сили здобули значну підтримку головним чином на Заході та у Центрі. Крім того, БЮТ на чолі з харизматичною Ю. Тимошенко вдалося розширити свою підтримку в деяких „біло-блакитних” регіонах, зокрема на Харківщині. Лідерка БЮТу вміло забрала голоси тих, хто розчарувався у діяльності Президента В. Ющенко та його політичної сили „Нашої України”, а також електорату дрібних партій.

Отже, позачергові вибори досягли своєї мети – вони певним чином переформатували розташування політичних сил у головному законодавчому органі України. Разом з тим, перевага „помаранчевих” лише в три голоси робить їхню можливу коаліцію дуже хиткою.

Таким чином, можна сказати, що особливістю виборів 2006-2007 рр. стало використання великої кількості маніпуляційних технологій різними політичними силами через засоби масової інформації. Крім того, під час перегонів як українськими, так і російськими мас-медіа використовувались такі маніпуляційні методи: метод опосередкованої критики політичних сил, медіа-ефект „послідовності сюжетів”, одночасне формування негативного іміджу однієї із сил та позитивного – іншої, метод паралелі та інші. Безсумнівно, проблема використання маніпуляційних технологій під час виборчих перегонів завдяки мас-медіа, є надто широкою, щоб її можна було розкрити у межах статті. Тому, вона потребує подальшого глибокого вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. ЦВК оповістила основні результати виборів до Верховної Ради [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vdn2006/W6P001>. – Заголовок з екрану.
2. Поліщук І. О. Парламентські вибори в Україні 2006 р.: підсумки, висновки, пропозиції // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна : зб. наук. праць – Харків, 2006. – №737. – С. 110–119.
3. Українські телеканали почали вчитися тому, як відбивати атаки інформаційних спецоперацій [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.telekritika.kiev.ua/>. – Заголовок з екрану.
4. Сегментація ефіру [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://www.telekritika.kiev.ua/articles/129/0/6684/segmentacija_efiru/. – Заголовок з екрану.
5. Черкмишев О. Вибори-2006 у дзеркалі ЗМІ: уроки та перспективи // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2006. – № 3(5). – С. 67–77.
6. Рудольф Дистль Лягушачье омоложение. Ющенко подвели неродившиеся младенцы [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://www.sovross.ru/old/2005/75/75_7_3.htm. – Заголовок з екрану.
7. Корнилов В. Пирамида популизма // Время регионов Харьковщины. – 2007. – № 47. – 24 ноября.
8. Панова К. Полёт рекламы // Корреспондент. – 2007. – 28 сентября. – С. 20–22.
9. Русин Д. Ролики говорят и показывают // Фокус. – 2007. – 3 августа. – С.28–34.

УДК 329.12 (477)

Здорик М. В.

Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

ЛІБЕРАЛЬНІ ІДЕЇ В ПРОГРАМАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ПАРЛАМЕНТУ-2007

Ліберальні ідеї мають місце у програмах політичних партій усього спектру парламенту-2007, проте вони не набули достатнього поширення. Провідним напрямом є соціальна спрямованість влади, більша частина передвиборчих програм присвячена вирішенню соціально-економічних питань. Найбільш „ліберальними” є передвиборчі програми партій „правого” та „правоцентристського” спрямування.

Ключові слова: лібералізм, політична партія, свобода.

Либеральные идеи имеют место в программах политических партий всего спектра парламента-2007, однако они не получили значительного распространения. Ведущим направлением является социальная направленность власти, большая часть предвыборных программ посвящена решению социально-экономических вопросов. Наиболее „либеральными” являются предвыборные программы партий „правой” и „правоцентристской” направленности.

Ключевые слова: либерализм, политическая партия, свобода.

Liberal ideas are presented in the programs of political parties of all spectrum of parliament-2007, however much of them are still not popular. Leading direction of the government is a social orientation, a great number of election programmes is devoted to socio-economic questions. The most „liberal” are election programmes of parties of „right” and „right-centre” direction.

Key words: liberalism, political party, freedom.

У сучасному політичному полі ліберальні трансформації виступають детермінантами різноманітних змін соціально-політичних процесів, що по-особливому актуалізує проблему рецепції ідей лібералізму в програмних документах політичних партій України. Виявленню базових ідей лібералізму присвячено багато фундаментальних праць як зарубіжних (Д. Боуз, І. Валлерстайн, Т. Гоббс, Дж. Локк, Л. фон Мізес, Дж. Ст. Міль, Дж. Ролз, А. Сміт, А. де Токвіль, Ф. Фукуяма, Ф. А. фон Хайек та ін.), так і вітчизняних науковців (В.П. Заблоцький, М.В. Попович, М.І. Сазонов та ін.). Роль українських політичних партій у ліберально-демократичних процесах побіжно висвітлюється у роботах вітчизняних теоретиків (В. Войтків, М. Жулинський, В. Литвин, І. Павленко, С. Телешун та ін.), втім, проблемі виокремлення ліберальних ідеологем в програмах політичних партій не приділено належної уваги. Метою статті є аналіз передвиборчих програм політичних партій (представлених в українському парламенті–2007) у контексті проблематики лібералізму, що сприятиме виявленню тенденцій подальших ліберально-демократичних трансформацій України. Завдання статті полягає у виокремленні базових ліберальних ідей у програмах українських політичних партій парламенту–2007.

Сутність лібералізму полягає у відстоюванні цінності людської особистості та її права на задоволення власних потреб. Центральне місце серед ідей лібералізму займає ідея індивідуальної свободи. Основною метою як у внутрішній, так і зовнішній ліберальній політиці, на думку Л. фон Мізеса, має бути забезпечення мирної співпраці як між народами, так і всередині кожної нації. Ця ідея, ставши основним пунктом усіх уявлень людей Заходу про справедливий устрій суспільства, породила філософію *laissez faire*, якій людина зобов'язана усіма раніше невідомими досягненнями епохи капіталізму [1, с. 204].

Незважаючи на те, що осердям лібералізму виступає ідеологема свободи, різні концепції акцентують увагу на різних аспектах лібералізму. Один із перших теоретиків лібералізму Дж.Локк виділяв як базові ідеї лібералізму три основні права особистості на свободу, життя та власність [2, с. 325]. На думку Л. фон Мізеса ключовими ідеями лібералізму є свобода, приватна власність, мир, демократія, віротерпимість, обмеження ролі держави, рівність усіх людей перед законом та ін. [1, с. 23-60]. Західнонімецька доктрина неолібералізму, яка під впливом „школи В.Ойкена” взяла назву „ордо лібералізм”, поєднуючи неокласичні та кейнсіанські засади, виділяла такі базові ліберальні ідеї: ринкова економіка (жорстке управління ринковими процесами лише на початку виникнення ринку); антимонопольна політика; соціальна політика [3].

Лібертаріанці закликають відмовитися від поширення ролі держави, її втручання в економічну сферу та повернутися до ідей класичного лібералізму. Базовими для лібералізму вони вважають ідеї підтримання спонтанного порядку, верховенства права, обмеження повноважень держави, підтримання вільних ринкових відносин, мирного співіснування, забезпечення індивідуальних прав [4].

Якщо проаналізувати різні концепції лібералізму, виявиться, що певні ідеї лишаються незмінними в усіх ліберальних доктринах. Насамперед, це ідея *індивідуальної свободи*. Лібералізм відстоював цінність людської особистості, її права на самостійне переслідування власного інтересу. Крім принципу управління зі згоди громадян, лібералізм обґрунтовував також принцип управління на основі закону. Метою держави є забезпечення *верховенства права*, вимогам якого вона сама має підкорюватись. Класичний лібералізм рішуче виступав за *рівність* громадян перед законом, захищав правові основи демократії та парламентаризму. Рівність у свободі за загальним законом – ліберальний імператив права. Ліберальна доктрина природних прав людини на *життя, свободу, власність* вимагала від суспільства надання особі максимальної свободи для самореалізації. Природним і єдиним обмеженням такої свободи була свобода іншого індивіда.

Таким чином, за умов ліберальних трансформацій, міжнародної інтеграції України можна виділити окремі риси лібералізму, які актуальні саме для сучасної епохи, саме для України як транзитивної держави. Це, по-перше, *індивідуальні свободи* (свобода переконань, свобода совісті, свобода віросповідання, свобода волі, недоторканість приватного життя тощо). По-друге, це *політичні свободи* (слова, засобів масової інформації, доступу до альтернативних джерел інформації, зборів, відкритих суспільних дискусій, свобода місця проживання тощо). По-третє, це *економічні свободи* (свобода підприємництва, свобода власності тощо). По-четверте, гарантією дотримання цих прав і свобод мають бути *фундаментальні ліберальні ідеї*: незалежне правосуддя, рівність усіх громадян перед законом, рівність можливостей. Слід зазначити, що без практичного втілення саме *фундаментальних ідей лібералізму* стає неможливою реалізація ні індивідуальних, ні політичних, ні економічних свобод.

У контексті виділених критеріїв звернемось до аналізу передвиборчих програм політичних партій українського парламенту-2007. Виокремлення базових ідей лібералізму, які відображені в програмних документах політичних партій, що представлені у парламенті-2007, відображено в таблиці 1.

Розглянемо „лівий” спектр українського парламенту. „Ліва” течія в парламенті представлена Комуністичною партією України (КПУ). Як і всі інші ліві партії та організації, комуністи виступають проти націоналізму, культури індивідуалізму та утвердження „західних стандартів духовного життя” [5]. Для КПУ незалежність правосуддя має забезпечуватися через встановлення системи народного контролю. Таким чином, незважаючи на те, що передвиборча програма КПУ є „лівою” за своєю сутністю, виклики сучасності зумовили її певну демократизацію та лібералізацію (зокрема, у питаннях релігії).

До лівоцентристів у парламенті-2007 ми відносимо „Блок Литвина” (БЛ), Партію Регіонів (ПР) та „Блок Юлії Тимошенко” (БЮТ). Передвиборча програма Блоку Литвина є певним симбіозом програм партій, що входять до його складу. Загалом, можна виділити два основні ліберальні вектори цієї програми: по-перше, у сфері індивідуальних свобод, – це „...здійснення реальних заходів для затвердження української нації як співдружності вільних громадян — незалежно від їхнього походження, мови, віросповідання і політичних переконань” [6]. По-друге, в економічній сфері це – „сприяння розвитку малого і середнього бізнесу: зменшення податкового навантаження, спрощення процедури одержання мікрокредитів; створення державної системи підтримки починаючих

підприємців, їхній правовий захист” [6]. Що стосується рівності громадян перед законом, то вона має забезпечуватись скасуванням депутатської недоторканості та ліквідацією всіх депутатських привілеїв.

Таблиця 1.

Базові ліберальні ідеї, які відображені в програмних документах політичних партій та блоків українського парламенту–2007

ІНДИВІДУАЛЬНІ СВОБОДИ			ПОЛІТИЧНІ СВОБОДИ			ЕКОНОМІЧНІ СВОБОДИ		
Свобода переконань	Свобода совісті	Свобода віросповідання	Свобода слова	Свобода ЗМІ	Свобода дискусій	Підприємницька діяльність	Право на власність	Приватна власність на землю
1	2	3	4	5	6	7	8	9
ПАРТІЯ РЕГІОНІВ								
			+	+	+	+	+	+
„БЛОК ЮЛІ ТИМОШЕНКО”								
			+	+	+	+	+	+
БЛОК „НАША УКРАЇНА – НАРОДНА САМООБОРОНА”								
+		+	+	+		+	+	
КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ								
+	+	+			+			
„БЛОК ЛИТВИНА”								
+	+	+				+	+	

Таким чином, передвиборча програма Блоку Литвина є класичним зразком лівоцентристської програми, хоча має місце й декларування основних індивідуальних та економічних свобод. До складу Блоку Литвина входять Народна партія та Трудова партія, програми яких відрізняються від програми блоку саме в контексті експлікації ліберальних ідей (дивись таблицю 2) [7; 8].

Таблиця 2.

Базові ліберальні ідеї, які відображені в програмних документах політичних партій, що входять у „Блок Литвина”

ІНДИВІДУАЛЬНІ СВОБОДИ			ПОЛІТИЧНІ СВОБОДИ			ЕКОНОМІЧНІ СВОБОДИ		
Свобода переконань	Свобода совісті	Свобода віросповідання	Свобода слова	Свобода ЗМІ	Свобода дискусій	Підприємницька діяльність	Право на власність	Приватна власність на землю
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Народна партія								
						+		
Трудова партія								
+	+	+						

Отже, бачимо, що у передвиборчій програмі Народної партії взагалі відсутня згадка про індивідуальні свободи, в той самий час, як передвиборча програма Трудової партії цьому питанню приділено досить багато уваги. Проблему політичної свободи у різних її проявах не було розглянуто у передвиборчих програмах Народної партії та Трудової партії. Що стосується економічних свобод, то на відміну від Трудової партії Народною

партією у своїй передвиборчій програмі було задекларовано право на підприємницьку діяльність. Таким чином, Народна партія у своїй програмі визначає певні ліберальні компоненти (у сфері соціально-економічних відносин). Трудова партія у своїй програмі визначає народовладдя, захист прав людини як основу своєї ідеології. Фундаментальним є принцип рівних можливостей. Гарантуються індивідуальні права і свободи. Отже, Блок Литвина спирається на лівоцентристські ідеї. Проте, чітко визначена лівоцентристська позиція, що знаходить свій вираз у конкретизованій політичній ідеології та доктрині, науково сформульованих і обґрунтованих цінностях, які наділені конкретним змістом і мають економічне підґрунтя, поєднана з окремими ліберальними цінностями.

Виокремлення базових ліберальних ідей, експлікованих в програмі Партії Регіонів, представлено у таблиці 1. Передвиборча програма Партії Регіонів містить низку конкретних обіцянок ліберального спрямування, передусім в галузі економіки: це, по-перше, соціальна підтримка впродовж всього життя: при народженні дитини, для молоді (освіта і житло), для працівників бюджетної сфери, медична допомога для малозабезпечених, пенсійне забезпечення. По-друге, це варіант вирішення земельного питання – „З метою підвищення добробуту українських селян законодавчо забезпечимо створення прозорого і легального ринку землі, що буде гарантувати мінімальну орендну плату за землю в розмірі не нижче 400 грн. за гектар у рік” [9]. По-третє, це сприяння розвитку малого та середнього бізнесу. Ці реформи мають забезпечити стабільний економічний ріст, а також поступове звільнення економіки від надмірного впливу держави. Програма містить також ліберальні ідеї політичного спрямування: в інформаційній сфері та судовій (незалежність правосуддя). Таким чином, Партія Регіонів – лівоцентристська партія – пропонує вести політику поєднання економічної ефективності та соціальної справедливості, впровадження свободи підприємницької діяльності. Ліберальна компонента в передвиборчій програмі партії має досить вагомий роль.

Передвиборча програма БЮТ містить наступні ліберальні складові в сфері політичних свобод: по-перше, сприяння незалежності правосуддя – окрім обрання суддів народом, пропонується звільнити суддів від політичних, адміністративних та корупційних впливів та фінансової залежності від виконавчої влади; по-друге, свобода слова й друку має забезпечуватись створенням громадського телебачення, забезпеченням прозорості стосунків власності у медіа-бізнесі, оприлюдненням інформації щодо реальних власників ЗМІ (дивись таблицю 1). „Інформаційний прорив” передбачає розвиток та захист національного інформаційного простору, масштабну інтернетизацію України з метою вільного і дешевого доступу громадян до суспільно важливої інформації. Відзначається щодо „запущення механізму карної та громадянської відповідальності за перешкоду журналістській діяльності, втручання в редакційну політику” [10]. У сфері економічних свобод запропоновано „...ліквідацію економічного підґрунтя для корупції, а саме – зниження ролі держави в економіці загалом та впливу чиновництва на ухвалення економічних рішень і їх втручання в діяльність підприємств, входження у бізнес і вихід з бізнесу мають бути максимально спрощені” [10].

До складу БЮТ входять УСДП, ВО „Батьківщина”, ПРП. Причому, лівоцентристськими партіями є лише перші дві (ПРП – ліберальна партія – права партія). За власним визначенням ВО „Батьківщина” є партією „нової суспільної ідеології, що органічно поєднує соціальну солідарність із захистом індивідуальних прав і свобод людини” [11]. У програмі партії зазначається, що ВО „Батьківщина” не сприймає проявів крайнього лібералізму з його пануванням капіталу, що зрісся з владою [11]. Проте, партія захищає та відстоює індивідуальні й політичні ліберальні цінності через забезпечення ефективної реалізації прав і свобод кожної людини (дивись таблицю 3), рівності чоловіків і жінок; проведення послідовної політики забезпечення свободи совісті, сприяння міжконфесійній злагоді, визначення ролі і місця „четвертої влади” як потужного

інструменту формування людської свідомості, захисту їх незалежності, невід'ємного права на свободу слова. Що стосується економічної сфери, то у державній власності мають залишитися лише стратегічні для національної безпеки об'єкти, причому, планується „...впровадити нову ефективну модель управління державною власністю та систему реєстрації власності й оподаткування нерухомого майна; усунути адміністративні й економічні перешкоди на шляху розвитку малого і середнього бізнесу, в якості орієнтира частку якого у ВВП довести до 50-60%. Створити гарантовані державою програми його інвестування та умови для легального накопичення приватного капіталу для відкриття своєї справи. Знизити до прийняттого рівня кредитні ставки” [11]. Що стосується земельного питання, то ВО „Батьківщина” прагне законодавчо забезпечити продовження мораторію на продаж землі сільськогосподарського призначення на 5 років. УСДП підтримує класичні цінності європейського соціал-демократизму. В контексті проблематики лібералізму можна виокремити наступні пункти програми партії: „Сприяння утвердженню непорушності та невід'ємності міжнародно визнаних прав людини” і „Участь у реформаторській, з мінімумом соціальних втрат, побудові та вдосконаленні соціально орієнтованого багатокласного ринкового господарства, високорозвинутого суспільства, правової держави, демократичного багатопартійного парламентського політичного устрою” [12].

Таблиця 3.

Базові ліберальні ідеї, які відображені в програмних документах політичних партій, що входять у „Блок Юлії Тимошенко”

ІНДИВІДУАЛЬНІ СВОБОДИ			ПОЛІТИЧНІ СВОБОДИ			ЕКОНОМІЧНІ СВОБОДИ		
Свобода переконань	Свобода совісті	Свобода віросповідання	Свобода слова	Свобода ЗМІ	Свобода дискусій	Підприємницька діяльність	Право на власність	Приватна власність на землю
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Всеукраїнське об'єднання „Батьківщина”								
+	+	+	+	+		+	+	
Українська Соціал-демократична партія								
+	+	+				+	+	
Партія „Реформи і Порядок”								
+	+	+	+	+	+	+	+	+

Загалом, передвиборча програма БЮТ – „Український прорив” є вираженою лівоцентристською програмою, оскільки найбільша увага приділена розгляду й варіантам вирішення соціально-економічних проблем. Хоча блок декларує основні ліберальні цінності, основний акцент зроблено на соціальні програми.

До правоцентристів можна віднести Блок „Наша Україна – Народна Самооборона” (виокремлення ліберальних цінностей представлено у таблиці 1), зокрема такі партії: „Наша Україна», ХДС, „Вперед, Україно!”, „Європейська партія України”, ГП „Пора”, УНП, Партія захисників Вітчизни (ПЗВ). Передвиборча програма блоку „НУ-НС” багато в чому повторює положення програми „Нашої України” [13; 14]. Їй також властива недостатність конкретики та ностальгія за минулим (за часами „Майдану”). В контексті проблематики лібералізму знаходять відображення індивідуальні свободи людини. Також декларується забезпечення єдиного інформаційного простору у країні. Формування ринкової економіки та підтримка малого та середнього бізнесу є основними домінантами економічної політики партії. Планується сприяти незалежності правосуддя і влади шляхом деполітизації міліції, судової реформи.

Кожній партії, яка входить до блоку НУ-НС, притаманний власний набір ліберальних ідей (дивись таблицю 4) [15; 16; 17; 18; 19; 20]. Програма партії „Наша Україна” підтримує основні ліберальні цінності: „Держава має дбати про розвиток національних культур, конфесій, духовності кожного громадянина та всього суспільства. Основним багатством цивілізованої держави в сучасному світі є її громадяни. Громадяни, які можуть дати собі раду, поважають закони, здатні піклуватися про себе та своїх близьких, бути шанованими у громаді та шанувати інтереси держави. У цьому полягає наше розуміння патріотизму. Ми вважаємо саме людину, громадянина головною цінністю державної політики. Альтернативою нинішньому господарюванню ми бачимо нову модель, яка базується на людському капіталі, розвитку знань і високих технологій” [14].

Таблиця 4.

Базові ліберальні ідеї, які відображені в програмних документах політичних партій, що входять у Блок „Наша Україна – Народна Самооборона”

ІНДИВІДУАЛЬНІ СВОБОДИ			ПОЛІТИЧНІ СВОБОДИ			ЕКОНОМІЧНІ СВОБОДИ		
Свобода переконань	Свобода совісті	Свобода віросповідання	Свобода слова	Свобода ЗМІ	Свобода дискусій	Підприємницька діяльність	Право на власність	Приватна власність на землю
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Партія „Наша Україна”								
+	+	+				+	+	
Християнсько-Демократичний Союз								
+	+	+				+	+	+
Партія „Вперед, Україно!”								
+						+	+	
Європейська партія України								
			+	+	+	+	+	
Громадянська партія „Пора”								
+	+	+	+	+	+	+	+	
Українська народна партія								
+	+	+				+	+	
Партія захисників Вітчизни								
+	+	+	+	+	+	+	+	
Конгрес Українських Націоналістів								
+	+	+	+	+	+	+	+	
Народний Рух України								
+	+	+	+	+		+	+	
Українська Республіканська партія „Собор”								
+	+	+	+	+	+	+	+	+

Майже всіма політичними партіями правоцентристського спрямування, представлених у парламенті-2007 декларується свобода переконань, совісті та віросповідання. Однак дані ідеї відсутні у передвиборчій програмі Європейської партії України, проте ця партія у своїй програмі ставить за мету побудову європейської демократії і громадянського суспільства в Україні.

Акцент на індивідуальних свободах є відображенням прагнення більшості правоцентристських партій до побудови ліберальної демократії в Україні. Тобто, що стосується політичних свобод, то правоцентристські партії українського парламенту-2007

можна умовно поділити на ті, у програмах яких задекларовані політичні свободи, та ті, які не акцентують увагу на цьому питанні. Загалом, як зазначається у більшості передвиборчих програм, саме свобода слова, ЗМІ, дискусій є запорукою прозорості, децентралізації та деконцентрації влади, її підконтрольності. Економічні свободи традиційно були підтримані усіма партіями правоцентристського спрямування, представлених у парламенті-2007. Пропонуються ліберальні методи для виходу з економічної кризи, передусім. зменшення впливу держави на економіку, вільний ринок, головними факторами ефективності якого є приватна власність і конкуренція; розвинена система соціального регулювання, що побудована на принципах солідарності і субсидіарності; розвинена прозора система кредитування малого та середнього бізнесу. Неоднозначним є лише питання власності на землю, його партії здебільшого намагаються оминати.

Таким чином, передвиборчі програми партій, що позиціонують себе як центристські, здебільшого на позиційній палітрі знаходяться лівіше центру. Навіть програми партій та блоків, які не є соціалістичними за спрямуванням (зокрема, блок НУ-НС) містять багато положень, властивих „лівим” та лівоцентристам. Ліберальні ідеї не набули достатнього поширення в програмах політичних партій, представлених в парламенті-2007.

У парламенті-2007 партіями „правого” спрямування є Народний Рух України (НРУ), Конгрес Українських Націоналістів (КУН), УРП „Собор” (що входять до складу НУ-НС), а також ПРП – Партія „Реформи і Порядок” (входить до складу БЮТ). Особливе місце у програмі НРУ посідають основні цінності ліберальної ідеології. У сфері політики також підтримані ліберальні ідеї: верховенства права на основі притаманних людині природних прав і свобод, даних Богом; рівності усіх громадян перед Законом; справедливості в усіх сферах суспільного життя та взаємостосунках громадянина з громадянином чи громадянина з державою; надання громадянам усіх можливостей реалізовувати свої права і свободи до тієї межі, що не заперечує прав і свобод інших громадян [21]. НРУ підтримує ідеї перебудови економіки на засадах приватної власності та конкуренції, створення єдиного загальнонаціонального ринку, поглиблення земельної реформи шляхом видачі Державних актів на право приватної власності на землю власникам земельних часток (паїв), а також громадянам України, репресованим тоталітарним режимом, або їх прямим спадкоємцям та законодавче формування інфраструктури ринку землі [21]. Передвиборча програма КУН декларує забезпечення індивідуальних свобод людини і громадянина. В політичній сфері акцент зроблено на діяльності ЗМІ. Економічна сфера, на думку КУН, має оптимально поєднувати три сектори: державний, приватний та колективний. Важливо зазначити, що основна ліберальна цінність – приватна власність – „...має користуватися повагою і недоторканністю” [22]. Земля має перейти у власність селян. УРП „Собор” підтримує свободу совісті та віросповідання. Шляхом сприяння прозорості ЗМІ та влади мають забезпечуватися політичні свободи. Партія вбачає підтримку підприємницької ініціативи своїм пріоритетним завданням.

Ліберально-реформістська модель суспільного розвитку України найбільш чітко сформульована в програмі ПРП, яка передбачає: жорстку монетарну політику, радикальну реформу фінансово-бюджетної системи, орієнтовану на бездефіцитний (профіцитний) бюджет зі зміщенням акцентів із переважно економічних пріоритетів на соціальні, децентралізацію державного бюджету; жорсткий і прозорий контроль за витрачанням бюджетних коштів; створення правової системи, адекватної європейським стандартам; лібералізацію зовнішньоекономічної діяльності, перехід на правила СОТ і вільної європейської торгівлі, інтеграція України до євроатлантичних структур; перехід від сертифікатної до грошової приватизації з масштабним залученням прямих іноземних інвестицій [24].

Отже, праві сили в українському парламенті-2007 репрезентовані організаціями та

партіями, які пройшли до Верховної Ради лише у складі блоків. Причому, ці блоки є не „правими”, а „центристськими”. В основі програм партій цього спрямування покладені універсальні ідеали свободи й справедливості, демократичні принципи та загальнолюдські моральні цінності. Проте не оминається й загальноукраїнська тенденція тяжіння до акцентуалізації питань соціально-економічного спрямування.

І, насамкінець, звернемось до виокремлення фундаментальних ідей лібералізму (дивись таблицю 5), без яких стає неможливою реалізація ані індивідуальних, ані політичних, ані економічних свобод (що виділені нами вище).

Таблиця 5.

Фундаментальні ліберальні ідеї, які відображені в програмних документах українських політичних партій, що представлені в парламенті–2007

№ п/п	Політичні партії та блоки	Незалежне правосуддя	Рівність перед законом	Рівність можливостей
1.	ПАРТІЯ РЕГІОНІВ			
2.	„БЛОК ЮЛІЇ ТИМОШЕНКО”	+		
3.	Всеукраїнське об’єднання „Батьківщина”		+	
4.	Українська Соціал-демократична партія			
5.	Партія „Реформи і Порядок”	+	+	+
6.	БЛОК „НАША УКРАЇНА – НАРОДНА САМООБОРОНА”	+		
7.	Партія „Наша Україна”			
8.	Християнсько-Демократичний Союз			
9.	Партія „Вперед, Україно!”		+	+
10.	Європейська партія України	+		
11.	Громадянська партія „Пора”	+	+	
12.	Українська народна партія	+	+	
13.	Партія захисників Вітчизни	+	+	
14.	Конгрес Українських Націоналістів	+	+	
15.	Народний Рух України	+	+	+
16.	Українська Республіканська партія „Собор”			
17.	КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ	+	+	+
18.	„БЛОК ЛИТВИНА”		+	
19.	Народна партія			
20.	Трудова партія			+

Однак, як можна побачити із таблиці, далеко не всі партії звертають увагу на фундаментальні принципи. Це є наслідком і ілюстрацією тяжіння до соціал-демократичних ідей. Тому, власне, ми дійшли висновку, що в українському парламенті-2007 відсутні партії відверто ліберального спрямування. Отже, загалом, передвиборчим

програмам партій (навіть партіям та блокам, які не є соціалістичними за спрямуванням) парламенту–2007 властиве тяжіння до лівоцентризму. Ліберальні ідеї мають місце у програмах політичних партій усього спектру, проте вони не набули достатнього поширення. Провідним напрямом є соціальна спрямованість влади, більша частина передвиборчих програм приділена вирішенню соціально-економічних питань, які є найбільш важливими для населення України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мизес Людвиг фон. Либерализм в классической традиции : Пер. с англ. – М.: ООО „Социум”, ЗАО „Издательство „Экономика”, 2001. – 239 с.
2. Локк Дж. Два трактата о правлении // Сочинения: В 3 т. – Т. 3. – М.: Мысль, 1988. – 405 с. – С. 137–405.
3. Социально-экономические аспекты неолиберализма. – Режим доступа: <http://www.kazsu.kz>. – Заголовок з екрану.
4. Боуз Д. Либертарианство: История. Принципы, политика: Пер. с англ. / Под общ. ред. А.В. Кураева. – Челябинск: Социум, Cato Institute, 2004. – 392 с.
5. Передвиборча програма Комуністичної партії України. – Режим доступа: <http://www.kpu.net.ua>. – Заголовок з екрану.
6. Передвиборча програма Блоку Литвина. – Режим доступа: http://novynar.com.ua/dossiers/bloki_party/block_litvina. – Заголовок з екрану.
7. Передвиборча програма Народної партії. – Режим доступа: <http://narodna.org.ua>. – Заголовок з екрану.
8. Передвиборча програма Трудової партії. – Режим доступа: <http://www.tpu.org.ua>. – Заголовок з екрану.
9. Передвиборча програма Партії регіонів. – Режим доступа: http://novynar.com.ua/dossiers/bloki_party/party_region. – Заголовок з екрану.
10. Передвиборча програма Блоку Юлії Тимошенко. – Режим доступа: <http://www.tymoshenko.com.ua>. – Заголовок з екрану.
11. Передвиборча програма ВО „Батьківщина”. – Режим доступа: <http://batkivshina.kharkov.ua>. – Заголовок з екрану.
12. Передвиборча програма Української соціал-демократичної партії. – Режим доступа: <http://www.usdp.in.ua>. – Заголовок з екрану.
13. Передвиборча програма блоку „Наша Україна – Народна самооборона”. – Режим доступа: <http://www.svidomo2007.org.ua/parties/9.html>. – Заголовок з екрану.
14. Передвиборча програма партії „Наша Україна”. – Режим доступа: <http://www.razom.ua>. – Заголовок з екрану.
15. Передвиборча програма Християнсько-демократичного союзу. – Режим доступа: <http://hds-kharkiv.org.ua>. – Заголовок з екрану.
16. Передвиборча програма партії „Вперед, Україно!”. – Режим доступа: <http://www.for-ua.com/elections2006/45/program>. – Заголовок з екрану.
17. Передвиборча програма „Європейської партії України”. – Режим доступа: <http://www.eurorukh.org.ua>. – Заголовок з екрану.
18. Передвиборча програма ГП „Пора”. – Режим доступа: <http://www.pora.org.ua>. – Заголовок з екрану.
19. Передвиборча програма Української народної партії. – Режим доступа: <http://www.unp-ua.org>. – Заголовок з екрану.
20. Передвиборча програма Партії захисників Вітчизни. – Режим доступа: <http://www.karmazin.org.ua>. – Заголовок з екрану.
21. Передвиборча програма Народного руху України. – Режим доступа: <http://www.nru.org.ua>. – Заголовок з екрану.
22. Передвиборча програма Конгресу українських націоналістів. – Режим доступа: <http://www.cun.org.ua>. – Заголовок з екрану.

23. Передвиборча програма УРП „Собор”. – Режим доступу: <http://www.urpsobor.org.ua>. – Заголовок з екрану.

24. Передвиборча програма партії „Реформи і порядок”. – Режим доступу: <http://www.prp.org.ua>. – Заголовок з екрану.

УДК 324:342.843

Бучин М.А.

Національний університет „Львівська політехніка”

АДМІНІСТРАТИВНИЙ РЕСУРС ЯК ЧИННИК НЕДОТРИМАННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ ВИБОРІВ

В статті здійснюється типологія демократичних принципів виборів. Розглянуто суть та основні характеристики адміністративного ресурсу як чинника недотримання демократичних принципів виборів.

Ключові слова: вибори, демократичні принципи виборів, виборча кампанія, адміністративний ресурс, адміністративний тиск.

В статье сделана типология демократических принципов выборов. Рассмотрено суть и основные характеристики административного ресурса как фактора несоблюдения демократических принципов выборов.

Ключевые слова: выборы, демократические принципы выборов, выборная кампания, административный ресурс, административное давление.

The classification of democratic principles of election is made in this article. The essence and main characteristics of administrative resource as factor of nonobservance of democratic principles of election are examined.

Key words: election, democratic principles of election, election campaign, administrative resource, administrative pressure.

На відміну від попередніх епох, на сучасному етапі вибори виступають одним з основних механізмів формування органів влади в демократичних країнах. Однак для того, щоб в державі вибори виступали формою реалізації народного суверенітету, потрібно, щоб вони відбувалися на основі демократичних принципів. Тому дана проблематика є актуальною, оскільки вивчення демократичних принципів виборів, їх детальний аналіз дозволять краще зрозуміти суть інституту виборів, зробити його більш демократичним. Виборча практика України показує, що деякі демократичні принципи виборів систематично порушуються, зокрема, завдяки активному використанню під час виборчих кампаній адміністративного ресурсу. Тому особливо актуальним залишається вивчення цього недемократичного явища сучасного політичного життя нашої держави, оскільки виборча практика в Україні засвідчує про його помітний вплив на проведення виборчих кампаній.

В умовах радянського тоталітарного політичного режиму в Україні інститут демократичних виборів був відсутній, а тому об'єктивної потреби у дослідженні демократичних принципів виборів не було. Ще менш дослідженим є адміністративний ресурс, який в Україні почали вивчати лише після президентських виборів 1999 р. Разом з тим слід зазначити, що висвітлення цієї проблеми має переважно публіцистичний характер.

Метою даної статті є розкриття суті додаткових демократичних принципів виборів а також аналіз адміністративного ресурсу як чинника, що порушує демократичні принципи виборів.

Під демократичними принципами виборів розуміють „... засади, на основі яких здійснюється виборчий процес і відповідно до змісту яких вибори є реальним волевиявленням громадян” [8, с. 163].

На нашу думку, демократичні принципи виборів можна умовно поділити на дві групи:

1. Базові – принципи, які стосуються участі виборців у виборчому процесі, носять універсальний характер, є загальновизнаними у всьому світі і без дотримання яких вибори як демократичний інститут втрачають будь-який зміст. До базових принципів відносять: принцип вільних виборів, принцип рівних виборів, принцип загальних виборів, принцип прямих виборів, принцип таємного голосування.

2. Додаткові – принципи, які стосуються участі у виборчому процесі кандидатів, партій та блоків, а також характеризують особливості самого виборчого процесу. Додаткові принципи виборів не носять універсального характеру і по різному розкриваються під час виборчих кампаній у різних країнах. Додаткові принципи виборів включають: принцип гласних виборів, принцип неупередженості владних структур до різних суб’єктів виборчого процесу, принцип свободи агітації, принцип рівності суб’єктів виборчого процесу та ін.

Базові демократичні принципи виборів є тією платформою, основою, що дозволяє формуватися і функціонувати демократії, є необхідною умовою демократичного політичного режиму. Однак для існування стабільної демократичної системи необхідне також дотримання додаткових принципів виборів. І, як правило, більшість країн намагається дотримуватись базових демократичних принципів виборів. Що ж стосується додаткових демократичних принципів виборів, то їх порушення є значно більш поширеним явищем.

В Україні універсальним чинником, що порушує більшість додаткових (а інколи – і деяких базових) демократичних принципів виборів, є використання адміністративного ресурсу під час виборчих кампаній.

На нашу думку, адміністративний ресурс – це наявність у суб’єкта виборчого процесу у силу його приналежності до влади, додаткових ресурсів, які дозволяють йому здійснювати законний чи незаконний вплив на виборчий процес і волевиявлення виборців з метою досягнення особистих чи групових цілей.

Термін адміністративний ресурс не вживається у країнах, де існує демократичний політичний режим. Водночас у посткомуністичних державах (і в Україні) даний термін є широко розповсюдженим. Це свідчить про те, що адміністративний ресурс є надбанням, залишком недемократичних політичних режимів (зокрема, реліктом командно-адміністративної системи СРСР). Він може існувати лише в країнах, де є недемократичний (чи частково демократичний) політичний режим. Адміністративний ресурс є найбільш характерним для держав, які стоять на шляху переходу до демократії (для країн з перехідним політичним режимом) і є одним з основних чинників, які перешкоджають побудові в таких державах демократичного політичного режиму.

Враховуючи те, що під час використання адміністративного ресурсу на виборах певні політичні сили отримують ряд переваг, ми можемо говорити про адміністративний ресурс як один з різновидів політичної корупції. Адміністративний ресурс є корупційним явищем навіть у тому випадку, коли його використання не порушує норм законодавства. Тут особливістю адміністративного ресурсу (як прояву корупції) є те, що при його використанні доволі часто відсутня безпосередня вигода. Як справедливо вказує російський науковець А.Чуклінов, адміністративний ресурс є „...засобом досягнення „глобальної” політичної вигоди, матеріальна сторона якої вгадується надзвичайно важко і далеко не завжди” [7]. Однак це не повинно викликати у нас сумніви щодо наявності певного інтересу з боку влади у даних діях.

Суб'єктами адміністративного ресурсу можуть бути всі гілки органів державної влади, органи місцевого самоврядування, а також державні та приватні підприємства та установи. Серед них найбільше можливостей для застосування адміністративного ресурсу мають органи виконавчої влади, оскільки саме вони забезпечують безпосереднє виконання законів, їх впровадження в життя і мають для цього найбільше засобів.

Також одним з головних суб'єктів адміністративного ресурсу є силові структури. Вони, з одного боку, можуть бути інструментом, за допомогою якого посадовці здійснюють адміністративний вплив на хід виборчої кампанії. Але, з іншого боку, дуже часто силові структури виступають самостійним суб'єктом адміністративного ресурсу. В цьому випадку вони мають найбільше можливостей та засобів для здійснення силового тиску під час виборів. Даний тиск силові структури можуть реалізувати не тільки на всіх етапах виборчого процесу, але також задовго до офіційного початку виборчої кампанії.

Як вже було зазначено, крім виконавчої гілки влади суб'єктами адміністративного ресурсу можуть бути також і законодавча та судова влада, але вони мають значно менше можливостей і засобів для його застосування. Однак практика проведення виборчих кампаній в Україні показала, що в багатьох випадках інститути судової влади можуть бути дієвими суб'єктами адміністративного ресурсу (зняття опозиційних кандидатів з виборчих перегонів, прийняття судових рішень, корисних для влади та ін.). Що стосується органів місцевого самоврядування, то вони мають значні механізми впливу на хід виборів на місцевому рівні. Але органи місцевого самоврядування виконують, як правило, волю вищестоящих органів державної влади і не є самостійними суб'єктами адміністративного ресурсу. Хоча інколи органи місцевого самоврядування (за умови тотального неприйняття підтримуваних владою політичних сил) можуть діяти всупереч центральній владі. Тоді спостерігається зіткнення двох адміністративних ресурсів.

Можна виділити наступні різновиди адміністративного ресурсу:

1. Прямий адміністративний тиск на виборців, порушення органами державної влади виборчого законодавства. Суть даного тиску полягає у тому, що вся адміністративна вертикаль працює на відповідного кандидата чи політичну партію, перетворюється на своєрідну територіальну команду. Крім того, всі інституції, які певним чином залежать від влади (силові структури, освітні та медичні заклади, державні ЗМІ, органи місцевого самоврядування та ін.), теж починають працювати на провладного кандидата чи політичну партію (блок).

Такі методи використання адміністративного ресурсу є виключно протизаконними і підпадають під дію Кримінального Кодексу України. Крім того, вищезгадані форми прояву адміністративного ресурсу не є достатньо ефективними, „... часто вони дають навіть протилежний результат, оскільки озлобляють виборців” [5, с.49]. Внаслідок таких дій влада може втратити довіру у виборців.

- 2. Тиск на конкурентів та тих, хто їх підтримує. Проте, здійснюючи тиск на конкурентів, влада може домогтися і протилежних результатів, оскільки це дає можливість певним кандидатам чи політичним партіям сформувати імідж борця за правду, проти якого застосовують репресії, і тим самим завоювати прихильність електорату. Як зазначають російські науковці Є.Малкін та Є.Сучков: „Інколи деякі кандидати навіть провокують атаку на себе з боку влади і будують на цьому свої виборчі кампанії” [4, с.51].

- 3. Використання адміністративного ресурсу для ефективної побудови кандидатом від влади чи провладною партією власної виборчої кампанії. Такий спосіб застосування адміністративного ресурсу є найбільш ефективним. При його використанні ведення кампанії передається команді спеціалістів, у розпорядження яких надається весь комплекс ресурсів. В такому випадку стартова перевага кандидата використовується найбільш грамотно [5, с. 49].

Однак рідко у виборчих кампаніях можна спостерігати лише один спосіб використання адміністративного ресурсу. Найчастіше влада залучає всі три способи одночасно, комбінуючи їх у тій чи іншій пропорції.

Варто підкреслити, що адміністративний ресурс може використовуватися на різних етапах виборчого процесу, а не лише у день голосування. Більш ефективним є його застосування в ході передвиборчої кампанії (коли є умови для забезпечення нерівного становища для різних суб'єктів виборчого процесу), ніж безпосередньо в день виборів. Це пояснюється тим, що в день голосування всі кандидати та політичні партії на законних підставах можуть контролювати процес волевиявлення виборців за допомогою офіційних спостерігачів. А виявити адміністративний ресурс та протидіяти йому під час виборчої кампанії значно важче. Однак це, звичайно, зовсім не означає повної відсутності адміністративного ресурсу під час голосування та підрахунку голосів.

Існує залежність ефективності адміністративного ресурсу від типу виборчої системи. Значно кращих результатів влада може домогтися у мажоритарних виборчих округах, на виборах депутатів міських та районних рад, на виборах сільських, селищних, міських голів, ніж у загальнонаціональному виборчому окрузі. Це можна пояснити тим, що значно легше чинити тиск на окремих кандидатів, на громадян конкретного виборчого округу чи задовольняти їх інтереси, ніж впливати на політичні партії (блоки) чи на все суспільство загалом.

Також спостерігається певна залежність між рівнем застосування адміністративного ресурсу та рівнем розвитку ЗМІ в певному регіоні. Зокрема, у великих містах, де ЗМІ є добре розвинутими, володіння безперешкодним доступом до мас-медіа часто стає важливішим для перемоги на виборчих перегонах, аніж безпосереднє застосування адміністративних важелів впливу. Водночас у тих регіонах (сільська місцевість, невеликі міста), де рівень розвитку ЗМІ є доволі низьким, більш ефективним є застосування адміністративного ресурсу під час виборчого процесу [3].

Використання адміністративного ресурсу призводить до певних негативних політичних наслідків для суспільства та держави. Серед них можна виділити такі основні:

1. Створення певного міфу, легенди про всесилля адміністративного ресурсу, внаслідок чого суб'єкти виборчого процесу починають вважати використання адміністративного ресурсу обов'язковим атрибутом перемоги на виборах. В результаті використання адміністративного ресурсу під час виборів він стає „... суспільною нормою, що мовчазно приймається суспільством, а відтак альтернативні варіанти не розглядаються” [3]. Це призводить до суспільної апатії, зневіри громадян у можливість щось змінити шляхом виборів, у можливість вільних і чесних виборів, що, в свою чергу, закладає потенційні можливості для подальшого використання адміністративного ресурсу. Внаслідок застосування адміністративного ресурсу спостерігається як низька явка громадян на виборах, так і зростання кількості виборців, які голосують проти всіх. Відбувається ерозія морально-етичних якостей членів суспільства.

2. Порушення законів (недотримання виборчого законодавства, законодавства про державну службу, про політичні партії, про корупцію, порушення Конституції і т.д.). Дані порушення теж стають суспільною нормою, нівелюється принцип верховенства права, формується культура правового нігілізму.

3. Внаслідок застосування адміністративного ресурсу різні суб'єкти виборчого процесу мають нерівні можливості для участі у виборах, а отже, нерівні можливості отримати депутатські мандати. Використання адміністративного ресурсу реально викривляє свідоме волевиявлення виборців. Тому його „... слід віднести до брудних технологій, причому до найбільш брудних і нечесних, які лише використовуються у виборчих кампаніях” [4, с. 52].

Така ситуація веде до формування нерепрезентаційних представницьких органів. До влади приходять не ті політики, які є найбільш популярними, а ті, які потрібні владі. Відповідно до цього процес прийняття політичних рішень буде іншим, відповідно іншими будуть реалізація державних програм, розвиток суспільства, рівень добробуту громадян та ін.

4. Завдяки використанню адміністративного ресурсу під час виборів не враховуються інтереси значної частини населення, відбувається відчуження народу від політики, від влади, спостерігається процес маргіналізації суспільства. Використання владних важелів зміщує вектор руху виборчої кампанії в бік інтересів конкретних осіб чи суспільно-політичних груп. Відповідно спостерігається нехтування суспільними інтересами [6].

5. Застосування адміністративного ресурсу сприяє зміцненню позицій силових структур, що автоматично веде до ще більших можливостей для використання адміністративного ресурсу.

6. Використання адміністративного ресурсу у певній державі сприяє зниженню іміджу цієї країни на міжнародній арені. Крім того, спостерігається падіння авторитету владних структур і в очах власних громадян, адже в демократичних державах „... легітимна лише та влада, яка утвердилася в результаті вільних і чесних виборів” [2].

7. Під час виборів часто можна спостерігати використання владою державних коштів на власну виборчу кампанію. Завдяки застосуванню адміністративного ресурсу влада може значно економити кошти, наживатися у ході виборчого процесу. Від цього страждає державний бюджет, знижується рівень добробуту населення, відбувається розшарування суспільства на багату верхівку та бідні маси.

8. Використання адміністративного ресурсу під час виборів призводить до порушення прав і свобод громадян. В особливій мірі це стосується свободи слова, оскільки при застосуванні адміністративного ресурсу великого тиску зазнають опозиційні ЗМІ, журналістів змушують говорити лише те, що вигідно владі.

9. В умовах реалізації адміністративного ресурсу під час виборів знижується рівень політичної та економічної конкуренції, владний тиск призводить до виникнення економічного та політичного монополізму.

10. Більшість політичних партій внаслідок застосування адміністративного ресурсу стають скоріше об'єктами виборчого процесу, ніж суб'єктами.

Як ми бачимо, застосування адміністративного ресурсу під час виборів порушує демократичні цінності, нівелює саме поняття вільних, чесних, змагальних виборів, які є однією з головних ознак демократії. Використання адміністративного ресурсу сприяє появі авторитарних тенденцій в суспільстві, появі недовіри громадян до виборів, демократії. Тобто, адміністративний ресурс несе в собі загрозу демократії і може призвести до її краху. Тому завданням українського суспільства є боротьба з адміністративним ресурсом, нейтралізація його впливу на хід та результати виборів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виборче право України. Навчальний посібник / за ред. В. Погорілко, М. Ставнійчук. – К.: Парламентське видавництво, 2003. – 383 с.
2. Гиззатов Э. Искушение властью. административный ресурс в избирательных кампаниях: сущность и методы противодействия. url: <http://www.vibori.info/konk/finalist10.htm>.
3. Звіт за результатами фокус-групового дослідження „використання „адміністративного ресурсу” під час виборчої кампанії 2002 року”, УНЦПД, 2002. url: <http://www.ucipr.kiev.ua/ukrainian/adminresurs/002.html>.
4. Малкин Э., Сучков Э. основы избирательных технологий. – М.: русская панорама, 2002. – 464 с.

5. Малкин Э., Сучков Э. Основы избирательных технологий и партийного строительства. – К.: Основні цінності, 2005. – 528 с.
6. Чуклинов А. Административный ресурс как специфическая форма политической коррупции. url: <http://www.sartraccc.sgap.ru/explore/chuklinov/main.htm>.
7. Чуклинов А. Административный ресурс: проблемы управленческого метода // отечественные записки. url: http://www.magazines.russ.ru/oz/2004/2/2004_2_29-pr.html
8. Словник-довідник політологічних термінів / за ред. М.Гетьманчука, П.Ткачука. – Львів: Військовий інститут національного університету „Львівська політехніка”, 2006. – 228 с.

УДК 342.849.2

Яцунська О.О.

Національний університет кораблебудування
імені адмірала Макарова

ВИБОРИ-2007 В УКРАЇНІ: МАНІПУЛЯТИВНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ РЕКЛАМИ

Сучасні виборчі кампанії будуються на маніпулятивних технологіях. Їх метою є вплив на людські емоції, і, перш за все, на основні з них – страх і надію. На прикладі телевізійної політичної реклами блоку „Наша Україна – Народна Самооборона” розглядаються маніпулятивні технології, що застосовувалися цією політичною силою на дострокових парламентських виборах.

Ключові слова: маніпулятивні технології, емоції, телевізійна політична реклама, блок „Наша Україна – Народна Самооборона”, дострокові парламентські вибори.

Современные избирательные кампании строятся на манипулятивных технологиях. Их целью является воздействие на человеческие эмоции, и, прежде всего, на основные из них – страх и надежду. На примере телевизионной политической рекламы блока „Наша Украина – Народная Самооборона” рассматриваются манипулятивные технологии, применяемые этой политической силой на досрочных парламентских выборах.

Ключевые слова: манипулятивные технологии, эмоции, телевизионная политическая реклама, блок „Наша Украина – Народная Самооборона”, досрочные парламентские выборы.

Modern election campaigns are based on the manipulative techniques. Their purpose is to influence human emotions and especially on people's fear and hope. The case-study of the TV political advertising of block of parties „Our Ukraine – People's Self-Defense” is an example of manipulative techniques used by this political block during pre-term Parliamentary elections in Ukraine.

Keywords: manipulative techniques, emotions, TV political advertising, block of parties „Our Ukraine – People's Self-Defense”, pre-term Parliamentary elections

Чому собака виляє хвостом?

Тому що вона розумніша за хвіст.

Якби хвіст був розумніший,
то він виляв би собакою.

З цього епіграфу починається відомий фільм Барі Левінсона „Шахрайство” („Wag the Dog”, 1997), знятий по книзі Лері Байнхарта „Американський герой”. Суть кінострічки зводиться до наступного: за два тижні до виборів президент США потрапляє в неприємну ситуацію – його звинувачують в сексуальних домаганнях до неповнолітньої дівчини. Щоб врятувати імідж президента і переобрати його на інший термін, геніальний політтехнолог (Роберт Де Ніро) і відомий голлівудський продюсер (Дастін Хофман) влаштовують

небачених масштабів PR-кампанію. За короткий строк їм вдається „зрежисувати” неіснуючу війну в Албанії, придумати національного героя, що опинився в албанському полоні, і влаштувати йому пишне поховання.

Ми пригадали цей фільм, тому що, вийшовши на екрани більше десяти років тому, він дотепер не втратив своєї актуальності. На жаль, з кожним роком виборчі кампанії стають все більш цинічними: для досягнення своєї мети політичні сили не гребують ніякими засобами, привертаючи все більш витончені технології впливу на свідомість та поведінку виборців з метою примусити їх діяти (або не діяти) всупереч їх власним інтересам [1, с.146]. У результаті, сьогодні ми вже не тільки констатуємо наявність „брудних” методів ведення президентських або парламентських кампаній (як колись, у середині 1990-х рр.), але і аналізуємо можливості їх застосування/нейтралізації.

Досліджуючи різні форми і методи сучасного маніпулювання, американський політолог Р.Гудін виділяє дві головні моделі маніпулювання – психологічну і раціональну [2]. Суть психологічної моделі полягає у виборі найбільш відповідних стимулів для приведення в дію саме тих психологічних механізмів, які здатні викликати бажану для маніпулятора реакцію. При такому підході людина розглядається як простий механізм, діючий за принципом стимул-реакція [2, с.25-27]. Навпаки, у раціональній моделі маніпулювання здійснюється за допомогою обману і віроломства [2, с.43].

Вивчаючи виборчі кампанії, західні дослідники Д.Вестен і Т.Брадер також дійшли висновку: сучасні технології впливу на свідомість та поведінку виборців, як правило, застосовуються в політичній рекламі та апелюють до таких людських емоцій, як „надія” і „страх” [3, 4].

Існує цілий арсенал засобів впливу на емоції. Так, в результаті аналізу багатьох виборчих кампаній ученими з Університету Флориди (University of Florida, Gainesville) були розроблені кілька таких систем, серед яких – Міжнародна система візуального впливу на емоції (International Affective Picture System (IAPS) [5] та Міжнародна система аудіального впливу на емоції (International Affective Sound System (IADS) [6].

Говорячи про візуальний вплив, група американських вчених (П.Ленг, М.Бредлі, Б.Катберт) дійшли висновку, що за допомогою тієї чи іншої “картинки”, що використовується в політичній рекламі, можна досягти певного результату. Так, рух танків, „ядерний гриб”, бійки людей, вищир собаки або вовка ніяк не можуть викликати позитивних емоцій у глядачів. Тоді як зображення сім’ї (мати з дитиною, батьки з дітьми, бабусі-дідуся з онуками), дітей, що граються, усміхнених людей активно використовується спін-докторами (в перекладі з англ. політтехнолог) в роликах, що апелюють до надії [5, 6].

Особливий вплив на виборців, на думку Т.Брадера, має колір: певні кольори можуть викликати певні емоції. Наприклад, чорно-біле відео в 10 разів більше викликає страх або роздратування, ніж захоплення або гордість. Темрява (неясність зображення), сутінки або сірий колір викликають ті ж емоції, що і чорно-білий відеоряд [4, с.25-28].

Згідно з останніми дослідженнями, в 9% політичної реклами США, що викликає страх або роздратування, використовують темні кольори. Тоді як яскравий і світлий відеоряд, навпаки, використовується в політичних спотах (в перекладі з англ. реклама), що апелюють до надії. Вчений також дійшов висновку: поява нейтральних кольорів у роликах більше пов’язана з позитивними емоційними закликами [4, с.48-52].

Досвід останніх виборчих кампаній також показав, що особливий вплив на виникнення емоцій робить музика. Причому вона впливає підсвідомо, а саме тоді, коли ми розглядаємо „картинку” або слухаємо виступ кандидата чи його довірених осіб. Як правило, сентиментальна, патріотична музика впливає на появу таких емоцій, як натхнення або гордість. У свою чергу, якщо політтехнологи хочуть викликати страх або гнів у електорату, вони прагнуть мінімально використовувати музичний супровід в своїх „продуктах”. Однією з причин, що пояснює даний феномен, вважає Т. Брадер, є те, що

спін-доктори хочуть зосередити увагу глядачів більше на звукових ефектах. Так, 12% політичної реклами, що викликає негативні емоції, окрім музики і інформації, містять звуки (крик людей, вигуки натовпу, звуки сирени, вибухів, стрілянина тощо) [4, с.78].

Значний вплив на електорат має закадровий голос і його інтонації. Причому тембр, тон і темп мови ведучого, мелодика його голосу, паузи, що робляться ним, по спостереженню дослідників, викликають більше емоцій, ніж сенс вимовленого. Так, для того, щоб сформувати у глядачів/радіослухачів позитивний образ того або іншого кандидата, політичної сили, диктор використовує вищі тони, змінює частоту і глибину дихання. В той же час, вимовляючи негативну інформацію, він знижує тон голосу, тембр, уповільнює швидкість вимовлення. Люди можуть явно і не уловити ці зміни, але вони вплинуть на них, підсилюючи сенс інформації, яку сприймають [7].

На наше сприйняття також впливає і стать диктора. Більшість слухачів і глядачів віддають перевагу диктору-чоловіку. З погляду дослідників американського радіо і телебачення, це пояснюється тим, що слух людини сприйнятливіший до звуків середньої частоти. Тому перевагу надають, в першу чергу, баритону (62%), потім тенору (31%), басу (7%). Чоловічий голос, на думку слухачів, звучить природніше, переконливіше [8]. Тому не дивно, що в 36% політичних спотів, звернених до страху, використовують голос жінки-диктора [4, с.137].

На жаль, в Україні вивченню маніпулятивних технологій, і особливо їх впливу на емоції виборців приділяється недостатня увага, хоча фактичного матеріалу для аналізу більше ніж достатньо. Так, аналіз дострокових виборів до Верховної Ради в 2007 р. дозволяє нам дійти висновку, що всі політичні сили намагалися маніпулювати свідомістю електорату та впливати на його поведінку, але найбільшою мірою ці технології використовувалися фаворитами виборчих перегонів: блоком “Наша Україна – Народна Самооборона” (“НУ-НС”), Партією Регіонів та БЮТ.

Отже, розглянемо маніпулятивні технології більш детально на прикладі пропрезидентської політичної сили, для чого проаналізуємо її телевізійну політичну рекламу.

Перш за все, зазначимо, що виборча кампанія “НУ-НС” почалася задовго до офіційного старту виборів: початок їй поклав Президент України В. Ющенко, який виступив 20 червня 2007 р. з телезверненням, в якому повідомив співвітчизників про те, що він „офіційно звернувся до політичних парламентських сил із закликом узяти зобов’язання скасувати необмежену депутатську недоторканість”. „У Парламенті створюють закони, а не ховаються від них”, – акцентував голова держави. Тому відміна депутатської недоторканості стане “найважливішим засобом для оздоровлення Верховної Ради України”, сприятиме викорінюванню корупції, відвертості влади перед виборцями, нормалізації політичного життя в країні. „Час для дискусій пройшов. В Україні будуть справжні зміни. Від розмов переходимо до конкретних дій”, – підсумував Ющенко [9].

Ці ініціативи Президента України були покладені в основу рекламного ролика, який наступного дня з’явився в ефірі декількох телеканалів. Сильний візуальний ряд реклами Президента був націлений на формування іміджу рішучого і активного політика, дійсного голови держави, який якщо іноді і був слабкий, то тільки тому, що марно вірив в благі наміри українських політиків, в їх відповідальність перед собою і народом:

„Ви розчаровані тим, що я діяв недостатньо твердо, – говорить голова держави. – Але все не так просто: Верховна Рада відмовилася працювати зі мною, тому я відправив її у відставку. Я не відступаю. Універсалів більше не буде, будуть дострокові парламентські вибори. Прийшов час змін” [10].

Слід зазначити, що опоненти Ющенка, вказавши на те, що в ролику показані мітинги з помаранчевою символікою, використовуються кадри, на яких глава фракції Партії Регіонів, народний депутат Раїса Богатирьова, йде уздовж крісел з символікою цієї

політичної сили в залі засідань Верховної Ради і натискає кнопки для голосування відразу за декількох своїх колег, а також фінальний напис – „Віктор Ющенко, Президент України”, виконаний „фірмовим” шрифтом пропрезидентської партії “Наша Україна”, віднесли спот до політичної реклами, тим самим, звинувативши голову держави в порушенні законів. Проте проведена Національною Радою з питань телебачення і радіомовлення експертиза визнала вказаний ролик таким, що відповідає всім критеріям соціальної реклами: згідно Закону України „Про рекламу” під нею розуміють будь-яку інформацію, спрямовану на досягнення суспільно-корисної мети, популяризацію загальнолюдських цінностей і розповсюдження якої не має на меті отримання прибутку. Причому рекламодавцем соціальної реклами може бути будь-яка особа, зокрема Президент [11].

У той же час не можна не відзначити, що ініціативи В.Ющенка були спрямовані на досягнення як стратегічних, так і тактичних завдань. З одного боку, вони повинні були переконати людей у правоті голови держави під час розпуску Верховної Ради, закріпити в масовій свідомості образ Президента як останнього бастиону законності і справедливості в країні. З іншого, – не тільки підвищити рейтинг В.Ющенка, який знизився після Помаранчевої революції, але і автоматично перенести його позитивний образ і популярність на імідж членів виборчого блоку, почесним президентом якого він є. Цей метод в рекламному бізнесі називають „просуванням позитивного образу на базі іншого образу”. На думку фахівців, таке „розкручування” дозволяє не тільки підвищити узнавання, виступає як „доказ” якості, але й психологічно спрощує сприйняття іншого політичного суб’єкта [12].

Тому не дивно, що пропрезидентський блок „Наша Україна - Народна Самооборона” побудував свою виборчу кампанію на основних меседжах голови держави: „Ми відмінімо депутатську недоторканість!” та „Закон один для всіх!”.

Експерти вважають, що використання цих ідей в передвиборчій риторичі автоматично ставить політичну силу на бік всього народу, всіх скривджених владою. Фахівці також відзначають: не дивлячись на те, що ці теми самі по собі є політично безбарвними, на відміну від проблеми мови і вибору вектора зовнішньої політики, їх в рівній мірі підтримують в різних частинах України. Тому при хорошому обіграванні ідей депутатської недоторканості і рівності всіх перед законом вони можуть принести солідні електоральні дивіденди.

Першим рекламним роликом „НУ-НС”, що підтримував ідеї Президента, став спот Юрія Луценка „Правда переможе!”:

„Здавалося, зло непереможне. Воно захоплювало позицію за позицією. Зрада і корупція стали ознакою часу. В цей вирішальний момент ми проїхали всю країну і відродили віру людей у власні сили... Президент відчув підтримку народу і розпустив Верховну Зраду. Ми примусили політиків об'єднатися, щоб крок за кроком створювати нову Україну. Наступив час змін. Правда переможе! Юрій Луценко” [13].

Проте перевага в рекламі похмурих тонів, драматичної, напруженої музики, змашених образів лідерів цього блоку, відсутність чітких меседжів і, нарешті, перегукування „Правда переможе!” з тімошенківським слоганом “Справедливість перемогла” навряд чи змогли привабити виборців, викликавши у них позитивні емоції як по відношенню до президентських ініціатив, так і до цієї політичної сили.

Цю помилку політтехнологи спробували виправити в наступному ролику, використавши в ньому сценарій „проблема – рішення”. Основний акцент в ньому робився на позиціонуванні Президента та „НУ-НС” як основних політичних сил, які можуть вирішити таку важливу проблему, як відміна депутатської недоторканості. Для досягнення ефекту психологічної дії в рекламі був використаний наступний зв’язок: *Політики ставлять себе вище за своїх громадян – (проблема існує: чорно-білі тони,*

тривожна музика) – Президент Ющенко закликає відмінити депутатську недоторканість (спосіб рішення: яскраві тони, надихаюча музика) – „Наша Україна” вже відмовилася від депутатської недоторканості (рішення проблеми і одержуваний ефект: яскраві тони, надихаюча музика) – Якщо так само вчинить решта політичних сил, Верховна Рада працюватиме на український народ, а не обслуговуватиме інтереси кланів (створення впевненості в аудиторії) [14].

Проте як показали дослідження Школи політичної аналітики, на початку липня 2007 р. гасло про відміну депутатської недоторканості мало цікавило виборців і було віднесене ними у другу двадцятку питань, що хвилюють населення [15].

Швидше за все, ці чинники вплинули на розкручування наприкінці липня 2007 р. „НУ-НС” ще одного меседжа – „Закон один для всіх!” Вперше він з’явився в рекламному ролику, в якому представники першої десятки виборчого списку пропрезидентського блоку добровільно відмовляються від політичного імунітету і доводять до глядачів основну ідею – ніхто не повинен стояти над законом, він повинен бути один для всіх. Причому, на відміну від попередніх спотів цієї політичної сили, цей ролик був спрямований виключно на формування позитивних емоцій у електорату: у ньому не критикувалися опоненти, образи лідерів блоку були чіткими, в кліпі також використовувалися яскраві тони і урочиста, надихаюча музика [16].

Мобілізувати своїх уболівальників пропрезидентський блок також намагався за рахунок апеляції в своїй політичній рекламі до відчуття патріотизму і гордості за свою країну. Для цього в одному з кліпів, який з’явився на телеекранах наприкінці серпня 2007 р., використовувалися ключові фрази: „ми - український народ” або „я гордий тим, що я – українець”, а також за рахунок змінних один за одним кадрів, що зображували різні категорії населення і статеві-вікові групи, створювався образ українського народу. Саме з ним, за задумом політтехнологів, повинні були ідентифікувати себе глядачі після перегляду цього споту [17]. Такий прийом в політичній рекламі називають методом спорідненості.

У своїй передвиборчій кампанії „НУ-НС” також намагалися вплинути на емоції виборців за допомогою соціальних стереотипів – спрощених образів, стандартизованих уявлень про навколишній світ, „картинок в наших головах”. Так, на початку вересня 2007 р. в телеефірі з’явилися рекламні ролики цього блоку, в яких були використані сюжети про „маленького українця” [18] і „депутата без привілеїв” [19]. В основу їх були покладені стереотипи про „красиве життя” з його неодмінними атрибутами: дорогими машинами, сигарами, пачками американських доларів, новомодними курортами, джакузі. „Господарями” цього „життя” виступали депутати і бізнесмени. Все це протиставлялося життю простих людей, середньостатистичного, так званого маленького українця, якого можна під час виборів купити, умовно кажучи, за 5 копійок. За рахунок такого контрасту „картинок” політтехнологам „НУ-НС” вдалося не тільки створити яскраві образи, що запам’ятовуються, викликати негативні емоції, але й закріпити в свідомості електорату слоган своєї кампанії про те, що закон повинен бути одним для всіх.

Ще одним ходом „НУ-НС” стало використання в їх рекламі порівняння, що мається на увазі. Його особливою рисою, на думку американських дослідників К.Джонсон-Карті та Дж.Копленда, є те, що в роликах, які його використовують, не згадується ім’я опонента. На нього не навішуються „ярлики”, в них немає про нього негативної інформації. Однак, знайомлячись з такими спотами, виборець цілком самостійно починає виробляти негативне ставлення до цього кандидата або політичної сили. Іншими словами, порівняння, що мається на увазі, спрямоване на формування порівняльних асоціацій, і, як наслідок, – на формування негативного ставлення [20, с.33].

На дострокових парламентських виборах ця технологія була покладена в основу політичного ролику, який умовно можна назвати „Породілля в селі” (див. табл.1). Його

метою було формування порівняльних асоціацій і, як наслідок цього, формування негативного відношення до „влади заможних”, що асоціюються в багатьох українців з Партією Регіонів.

Політична реклама НУ-НС „Породілля в селі” [21]

Таблиця 1

Відео:	Аудіо:
<p>Розмиті тони. Сутінки. Сільський будиночок.</p> <p>Молода вагітна жінка йде вішати на вулицю білизну.</p> <p>Жінка вішає білизну. Раптовий порив вітру. Білизна сильно колихається. Жінка згинається від болю, хапається за живіт. У неї починаються пологи.</p> <p>Сильний вітер. Зігнута від болю жінка йде додому. Крупним планом обідній стіл на вулиці, на ньому - дві білі чашки, заварювальний чайник, лежить розкрита книга.</p> <p>Жінка спирається на раму веранди свого будинку. Крупним планом її плачуче обличчя.</p> <p>Сильний вітер. Хитаються дерева.</p> <p>Жінка входить у свій будинок.</p> <p>Жінка стоїть на шосе, намагається зупинити машину. Машини мчать не зупиняючись. Крупним планом жінка. На її обличчі відчай. Плаче.</p> <p>Швидка допомога їде по шосе. Жінка в швидкій допомозі. Медперсонал намагається її заспокоїти. Швидка допомога з включеною мигалкою виїжджає, відвізши жінку.</p> <p>На фоні машини швидкої допомоги напис великими білими буквами: ЗАКОН ОДИН ДЛЯ ВСІХ</p> <p>Справа, в нижньому кутку - символ “НУ-НС”</p>	<p>Класична скрипкова музика.</p> <p>Голос чоловіка-диктора:</p> <p>Десятки тисяч сіл по всій Україні не мають жодної машини швидкої допомоги.</p> <p>Це небезпечно.</p> <p>Це несправедливо.</p> <p>Ми скоротимо парк розкішних урядових і депутатських авто.</p> <p>І забезпечимо кожному селу машину швидкої допомоги.</p> <p>Це захист. Це справедливість.</p> <p>Урочиста музика.</p> <p>Час змін настав.</p> <p>Наша Україна - Народна Самооборона. Закон один для всіх!</p>

І, нарешті, на завершальному етапі кампанії ще одним технологічним прийомом „НУ-НС” стало використання Президента В.Ющенка як головного героя політичної реклами:

„Я закликаю всі об’єднання, всі національно-демократичні сили. Ми винесли уроки з минулого. Уряд Віктора Януковича і більшість Верховної Ради здійснили замах на Конституцію України, на вашу свободу, на нашу безпеку. Я розпустив Верховну Раду і призначив нові вибори. В Україні буде новий демократичний уряд, який принесе зміни в життя людей, а не політиків. Я вітаю і ціную сумісні дії „Нашої України” і блоку Юлії Тимошенко. Я глибоко вірю в молоду команду на чолі з Юрієм Луценком. Вони в Парламенті скасують депутатську недоторканість і візьмуть корупцію за горло. Я прошу вас на виборах підтримати блок „Наша Україна – Народна Самооборона”. Слава вам! Слава Україні!” [22].

На думку експертів, через образ голови держави, який апелює до таких базових цінностей, як „непохитний захист нації” і гарантії „закону і порядку”, пропрезидентський блок спробував зіграти на побоюваннях виборців щодо політичної стабільності в країні у разі приходу до влади їх опонентів.

Отже, ми бачимо, що пропрезидентський блок „Наша Україна – Народна Самооборона” у своїй телевізійній політичній рекламі намагалися вплинути на виборців за допомогою різних маніпулятивних технологій. Так, для створення позитивного емоційного фону лунала урочиста, надихаюча або спокійна музика і яскраві тони. Навпаки, для нагнітання негативних емоцій застосовувалася драматична, напружена музика і чорно-білий відеоряд. Для поліпшення ефекту дії на свідомість електорату спіндоктори цієї політичної сили акцентували увагу в рекламі не тільки за допомогою промови основних меседжей диктором, але й виділення їх іншим кольором і шрифтом в субтитрах. На емоції виборців також намагалися вплинути за допомогою соціальних стереотипів, прямих і непрямих асоціацій, особистих звернень Президента України до електорату. І, нарешті, слід зазначити, що побудувавши свою виборчу кампанію на слоганах „Ми відмінимо депутатську недоторканість!” та „Закон один для всіх!”, „НУ-НС” так і виконала своїх обіцянок, що наводить нас на думку про включення цієї політичною силою свідомо нездійснених або просто брехливих зобов’язань у свою передвиборчу агітацію. Отже, ми можемо констатувати використання пропрезидентським блоком психологічної та раціональної моделей маніпулювання на дострокових виборах 2007 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Политология: Словарь-справочник / М.А.Василик, М.С.Вершинин и др. – М.: “Гардарики”, 2001. – 328 с.
2. Goodin R. Manipulatory Politics. – New Haven: Yale University Press, 1980. – 250 p.
3. Westen D. The Political Brain: the Role of Emotion in Deciding the Fate of the Nation. – New York: PublicAffairs, 2007. – 457 p.
4. Brader T. Campaign for Hearts and Mind. How Emotional Appeals in Political Ads Work. – Chicago: University of Chicago, 2006. – 280 p.
5. Lang, P.J., Bradley, M.M., Cuthbert, B.N. International Affective Picture System (IAPS): Affective Ratings of Pictures and Instruction Manual. Technical Report A-6. Gainesville, FL : The Center for Research in Psychophysiology, University of Florida, 2005. – 5 p.
6. Bradley, M. M., Lang, P. J. International Affective Digitized Sounds (IADS): Stimuli, Instruction Manual and Affective Ratings (Tech. Rep. No. B-2). Gainesville, FL: The Center for Research in Psychophysiology, University of Florida, 1999. – 7 p.
7. Сороченко В. Как нас обрабатывают СМИ, политики и реклама // PSYLIVE.ru. психология жизни. – 2007. – 6 ноября: <http://psylive.ru/>
8. Малаканова О.А. Политическая коммуникация // Социология политики: <http://my.samara.ru/~soc/stat/28760>
9. Телевізійне звернення В.Ющенка: <http://censor.net.ua/go/offer/ResourceID/54983.html>
10. Соціальна реклама В.Ющенка “Прийшов час змін”: <http://censor.net.ua/go/offer/ResourceID/54914.html>
11. Закон України “Про рекламу” / Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1996. - N 39, ст. 182: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
12. Методы воздействия в рекламе // OutSight.ru - Взгляд на рекламу: <http://outsight.ru/130.html>
13. Політична реклама Ю.Луценка “Правда переможе!”: <http://censor.net.ua/go/offer/ResourceID/56273.html>
14. Політична реклама “НУ-НС” “Працювати на український народ, а не обслуговувати інтереси кланів”: <http://censor.net.ua/go/offer/ResourceID/56698.html>
15. Прес-конференція “Парламентські вибори-2007 в Україні: кого і чому обирають виборці?” // Фонд Демократичні ініціативи. – 2007. – 19 липня: <http://www.dif.org.ua/ua/activity/286/pr190707.vis>
16. Політична реклама “НУ-НС” “Лідери пропрезидентського блоку добровільно відмовляються від депутатської недоторканості”: <http://censor.net.ua/go/offer/ResourceID/57833.html>
17. Політична реклама “НУ-НС” “Ніхто не повинен стояти над законом”: <http://censor.net.ua/go/offer/ResourceID/59681.html>
18. Політична реклама “НУ-НС” “Про маленького українця”: <http://censor.net.ua/go/offer/ResourceID/60797.html>
19. Політична реклама “НУ-НС” “Про депутата без привілеїв”: <http://censor.net.ua/go/offer/ResourceID/60797.html>

20. Jonson-Cartee, K.S., Copeland, G.A. (1996). Manipulation of the American Voter. Political Campaign Commercials. Praeger Westport, Connecticut, London: Series in Political Communication. – 202 p.
21. Політична реклама “НУ-НС” “Породілля в селі”: <http://censor.net.ua/go/offer/ResourceID/62694.html>
22. Політична реклама “НУ-НС” “Президент В. Ющенко закликає голосувати за демократичні сили”: <http://censor.net.ua/go/offer/ResourceID/63216.html>

УДК 323.111 (477)

Бірюкова О.О.

Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРНОГО РОЗМАЇТТЯ В КОНТЕКСТІ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена аналізу міжетнічного, культурно-мовного, релігійного розмаїття українського суспільства та можливості застосування мультикультурної моделі у практиці державної етнополітики України. Наголошено на важливості де-юре запровадження принципу етнокультурної толерантності для створення оптимальних умов перспективного розвитку у складі поліетнічної держави усіх елементів етнонаціональної структури українського суспільства.

Ключові слова: мультикультуралізм, культурний плюралізм, етнополітика, толерантність.

Статья посвящена анализу межетнического, культурно-языкового, религиозного разнообразия украинского общества и возможности применения мультикультурной модели в практике государственной этнополитики Украины. Подчеркнута важность де-юре внедрения принципа этнокультурной толерантности для создания оптимальных условий перспективного развития в составе полиэтнического государства всех элементов этнонациональной структуры украинского общества.

Ключевые слова: мультикультурализм, культурный плюрализм, этнополитика, толерантность.

The article is devoted to the analysis of interethnic, cultural and linguistic, religious variety of Ukrainian society and possibility of application of multicultural model in practice of Ukraine's state ethnic policy. Importance of de jure introductions of principle of ethnic and cultural tolerance for creation of optimum terms of perspective development in composition the polyethnic state of all elements of ethno national structure of Ukrainian society.

Keywords: multiculturalism, cultural pluralism, ethnic policy, tolerance.

У сучасному світі, де панують магістральні тенденції – інтеграції та дезінтеграції – важко знайти країну гомогенну за культурними ознаками. Потoki носіїв різних культур (мігрантів, біженців, туристів) значно збільшились за останнє століття у кілька разів. Тому цілком природною виглядає акцентуація на питаннях інтенсифікації міжетнічної та міжкультурної взаємодії, що за різних соціальних умов може бути як фактором загострення етнокультурних суперечностей, так і зближення етнічних культур. Зростання конфліктних ситуацій між представниками різних культур обмежує можливості демократизації держав і викликає серйозне занепокоєння світового співтовариства. Більшість країн спрямовують зусилля на пошуки формули національної злагоди, адекватних політико-управлінських та правових механізмів гармонізації

етнонаціональних відносин, забезпечення суспільної стабільності та міжетнічної толерантності. Одним із варіантів примирення представників різних культур, запропонованих політологами, є мультикультуралізм як “теорія, практика і політика неконфліктного співіснування в одному життєвому просторі багатьох різнорідних культурних груп” [1, с. 20], що базується на відмові від ідеалу чітко окресленої національної культури на користь рівноправного співіснування численних культур, стилів життя та творчих практик, притаманних різним етнічним, соціальним, релігійним чи навіть віковим групам з їхніми специфічними ідентичностями.

Останнім часом з’явилося багато праць присвячених проблематиці мультикультуралізму, форм його прояву та наслідків для сучасних суспільств. Не зважаючи на успішне впровадження мультикультурної моделі у політичній практиці західних країн (Австралія, Канада), теоретичні засади мультикультуралізму піддаються жорсткій критиці як з боку західних, так і російських дослідників й стосуються, по-перше, неоднозначного розуміння самого терміну “мультикультуралізм”, а, по-друге, неможливості перенесення такої практики у політичну площину деяких країн.

У російській науковій літературі цій проблемі приділяють особливу увагу В. Воронков [2], О. Куропятник [3, с. 188], В. Малахов [4], О. Павлова [5], В. Тишков [6] та ін. У фокусі їхніх досліджень – питання ідентичності російського суспільства. Так, В. Тишков відзначає, що наявність культурно складного населення не є головним, більш важливим є те, яке значення суспільство надає культурним (етнічним, мовним, релігійним, расовим) відмінностям, як і в яких цілях ці відмінності використовуються [6, с. 352]. Деякі корективи у визначенні терміна й трактуванні самого культурного явища вніс російський дослідник О. Куропятник. Він відзначив три рівні розуміння мультикультуралізму: а) демографічний (дискриптивний), суть якого полягає в описі змін демографічних, етнокультурних параметрів національних суспільств під впливом ендегенних (міграція) і екзогенних (імміграція) факторів; мультикультуралізм у цьому випадку розуміється як політика інтеграції іммігрантів у приймаюче суспільство; б) ідеологічний, у рамках якого обговорюються концепції національних ідеологій; в) політичний, орієнтований на практичне застосування принципів мультикультуралізму як ідеології, політики, що розглядає права культурних, національних і т.д. меншин, що реалізує програми їхньої соціальної підтримки. У цьому випадку мультикультуралізм - це політична програма, спрямована на гармонізацію відносин між державою й етнічними, культурними меншинами [3, с. 188].

Серед західних теоретиків також відсутня однаковість поглядів щодо мультикультуралізму як можливого варіанту розв’язання проблем сучасного суспільства. На думку канадського дослідника В. Кімлички, мультикультуралізм є “відповіддю” на неминучі протиріччя, що виникають при включенні етнокультурного різноманіття в процес націєбудівництва. Процес визнання й включення етнокультурного різноманіття – суперечливий за своєю природою, незалежно від демократичності суспільства й особистої толерантності його членів. У демократичних суспільствах, – пише В.Кімличка, – більшість буде використовувати свою владу для зміцнення статусу своєї мови, культури й ідентичності, а також визначати політичну систему в термінах і поняттях, властивих своїй культурі - культурі більшості. Відповіддю меншостей на таку політику буде вимога певних прав, що захищають їх від потенційної несправедливості [7, р. 397].

Суспільство може досить неоднозначно реагувати на культурне різноманіття. Зокрема Ч.Кукатас виокремлює п’ять варіантів такої реакції: 1) ізоляціонізм – спроба не допустити виникнення культурного розмаїття, позбавивши сторонніх права в’їзду в країну й проживання в ній - особливо тих, що відрізняються від основного населення в культурному плані. Суспільство або його правителі можуть обрати шлях ізоляціонізму, закриваючи доступ всім „чужинцям” крім обраних меншостей; 2) асиміляторство –

допускає прибуття в країну іноземців, до яких застосовується асиміляторська політика, що як й ізоляціоністська, має невеликі шанси на успіх, навіть якщо суспільство готове нести значні витрати заради її здійснення. По-перше, асиміляція – процес двосторонній: новоприбулі не тільки асимілюються, але й самі впливають на повсякденне життя й менталітет приймаючого суспільства. У сполученні з іншими джерелами культурного впливу, це веде до того, що, швидше за все, зміни торкнуться не тільки іммігрантів й етнічні меншості. По-друге, не всі культурні меншості готові до тих змін, як цього вимагає етнокультурна політика. По-третє, у суспільстві, де сильні традиції індивідуальної свободи, проводити асиміляторську політику непросто, оскільки вона може зажадати введення обмежень не тільки стосовно новоприбулих, а й корінних жителів; 3) м'який мультикультуралізм, що виражається в політиці “відкритих дверей”, згідно з якою допускається і прийом країною представників різноманітних культур, і спокійне ставлення до „неінтегрованості” меншин. Ступінь асиміляції визначається бажанням і здатністю кожного окремого індивіда. Одна з характеристик м'якої мультикультуралістської політики полягає у тім, що в її рамках можлива асиміляція людей значною мірою тому, що в них немає іншого вибору; 4) жорсткий мультикультуралізм передбачає вживання державою активних заходів для забезпечення не тільки повноцінної участі національних меншин у житті суспільства, а й максимальних можливостей для збереження особливої ідентичності й традицій; 5) апартеїд – не закриває представникам культурних меншин доступ у країну, але унеможливорює їхню асиміляцію [8]. Отже, мультикультуралізм поняття неоднозначне, і воно, погодимось з Т.Денисовою, характеризує „стан культури у сучасному демократичному суспільстві, де в атмосфері легітимної рівності громадян вільно реалізуються культурні запити і традиції всіх груп і верств населення та окремих індивідів” [9, с. 7-8].

Вельми актуальною є проблема культурного багатоманіття і для України. Досить сказати, що за останнім переписом (2001р.) етнічна палітра презентована 134 етнічними групами, що ідентифікують себе як громадяни України. На загальному фоні сучасного етнополітичного простору виділяються українці – близько 37,5 млн. чол. (77,8 %), росіяни – понад 8 млн. чол. (17,3 %) та інші національні меншини, загальна чисельність яких складає 5% [10, с. 286-287]. Крім цього культурна розмаїтість України пов'язана також з етнолінгвістичною, релігійною, статусною розмаїтістю, наявністю етнічних анклавів, що виникають внаслідок демографічних і міграційних процесів.

В Україні активно обговорюються різні моделі міжетнічної і міжкультурної взаємодії. Приміром прихильники концепції культурної самотності пропонують єдиною основою українського суспільства вбачають традиційну етнокультуру українців. На думку інших розвиток етнокультурного процесу повинен здійснюватися на основі взаємодії культур, але за обов'язкової консолідуючої ролі культури титульного етносу, що, означає поділ культур на домінуючу і периферійну. Існує й точка зору, що у перебігу складного суперечливого історичного розвитку української держави сформувалося дві культури – українська та російська. Наприклад, С. Дацюк і В. Грановський відзначили, що націоналізм не є магістральним для культурополітики України, бо у ній сьогодні відбувається не національне, а культурне, чи точніше, культурополітичне протистояння [11].

Історично склалося так, що Україна стала перехрестям світових цивілізацій, які об'єднують у собі різні етнічні та регіональні субкультури, що, за С. Хантінгтоном, несе у собі потенційний конфлікт аж до конфлікту культур, націй і цивілізацій [12]. Одна з основних проблем українського суспільства – досягнення національної єдності, де вагомими є мовний, релігійний і геополітичний чинники. Це наочно продемонстрували як вибори Президента України у 1994 р. та ситуація президентських змагань 2004 р, так і вибори в Парламент країни в 2006-07рр. Власне кажучи йдеться не просто про

регіональну спрямованість симпатій українців, а про їхнє цивілізаційне самовідчуття. Одні усвідомлюють себе складовою частиною візантійсько-православної культурної традиції, інші – римо-католицької. Цим багато в чому визначаються і їхні ціннісні пріоритети. Можливо, праві деякі українські експерти, що „у цьому розколі наша сила”. Згадаймо хоча б об'єднання Німеччини. У певному сенсі для України це може стати так званим „третім шляхом”. Отже питання культурної багатоманітності в Україні та національної єдності суспільства мають розв'язуватись паралельно.

Етнокультурна картина України – це не традиційне для багатьох країн співіснування панівної культури „титульної” нації та численних „пригноблених” культур і субкультур меншин, а панування двох культурних традицій – україномовної та російськомовної, ареали побутування яких великою мірою перекликаються. Конкуренція в етнонаціональному полі України цих доміантних традицій й призвела до того, що поза суспільною увагою опинилися мовні, культурні, освітні проблеми тих, кого традиційно звать „національними меншинами”. Механізми домінування для кожної з цих двох традицій майже діаметрально протилежні. Україномовні практики закорінені у традиційній селянській культурі, а в публічних сферах (освіта, мас-медіа, урядування) існують чи утверджуються завдяки підтримці держави. Натомість російськомовні практики у багатьох сферах явно домінують завдяки ринковим механізмам: наявності поряд з Україною значно потужнішого російського ринку, а також давній традиції споживання саме російськомовного культурного продукту. При цьому російська мова досить довго була і лишається мовою міжнародного спілкування.

Наразі в етномовному просторі України виділяються три основні групи: 1) українці, які розмовляють українською мовою; 2) українці і росіяни, які розмовляють російською мовою; 3) особи інших національностей, які переважно розмовляють російською мовою. При цьому не беруться до уваги істотні культурні (зокрема, релігійні) відмінності між україномовним населенням Галичини та Наддніпрянщини, а також фактичну двомовність (принаймні, пасивну) мільйонів городян як Центральної, так і Західної України. Адже згідно з даними перепису 2001 р., російську мову визнали рідною 29,6 % населення (порівняно з минулим переписом цей показник зменшився на 3,2 %). Проте істотна частка такого вибору спостерігається як серед етнічних українців (майже 15%), так і більшості національних меншин (греки, євреї, білоруси, татари, німці, грузини). Найвищий цей показник у Криму, Донецькій, Луганській, Харківській і Запорізькій областях. Частка тих, хто назвали рідною російську мову, скоротилася серед євреїв - на 7,65%, поляків - на 4,66%, угорців - на 0,63%, румунів - на 1,94%, вірмен - на 4,35%, німців - на 2,53%. Всеукраїнський перепис населення також виявив: якщо на Заході частка осіб, що вважають російську мову рідною, не перевищує 5%, а в Центрі — 10%, то на Сході цей показник зростає від 32% у Дніпропетровській до 44-48% у Харківській і Запорізькій і навіть до 69-75% у Луганській і Донецькій областях. На Півдні питома вага російськомовних громадян коливається від 25-29% у Херсонській і Миколаївській областях до 42% в Одеській та 79% в Криму[10].

Не зважаючи на притаманну українській державі двомовність, а не багатомовність, українська мова як державна, на нашу думку, є одним з провідних факторів загальнонаціональної консолідації в українській моделі полікультурності. Українська мова є одним із головних ідентитетів титульного етносу й розвивається в „материковій” частині країни за максимально можливого сприяння держави, яка дедалі більше посилює свої впливи, в тому числі на мовно-культурні відносини в усіх регіонах. Чинна законодавча база України не суперечить основним ідеям мовнокультурного плюралізму та не створює істотних перешкод їх запровадженню. Закон констатує багатоетнічний склад українського суспільства й гарантує мовні та освітні права національним меншинам. Але, відповідно до закладеної в ньому ідеології, наше законодавство все ж таки зорієнтоване на

пріоритетну підтримку культури й мови етнічних українців як національного стрижня, довкола якого має консолідуватися суспільство, а не на збереження мовно-культурного різноманіття у багатоетнічному середовищі. Керівництво нашої країни підтримує курс інтегрування (з частковою мовно-культурною українізацією) етнічних меншин до українського етнічного ядра, орієнтуючись на помірну українізацію із забезпеченням культурних прав меншин, але, по-перше, бракує коштів і засобів, по-друге, державна політика в національно-культурній сфері не є стабільною і великою мірою залежить від конкретних виконавців. Однак суспільно-політичні еліти схильні здебільшого інтерпретувати національно-культурні проблеми як мовні (питання про російську мову як другу державну чи про „українізацію” певних сфер суспільного життя) та використовувати їх у політичній боротьбі.

Громадянам України, які належать до національних меншин, відповідно до ст. 53 Конституції України, гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови в державних і комунальних навчальних закладах або через національно-культурні товариства. Для задоволення освітніх потреб національних меншин в Україні створена широка мережа освітніх закладів з українською, російською, угорською, кримськотатарською, польською, молдавською мовою навчання тощо. Крім того, діють загальноосвітні навчальні заклади, де навчання здійснюється двома і більше мовами. Абсолютну більшість серед цього типу навчальних закладів склали школи з українською і російською мовами навчання. Далі йдуть школи з українською і угорською; українською і румунською; українською і молдовською; російською і кримськотатарською тощо. Факультативно вивчаються чеська, словацька, ромська, вірменська мови. У 48 вищих навчальних закладах вивчаються мови національних меншин та готуються викладачі рідної мови і літератури для шкіл, де навчаються представники національних меншин [13, с. 60-66].

До важливих чинників мультикультурності українського суспільства слід віднести релігійний зріз життя суспільства. У радянські роки релігійна розмаїтість України не заохочувалася, але вже в 1990-ті рр. настав період релігійного ренесансу, що супроводжувався різким сплеском релігійної самосвідомості, консолідацією релігійних громад і зростанням їхньої чисельності, розширенням взаємодії з релігійними закордонними центрами, проникненням у країну нетрадиційних для неї конфесій і неорелігій. Начасі релігія відіграє помітну роль у культурному житті української держави, формуючи особливий аспект культурного плюралізму.

Переважна частина представників національних меншин в Україні сповідують православ'я (гагаузи, молдавани, росіяни, більшість білорусів, болгар, румунів). У цілому православ'я (що представляють в основному три провідні конфесії: Українська Православна Церква Московського Патріархату (УПЦ МП) Українська Православна Церква Київського Патріархату (УПЦ КП); Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ).

Значним впливом у країні користується Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) та Римсько-Католицька Церква (РКЦ). Послідовниками католицизму є поляки, більшість литовців, частина латишів, білорусів, румунів, словаків та інших. Серед прихильників протестантизму (Євангелічні християни-баптисти, лютерани, адвентисти та ін.) виявилася значна частина німців, білорусів, болгар, естонців, латишів, словаків, угорців. У євреїв України поруч з традиційним іудаїзмом поширений хасидизм. Українські вірмени є парафіянами Вірменської апостольської церкви. Власну нішу у релігійному різноманітті займає й іслам, який був репрезентований в Україні ще з VIII ст. Під впливом ісламу сформувалася національна культура кримськотатарського народу, його спосіб життя, мова, система виховання й освіти. Проте національні та релігійні традиції кримських татар збагачені і елементами християнства. У незалежній Україні

віруючі мусульмани здобули можливість вільно сповідувати свою релігію. Створено Духовне управління мусульман України (ДУМУ), Незалежне ДУМУ (ДУМ Криму).

Про високий рівень етнорелігійної толерантності у нашій країні свідчить прийнятий у 1991 р. Закон України „Про свободу совісті і релігійних організацій”, що визначив принципово інші порівняно з минулим політичні, правові та юридичні параметри взаємодії держави і релігії в країні. Головним достоїнством Закону вказується його ліберальний характер, що відкрив широкі можливості для розвитку в країні релігійного плюралізму, який у свою чергу є певним індикатором рівня демократизації країни. Проте прийнятий закон не міг повною мірою передбачити різноманіття й особливості реального процесу формування державно-конфесійних відносин у країні. Наразі є необхідність подолання існуючих між найбільшими православними юрисдикціями протиріч. Зважаючи на стратегічне значення цього питання, держава має право його активно порушувати, не втручаючись при цьому у внутрішні церковні справи.

Етнокультурному розмаїттю українського суспільства активно сприяють процеси міграції. З одного боку, вони урізноманітнюють етнічну структуру українського соціуму, з другого – загострюють питання, пов’язані з міграцією до України представників тих етносів, які не проживали традиційно на її території. Збільшення кількості мігрантів сприяє зростанню у суспільстві настроїв нетерпимості до „чужих” і упередженого ставлення до представників інших країн та етносів, навіть тих що легально перебувають в Україні. Формування національних меншин на території певної держави шляхом природної міграції не обов’язково породжує суперечності. Проте їх можуть провокувати як основне етнічне населення шляхом дискримінації національних меншин, так і останні, через надмірні вимоги до країни проживання. У разі позитивного рішення з боку держави, як правило, національні меншини можуть збільшувати свої вимоги, домагаючись серед решти етносів більш привілейованого становища. Тому важливо віднайти „золоту середину”. Звичайно, права національних меншин не повинні ущемлятися, але вимоги, які шкодять основному етносу чи іншим національним меншинам певної країни, не слід задовольняти.

Відносна етнополітична стабільність нашої країни та не завжди послідовна міграційна політика сприяють активній динаміці росту нових меншин. За підсумками Всеукраїнського перепису 2001 р. в Україні вдвічі збільшилося вірмен (з 54,2% до 99,9 %), азербайджанців (на 20%) і корейців, яких на 2001 р. нараховувалося 13 тис. чол., а також в’єтнамців і вихідців з інших країн Південно-Східної Азії, як і з Індії та Пакистану [12, с. 119]. Новим явищем стала поява і консолідація в останні роки деяких груп іммігрантів та біженців („нетрадиційних етнічних меншин” – в’єтнамців, китайців, афганців та ін.), які створюють власні етнічні організації, що за метою діяльності відрізняються від об’єднань, заснованих національними меншинами з громадян України. „Нові меншини” (меншинні групи міграційного походження) стрімко зростають, в основному концентруючись в комерційних сферах діяльності. Представники всіх категорій цієї мігрантської групи практично не включені в українську культуру й систему етнонаціональних відносин, та й не прагнуть до цього. Більшість мігрантів цієї категорії перебуває на території України нелегально – з метою транзиту в країни Заходу.

Слід підкреслити, що законодавство України у питаннях збереження ідентичності та культурної самобутності національних меншин загалом відповідає кращим світовим і європейським стандартам. До законодавчих актів, що забезпечують реалізацію державної етнополітики, належать Закон Української РСР „Про мови в Українській РСР”, Декларація про державний суверенітет України, Декларація прав національностей України, Закон України „Про національні меншини в Україні”, „Про громадянство України”, „Про освіту”, „Про свободу совісті та релігійні організації”, „Про біженців”, „Про правовий статус іноземців”, Рамкова конвенція про захист національних меншин, Європейська

хартія регіональних мов або мов меншин, інші нормативно-правові акти та міжнародні договори. Закони України, що регулюють міжетнічні відносини цілком відповідають Конституції нашої держави. Формується також механізм впровадження етнонаціональної політики у життя, яка має ґрунтуватися на принципах визнання поліетнічності і полікультурності українського суспільства його суспільною цінністю, яка потребує захисту і збереження, недопущення примусової асиміляції та акультурації етнічних спільнот; збереження територіальної цілісності України при формуванні та реалізації державної етнополітики. Головною метою визначено забезпечення рівноправних відносин та тісної взаємодії представників різних етносів, які проживають в Україні, підтримання атмосфери толерантності, довіри й поваги у взаєминах між ними, що передбачає оптимальне врахування інтересів усіх етнонаціональних спільнот, створення сприятливих умов для розвитку української нації, корінних народів та національних меншин. Зауважимо, що Кабінетом Міністрів України затверджуються Комплексні заходи щодо розвитку культур національних меншин України на певний період, у яких закладено напрямки культурно-освітнього розвитку національних меншин України.

Таким чином, наша держава взяла курс на побудову такого суспільства, національна ідентичність членів якого формується на засадах територіального патріотизму та етнокультурного плюралізму. Даний процес зазнає впливу і негативних чинників, серед яких: зниження культурно-потенційного рівня етноспільноти за рахунок еміграції національної інтелігенції за кордон; кризові явища у матеріальній та духовній сферах; звуження сфери застосування мов багатьох етнічних спільнот; проблеми статусу російської мови; низький рівень представництва різних національностей у культурному та громадському житті тощо. Крім того, доводиться констатувати певні складнощі інтеграції мігрантів в українське суспільство, що самоізолювання іммігрантів у своїх громадах.. Зокрема, на заваді стає незнання мови, різноманітні культурні відмінності. Формування політичної нації, безперечно, не може бути здійснене згори, примусовим шляхом. Цей процес залежить не тільки від дій держави, а й від позиції тих етнічних сегментів, що входять до складу населення України. Необхідно, щоб і у їх середовищі відбулися зміни у сфері національної свідомості та у системі ідентифікаційних чинників.

Співіснування людей у сучасному просторі, що глобалізується, неможливо без прагнення до згоди між культурами, яка може бути досягнута тільки на основі діалогу. Тому, на наш погляд, у процесі міжкультурної взаємодії, крім здатності до розуміння чужої культури, важливого значення набувають визнання етнокультурної самобутності іноетнічних вкраплень, уміння йти на розумний компроміс. У цьому діалозі жодна культура не може претендувати на роль єдино вірного світогляду. Саме цей принцип було покладено в ст. 15 Конституції України, згідно з якою суспільне життя в нашій державі ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної різноманітності [14, с. 7]. Однак, на нашу думку, принцип ідеологічного плюралізму не заперечує потреби суспільства в певному консолідуючому началі, консенсусі з найбільш принципових питань і поглядів на способи їхнього розв'язання та забезпечення суспільної злагоди і гармонії. Така консолідуюча система поглядів, ідеологія державотворення покликана згуртувати українську націю, визначити ієрархію вищих національних інтересів і завдань. На початку 90-х років головний зміст української національної ідеї як стрижня державотворчої, загальнонаціональної ідеології полягав у прагненні більшості наших співвітчизників до реальної незалежності та державності України. Сьогодні, коли цієї мети досягнуто, і українське суспільство вирішує якісно інші завдання, національна ідея є ідеєю побудови сильної демократичної Української держави з загальноєвропейськими економічними та політичними стандартами, зрілим громадянським суспільством. У такій державі відносини між культурами повинні будуватися на основі консенсусу та діалогу. Однак це не заважає реалізації заходів щодо підвищення популярності української

культури, так званої „м'якої українізації”. Йдеться про підтримку тенденції зростання популярності серед молоді україномовної музики, яка робить для українізації набагато більше, ніж „правильні” заклики політиків.

Вихідним пунктом для досягнення міжкультурного консенсусу є наявність у кожній культурі загальнолюдських цінностей. Цього можна досягти лише за допомогою толерантної форми спілкування і взаємодії різних етнічних культур. Законодавчі акти, що регулюють стосунки між етнічними групами, кодифікують права національних меншин, головними серед яких є: право на національно-культурну автономію (користування і навчання рідною мовою, вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національно-культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії тощо); право обирати або призначатися на рівних засадах на посади до органів законодавчої, судової влади, місцевого та регіонального самоврядування, в армії, на підприємствах, в установах та організаціях; право на збереження життєвого середовища в місцях їх історичного і сучасного розселення; право вільно обирати та відновлювати національність, встановлювати і підтримувати зв'язки з особами своєї національності та їх громадськими організаціями за межами України. Винятком є право на національно-територіальну автономію, що, очевидно, зумовлено як унітарним характером нашої держави, так і малочисельністю ареалів компактного проживання національних меншин. На наш погляд, послідовна реалізація українською державою принципу етнокультурного плюралізму сприятиме не лише консолідації українського суспільства, а й зменшенню міжетнічних і міжкультурних суперечностей.

Наразі серед проблем, що потребують нагального вирішення можна визначити такі:

- Відсутність ефективної, з урахуванням регіональних особливостей, політики підтримки української мови та культури, яка була б із розумінням сприйнята більшістю російськомовного населення. Результатом є подальша мовна деукраїнізація населення.
- Збереження високих темпів асиміляції переважної більшості національних спільнот, як правило (за винятком польської меншини) російськомовного напрямку.
- Відсутність постійного системного моніторингу політичного, соціально-економічного та культурного стану, у якому перебувають етнічні спільноти, що заважає виявленню реального рівня задоволення їхніх інтересів і потреб і налагодженню між ними діалогу для обговорення протиріч, що виникають на ґрунті розбіжностей інтересів.
- Неувага та неефективна політика щодо зникаючих народів (кримчаків та караїмів). Обов'язком суспільства залишається збереження пам'яті про їхню культурну спадщину.
- Низький рівень представництва національних меншин і корінних народів (крім росіян) у культурному та громадському житті.

На нашу думку, без власної культури етнос втрачає своє значення, іншими словами уніфікується і знецінюється. За умов наростаючої глобалізації, безсумнівного потягу до європейської спільноти, лише глибока зануреність у власні традиції та історію здатна не тільки вивести на сучасний шлях інтегрування, а й привести до організації власного соціокультурного простору. Культурні здобутки кожного етносу збагачують загальну культуру українства. Виходячи з цього, на часі гострою необхідністю є:

- 1) підтримка урядом України всіх культур, які існують на її території;
- 2) сприяння розвитку етнокультурних груп, особливо тих, які відчують у цьому потребу (заходи посиленої підтримки або “позитивної дискримінації” караїмів, кримчаків, кримських татар, ромів);
- 3) сприяння подоланню будь-яких бар'єрів на шляху якнайповнішої участі етнокультурних спільнот у житті українського суспільства;
- 4) стимулювання культурної взаємодії й обміну між усіма етнокультурними групами України в інтересах етнонаціональної єдності;

5) надання допомоги іммігрантам у вивченні української мови з метою допомогти стати їм повноправними учасниками суспільного життя України.

Отже, ключовим принципом формування етнонаціональної політики України, на нашу думку, є не тільки визнання на державно-управлінському рівні поліетнічності та полікультурності українського суспільства, а й розгляд цього факту як цінності, яку демократично налаштована національна політична еліта має враховувати і використовувати у стратегічних внутрішньо- і зовнішньополітичних програмах.

Культурне, релігійне і мовне різноманіття суспільства є позитивним фактором, що забезпечує його духовне багатство, а національні меншини - невід'ємна частина українського суспільства. Втім, ґрунтуючись на факті полікультурності суспільства, слід визнати, що нормальне, мирне життя потребує дотримання додаткових умов: громадянська єдність на засадах загальнонаціональної мети (національна безпека, національний інтерес, добробут, можливості для особистої самореалізації тощо), загальна політика інтеграції країни в соціальному, етнічному, регіональному, правовому планах; створення клімату терпимості та міжкультурного діалогу. Завдяки цим принципам, кожна етнічна група збереже свою ідентичність, культуру, мову і традиції та зробить свій внесок в інтеграцію суспільства. Ми певні, що розв'язання спільними силами (як з боку держави, так і з боку усіх категорій етнічних спільнот) тих чи інших нагальних проблем сучасного життя сприятиме міжетнічній інтеграції на засадах взаємоповаги та взаєморозуміння, складатиме міцний фундамент для гармонійного розвитку й консолідації української нації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кирабаев Н.С. Культурная идентичность, плюрализм и глобализация в современном философском дискурсе // Культурная идентичность и глобализация: 5-й Междунар. филос. симп. „Диалог цивилизаций: Восток – Запад”, Москва, 27–28 апр., 4–5 мая 2001 г.: Докл. и выступления. – М.: Изд-во РУДН, 2002. – 286 с.
2. Воронков В. Мультикультурализм и деконструкция этнических границ // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / Под ред. В.В. Малахова и В. Тишкова. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 2002. – 356 с. – С. 38–47.
3. Куропятник А.И. Мультикультурализм: проблемы социальной стабильности полиэтнических обществ. – СПб., 2000. – 205 с.
4. Малахов В. Культурный плюрализм versus мультикультурализм // <http://ethicscenter.ru/f/malachov.html>
5. Павлова Е. Б. Идеи мультикультурализма в формировании идеологии глобализирующегося общества. Теоретические аспекты // www.sir.edu
6. Тишков В. А. Сущность и управление культурным многообразием // Правовые аспекты этнических отношений в России. – М., 2004. – 406 с. – С. 343–370.
7. Kymlicka W. Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe. In Can Liberal Pluralism be Exported? / Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe, Oxford, 2001. – 412 p.
8. Кукутас Ч. Теоретические основы мультикультурализма // <http://www.cato.ru/pages/69?idcat=343>
9. Багатокультурність і становлення сучасного демократичного суспільства. – Семінар – Київ. – 28 лютого 2003 р. // http://www.kennan.kiev.ua/kkp/content/seminars/materials/2003_02_28.pdf.
10. Національний склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Захист прав національних меншин в Україні: Зб. нормат.-правових актів. – К.: Держкомнацміграції, АНКАОУ, 2003. – 288 с.
11. Дацюк С., Грановський В. Україна: євразійство й атлантизм // День. – 1999. – № 160. – 2 вересня.
12. Хантінгтон С. Зіткнення цивілізацій // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 1–2. – С. 9–29.

13. Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / Під заг. ред. Ю.Тищенко. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. – 312 с.

14. Конституція України. – К.: Право, 1996. – 80 с.

УДК 23.00.03

Бурмака М. П.

Національний педагогічний університет
імені М. Драгоманова

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ СУСПІЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ

Розглянуто основні політологічні уявлення про етнокультурні суспільні організації в Україні та їх найменш досліджений різновид – земляцтва, їх функції у громадянському суспільстві, тенденції розвитку та вплив на формування політичної культури сучасної української спільноти. Сформовані перспективи подолання обмежень впливу земляцтв на формування політичної культури.

Ключові слова: громадянське суспільство, етнокультурні організації, земляцтва, політична культура

Рассмотрено основные политологические представления об этнокультурных организациях в Украине и их наименее изученная разновидность – землячества, их функции в гражданском обществе, тенденции развития и влияние на формирование политической культуры современного украинского общества. Сформулированы перспективы преодоления ограничений влияния землячеств на формирование политической культуры.

Ключевые слова: гражданское общество, этнокультурные организации, землячества, политическая культура

The main polithological ideas about ethnocultural social organizations in Ukraine have been regarded and their the least researched kind – friendly society of persons coming from same district, their functions in social society, tendentions of development and influence of forming of political culture of modern Ukrainian association. Have been formed perspectives of overcoming of limits of friendly societies of persons coming from same district on forming of political culture.

Key words: social society, ethnocultural organizations, friendly society, political culture

Актуальність теми обумовлена тим, що політичний курс щодо розбудови громадянського суспільства в Україні, подолання негативних рис асиміляційного впливу та формування політичної культури на жаль, здійснюється досить повільно і неефективно. Одна з причин цього полягає у недостатньому представленні цінностей громадянського суспільства у політичній культурі сучасної України, в недостатньому залученні до участі у її становленні етнокультурних спільнот, зокрема найменш дослідженого їх різновиду – земляцьких організацій, на яких і зосереджена увага даної статті.

Наукова проблема полягає в тому, що у джерельній політологічній базі вкрай недостатньо досліджень щодо залучення етнокультурних спільнот, зокрема, земляцтв областей України у місті Києві, до формування політичної культури у державі.

Етнокультурні спільноти і суспільні організації, до яких належать земляцькі товариства, стали об'єктом досліджень для наступних авторів: Л. Аза, О. Антонюк,

О. Ануфрієв, Е. Афонін, Б. Білик, М. Вівчарик, В. Волобуєв, В. Євтух, В. Колісник, Т. Кремень, А. Леонова, І. Оніщенко, С. Павлюк, М. Патей-Братасюк, Б. Попов, Ю. Римаренко, Т. Рудницька, В. Фадєєв, Л. Шкляр та ін. У той же час проблема участі етнокультурних суспільних організацій у формуванні політичної культури, в основному, залишається поза увагою дослідників. Дана проблематика представлена дослідженнями Г. Берченко, А. Колодій, Л. Лойко, П. Макаріва, Г. Філіпченко, що недостатньо для висвітлення механізмів залучення цих суб'єктів до розбудови громадянського суспільства.

Мета даної статті – виявити місце, роль і тенденції розвитку етнокультурних спільнот і організацій, зокрема, земляцтв областей України, та визначити їх вплив на формування політичної культури сучасної української спільноти.

Сучасні політологічні уявлення про етнокультурні організації.

Серед громадських інститутів, що сприяють консолідації суспільства та захищають і реалізують інтереси збереження етнічної самобутності, значне місце посідають етнокультурні організації, що створюються і діють для задоволення культурних, соціальних потреб представників етнічних спільнот – як домінуючого у державі етносу, так і етнічних меншин. Етнокультурні організації – це громадські об'єднання на основі певних етнічних ознак учасників, їх етноконсолідуючих завдань і цілей (політичних, культурних, релігійних, освітніх, тощо). Сюди входять асоціації, культурні та історично-освітні центри, земляцтва, громади, клуби тощо.

Енциклопедія етнокulturознавства дає наступне визначення терміну „земляцтво”: це різновид об'єднання людей, пов'язаних спільними інтересами, вихідців з однієї місцевості, що мають єдину національну культуру або культуру тих місць і територій, звідки вони прийшли на тимчасове чи постійне проживання. Інтереси, що лежать в основі об'єднання таких вихідців, можуть бути найрізноманітнішими: зацікавленість у навчанні, у набутті професійних навичок, у подоланні побутових негараздів, взаємодопомога, конфесійні, культурні, політичні та інші уподобання. У земляцтвах відтворюються стереотипи поведінки людей, що мають спільну долю. Основою утворення земляцтв є такі етнічні ознаки, як спільність походження, спільність регіонів колишнього проживання, самоназви, культури (чи окремих її елементів) [1, с. 45].

Тendenції розвитку етнокультурних суспільних організацій.

Останнім часом спостерігається кілька найважливіших тенденцій розвитку земляцтв як різновиду етнокультурних суспільних організацій:

1. Посилення стимулювання консолідаційних процесів у суспільстві.

Процес консолідації земляцтв можна визначити через дію таких чинників, як консолідація земляцької еліти навколо своїх земляцьких організацій; підвищення соціальної активності лідерів земляцьких товариств, соціальної самовизначеності цих організацій стосовно громадянського суспільства (здатність відображати його інтереси загалом та інтереси окремих суспільних груп); збереження співвідношення єдності та різноманітності, тобто збереження певної автономії кожної організації в об'єднанні земляцтв України; посилення можливості залучати до участі в роботі земляцьких товариств увесь соціальний спектр суспільства, незалежно від рівня доходів, освіти, віку, політичних переконань громадян; підвищення ефективності впливу на процеси прийняття рішень у державі; спроможність до співпраці з іншими громадськими організаціями. Умовами успішності процесу консолідації земляцтв є взаємна толерантність земляцьких еліт, підвищення громадянської культури, кроки назустріч до реалізації об'єднавчих принципів.

2. Зростання кількості земляцьких організацій, формалізація їх діяльності.

Земляцтва сьогодні стали помітним явищем у процесі формування громадянської самосвідомості українського суспільства. Їх поява і розвиток цілком виправдані активізацією основних етносоціальних процесів, таких як міграція, урбанізація,

індустріалізація, підвищення соціокультурного рівня населення. На фоні стійкої тенденції до зростання етнокультурних соціальних організацій, основна кількість земляцтв областей України зареєстрована у м. Києві в кінці 90-х років минулого століття. На сьогодні кількість земляцьких організацій складає 26, із них 11 мають статус міжнародних.

3. Співпраця земляцьких організацій з органами влади.

Нестабільність політичної ситуації в багатьох регіонах негативно позначається на співпраці земляцтв і місцевої влади. Загалом можна відмітити зростання інтересу представників владних структур до налагодження співпраці з земляцькими товариствами та активізацію відповідних зусиль. Більшість земляцьких організацій уклали довгострокові угоди про співробітництво з державними адміністраціями та радами своїх областей. Крім того, укладена угода про співпрацю з Київською міською радою та її виконавчим органом - Київською міською державною адміністрацією. Проте доволі часто комунікація влади і земляцьких організацій має ситуативний характер, не націлена на досягнення конкретного результату і відбувається лише на рівні перших осіб.

4. Розширення механізмів громадської участі.

Хоча земляцтва дуже рідко використовують такі механізми громадської участі, як громадські слухання, місцеві ініціативи, не так часто розробляють та презентують проекти тієї чи іншої політики, що можуть слугувати основою для владного рішення, проте, ці організації систематично проводять загальні збори громадян. Головними формами участі в публічній політиці для земляцьких організацій залишається участь у проведенні „круглих столів”, прес-конференцій, семінарів, науково-практичних заходів.

5. Зростання активності земляцтв в інформаційному просторі.

Останнім часом спостерігається тенденція до використання земляцтвами усього спектру ЗМІ, як загальнодержавного рівня, так і локального, для поширення інформації про свою діяльність та висвітлення найбільш значимих подій земляцького руху, спрямованих на об'єднання регіонів України. Зростає активність використання Інтернет-ресурсів, розвивається книговидавнича справа та система книгорозповсюдження, створюється та поширюється кінопродукція [2, ст. 186].

6. Співпраця земляцьких організацій і політичних партій.

Земляцтва областей України позиціонують себе як позапартійні організації, тому випадків їх співучасті у політичній боротьбі за владні повноваження поки що не відзначено. Натомість земляцтва досить активно консолідують партійних лідерів у процесі реалізації окремих земляцьких проектів. Стають частішими випадки, коли члени політичних партій використовують ресурси та можливості партії для вирішення тих чи інших питань земляцької організації.

7. Співпраця земляцьких організацій і бізнесу.

У земляцтвах використовуються різні механізми співпраці з бізнес-структурами: колективне членство в організації, створення бізнес-центрів при земляцьких товариствах, надання для фінансових донорів певного переліку послуг у межах статутної діяльності земляцтв. У подальшому можлива консолідація організацій бізнесу з земляцькими товариствами для лобіювання спільних інтересів і вирішення найболючіших проблем земляцької спільноти.

Вплив етнокультурних суспільних організацій на формування політичної культури в Україні.

Політична культура – це історичний досвід, пам'ять соціальних спільностей і окремих людей у сфері політики, їх орієнтації, навички, що впливають на політичну поведінку. Політична культура – особлива частина загальної культури суспільства, хоча і має певну автономію, зв'язана з конкретною політичною системою, хоча й не зводиться до неї. Політична культура передбачає, по-перше, пізнавальні орієнтації, що охоплюють знання про політичну систему, її роль, носіїх ролей і її функціонування; по-друге,

емоційні орієнтації, що відображають почуття, які випробовуються ставленням до політичної системи, її функцій, учасників та їх діяльність; по-третє, оціночні орієнтації, що відображають особисте ставлення до політичної системи, її учасників і їх дій. Важливою характеристикою політичної культури конкретного суспільства виступає ступінь її однорідності. Серед факторів, що визначають однорідність політичної культури, виступають об'єктивна соціальна полярність суспільства і неоднорідність політичних структур, що породжують широкий розкид потреб та інтересів груп, особистостей, які також по-різному формують елементи їх політичної культури. Політична культура визначає і якість політичних відносин, і діяльність у суспільстві, а також розкриває ступінь соціально-культурного розвитку людини в міру її активності у перетворюючій політичній діяльності. Політична культура виступає і важливою складовою духовного життя суспільства, знаходить відображення у політичній свідомості, в тому числі і в ідеології. Проте багато з орієнтацій, що становлять політичну культуру, йдуть від природи інтуїтивно і часто проявляються у них довільно, без попередніх роздумів. Збереження у свідомості таких почуттів визначає поведінку громадян і зміст політичної діяльності, сприяє формуванню глибших уявлень про політику [3, с. 116].

Вплив земляцьких організацій областей України на формування політичної культури сучасного суспільства розкривається через їх функції:

1) *інтегративна функція* включає в себе процеси згуртування, взаємозалежності і взаємовідповідальності членів земляцьких організацій, що відбуваються під впливом інституціональних норм, правил, санкцій і систем ролей. Інтегративні процеси, які здійснюються за допомогою земляцтв і супроводжуються упорядкуванням системи взаємодій, збільшенням об'єму і частоти контактів, необхідні для формування політичної культури та скоординованої діяльності громадян.

2) земляцтва виступають гарантом непорушності особистих прав громадян, дають їм впевненість у своїх силах, служать опорою у їх можливому протистоянні з державою, формують „соціальний капітал” – ті невід'ємні риси особистості, завдяки яким вона стає здатною до соціальної кооперації та ефективних солідарних дій. А здатність людей до співпраці заради спільних інтересів – це найхарактерніша риса політичної культури.

3) *регулятивна функція* полягає в тому, що існування земляцьких об'єднань забезпечує регулювання взаємовідносин між членами суспільства шляхом вироблення шаблонів поведінки, норм і цінностей. Земляцтва систематизують, впорядковують, надають регульованості вимогам людей, які в іншому випадку могли б мати руйнівний характер, і в такий спосіб створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади;

4) значення *трансформативної функції* полягає в тому, що суспільство не могло б розвиватися, якби не було можливості передавати соціальний досвід. Тому природно, що кожне земляцтво для свого нормального функціонування залучає нових людей. Це відбувається шляхом реалізації різних механізмів, які дозволяють членам організації соціалізуватися до її цінностей, норм і ролей: розширення соціальних кордонів організацій, зміна поколінь тощо [4, ст. 24];

5) земляцтва також виконують *функцію захисту інтересів* певної групи, яка консолідована у земляцьку організацію за ознакою місця народження (в даному випадку - це область України), в її протистоянні з іншими групами інтересів. Завдяки їм кожна земляцька спільнота отримує шанс „бути почутою на горі” владної піраміди. Існує безліч засобів і способів доведення земляцькими спільнотами своїх вимог до владних структур. Найбільш поширеною формою впливу даних груп інтересів є лобіювання.

Наявність всередині кожної подібної організації різноманітних груп інтересів, що складаються з соціально активних громадян, підвищує функціональність, а отже соціальну значимість земляцтв, і підтверджує їх універсальність.

Перспективи подолання обмежень впливу земляцтв на формування політичної культури.

Сьогодні можна виокремити такі головні проблеми, що стоять на заваді повноцінного впливу земляцьких організацій формування політичної культури українського суспільства:

- 1) недостатня соціальна активність громадян;
- 2) нестабільне фінансування, через що деякі земляцтва мають низький рівень діяльності; крім того, постійний пошук джерел фінансування штовхає земляцькі організації на зближення з бізнесовими і державними структурами, що призводить до втрати незалежної позиції;
- 3) недостатня розвиненість горизонтальних зв'язків між земляцтвами та іншими громадськими організаціями (обмін інформацією, проведення спільних заходів);
- 4) маловпливовість. Реальну змогу впливати на рішення центральних та місцевих органів влади має лише обмежене коло земляцтв;
- 5) брак професіоналів високої кваліфікації. Зараз немає достатньої кількості спеціалістів, які можуть залучатися земляцтвами до співпраці на громадських засадах (напр., PR-менеджерів), а послуги тих фахівців, які є, потребують високого рівня оплати.

Крім того, на нашу думку, більш активна позиція земляцького руху у функціонуванні механізмів впливу громадянського суспільства в Україні сприятиме підвищенню впливу на формування політичної культури:

а) участь у роботі громадських рад при міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністраціях з метою здійснення координації заходів, пов'язаних із забезпеченням проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики;

б) включення земляцтв у систему громадянської освіти в Україні, яку, насамперед, розглядають як засіб формування в особистості демократичних цінностей, патріотичне виховання в любові до рідного краю, відданості своїй землі, виховання в громадянина поваги до своєї нації, до всього світу, до етнокультурних, релігійних меншин свого регіону;

в) необхідно активізувати включення земляцьких організацій до системи *народних парламентів* при головах міськрад.

г) безпосереднього включення земляцьких товариств потребує і розробка концепції *регіональної політики* в Україні, яка, на жаль, набула характеру чергової „кампанії” слідом за розробкою концепції адміністративної, муніципальної реформи.

Таким чином, земляцтва областей України розширюють структуру етнокультурних спільнот, зміцнюють систему етнокультурних організацій і тим самим сприяють формуванню політичної культури сучасного українського суспільства. Проте, без системної державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства вплив земляцьких організацій на формування політичної культури в Україні буде, як це не парадоксально, відбуватися повільно. Але він багато в чому залежатиме й від позиції самих земляцтв, від їх впливовості та активності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Енциклопедія етнокультурознавства / За ред. Ю.І. Римаренка. – К.: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2001. – Ч.І. – Кн.2. – 522 с.
2. Берченко Г. Громадянське суспільство: критерії та сучасне становище в Україні // Кроки до громадянського суспільства. Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країни та світу / Науковий альманах. За ред. Рубцова В.П., Шестакової А.В., Рябенка В.О. – К.: Українська Всесвітня Координаційна Рада, 2006. – 300 с.

3. Рябов С. Політична культура: теоретичні і практичні аспекти // Практична філософія. – 2001. – № 3. – С.115–125.
4. Колодій А. Розвиток громадянського суспільства // Незалежний культурологічний часопис „І”. – 2001. – № 21. – С. 21–27.

УДК 323.11: 811.161.2'272 (477.54/.62)

Меленцова Г. С.
Харківська гімназія № 152

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ АБІТУРІЄНТІВ СЛОБОЖАНЩИНИ

У статті показано визначальну роль української мови на новому етапі розбудови держави з метою формування української політичної нації. Висвітлюються деякі теоретичні питання цієї вкрай важливої проблеми, проводяться історичні паралелі прогресивного розвитку низки світових націй та українства. Зроблено висновок про нагальну потребу якнайшвидшого гуртування всіх українців на основі єдиної української мови.

Ключові слова: мова, нація, українська політична нація, національна ідея.

В статье показана определяющая роль украинского языка на новом этапе создания государства в целях формирования украинской политической нации. Освещаются отдельные теоретические вопросы этой исключительно важной проблемы, проводятся исторические параллели прогрессивного развития ряда мировых наций и украинства. Сделан вывод о необходимости скорейшего сплочения всех украинцев на основе единого украинского языка.

Ключевые слова: язык, нация, украинская политическая нация, национальная идея.

In the article the determining role of the Ukrainian language on the new stage of the state formation for the rise of the Ukrainian political nation. The theoretical questions of this utterly important problem are lighted up, the historical parallels between onward development of some world nations and Ukrainians are drawn. The conclusion about an urgent need of unification of all Ukrainians on the basis of the united Ukrainian language is made.

Key words: language, nation, Ukrainian political nation, national idea.

На сучасному етапі становлення громадянського суспільства, утвердження загальнодержавної політичної нації та інтеграції України до загальноєвропейського співтовариства проблема виховання мовної свідомості особистості набуває дедалі більшого загострення.

Нині створилась така об'єктивна реальність, як відсутність мовної ідеологічної єдності і відповідної суспільної консолідації українського народу.

Усі процеси, що відбуваються у суспільстві, повною мірою відображаються на діяльності загальноосвітніх навчальних закладів. Аналіз шкільної практики показує, що в частини школярів (представників різних етносів) виникли антиукраїнські настрої. Вони проявляються в негативному ставленні до всього українського – мови, культури, мистецтва, традицій, звичаїв тощо.

Отже, виховання мовної свідомості у сучасних школярів є актуальною проблемою, а досягнення високої культури міжетнічних взаємин, прищеплення шанобливого ставлення до культури, звичаїв, традицій усіх народів, які населяють Україну, має стати пріоритетним напрямком виховної діяльності шкіл. Це, на думку автора, є одним з актуальніших питань сьогодення.

Існуюче протиріччя між необхідністю вдосконалення мовної свідомості у молодіжному середовищі та відсутністю системи виховання такої у школі обумовлює потребу детального дослідження проблеми виховання мовної свідомості старшокласників з нових теоретико–методологічних позицій.

Вагомий внесок у розвиток мовнополітичної науки України зробили сучасні вітчизняні етнополітологи, зокрема В. Андрущенко, О. Антонюк, В. Євтух, О. Картунов, І. Кресіна, О. Майборода, В. Панібудьласка, Ю. Римаренко, Л. Шкляр, О. Шуба, які, висвітлюючи проблеми міжнаціональних відносин, відводять значну роль мові в національному питанні. Безпосередньо пов'язують мовне питання з політичними відносинами О. Забужко, В. Лизанчук, Л. Масенко, А. Погрібний та ін. Розкривають механізм денаціоналізації на мовному ґрунті, вказують шляхи вироблення мовного світогляду й національно–патріотичного ставлення до рідної мови Ю. Гнаткевич, В. Іванишин, П. Кононенко, П. Мовчан, В. Радчук, Я. Радевич–Винницький, В. Ребало, О. Рудакевич, М. Рябчук, Л. Танюк, О. Тараненко. У їхніх працях дається гостра критика непослідовності політики української влади щодо виконання законодавства в мовній політиці та показані вражаючі факти зростання українського суспільства на сучасному етапі.

Аналіз і перспективи вдосконалення законодавства щодо мовної політики, проблеми організаційно–правового забезпечення в Україні та вимог Європейської Хартії регіональних мов і мов меншин, інших міжнародних документів висвітлюються в публікаціях В. Колісника, Т. Кононенка, О. Майбороди, В. Мармазова, П. Надолішнього, М. Стріхи.

Юнацький вік є найбільш сенситивним для формування цієї інтегрованої духовно–моральної якості, оскільки саме в цей період виявляється психологічна готовність особистості до самовизначення.

Однак при вихованні мовної свідомості впливає потреба в самоідентичності, досягненні певного соціального статусу, взаємодії з іншими людьми. Відбувається засвоєння молоддю ціннісних уявлень на основі їхньої особистісної значущості та активно розвивається здатність до прийняття на себе моральної відповідальності з урахуванням суспільних цінностей.

Виховання мовної свідомості сприяє формуванню та розвитку різноманітних ставлень старших школярів до навколишнього світу й самого себе, самовизначенню та самоствердженню особистості старшокласника як суб'єкта поліетнічного соціуму України.

Активному впровадженню української мови в навчально–виховний процес сприяють перш за все ті нормативні акти, які були прийняті в Україні. Це і „Закон України про освіту”, і „Національна доктрина розвитку освіти України в ХХ ст.”, і „Державний стандарт загальної середньої освіти”, і „Лист міністерства освіти і науки України №І4/18.2. –12.91 від 17.06.2002 року”, і, звичайно ж, розділ І статті 10 Конституції України та ін. Витяги з цих документів введено в систему унаочнення багатьох шкіл.

Згідно з цим, уся документація в навчальних закладах ведеться державною мовою. Викладання теж передбачає вживання української мови на уроках. Багато вчителів це сприймають з ентузіазмом, прагнуть запровадити українську мову принаймні в спілкуванні учнів у межах навчального закладу. У першу чергу це стосується викладачів–гуманітаріїв (мовників, істориків). які, як правило, спілкуються українською мовою і в повсякденні.

Частина вчителів сприймає українську мову лише як необхідну вимогу, ігноруючи її вживання та ніяк не націлюючи дітей на її виконання. Багато педагогів намагаються вживати українську мову лише під час безпосереднього спілкування з учнями протягом уроку або в разі перевірок, при цьому значна їх частина не володіє мовою на достатньому рівні. За такої мовної ситуації, яка склалася сьогодні в школах Харківщини, більшість

учнів переважно російськомовні, причому бажання вивчати українську мову користуватися нею сильніше в учнів молодших класів.

Керівники держави, та ще й такої, як Україна, повинні краще від мовознавців і письменників розуміти, що означає мова корінної нації, державна мова. Це, крім усього, своєрідна зброя. Це завжди розуміли наші вороги і недруги, це вони добре розуміють і нині, тому так поспішають вибити з наших рук оту зброю, щоб потім безмовний народ швидко перетворити на покірну масу і повністю зросійшити. Уся наша історія й гіркий досвід переконали, що справжнім гарантом незалежності України має бути добре захищена державна мова, про що треба дбати в першу чергу [1].

Малоефективними були й спроби надання національній ідеї виключно

Державна мова – це інструмент злагоди, єднання всіх громадян держави навколо загальнодержавних проблем, це інструмент добробуту й захисту інтересів громадян держави. Якщо суспільство повним обсягом не послуговується державною мовою, на нього чекають колосальні екологічні, політичні, духовні й інтелектуальні втрати [2]. Йдеться про стратегію розвитку України та процес розвитку модерної української політичної нації, її національну самосвідомість. „Мова належить усім, точніше б сказати, вона як витвір людської природи і розуму не належить нікому. Мова світить усім, як сонце, і нею, як повітрям, має дихати всякий, хто того захоче” [3]. Українська мова – це мова не тільки українців, спілкуватися нею мають право мешканці України всіх національностей з потреби гуртуватися в народ, з необхідності доходити порозуміння й ладу в спільному домі. Мова українського громадянства, державно–єдина, яка може консолідувати українське суспільство в націю. Ніяка інша мова цю функцію не виконає. Натомість інша може розколоти народ навпіл, роздрібнити на суржики, чого, власне, й домагаються наші недоброзичливці [3].

Особливо обережними ми повинні бути у сфері мовної політики, де кожен крок має бути обдуманим до найменших дрібниць

Визначний український мовознавець А. А. Бурячок влучно підмітив, що „завдяки мові нормально функціонує її організм як політично, так і економічно, і культурно. Мова – найголовніший чинник консолідації нації, її основна ознака... Втрачаючи мову, людина тим самим перестає бути членом мовної, а отже, етнічної спільноти... Рівень розвитку рідної мови відображає рівень духовного розвитку нації...” [4, с. 275]. На єдиній мові, насамперед рідній, історично формується нація як спільнота переконаних однодумців, які закладають гарантію патріотичної єдності з метою розвитку власного політичного утворення, нормативних актів і технології діяльності державних інституцій.

Отже, сьогодні в Україні ми маємо реальну ситуацію: 1) існує держава під назвою Україна, політичні кордони якої визнані міжнародним співтовариством; 2) назву цієї держави визначив корінний етнос, який тисячоліттями формувався на її території і назва якого – українці; 3) цей етнос становить абсолютну більшість населення цієї держави (77,8% – 2001 р.); 4) цей етнос має свої давні традиції та власну українську мову; 5) у державі під назвою Україна законодавчо визнаний статус української мови ж державної [5]. Саме тому без вільного розвитку української мови, її належного функціонування в системі освіти, культури, сфери послуг, державному управлінні тощо немислимо побудувати міцну й заможну державу. Для будь–кого зрозуміло, що важливою умовою консолідації нації є також створення єдиного інформаційного простору, у якому мова є ключовим елементом, що об'єднує націю в єдиний організм.

У наш час особливо важливого значення набуває збереження національних традицій. Завдяки їм функціонує й розвивається національна мова, без якої неможливе існування нації, оскільки зречення своїх національних традицій, рідної мови рівнозначне зреченню своєї національності. Саме тому необхідне збереження та примноження своїх національних традицій, рідної мови. Тільки такий шлях забезпечить нормальний розвиток народу.

Подальші дослідження проблеми вбачаються у висвітленні провідної ролі рідної (української) мови в становленні сучасної національно–мовної особистості.

Автором було проведено опитування серед абітурієнтів (віком від 16 до 25 років) НТУ „ХПІ”. Для порівняння наведені результати опитування за 2 роки: 2007 і 2008. Кількість опитаних співвідноситься 1:2 (2007 і 2008 рік відповідно).

2007 рік

<i>Питання/ Варіанти відповіді</i>	<i>Хто Ви є за національніст ю?</i>	<i>Якою мовою Ви розмовляє-те в повсякде-нному житті ?</i>	<i>Яка мова є для Вас рідною?</i>	<i>Якими мовами світу хотіли б володіти досконало?</i>
Росіянин(-ка)	4			
Українець (-ка)	50			
Українська		11	17	8
Російська		41	32	5
Суржик		2	4	
Французька				24
Іспанська				8
Англійська			1	40
Німецька				14
Китайська				2
Японська				1
Італійська				15
Польська				1

2008 рік

<i>Питання/ Варіанти відповіді</i>	<i>Хто Ви є за національ ністю?</i>	<i>Якою мовою Ви розмовляєте в повсякденному житті?</i>	<i>Яка мова є для Вас рідною?</i>	<i>Якою б мовою світу хотіли володіти досконало?</i>	<i>Якими мовами вже володієте (вільно)?</i>
Росіянин (-ка)	5				
Українець (-ка)	21				
Інша національність	1				
Українська		3	15	1	18
Російська		27	14		20
Англійська				13	16
Французька				7	1
Іспанська				2	
Італійська				4	
Німецька				3	2
Арабська				1	
Японська				1	
Китайська				1	
Вірменська				1	
Грузинська				1	
Жодною					2

Проаналізуємо ці результати детальніше. У 2007 році з 27 опитуваних 24 визнали себе такими, що розмовляють російською в повсякденному житті, ще троє використовують російську та українську (не називаючи це якимось суржилом чи дечим іншим). Українську як мову повсякденного спілкування не відзначив **ніхто!** Співвідношення української і російської мови як рідної становить майже 50 % і лише одна людина відзначила обидві ці мови як рідні. Цікавим є той факт, що аж (!) 18 абітурієнтів визначили свій рівень володіння українською як „вільно”, але при цьому лише троє спілкуються українською мовою (щоправда навпіл з російською), рідною вона є для 14 людей і **тільки 1(!)** особа хоче досконало володіти українською мовою. Такі погляди молоді на проблему в 2007 році!

Щодо результатів 2008 року, то майже третина опитуваних визнає українську мовою повсякденного спілкування. З’являється таке поняття як суржик (для повсякденного спілкування і для рідного „мови”). Більшість абітурієнтів визнає українську мову рідною. Показовим є той факт, що бажання досконало знати українську мову присутнє вже у 8 опитуваних!

Наведені вище результати є показовими для Слобожанщини, оскільки підготовче відділення НТУ „ХПІ” відвідують абітурієнти не тільки з Харкова, а й з області (співвідношення приблизно 50 % на 50 %).

Також ми маємо результати опитування учнів, їхніх батьків і вчителів декількох (усього 12) шкіл/гімназій/ліцеїв Харкова й області. Результати цього дослідження подані в таблиці нижче.

	Так	Ні	Хочу, щоб всі уроки проводилися рос. мовою	Хочу, щоб було 2 держ. мови	Все одно, якою мовою спілкува- тися	Ніко- -ли
Чи користуєтеся Ви укр. мовою у спілкуванні зі знайомими?	28,62	62,14				9,24
Чи легко сприймаються Вами уроки української мовою?	69,24	17,76	1,7			11,93
Чи хотіли б Ви, щоб державною мовою в нас була лише українська?	49,24	41,9		4,69		4,17
Чи погодилися б Ви, щоб укр. мова стала мовою повсякденного спілкування?	39	58,5			0,8	1,7
Чи цікавитеся Ви подіями в Україні?	66,6	26,5				6,9

Аналізуючи результати останньої таблиці, робимо такі висновки:

- лише близько половини опитуваних користується українською мовою в повсякденному житті;
- проте практично 80 % чудово розуміють державну мову;

- думки щодо єдиної державної мови поділилися майже навпіл, хоча більшість не на користь єдиній українській, як державній;

- жахливим є небажання більшості українців спілкуватися рідною мовою. Можливо, причина полягає в штучному спотворенні природно-співучої мови.

- зацікавленість українців у подіях, якими живе країна, говорить про великий потенціал, якому варто реалізовуватися.

Зазначені проблеми набувають вагомішого значення, оскільки 90 % опитуваних – школярі, за якими майбутнє.

Отже, великий відсоток молоді Слобожанщини на сьогодні віддає перевагу російській мові, хоча в школі, в родині, населених пунктах тощо вони непогано розмовляють українською. Важливим стає той факт, що потрапляючи у велике місто, де дуже рідко на вулицях можна почути українську, їм легше спілкуватися російською, щоб не привертати до себе зайвої (часом негативної) уваги. Проводиш з ними одне-два заняття, і дехто зізнається: „Як приємно почути українську мову!“. Вони радіють можливості вільно спілкуватися рідною мовою, але потрапляючи за межі аудиторії у них знов виникає мовленнєвий бар'єр, який, на жаль, долають лише одиниці.

Слушно зауважує В. Пасько: „За нинішніх умов навіть вихована в українських родині молодь, вступаючи в доросле життя, змушена зросійщуватися через панування в незалежній Україні російськомовного інформаційного продукту – хоч у телерадіопросторі, хоч у друкованих ЗМІ, хоч на книжковому ринку й ринку освітніх послуг, не кажучи вже про інформаційно-комп'ютерні мережі й Інтернет... У незалежній Україні серед власне українського народу виростає і безперешкодно поширюється, як бур'ян у занедбаному полі, новий його різновид – людей, які є українцями генетично й географічно, але не духовно, українців за походженням, однак з незрозуміло якою мовою і культурою” [6, с. 24–25].

Ось як характеризує сучасний стан Микола Рябчук: „Свідоме українство становить, на жаль, приблизно 20 відсотків населення (це видно за всіма опитуваннями, виборами, референдумами). Але йому протистоїть не якесь там свідоме російство чи свідоме советство (свідомих русофілів є теж десь 20 відсотків), йому протистоїть величезна маса аморфного населення, яка має дуже розмиту ідентичність. Свідомі українці намагаються його повернути в свою віру, а русофіли – в свою. Це не просто вибір між українською культурою і російською, а точніше, українською і советською (тобто примітивним варіантом російської культури). Це вибір між майбутнім і минулим. Це вибір між тим, чи приєднається Україна до першого світу, вскочить у той вагон – чи опиниться у Євразії серед якихось там сумнівних „товаришів” [7, с. 4].

Згадаймо, який шок виник у всіх, коли почали перекладати фільми та серіали українською мовою. Шок пройшов, до української мови звикли, але вона мало кого спонукала заговорити саме по-українськи... Справа в тому, що попри всю правильність і відповідність нормам української мови, мова телебачення видається неприродною. Відчувається, що в повсякденному спілкуванні і диктори, і актори віддають перевагу російській мові, а це накладає свій відбиток на їхньому мовленні. Крім того, більшість програм і фільмів – це переклади, а переклади, якими б досконаліми вони не були, все ж не мають тієї енергетики, яка наявна в живому спілкуванні.

Більшість провідних телеканалів, які заявляли про себе як про суто українські, все більше починають паралельно використовувати російську мову. Сьогодні в Україні є певний відсоток населення, який не розуміє або не сприймає української мови і для того, щоб примусити їх дивитися канал, потрібно підлаштовуватись під них. А це – рейтинг. А рейтинг – це реклама. А реклама – це гроші. На жаль, тепер український ринок мас-медіа важко назвати не тільки патріотичним, але і українським взагалі.

Як зазначає Лариса Масенко: „У порівняльному дослідженні мовної політики Латвії, Білорусі й України зазначено: „Якщо Латвія, висловлюючись образно, каже російській мові „ні”, Білорусь – „так”, то Україна каже „не знаю”. Ці слова точно окреслюють ставлення української влади до розв’язання мовних проблем” [8].

Попри те, що Україна вступила вже в друге десятиріччя суверенності своєї держави, рабська психологія, комплекс неповноцінності й меншовартості міцно укоренились у свідомості значної частини українців. Гірко відчувати те, що ми не можемо усвідомити себе державною нацією, як французька, німецька, іспанська, італійська та ін. Комусь вигідно, щоб нові покоління українців виростили, не відчувачи належності до України, нехтуючи національною гордістю й національною ідеєю. Український народ так довго та безсоромно ідеологічно одурманювали, так міцно затискали в залізобетонні марксистські догми, що українці перестали вірити навіть у принади перспектив національного розвитку.

Мабуть, все залежить від нас: ми прагнемо бути розвиненою країною, але не розвиваємо свою культуру, духовність; прагнемо, щоб нас поважали, з нами рахувались, але самі не маємо поваги до більшості моральних норм. Від нас багато чого залежить, бо нація – це сила! А почуття самосвідомості – це скарб!

ЛІТЕРАТУРА

1. Лупій О. Мова як надійна зброя // Слово Просвіти. – 2005. – 19 трав.
2. Жук Ю. Державна мова – категорія економічна й виховна // Персонал. – 2005. – 16 берез.
3. Радчук В. Українська мова на зорі третього тисячоліття // Дивослово. – 2003. – № 9. – С. 2–6.
4. Бурячок А. „Просвіта”: історія та сучасність (1868-1898). – К.: Веселка, 1998. – 308 с.
5. Кот С. Мова і політика // Укр. слово. – 2005. – 30 берез.
6. Володимир Пасько, часопис „І”. – 2004. – № 35.
7. Микола Рябчук, в інтерв’ю для "Уроку української", 2002, №5–6.
8. Масенко Л. Т. Мова і політика. – К.: Соняшник, 1999. – 211 с.
9. Куць О.М., Заблоцький В.В. Мовна політика в Україні: аналіз та впровадження: Монографія. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 300 с.

УДК 321+005

Осін В. В.

Академія митної служби України

ПОЛІТОЛОГІЧНЕ ЗНАННЯ І МЕТОДИ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ: СПРОБА ДЕМІСТИФІКАЦІЇ СТОСУНКІВ

Досліджуються підстави сподівань політичної науки на отримання справжнього знання саме про політику, навіть попри поширене уявлення про відсутність власного методу.

Ключові слова: політичне знання, методи політичної науки.

Исследуются основания, в силу которых политология претендует на достижение настоящего знания о политике, даже при том, что собственного метода у нее нет.

Ключевые слова: политическое знание, методы политической науки.

The grounds are being examined on account of which the political science can have a claim on the achievement of the true knowledge about politics, even taking into account that it's usually denied the fact of having its own method.

Key words: political knowledge, methods of political science.

Політологія, як видно вже за її назвою, являє собою науку про політику. Будучи дискурсом *про політику*, вона має справу з такими матеріями, котрі, за крилатим висловом Л. Уайта і Р. Кларка, „продукують більше тепла, ніж світла” [18, р. v]. Будучи ж *наукою*, вона „являє собою спробу протистояти щонайменше половині цієї заяви” [18, р. v]. І ось уже кілька десятиліть подібна мета досягається за допомогою славетного емпіричного аналізу, що становить собою розробку „і використання спільної для всіх, об’єктивної мови для *опису* політичної реальності” [4, с. 21]. Кінцевим і все-спокутувальним-підсумком докладених зусиль виступає здобуття так званого політологічного знання, що має допомогти не тільки розумінню політичного, але також його зміни.

Однак на цьому шляху дослідник негайно стикається з обставиною, що обіцяє поставити під сумнів якщо не науковість політичної науки, то принаймні її специфічність. Суть утруднення – у давно відомому факті: політична наука не володіє власним методом, іманентно орієнтованим на вивчення політики. Х. Р. Алкер цю ситуацію позначив як „відсутність дисциплінарної автентичності” [1, с. 766], а Р. І. Гудін і Х.-Д. Клінгеманн зазначили і її наслідки: якщо „дана галузь знання не володіє власною єдиною методологією... і тим більше не намагається визначити свої завдання виходячи з власної методології”, тоді „цілі політичної науки... визначаються предметом її вивчення, інтересом до „політики” у всій багатоманітності її проявів” [3, с. 33].

Так політична наука потрапляє у трохи дивну ситуацію, коли вона не в змозі навіть до ладу поставити питання про специфічність *свого* знання: оскільки дослідницькі методи, що гарантують його досягнення, не є суто політологічними, то проблема валідності політологічного знання розв’язується або як проблема валідності знання соціальних наук у цілому, або як проблема валідності знання будь-якої з переліку соціальних наук, за винятком політичної.

Через це дана стаття має дві основні цілі: по-перше, показати помилковість деяких надзвичайно важливих імплікацій, що цементують проблему взаємозв’язку методу і специфічності політичної науки. По-друге, продемонструвати *інший* шлях установлення деяких характеристик політологічного знання, який би скасовував малопродуктивну прив’язку оригінальності відповідної наукової дисципліни *виключно* до її методу і/або предмета.

Виявити помилковість традиційного погляду на роль методу в конституюванні науковості й неповторності політичної науки не так уже й складно; цілком достатньо двох кроків: чітко сформулювати його імплікації та кинути бодай побіжний погляд на стан політичної науки. Почнемо зі спроби виявлення тих прихованих допущень, котрі начебто поволі, але так зримо обумовлюють появу в політологів-методологів, і не тільки у них, відчуття „деякої дисциплінарної неповноцінності”.

Коли специфічність дисципліни не пов’язується з тим або іншим методом, тим самим маються на увазі дві обставини. З одного боку, *оскільки метод запозичений*, то результати його застосування певною мірою також виявляються „запозиченими” – в тому значенні, що *дані, одержувані за допомогою того чи іншого методу принаймні в двох різних наукових дисциплінах, є однаковими*.

Ще Дж. Дьюї зауважив, що суть методу не стільки у відкритті принципово нових фактів, скільки у розміщенні давно відомого в новий контекст. Через це один і той самий метод у декількох науках в обов’язковому порядку продукує одні й ті ж зв’язки, один і той самий контекст просто з огляду на те, що передбачає однакове бачення проблеми. Чи є принципова різниця між тим, як ми бачимо різні речі з однієї відстані і під одним кутом? А якщо глянути на них з різної дистанції або під незвичними кутами? Легко помітити, що навіть посилення на різноманітність політичного ніяк не рятує ситуації; інакше чому „представники інших дисциплін не хочуть купувати запропоновані нами продукти навіть

у тих випадках, коли з метою щонайшвидшого „розпродажу” їх ціна дуже занижена і вони не оподатковуються” [1, с. 767]?

Але це, звичайно, не так уже й погано, тому що дозволяє постулювати єдність науки, і не без підстав.

З іншого боку, необхідно враховувати значною мірою конструктивістський характер політології, яка не просто прагне описати певний *ноумен* політичного, але й своїми зусиллями перетворює його у *феномен*, на який можна впливати, причому інколи – надзвичайно. У підсумку *опис* політичного насправді може мати більше спільного з дійсністю, яка досліджується соціальними науками та одночасно ними ж і конструюється, ніж власне з політичною реальністю, яка таким же творчим способом вивчається політологією.

Саме через це переконання ніхто не приходить на віртуальний «розпродаж», який влаштовується політичною методологією, адже „заздалегідь відомо, що на ньому можна знайти лише старі, перероблені інструменти, які свого часу були створені методологами *інших дисциплін для розв’язання найважливіших проблем, що стояли перед ними*” (курсив мій. – О. В.) [1, с. 767].

Такі, гадаю, імплікації традиційної прив’язки специфічності наукової галузі до розробленої в її рамках методології, і розмірковуючи в такому ключі, вихід знайти складно, якщо він узагалі є. Але, як завжди в таких випадках, можлива фальсифікація вихідних допущень, після чого можна буде не стільки поновити в правах статус політологічного знання, скільки зрозуміти, в яких же термінах воно має обговорюватися і які вимоги до нього можуть бути висунуті.

Для цього зробимо другий крок, який передбачає з’ясування того, чи дійсно самої політики в методах політології не більше, ніж, скажімо, соціуму, психіки або економіки. Тобто наскільки методи, запозичені політичною наукою, насправді індіферентні стосовно предмета останньої? І наскільки ж «чисте» таке запозичення від впливу політики, яка становить головний інтерес політології?

Щоб відповісти на ці питання, звернемось до тієї політичної науки, яку окреслив Г. Алмонд у своїй книзі *Separate Tables: Schools and Sects in Political Science*: „Глашатаї суспільного вибору, щоб знайти місце своєму вражаючому дедуктивному механізмові, шукають схованку в реальності, „новому інституціоналізмі”; політичні економетристи хочуть бути причетними до історичних та інституціональних процесів; гуманітаріїв обурює небажання „технарів” визнавати політичні цінності, й вони страждають від почуття непристосованості до світу, де панують статистика і техніка; а радикальні або „критично налаштовані” політичні теоретики, подібно до старозавітних пророків, осипають прокляттями біхевіористів, позитивістів і саме уявлення про професіоналізм у політичних науках, яке б відділяло знання від дій” (цит. за [10, с. 39–40])¹.

Далі він поділяє цих політологів за ідеологічним (ліві та праві) і методологічним (м’які та тверді) принципами, а в рамках чотирьох напрямів мислення виділив їх ідеологічні нахили. Найбільш м’якими з методологічного погляду є строго описові („клінічні”) та політико-філософські дослідження, що використовують емпіричні дані та логічний аналіз; найтвердіші – це дослідження, які використовують кількісні, економетричні й математичні методи моделювання, включаючи теорії голосування, утворення коаліцій, прийняття рішень тощо. На лівому крилі ідеологічного виміру – марксистки, політичні теоретики критичної спрямованості, *dependistas* і прибічники теорії світової системи, які відкидають поділ знань і дій та виступають за соціалізм; на правому крилі розташувались неоконсерватори, прибічники ринкової економіки, обмеженої

¹ І це при тому, що в 1960-х рр. Роберт Даль і Хайнц Юло могли стверджувати, що нові політична наука і науковий підхід вже усталились як дисципліна [10, с. 39–40]!

державної влади та антикомунізму [10, с. 40].

Таким чином, метод та ідеологія, переконання і метод – ось те, що, будучи тісно взаємопов'язаним, дає можливість класифікувати політологів і їх висловлювання. Зв'язок такий тісний, що сказати „метод” – означає сказати „ідеологія”, і навпаки². Іншими словами, методи, використовувані вченими в політичній науці, не є вільними від впливу політики, а тому гомогенність одержуваних за їх допомогою результатів – стосовно до даних інших наукових дисциплін – дещо сумнівна. І, як парадоксально це не прозвучить, *залежність методу від предмета вивчення – це своєрідна гарантія того, що знання, яке формулюється в такому випадку, дійсно є політо-логічним.*

Тепер пора спробувати раніше сформульований висновок позбавити характеру „абстрактного всезагального”. У цьому зв'язку виникає наступне питання: **а чи існує метод, який „політично” максимально „навантажений”, а тому більшою мірою відповідальний за одержання релевантного знання?**

Зрозуміло, що ствердна відповідь буде означати проведення вкрай потрібної операції розрізнення, адже „закиди” у присутності політики в застосовуваних методах можна переадресувати також усім методам соціальних наук, внаслідок чого будь-які міркування в цій галузі стають такими, що не підлягають верифікації. Але якби вдалося відшукати метод, котрий відрізнявся б з-поміж інших своєю більшою „завантаженістю політикою”, тоді усі попередні вислови набули б статусу аргументів. І хоча, на перший погляд, відповіддю на подібне питання може бути тільки повторення відомого („політична наука не має власного методу”), другий погляд, котрий зазвичай кидають поверх і навздогін першому, переконує, що не все так однозначно.

Скажімо, якщо з рівня абстрактних розмірковувань про якусь напівміфічну політичну-науку-в-цілому милостиво опуститись до емпірично адекватнішого уявлення про політологію як сукупність достатньо автономних і відцентрово орієнтованих груп, то майже одразу можна помітити парадокс, коли політична наука, не володіючи власним методом, легітимізувала – і науково, і політично – алгоритм, який позначається таким „зонтичним поняттям” (umbrella concept), як „**контент-аналіз**”.

Здається, що одно-однозначного зв'язку між політологією та контент-аналізом не існує. Щодо останнього, то відомо, що це – один з найпоширеніших методів у соціальних і гуманітарних науках, і масштаби його застосовуваності не можуть не вражати. Якщо в 1970-х рр. було ясно, що „15 % усіх досліджень у галузі соціальних наук у ФРН використовують цей метод” [9, с. 85], то на самому початку нового сторіччя К. Кріппендорфф виявив таке: „У серпні 2003 року пошук в Інтернеті на „контент-аналіз”, із використанням пошукової системи Google, виявив 4,230,000 документів. Для порівняння: пошук на „опитувальне дослідження” виявив 3,990,000 випадків, а на „психологічний тест” – 1,050,000” [13, р. 17]. Щодо політичної науки, то відомо, що на кінець 1960-х рр. на такі наукові дисципліни припадало близько 75 % усіх контент-аналітичних досліджень: соціологія/антропологія – 27,7 %, теорія комунікації (general communications) – 25,9 %, політична наука – 21,5 % [12, р. 21]. Якщо ж взяти сучасність, то показовою є спроба Д. Дайфенбаха атрибутувати *масову комунікацію, політичну науку,*

² Подібна ситуація характерна не тільки для політичної науки. Адже недаремно Е. Оуклі про причини того, чому „фемінізм так наполегливо чіпляється за свою якісну методологію”, говорила в термінах усталеної дослідницької практики і звичного дуалістичного мислення [7, с. 350]; і як підсумок – висновок: „Фемінізм потребує дослідницького методу, методології розрізнення для того, щоб зайняти своє особливе місце в структурі академічного знання, щоб здобути соціальний статус і моральну легітимацію своїх дій” [7, с. 350]. Оскільки „питання відмінності є одним з питань ідентичності” [17, р. 3], то не дивно, що, „хоч деякі методи більше асоціюються з конкретними поглядами, ніж інші, дослідники часто пов'язують методи зі своїми переконаннями і самі обирають їх” [8, с. 466].

психологію і літературознавство як своєрідні „ареали найбільшої поширеності комп'ютерного контент-аналізу” [11, р. 17–31].

Легко впасти у відчай, оскільки дані ці виглядають надто непереконливо, аби можна було відмовитись від традиційного погляду, згідно з яким специфіку політології неможливо визначити через методи, що застосовуються в її рамках. Здається, що ми знову потрапили у глухий кут, адже, скажімо, будь-яка людина, що почала досліджувати контент-аналіз, може зробити висновок, що цей метод зародився одночасно в кількох дисциплінах, а тому немає сенсу намагатися встановити, звідки він почав свою тріумфальну ходу. І хоч це пояснення здається цілком правдоподібним, однак підкреслю принаймні одну обставину, яка виправдовує моє нехтування такою точкою зору: у даному разі мене цікавить не те, де й ким контент-аналіз уперше був проведений, а скоріше те, в якій дисципліні він уперше почав широко застосовуватися багатьма дослідниками, які надали йому, таким чином, статус легітимного наукового методу.

А це достатньо різні речі: **інституціоналізація і приклад першого застосування**. Наприклад, К. Кріппендорфф відзначав перший випадок проведення контент-аналізу в психології – 1942 р., коли Г. Оллпорт опублікував книгу *Використання особистих документів у психологічній науці*, в якій не просто включив особисті документи, звіти очевидців і листи в репертуар психологічних досліджень, але запропонував певну концептуальну схему, що підпадала під сьогодинське визначення „контент-аналізу” [13, р. 27]. Однак усталеним (established) «методом» психології він став лише в 1965 р., коли за редакцією все того ж Г. Оллпорта вийшов знаменитий збірник *Листи від Дженні*, що містив, окрім статей самого Г. Оллпорта, низку праць інших провідних психологів [13, р. 27].

Якщо застосувати це розрізнення, то легко побачити до того втаємничене: саме **політична наука є ви-хідним топосом інституціоналізації «контент-аналізу»**.

З такою декларацією я, звичайно, ризикую помилитися як ніколи в цьому дослідженні, бо хіба не сказано було багато й багато разів: «Масова комунікація є архетипічною галуззю контент-аналізу» [13, р. 28], а його історичні корені лежать у журналістиці та масовій комунікації [13, р. 46]?! Однак усі існуючі історії «контент-аналізу» багаті посиланнями на праці, які без найменших труднощів самими «контент-аналітиками» зараховуються до емпіричних. Але при цьому – тиша стосовно праць, які відсилають не те що до інституціоналізації «контент-аналізу», а загалом демонструють якийсь стабільно високий рівень усвідомленості; тим більше, що загальна кількість теоретичних праць, якщо звернутися до О. Холсті, залишалась незначною протягом тривалого періоду часу [12, р. 21].

Водночас першою інституціоналізуючою працею такого роду був знаменитий збірник *Мова політики* (1943) за редакцією Х. Лассвелла [14]. Останній був політологом, одним з представників так званої Чиказької школи: «Поряд з Госнеллом і Лассвеллом, які увесь свій час присвятили здійсненню “чиказької революції” в галузі політології...» [2, с. 86].

Крім цих міркувань, можна також навести ще декілька. **По-перше**, поява *Мови політики*, так само як і зусилля, що позначаються цією працею, припадають на період, коли кількість контент-аналітичних досліджень починає зростати настільки, що саме час згадати про геометричну прогресію [12, р. 20]. Тим більше важлива обставина, оскільки інституціоналізація контент-аналізу (імпліцитно) передбачає появу перед тим досить значної кількості релевантних робіт, не кажучи вже про появу нової групи вчених, що взялися активно розробляти контент-аналіз...

По-друге, вже згаданий О. Холсті не просто відзначає небачене зростання «контент-аналітичних» праць, що були виконані в рамках політичної науки, але й повідомляє: в 1940-х рр. приблизно чверть від усіх відповідних досліджень була

політологічною за дисциплінарними рамками та характером матеріалу, що підлягав вивченню [12, р. 21–22]. Згодом вказується, що «домінуючий вплив політологічних досліджень у ході Другої світової війни» в підсумку відбився на одному з перших визначень «контент-аналізу», що був даний колегою Х. Лассвелла А. Капланом: «Контент-аналіз являє собою статистичну семантику політичного дискурсу» (цит. за [12, р. 21]). Як бачимо, відразу після введення в науковий обіг самого терміна «контент-аналіз» останній прямо пов'язувався з політичною наукою, оскільки саме її проблеми, у свою чергу обумовлені Другою світовою війною, й провокували появу праць у кількості, що є необхідною для одержання «контент-аналізом» статусу усталеного методу. Спочатку – в політології...

По-третє, сам Х. Лассвелл, розглядаючи як своїх можливих попередників Д. Вілкокса, А. Тенні і Дж. Вудворда [15, р. 46], праці яких *начебто* долали недоліки більш раннього дослідження Дж. Томпсона [15, р. 44–46], у статті *Чому кількісний?* зазначав: «Загалом, ці дослідження не пов'язувалися навмисно з політичною наукою. Вони були виконані статистиками, зацікавленими в тому, аби щось підрахувати, або соціологами, що досліджували загальний соціальний процес» [15, р. 46]. Навіть ще чіткіше з цього приводу він висловився у зв'язку зі схожістю «контент-аналізу» і зовсім уже ранніх (статистичних) підрахунків у літературознавстві: «Цей термін легітимно може використовуватися тільки в тому разі, коли “рахунок” проводиться у співвіднесенні із загальною теорією комунікативного процесу. У цьому сенсі “контент-аналіз” вважається досить недавнім» (у примітках: [15, р. 387]).

Таким чином, хоча в інших дисциплінах і виявляються праці, що можуть, переважно за формальними показниками, претендувати на статус контент-аналітичних, але всі вони виконані не політологами, а тому контент-аналітичними не виступають. Якби не були *дійсні* підстави пов'язувати контент-аналіз з політичною наукою, у Х. Лассвелла та інших вчених такі, напевно, були, і це симптоматично...

По-четверте, все той же Х. Лассвелл, перелічуючи в одній зі своїх статей цілі звернення до контент-аналізу, зазначає лише суто політичні, як-от: передбачення ворога, виявлення політичної пропаганди або поліпшення контролю/керованості у процесі проведення політики (policy) [15, р. 48–51]. Не мусить викликати подиву в цьому зв'язку й те, що Р. К. Мертон, один з найвідоміших учених того часу, у своїй книзі *Соціальна теорія і соціальна структура* (останнє видання – 1968 р.) контент-аналіз розкривав тільки на прикладах праць у галузі пропаганди [5, с. 723–724].

І останнє: Б. Берельсон, автор першої кодифікації контент-аналізу 1952 р., назвав сімнадцять напрямків використання контент-аналізу, що являють собою найменування певного корпусу праць, виконаних у рамках відповідного простору. Частина подібних «застосувань» прямо вказує на взаємозв'язок з політичними потребами («викриття пропагандистських технік», «ідентифікація існування пропаганди (переважно для легальних цілей)» або «забезпечення політичних і воєнних [розвідувальних] служб»), у той час як решта *може* бути просто узагальненою формою вираження схожої тенденції («виявлення фокусу уваги», «виявлення міжнародних відмінностей у змісті комунікації» або «відтворення настанов, інтересів і цінностей (культурних зразків) груп населення») [13, р. 45–46].

А тепер – **найостанніше:** що може свідчити про справжній топос інституціоналізації контент-аналізу переконливіше, ніж дисциплінарні рамки виходу першого в історії навчального посібника у цій галузі? Знайомтеся з продуктом колективної творчості Р. Норта, О. Холсті, М. Заніновича і Д. Зайнса (1963) – *Контент-аналіз: Посібник з додатками для вивчення міжнародної кризи* [16]. Сама назва недвозначно натякає на характер порушених проблем, а побіжний погляд по тексту цього навчального посібника переконує, що зацікавленість політичними питаннями, вперше

дослідженими Х. Лассвеллом та іншими, становить сутність книги. Цілком слушно вважаючи, що вихід у світ підручника можливий лише в разі поєднання *актуальності* та наявності відповідних розробок, а також пригадуючи політичні події, котрі передували 1963 р., ще раз переконуєшся в тому, що дисципліною, яка першою пішла на інституціоналізацію контент-аналізу, була політологія³.

Таким чином, якщо політологія – це перша дисципліна, котра надала контент-аналізу статус «(усталеного) наукового методу», то *історія розвитку частини політологічного знання, зазвичай позначуваного іменем «контент-аналіз», – це не що інше, як похідна від політичних факторів*. Іншими словами, з-поміж інших дисциплін політологія вперше інституціоналізувала застосування контент-аналізу, тому що **останній виявився більш придатним для розв'язання саме політичних проблем, аніж інших питань, що цікавлять решту соціальних наук**.

Іншими словами, навіть якщо специфічність політичної науки і не визначається використовуваними методами, все ж останні виявляються придатними... для встановлення її специфічності: адже відкриваються – самими же вченими – перспективи для безлічі реверсивних операцій, за умовами яких будь-який «метод», вірніше дискурс про нього, придатний для простежування і відповідної (симптоматичної) інтерпретації всього спектра *асоціацій*, назвемо це так, які зазвичай пов'язуються з наявною соціальною практикою застосування того чи іншого «методу».

Отже, потрібно здійснити щось достатньо незвичайне і навіть дивне, а саме: взявши як *позначуване* зв'язку «дослідницька група/нею же усвідомлювані відмінності», ризикнути висунути гіпотези стосовно заплутаної низки факторів, передумов і обставин, котрі в підсумку і зробили можливою як саму появу горезвісної «зв'язки» (включаючи сюди саме таким чином зрозумілі відмінності), так і власну здатність їх відстежування і трансформації.

Майже одразу, однак, виникає наступне питання: якщо політична наука таки має метод, який дозволяє сподіватись на досягнення специфічного, саме *політологічного* знання, то чи можемо ми, у свою чергу, сподіватись на те, що досягнуте буде саме *знанням*? Адже підґрунтя наших очікувань, вихідна вкоріненість контент-аналізу в політичне, водночас перешкоджає тому, аби кінцевий результат дослідницьких зусиль міг бути кваліфікований принаймні як надійний, коли будь-які інші вчені, чиї ідеологічні та інші смаки не збігаються, могли б якщо б не отримати однакові результати, то побачити одну й ту саму проблему?

І ось тут відкривається шлях отримання деяких важливих рис політологічного знання з боку, що зазвичай ігнорується, себто з точки зору когнітивних характеристик дослідників, що безпосередньо відповідальні за отримані результати. Інакше кажучи, у світлі встановленого зв'язку між одним з методів політичної науки та предметом дослідження останньої корисно поставити таку проблему: а чи здатні вчені, які застосовують, скажімо, метод контент-аналізу у сфері політичної науки, досягти вплив предмета дослідження, тобто політики, на себе? А відокремлювати цей вплив від отримуваних даних?

Тобто наскільки вчені вільні від так званого пізнавального егоцентризму, за умов чого „я” дослідника не може бути віддиференційоване від решти світу, зокрема політичного?

Саме цьому я планую присвятити свої наступні розвідки.

³ Більш докладно деякі з порушених питань, включаючи питання політичної та наукової легітимації контент-аналізу, висвітлені в моїй монографії [6].

ЛИТЕРАТУРА

1. Алкер Х. Р. Политическая методология: вчера и сегодня // Политическая наука: новые направления: Пер. с англ. М. М. Гурвица, А. Л. Демчука, Т. В. Якушевой. – М.: Вече, 1999. – С. 766–778.
2. Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины // Политическая наука: новые направления: Пер. с англ. М. М. Гурвица, А. Л. Демчука, Т. В. Якушевой. – М.: Вече, 1999. – С. 69–112.
3. Гудин Р. И., Клингеманн Х-Д. Политическая наука как дисциплина // Политическая наука: новые направления: Пер. с англ. М. М. Гурвица, А. Л. Демчука, Т. В. Якушевой. – М.: Вече, 1999. – С. 29–68.
4. Мангейм Дж. Б., Рич Р. К. Политология. Методы исследования: Пер. с англ. – М.: Весь мир, 1997. – 544 с.
5. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура: Пер. с англ. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 873 [7] с.
6. Осин В. В. Процессы конституирования и воспроизводства в науке: исследование вариаций контент-анализа: Монография – Д.: ЧП „Лира ЛТД”, 2007. – 636 с.
7. Оукли Э. Гендер, методология и модусы человеческого знания: проблематика феминизма и парадигматические дискуссии в социальных науках // Введение в гендерные исследования / Под ред. С. В. Жеребкина. – Харьков: ХГЦИ; СПб.: Алетейя, 2001. – Ч. II: Хрестоматия. – С. 336–364.
8. Томпсон Д. Л., Пристли Д. Социология: Вводный курс: Пер. с англ. – М.: АСТ; Львов: Инициатива, 1998. – 496 с.
9. Федотова Л. Н. Социологи анализируют прессу // Вестник МГУ. – Серия XI. (Журналистика). – 1976. – № 6. – С. 82–85.
10. Чилкот Р. Х. Теории сравнительный политологии. В поисках парадигмы: Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, Весь Мир, 2001. – 560 с. – (Высшее образование).
11. Diefenbach D. L. Historical Foundations of Computer-Assisted Content Analysis // Theory, Method, and Practice in Computer Content Analysis / Ed. by M. D. West. – Westport. CT: Ablex, 2001. – P. 13–41.
12. Holsti O. R. Content Analysis for the Social Sciences and Humanities. – Massachusetts: Addison-Wesley Publishing Company, 1969. – 240 p.
13. Krippendorff K. Content Analysis: An Introduction to its Methodology. – 2nd ed. – Thousand Oaks, CA: Sage, 2004. – 413 p.
14. Language of Politics. Studies in Quantitative Semantics / Ed. by H. D. Lasswell, N. Leites and associates. – Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press, 1965. – 400 p.
15. Lasswell H. D. Why Be Quantitative? // Language of Politics. Studies in Quantitative Semantics / Ed. by H. D. Lasswell, N. Leites and associates. – Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press, 1965. – P. 40–55.
16. North R. C., Holsti O. R., Zaninovich M. G., Zinnes D. A. Content analysis: A Handbook with Applications for the Study of International Crisis. – Northwestern University Press, 1963. – 184 p.
17. Reinharz S. (with the assistance of L. Davidman). Feminist Methods in Social Research. – New York: Oxford University Press, 1992. – 414 p.
18. White L. G., Clark R. P. Political Analysis. Technique and Practice. – Monterey, California: Brooks / Cole Publishing Company, 1983. – 286 p.

УДК 168.522:320

Куц Г.М.

Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна**ПОЛІТОЛОГІЧНА ЕКСПЛІКАЦІЯ КОНЦЕПТУ „ОПТИМІЗАЦІЯ”**

Стаття присвячена експлікації поняття „оптимізація” політичними науками. Продemonстровано, що в методологічному арсеналі соціальних наук, до яких відносяться політологія, соціологія та економіка, активно використовуються оптимізаційні процедури.

Ключові слова: оптимізація, політологія, прогнозування.

Статья посвящена экспликации понятия „оптимизация” политическими науками. Продemonстрировано, что в методологическом арсенале социальных наук, к которым относятся политология, социология и экономика, активно используются оптимизационные процедуры.

Ключевые слова: оптимизация, политология, прогнозирование.

The article is devoted to the explication of the notion „optimization” by political sciences. It is shown that the social science methodology widely uses optimization procedures in the sphere of political science, sociology and economics.

Key words: optimization, political science, prognostication.

Актуальність концептуалізації категорії «оптимізація» політологічними засобами зумовлена, насамперед, неоднозначністю та суперечливістю оцінок щодо можливості застосування оптимізаційних процедур політичними науками з огляду на методологічний плюралізм, що панує у сфері людинознавчих наук. Класична теорія оптимізації, будучи застосовною переважно у сфері природничих наук, була заснована ще відомими математиками минулого (Ньютон, Лагранж, Ейлер, Гамільтон та ін.) і суттєво доповнена плеядою математиків ХХ століття (Беллман, Канторович та ін.). У сфері людинознавчих наук оптимізаційні процедури застосовуються переважно у соціальних науках (І.В. Бестужев-Лада, В.Я. Малиновський, Л.М. Хижняк, Т.В. Жибер та ін.).

Метою статті стало виявлення можливості застосування оптимізаційних процедур у політичних науках. Завдання статті полягає у розгляді методологічного інструментарію політичного прогнозування як основи ефективної оптимізації.

Під поняттям оптимізації, яке вже активно увійшло у повсякденний обіг, у масовій свідомості мається на увазі покращення певних умов існування чи функціонування чогонебудь. Це розуміння певною мірою зумовлене тим тлумаченням, яке подане у більшості словників: „оптимізація (лат. *optimus* – найкращий) – 1) процес вибору найкращого варіанта з можливих; 2) процес приведення системи до найкращого (оптимального стану)” [1, с. 501].

Тлумачення концепту „оптимізація” у царині науки насамперед наштовхується на сциєнтистські рифи сприйняття цього поняття, що не в останню чергу зумовлено превалюванням у науковій свідомості методологічних принципів природничих наук. Термін „оптимізація” традиційно використовується природничими науками, причому, найчастіше він експлікується за допомогою математичних засобів в якості певної методологічної процедури. Втім, слід зазначити, що подібне застосування цієї категорії стає доволі проблематичним в науках, предметом вивчення яких є людина. Зупинимось більш детально на означенні цього класу наук.

У сучасному вітчизняному науковому дискурсі співіснують поняття „природничі” науки та „гуманітарні” науки, які, нібито, покликані класифікувати науки стосовно об’єкту їх вивчення. Втім, паралельно використовуються терміни „точні” чи „технічні” науки (іноді як синоніми природничих наук) або „соціальні” чи „суспільні” науки (іноді як синоніми гуманітарних наук). Таке вільне оперування термінологією щодо класифікаційного статусу окремих наук містить у собі приховані пастки. Так, приміром, якщо точні науки це синонім природничих наук, то чи можна назвати точною таку науку як біологія? Мабуть, що ні. Але те, що біологія відноситься до природничих наук, сумнівів не викликає. Математику чи фізику прийнято відносити до класу точних наук, хоча, якщо фізику одночасно можна віднести до класу природничих наук, то щодо математики виникають певні сумніви. Отже, лінія демаркації між точними та природничими науками, як бачимо, доволі розмита.

Аналогічна ситуація щодо проблемності демаркаційних спроб спостерігається в царині гуманітарних та соціальних наук. Приміром, навряд чи доцільно вважати економіку суто гуманітарною наукою, зважаючи на те, що в її методологічному арсеналі чільне місце посідають методи математичних наук. Разом з тим, віднесення економіки до класу соціальних наук видається більш обґрунтованим. Також доволі важко назвати соціальними такі суто гуманітарні науки як герменевтика (наука про тлумачення текстів) чи естетика. Врешті, звернемось до такої науки як політологія. Це соціальна наука чи гуманітарна? Для відповіді на це питання заглибимось в історію виникнення соціальних та гуманітарних наук.

Гуманітарними було прийнято називати той клас наук, які представник Баденської школи неокантіанства Г. Ріккерт означував як „науки про культуру”, а представник філософського напрямку „філософія життя” В. Дільтей назвав „науками про дух” (на відміну від „наук про природу”, предметом вивчення яких були об’єкти фізичного світу).

Соціальні науки з’явилися пізніше. На думку І. Валлерстайна вони прагнули стати третім видом пізнання оточуючого світу поряд із природничими та гуманітарними науками. Їх виникнення І. Валлерстайн пов’язує зі зміною світ-системи після Французької революції, яка призвела до появи епохи *Сучасності* (що тривала з 1789 по 1989 рр.). Ця епоха винесла на поверхню дві основоположні ідеї нової геокультури: а) зміни – це норма, але аж ніяк не виключення; б) ідея суверенітету. Поєднання двох основоположних ідей епохи *Сучасності* призвело до появи третього напрямку в структурі знання – виникненню соціальних наук. У кінці XIX ст. виникають три соціальні дисципліни, які займаються *Сучасністю*: економіка, політологія і соціологія. Ці дисципліни, вважає І. Валлерстайн, є породженням ліберальної ідеології, що виділила три основних сфери життя: ринок (економіка), державність (політологія), громадянське суспільство (соціологія). Саме ці три сфери, які необхідно було вивчати, стали маркером *Сучасності* [2]. Таким чином, до класу соціальних наук відносяться політологія, економіка та соціологія.

Для уникнення пасток у визначенні класифікаційного статусу наук, об’єктом вивчення яких є людина, означимо їх як людинознавчі науки. Причому, вживаючи цей термін, матимемо на увазі як соціальні, так і гуманітарні науки. Проведена демаркація сприятиме більш ефективній концептуалізації поняття „оптимізація” у контексті його використання не лише політичними науками, але й людинознавчими науками в цілому.

Оптимізаційні процедури застосовуються переважно при прогнозуванні різноманітних процесів як у природничих, так і в людинознавчих науках. Причому, як зазначає І.В. Бестужев-Лада, при порівнянні соціальних та природничих прогнозів доволі легко відслідковуються їх специфічні особливості [3]. Об’єкти природничої сфери дослідження в більшості випадків не піддаються видозмінам на основі рішення, яке прийнято з урахуванням прогнозу. Тобто, перебіг процесів, що відбуваються у світі природи, ніякий прогноз не здатний змінити. Так, скажімо, прогноз погоди не може

вплинути на зміни самої погоди. Натомість, об'єкти дослідження соціальних чи гуманітарних наук, будучи залежними від прийнятих рішень, легко піддаються видозмінам. Всяка людська дія в цій сфері потенційно може вплинути на об'єкт прогнозування, іноді кардинально змінюючи його. Візьмемо для прикладу демографічні процеси, які можуть тривалий час протікати стихійно. При наявності загрозливих прогностичних тенденцій щодо перенаселення (Китай) чи різкого зменшення приросту населення (Україна) лише формулювання та оприлюднення подібних трендів вже може здійснити певний вплив на ситуацію. Здійснення послідовної демографічної політики за допомогою системи цілеспрямованих управлінських заходів здатне суттєво видозмінити проблемну ситуацію, кардинально змінюючи її початковий прогноз. Таким чином, у сфері суспільних досліджень прогноз здатний здійснювати вплив на проблемну ситуацію, оскільки тут велику роль відіграє людський фактор. Натомість, у сфері природничих досліджень прогноз, найчастіше, не впливає на сам об'єкт прогнозування.

Втім, на думку І.В. Бестужева-Лади, існує велика кількість суспільно-політичних процесів, які протікають стихійно і щодо яких не задіяні рішення управлінського характеру (хоча на теоретичному рівні такі процеси здатні піддаватися цілеспрямованому управлінню). Це дає певні підстави для застосування щодо таких – стихійних – процесів методів природничих прогнозів. Але стихійність суспільно-політичного процесу може різко змінитися під впливом цілеспрямованих управлінських процедур, задіяних щодо нього. Відповідно, на відміну від природничих прогнозів, „соціальний прогноз має бути орієнтованим не на безумовне передбачення, а на сприяння оптимізації рішень, що приймаються” [3]. Отже, категорія оптимізації органічно вписується в прогностичні стратегії соціальних наук. І, дійсно, оптимізаційні процедури ефективно використовуються в дослідженнях усіх соціальних наук: і політичних (дивись, наприклад, дослідження В.Я. Малиновського [4]), і соціологічних (дивись, приміром, дослідження Л.М. Хижняк [5]), і економічних (дивись, наприклад, дослідження Т.В. Жибер [6]).

Відповідно, категорія оптимізації має свою традицію застосування не лише у сфері природничих наук, але й у сфері соціальних наук. Щодо гуманітарних наук, які (поряд із соціальними) ми відносимо до класу людинознавчих наук, процедури оптимізації застосовуються вельми обережно. Це зумовлено надмірним впливом людського фактору на об'єкти дослідження у сфері гуманітарних наук. Довільні людські дії, здійснювані щодо об'єкту дослідження (іноді навіть самим дослідником), інколи унеможливають застосування оптимізаційних стратегій.

Слід зазначити, що у сфері гуманітарних наук категорія оптимізації достатньо активно використовується в такій науці як педагогіка. Причому, у педагогічній теорії та практиці під оптимізацією процесу навчання найчастіше мається на увазі „вибір такої системи засобів з його вдосконалення, коли досягаються максимальні „з урахуванням можливостей кожного студента” навчальні результати при мінімально-необхідних для конкретних умов часу і сил” [7]. Як бачимо, в рамках педагогіки розробляються власні засоби обґрунтування оптимізаційних процесів.

На думку В. Яцкевича, повноцінне застосування категорії оптимізації в суто гуманітарних науках цілком можливе за умови застосування адекватної методології відносно оптимізаційних процедур. Він зазначає, що існують дві теорії оптимізації: класична та системна [8]. Класична теорія оптимізації була заснована відомими математиками минулого (Ньютон, Лагранж, Ейлер, Гамільтон та ін.) і суттєво доповнена плеядою математиків ХХ століття (Беллман, Канторович та ін.). Сутність класичного підходу полягає в екстремізації, тобто, базовою тезою виступає ідея про обов'язкову наявність найкращого рішення щодо певної проблемної ситуації. Така методологія спонукає до пошуків „найкращого” рішення у всіх сферах життя. Саме тому „всяка проблема прийняття рішень чи управління формулюється як завдання тієї чи іншої

мінімізації або максимізації” [8], задля чого у дослідженнях, які застосовують оптимізаційні процедури, обов’язково вводяться оператори „min” або „max”. Застосування цієї теорії в науках було доволі успішним, хоча тут є свої певні недоліки.

Автором системної теорії оптимізації, як зазначає В. Яцкевич, є український академік, засновник кібернетики в СРСР В.М. Глушков. В основі цієї концепції лежить наступна ідея: „все те, що необхідне, необхідне в обмеженій кількості” [8]. Відповідно, у системній теорії оптимізації відпадає необхідність використання операторів „min” та „max”.

Відмінність між двома теоріями оптимізації В. Яцкевич метафорично ілюструє на такому прикладі. Людина, яка керується класичною теорією оптимізації, буде прагнути під час обіду з’їсти і випити якомога більше. З точки зору системної теорії – ця людина з’їсть і вип’є лише необхідну для неї кількість продуктів. Системна теорія оптимізації, вважає В. Яцкевич, може застосовуватися гуманітарними науками. Але перехід від оптимізації класичної до оптимізації системної доволі складний, оскільки для такого переходу оптимізацію необхідно усвідомити як певне явище. Таке усвідомлення, вважає автор, можливе лише на засадах гегелівської діалектики абсолютного.

Звернемось до політологічної експлікації поняття оптимізації. Слід зазначити, що у соціальних науках (до яких відноситься і політологія) оптимізаційні процедури найчастіше застосовують у різноманітних суспільних галузях саме в сфері прийняття управлінських рішень. У політичних науках оптимізаційні стратегії використовуються найчастіше при формуванні та реалізації рішень стосовно різних вимірів політики: міжнародного, соціального, економічного, інформаційного тощо. Причому, оптимізацією рішення вважається „процес перебору багатьох факторів, які впливають на результат. Оптимальне рішення – це вибране за яким-небудь критерієм оптимізації найбільш ефективне із всіх альтернативних варіантів рішення” [9]. Тобто, оптимізаційні процедури передбачають попереднє обґрунтування критеріїв оптимізації.

Вибір критеріїв оптимізації відрізняється у залежності від досліджуваної ситуації чи проблеми. Так, приміром, при дослідженні організації бюджетного процесу Т.В. Жибер визначає такі критерії оптимізації бюджетного процесу: „максимальна однозначність і прозорість бюджетних показників; достатній обсяг інформації, якою обмінюються органи Міністерства фінансів України та розпорядники коштів; мінімізація часового розриву між складанням проекту бюджету та початком бюджетного року; обмеження кількості читань під час розгляду бюджету з врахуванням інтересів законодавчої влади; строк затвердження центрального бюджету, максимально наближений до початку бюджетного року, але з урахуванням часу на затвердження місцевих бюджетів; мінімізація касових розривів під час виконання бюджету; відсутність дублювання бюджетних повноважень учасників бюджетного процесу; повнота, достовірність та своєчасність звітності” [6].

Процедурі прийняття рішень, яка залежить від обраних критеріїв оптимізації, притаманна своя специфіка з огляду на конкретну проблемну ситуацію. Так, приміром, при дослідженні оптимізації взаємодії державної влади і громадянського суспільства, на думку Т.О. Бутирської, в оптимізацію процесу прийняття державно-управлінських рішень необхідно включити низку функціональних процесів, які утворюють алгоритм ухвалення рішення: „а) формулювання мети; б) аналіз проблемної ситуації, розробка й обґрунтування варіантів вирішення проблеми, порівняння варіантів дії, затвердження рішення; в) організація соціальної дії; г) аналіз отриманих результатів” [10]. Саме така технологія прийняття управлінських рішень, вважає Т.О. Бутирська, сприятиме взаємодії влади і громадянського суспільства, оскільки будуватиметься на основі суспільних потреб.

Основними методами оптимізації виступають методи аналізу, прогнозування і моделювання [9]. Завдання оптимізації рішень, що приймаються у певній суспільно-політичній сфері, реалізується шляхом „використання дослідницької техніки пошукового

та нормативного прогнозування” [3]. Пошуковий прогноз – це умовне продовження в майбутнє тенденцій розвитку явища, що вивчається в минулому та теперішньому. Нормативний прогноз означає виявлення шляхів і термінів досягнення можливих станів явища, які приймаються в якості мети, на основі наперед заданих норм, ідеалів, стимулів тощо. Якщо пошуковий прогноз окреслює спектр можливостей, відштовхуючись від існуючого стану об’єкту, то нормативний прогноз, також пропонуючи спектр можливостей, відштовхується від заданого стану об’єкту (якого в реальності ще не існує). Слід зазначити, що для створення соціально-політичного прогнозу некоректно (з точки зору методології) використовувати лише один тип прогнозування: пошуковий чи нормативний. Поєднання цих типів прогнозу здатне більш вірогідно окреслити тенденції розвитку тих чи інших процесів (щодо яких здійснюється прогноз).

Основне завдання пошукового прогнозу полягає у виявленні „перспективних проблем, що підлягають вирішенню засобами управління” [3]. Розробка пошукового прогнозу, зазначає І.В. Бестужев-Лада, найчастіше базується на основі принципу екстраполяції або інтерполяції. Сутність найпростішої екстраполяції (її ще називають або прямою, або механічною, або наївною) полягає у продовженні певного динамічного ряду даних, щодо яких відомі закономірності їх розвитку у минулому. Тобто, допустимо, що на момент створення прогнозу вже відома тенденція розвитку явища чи процесу (приміром: „1, 2, 3”). За певних умов (якщо гарантується відсутність зовнішніх впливів на об’єкт прогнозування, що зумовлює збереження визначеної тенденції розвитку явища) за допомогою простої екстраполяції продовжується динамічний ряд показників (у нашому випадку він буде виглядати як: „4, 5, 6, 7”). Інтерполяція використовується для виявлення тих значень динамічного ряду, які наразі невідомі. Якщо, наприклад, ми маємо динамічний ряд такого вигляду: „1, 2, 4, 5, 7, 8”, то методом інтерполяції визначаються показники „3” та „6”, яких не вистачає в конкретному динамічному ряді [3].

Втім, характер протікання соціально-політичних процесів не завжди лінійний, що ускладнює застосування простої екстраполяції чи інтерполяції. Більше того, іноді достатньо важко визначити певну закономірність у протіканні того чи іншого політичного процесу. В таких випадках пряма екстраполяція потребує корегування, задля чого використовуються прийоми мінімізації. Один із прийомів мінімізації полягає у визначенні екстрем (верхньої та нижньої) – крайніх можливих значень динамічного ряду, що екстраполюється. Їх визначення детерміноване наперед заданими критеріями. Вважається, що „за верхньою екстремою простягається область абсолютно нереального, фантастичного, а за нижньою – абсолютної неможливості функціонування об’єкту, що прогнозується, область катастрофічного” [3].

Отже, пошуковий прогноз включає чотири основні складові: а) інформація про дані прямої екстраполяції динамічних рядів початкової моделі об’єкту, щодо якого здійснюється процедура прогнозування; б) верхня екстрема прогнозного пошуку, за допомогою якої визначається максимальне відхилення тренду в сферу нереального. Верхню екстрему визначають в результаті співставлення даних першої пошукової моделі з даними прогнозного фону; в) нижня екстрема прогнозного пошуку, визначення якої здійснюється способом, який застосовується щодо верхньої. Ця екстрема демонструє максимально можливе відхилення тренду до межі, за якою починається область катастрофічного; г) найбільш імовірна екстрапольована в майбутнє тенденція. При створенні цього тренду враховуються дані прогнозного фону. Тренд розміщується між верхньою та нижньою екstreмами [3].

Процедура пошукового прогнозу в цілому зводиться до створення „дерева соціальних проблем”, на якому місце „коріння” займає одна чи декілька ключових проблем. Ключовими проблемами вважаються лише ті проблеми, вирішення яких гарантує вирішення інших проблем. Також виділяються так звані „субключові” проблеми

(похідні першого порядку), які формують „стовбур” дерева. Після них виділяються похідні другого порядку – проблеми, які формують „гілля” дерева, потім похідні третього та інших порядків, які, відповідно, формують „гілочки”, „листочки”, „плоди” дерева. Необхідно зазначити, що під поняттям похідної проблеми маються на увазі не ті проблеми, що логічно витікають одна з іншої, тобто, породжують одна іншу. Мова йде про проблеми, які „отримують можливість вирішення в міру успішного вирішення попередньої” [3].

Нормативний прогноз відрізняється від пошукового не стільки методикою, скільки логікою дослідження. Якщо основою дослідження пошукового прогнозу є екстраполяція в майбутнє відомих у минулому і теперішньому даних певного процесу, то „в нормативному – це оптимізація (вибір найкращого із можливих) значень цих даних за критеріями, попередньо заданими засобами цілепокладання” [3]. Нормативне прогностичне дослідження починається з визначення цілей, причому, саме оптимізація виступає однією із суттєвих складових нормативного прогнозування. Для проведення оптимізації вводяться поняття абсолютного та відносного оптимумів. Найбільш бажаний стан об’єкту прогнозування означають як абсолютний оптимум. Це своєрідна ідеальна ситуація, при якій відбувається умовне абстрагування від обмежень прогнозного фону. Поняття відносного оптимуму вводять для означення оптимальної ситуації. Мається на увазі такий найбільш бажаний стан об’єкту прогнозування, коли відбувається обмеження даними прогнозного фону. Для визначення оптимумів залучається широкий спектр засобів моделювання („дерево цілей”, сценарний метод, матриці тощо) [3].

Таким чином, у соціальних науках, до яких відноситься і політологія, існує своя стала традиція застосування категорії оптимізації. Найчастіше оптимізаційні процедури застосовуються в сфері політичного прогнозування, причому, саме методологічний інструментарій нормативного прогнозування виступає основою ефективної оптимізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тис. слів і словосполучень / Уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789 с. – (Словники України).
2. Валлерстайн Иммануил. Эволюция структур знания в мир-системной перспективе // Исторична соціальна наука в світ-системній перспективі: Матер. міжнар. наук. колоквиуму. – Харків: Константа, 2005. – 64 с. – С. 6–18.
3. Бестужев-Лада И.В. Социальное прогнозирование. Курс лекций. – М.: Педагогическое общество России, 2002. – 392 с. – Режим доступу: <http://lib.socio.msu.ru/l/library>. – Заголовок з екрану.
4. Малиновський В.Я. Оптимізація функцій органів виконавчої влади України: теоретико-методологічні засади: Автореф. дис... к-та політ. наук: 23.00.02 / Чернівецький нац-й ун-т імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2002. – 17 с.
5. Хижняк Л. М. Організації в соціально-економічному просторі сучасного українського суспільства: оптимізація управління: Автореф. дис... докт. соц. наук: 22.00.07 / Харківський держ-й ун-т. – Харків, 1999. – 33 с.
6. Жибер Т.В. Бюджетний процес та його оптимізація в Україні: Автореф. дис... к-та екон. наук: 08.04.01 / Київський нац-й економічний ун-т імені Вадима Гетьмана. – К., 2006. – 22 с.
7. Молчанюк О.В. Проектування засобів оптимізації процесу навчання з природничих дисциплін у вищих навчальних закладах І-ІІ рівнів акредитації: Автореф. дис... к-та пед. наук: 13.00.09 / – Волинський державний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2005. – 19 с.
8. Яцкевич Владислав. О значении и роли философии. – Режим доступу: <http://articles.excelion.ru/science/filosofy/691.html>. – Заголовок з екрану.
9. Методы оптимизации управленческих решений // Качество решений: формирование и оценка. – Режим доступу: http://revolution.allbest.ru/management/00004361_0.html. – Заголовок з екрану.

10. Бутирська Т.О. Оптимізація взаємодії державної влади і громадянського суспільства (управлінський аспект): Автореф. дис... к-та наук з держ. упр.: 25.00.02 / – Одеський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – Одеса, 2004. – 22 с.

УДК 32.1.8.

Волвенко Н. М.

Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Стаття присвячена виявленню сутності політичної традиції, механізмів її впливу на формування політичного дискурсу в контексті соціально-політичних процесів українського політичного поля.

Ключові слова: політична традиція, інновація, політичний дискурс.

Статья посвящена выявлению сущности политической традиции, механизмов ее влияния на формирование политического дискурса в контексте социально-политических процессов украинского политического поля.

Ключевые слова: политическая традиция, инновация, политический дискурс.

The article is devoted to pointing out the sense of political tradition, the mechanisms of its influence on forming the political discourse in the context of the social-political processes of the Ukrainian political field.

Key-words: political tradition, innovation, political discourse.

Актуальність теми обумовлена, з одного боку тим, що в умовах трансформації політичної системи, коли суб'єкти політики ведуть пошуки нової логіки поведінки, модернізуючи канали волевиявлення своїх інтересів, значно підвищується роль політичних традицій, що пов'язано з пошуком факторів стабілізації та управління соціальною системою. З іншого боку, внаслідок глобалізаційних процесів, які підсилюють тенденції інтеграції та дезінтеграції, різні суспільства змушені заради самозбереження створювати особливі захисні механізми. Як свідчить історія, інтерес до політичних традицій зростає саме на „зламі епох”, у контексті протиставлення „нового” – „старому”, раціонального – традиційному.

Політичні традиції, формуючись у ході історичного процесу, є діючим елементом політичної культури. Будучи чинником політичної спадковості між поколіннями, вони можуть бути як легітимною опорою, так і гальмом політичного розвитку. Помилки в політиці часто виникають у результаті ігнорування політичних традицій, незнання їх, догматичного дотримування віджилих традицій. Проблематиці вивчення співвідношення традицій та інновацій приділяли увагу як зарубіжні дослідники (Дж.Гасфілд, С.Ейзенштадт, С.Хантінгтон, та ін.), так і теоретики із країн пострадянського простору (Н.М.Баранова, В.О.Веденєв, А.Б.Гофман, Г.М.Куц, В. Плахов, О.С.Шейко та ін.).

Метою статті є виявлення сутності політичної традиції, механізмів її впливу на формування політичного дискурсу. Завданнями статті виступають: 1) визначення поняття, сутності, структури, генезису, механізмів, функцій і типів політичних традицій; 2)

виявлення особливостей впливу політичних традицій на формування політичного дискурсу.

Традиції – явище багатогранне. Етимологічно термін „традиція” означає передача, переказ [1, с. 353]. Під „політичними традиціями” розуміються „форми політичного мислення, політичні цінності, певні суспільні установлення, які стосуються політичного життя й передаються від генерації до генерації як колективна спадщина” [1, с. 353]. Отже, завдяки політичним традиціям у політичній історії існує зв’язок, спадковість, за допомогою яких елементи політичної спадщини включаються в реальні політичні процеси тими своїми аспектами, які відповідають новим умовам. Процеси соціальної пам’яті, соціального досвіду й зв’язку у своїй взаємодії формують механізм функціонування традиції (за рахунок цих процесів вона діє), але слід зауважити, що всі ці концепти за обсягом ширші, ніж саме поняття традиції.

Так, О.С. Шейко вважає некоректним ототожнення традиції з більш широкими за обсягом поняттями: процесом спадковості й соціокультурною спадщиною, які акумулюють весь накопичений досвід у ході історичного розвитку суспільства. Дослідниця уточнює сутність традицій як „відокремлених, відносно стійких, регулярно й багаторазово повторюваних, загальноприйнятих і загальнозначущих способів, форм і результатів діяльності в якості забезпечення відтворення в саморозвитку суспільства. Традиції – це результат селекції минулого й актуального досвіду людства в контексті дії процесу соціальної спадщини” [2, с. 4]. Тобто, діяльність, що підтверджує свою значимість (цінність) у ході тривалої апробації в соціальній практиці, затверджується в суспільстві як прийнята норма й регулярно відтворюється вже як традиція.

Аналогічну точку зору розділяє Н.М. Баранова: „Традиція – це безперервний процес створення, новаторства, а не застигла абсолютно незмінна даність. Вона, якщо й містить у собі щось із досвіду минулих поколінь, то тільки таке, що на даному етапі розвитку суспільства є необхідним, актуальним, без чого не може здійснитися прогрес” [3, с. 10]. Отже, кожне суспільство для того, щоб ефективно функціонувати, повинне мати систему культури, що вже склалася, традиції, які „засвоїлися”.

Велика кількість підходів, які використовуються при вивченні традиції, породжує безліч інтерпретацій цього явища. Існуючі підходи та властиві їм дефініції традиції формують дві точки зору: перша, котра існувала до початку, а друга після початку 80-х рр. XX століття. Перша точка зору фіксує факт абсолютизації ознаки стійкості традиції й різке протиставлення традиції та інновації. В 60-ті рр. XX ст. її підтримували вітчизняні вчені Л.Бусева, Т.Пронічева, П.Сарсенбаєв та ін., серед зарубіжних дослідників її розділяли К.Керр, Д.Лернер, Т.Парсонс, У.Ростоу та ін. Друга точка зору фіксує тенденцію до більш збалансованого тлумачення традиції та інновації, у зв’язку із чим ознака стійкості притаманне більш відносно значення. Серед вітчизняних науковців її розділяли: А.Арутюнов, В.Власова, В.Воловик, В.Плахов та ін., серед зарубіжних – Дж.Гасфілд, Дж.Дерретт, С.Ейзенштадт, С.Хантінгтон, Дж.Маркофф та ін.

На наш погляд, головне – це відхід від суто статичного розгляду традиції, коли перебільшується ступінь її стійкості. Звертання до динамічного розгляду традиції давало можливість інакше трактувати питання про співвідношення традиції та інновації, традиційного та сучасного. При вивченні традицій у реальному політичному житті в умовах функціонування й розвитку системи, тобто в стані динаміки, мова може йти, швидше за все, тільки про відносну стійкість традиції. Відносна стійкість може забезпечити як наступність у процесі функціонування політичної системи, так і певну інноваційність, що забезпечує адаптацію процесів системоутворення до змінюваних умов зовнішнього середовища. Отже, політична традиція має відносно стійкий, інерційний характер, вона потенційно динамічна, що дозволяє їй забезпечувати стійкість і

наступність у функціонуванні політичної системи та у політичному дискурсі, який відображає певні політичні реалії.

Зупинимось на структурних особливостях політичних традицій. В.О.Веденєєв виділяє три структурних елементи політичної традиції: „дві співнаправлені складові руху інформації, які пов'язані між собою безпосереднім носієм політичних традицій – суб'єктом політики” [4, с. 9].

Перший елемент – складова руху, спрямована вздовж координати часу, „являє собою вектор передачі політичної інформації від покоління до покоління. У контексті політичного процесу ця складова представлена як єдність двох основ: процесуальної й змістовної. Вона уособлює одночасно як процес трансмісії (передачі) інформації, так і саму цю інформацію, що містить моделі політичного мислення і поведінки” [4, с. 9]. При цьому дослідник підкреслює, що сукупність зразків політичного мислення і поведінки представляє надперсональний політичний досвід, який не має авторства. Для наступних поколінь ця сукупність зразків політичного мислення і поведінки втілює в собі певний політичний досвід, що збільшується за рахунок включення в політичне життя нових суб'єктів політики.

Другий елемент – це складова руху інформації, що „проходить уздовж узагальненої координати векторів зовнішнього середовища і являє собою вектор політико-екологічних зрушень. Вона втілює у собі тенденції до змін в самоорганізації традиції як динамічний (відкритий) системі, тенденції, що виникають під впливом зовнішнього середовища” [4, с. 9]. Поняття „вектори середовища” В.О.Веденєєв співвідносить із політичним, економічним, культурним та іншим факторами суспільного буття.

Третій елемент – це соціальний фактор. Дослідник відзначає, що особливе місце в процесах, пов'язаних з актуалізацією інформації, займає особистість як безпосередній носій політичних традицій. „Вона виступає як соціальний фактор.., що забезпечує зв'язок у запропонованій структурі політичної традиції і додає їй, по-перше, логічну цілісність та оформленість, а, по-друге, соціально-політичну своєрідність” [4, с. 9].

В якості елементів політичної традиції, на наш погляд, можуть виступати закони, ідеї, вірування, система експресивних символів, система ціннісних орієнтацій, що включає норми й стандарти, які індивід одержує в готовому вигляді. Значимість політичної традиції для індивіда та соціуму дуже висока. Традиція повинна породжувати у всіх акторів зразки орієнтації. „У свідомості шляхом установ здійснюється орієнтаційна спрямованість суспільства, особистості на залучення до традицій для задоволення своїх потреб та інтересів. Установи формуються на основі ідей, вірувань, уявлень про традицію. Ідеали традицій закладені у свідомості як певні постулати і зразки діяльності” [2, с. 9].

В умовах кризи колективної ідентичності в соціумі, як еліта, так і маси прагнуть виявити фрейми, на які будуть опиратися актори політичного поля. У процесі впровадження інновацій необхідно враховувати наскільки вони будуть конгруентні із уже існуючими, найчастіше століттями сформованими традиціями, якою мірою традиції визначають межі розвитку й трансформації соціуму в даний період. Нові політичні умови досить істотно впливають на політичний дискурс, створюючи в ньому нові можливості й нові обмеження. Проблема ж полягає в ступені освоєння цих нових можливостей, що вимагає часу та пов'язано з поступовою зміною політичних традицій, формуванням упевненості громадян в ефективності, корисності політичних принципів, що лежать в основі нових політичних інститутів. „У XX ст. Р.Керк, розвиваючи традиціоналістичні принципи, писав, що в революційні епохи люди бувають захоплені новизною, але потім вони стомлюються від неї і їх тягне до старих принципів. Історія трактується ним як циклічний процес” [5, с. 60]. Отже, можна припустити, що політичні традиції не вічні, їм притаманний циклічний характер: від зародження, становлення й розвитку до поступового

згасання, трансформації та відродження в новій якості, що відповідає новим історичним умовам, новим вимогам.

На наш погляд, існує ряд факторів, що прискорюють і сповільнюють дію механізму формування політичних традицій. Так, зміна поколінь, у тому числі політичних, прискорює вкорінення нових політичних інститутів у тканину політичної культури, сприяє перетворенню їхніх принципів у політичну традицію. Інерція політичного мислення, труднощі, пов'язані з виконанням нових ролей у політиці, а також мозаїчністю, розколом політичної культури, навпаки, сповільнюють асиміляцію нових політичних цінностей та інститутів. Інерційність політичного мислення виражається в небажанні та невмінні політичних акторів змінити або скорегувати в новій обстановці звичні й «перевірені часом» погляди, у підозрілому ставленні до нових політичних ідей і проєктів, у прагненні діяти на основі старих методів вирішення нових завдань, оперуванні застарілими політичними стереотипами і критеріями.

Отже, як підкреслює О.С. Шейко, суспільству необхідне існування не тільки стабільної вихідної бази, але й її постійна зміна, якісне вдосконалення. „Новаторство – це колективна продуктивна діяльність, спрямована на створення (продукування), поширення й використання інновацій (елементів нового) для задоволення потреб та інтересів людей за допомогою нових способів. Новаторська діяльність приводить до якісних змін стану суспільства... і сприяє зростанню ефективності його функціонування” [2, с. 11]. Взаємодію традицій і новаторства на різних етапах саморозвитку суспільства О.С. Шейко представляє наступним чином. На етапі становлення суспільства традиція представлена у вигляді розрізнених інновацій (елементів), але пізніше відбувається структурне оформлення її змістовного ядра у вигляді способів і форм матеріальної й духовної діяльності, які підтвердили свою ефективність у ході тривалої практичної апробації. На етапі стійкого функціонування в суспільстві відбувається постійне відтворення сформованих традицій, у збалансованій взаємодії з інноваціями, що виникають. На етапі трансформації ефективність дії попередніх традицій частково втрачається, але збережена в них позитивна стійка основа є джерелом формування новаторства. У період трансформації, як стверджує О.С. Шейко, основна функція традиції полягає в захисті соціуму від повної дезорганізації [2].

Таким чином, у розвитку суспільства відбувається постійне зіткнення двох протилежностей – традицій і новаторства – як черговості діяльності відтворення й продукування. Можна вважати взаємозв'язок традицій і новаторства одним із факторів саморозвитку суспільства в значенні його рушійних сил.

Політичні традиції мають важливе значення для молодих держав, що перебувають у процесі становлення й зміцнення своєї державності. Нове потребує опори на авторитет минулого, що важливо при формуванні політичного дискурсу. „„Націоналізація» історії, розвінчання старих кумирів, піднесення на п'єдестал нових героїв, зміна державних символів – все це є одним з головних механізмів твердження „нових старих” політичних традицій” [1, с. 353].

В.О.Веденєєв виділяє наступні механізми трансляції (екстеріоризації) політичних традицій: „акультурація-декультурація”; „символізація”; „інституціоналізація-деінституціоналізація” [4, с. 10-11]. „Акультурація-декультурація” відображає „по-перше, процеси інформаційного обміну, взаємовпливу одного політичного середовища на інше, де в межах однієї політичної системи цілком або частково сприймаються зразки політичного мислення та поведінки інших політичних систем (акультурація); по-друге, зміни, які відбуваються в реципієнтній політичній системі під впливом донорської, де реципієнтне політичне середовище здійснює „добір” елементів донорського, адаптуючи, відторгаючи або синкретизуючи їх (декультурація)” [4, с. 10].

Політична сфера українського суспільства лише з 1991 р. починає існувати як більш-менш структурована політична система. Специфіку політичного життя в Україні зумовлюють такі фактори: гетерогенність політичного середовища, що обумовлена існуванням двох соціально-політичних полюсів, і, як наслідок, відповідних політичних традицій; геополітичне положення України, що обумовило запізнення трансформаційних процесів, їхню дискретність. Можна сказати, що в українському політичному дискурсі глибоке коріння мають авторитарні політичні традиції, а демократичні традиції є значно слабкими. „Різка дискретність політичної історії Євразії обумовила відсутність стійких політичних традицій. Навпаки, у західних демократіях традиції політичної участі, поваги до закону представницької демократії формувалися протягом багатьох століть” [1, с. 353].

З якого історичного періоду можна починати відраховувати українську політичну традицію? У радянський час існував чіткий рубіж – 1917 рік, потім нижній рубіж опустився до політичних традицій Київської Русі. В.О.Веденєєв виділяє такі етапи становлення, функціонування й розвитку політичної сфери українського суспільства: „„київський” (IX-XIII вв.), „литовсько-польсько-козацько-московський” (XI-XVII), „імперський” (XVIII - початок XX в.), „радянський” (1918 - 1991 рр.) і „пострадянський” (з 1991 р.)” [4, с. 10]. Українське населення було розколотим і частинами перебувало в межах різних суспільно-державних утворень, де домінували різні політичні полюси з відповідними їм політичними традиціями. Тільки, починаючи з 1991 р., актуалізуються сучасні процеси становлення, функціонування й розвитку української політичної системи, якій дістався в спадщину синтезований комплекс зразків політичного мислення й поведінки.

„Символізація” як механізм трансляції політичних традицій, згідно з В.О.Веденєєвим, припускає процеси трансформації, коли нейтральні за своїм значенням конвенціональні знаки – денотати (слова, предмети, дії або образи й т.п.) знаходять певну символічну форму, стають носіями традицій (зразків політичного мислення й поведінки) [4]. Набуваючи політичного змісту, символи стають носіями спрощених образів, які легко засвоюються й здатні підштовхувати людей до відповідних дій.

„Інституціоналізація-деінституціоналізація”, як вважає В.О.Веденєєв, детермінується стійкими та притаманними суспільству традиціями (зразками політичного мислення і поведінки). Вони утворюються внаслідок, по-перше, „інституціоналізації”, що пов’язано зі становленням нових політичних інститутів внаслідок процесу становлення та прийняття суспільством нових соціальних правил, які є проявом певних зразків політичного мислення і поведінки (аспект легальності), та формування ставлення масових суб’єктів до соціальних правил і організаційних структур, які відображають згоду людей з цим інституціональним устроєм (аспект легітимності). На нашу думку, довіра сприяє закріпленню нових політичних традицій, які консервують політичний досвід, що утворює фонд політичної культури, допомагають зберегти стійкість суспільства й одночасно виступають як спосіб відтворення й подальшого розвитку сформованих політичних практик. По-друге, зразки політичного мислення та поведінки утворюються внаслідок „деінституціоналізації”, що пов’язано з процесом руйнування інституційних утворень, змінами соціальних правил і явним/латентним неприйняттям інституціональних вимог до політичної поведінки [4].

За сучасних умов трансформації українського суспільства у відтворенні сталості й наступності функціонування політичної системи мають місце певні труднощі. Це суперечливий етап існування політичної системи, коли її функціонування детермінується різними політичними традиціями: по-перше, радянської епохи, які мають російське коріння; по-друге, ліберальними, занесеними із Заходу, і винятково українськими, які відроджуються й повинні домінувати в національній ідеї відродження.

Отже, політична традиція являє собою механізм трансляції політичного досвіду, що формується у вигляді системи стереотипів людської діяльності й результатів цієї діяльності, стандартних уявлень про них і способів їхнього позначення або символізації. Важливо зауважити, що процес успадкування в царстві політичної культури не є лінійним, і через певний проміжок часу та за активного функціонування у структурі нової традиції може використовуватися той матеріал, який до цих пір не активізувався.

Таким чином, механізми трансляції політичних традицій показують, як в умовах реального політичного процесу проявляються функції політичних традицій, що забезпечують сталість і наступність у функціонуванні та розвитку політичного дискурсу.

Отже, у політичному житті суспільства політичні традиції виконують наступні функції:

1) Комунікативна та інтегративна функції проявляються в трансляції накопиченого досвіду політичного буття від минулого покоління до майбутнього. Ці функції являють собою генералізований соціокультурний код політичної системи, відіграючи значну роль у її відтворенні. Трансмісію традицій можна вважати елементом політичного процесу;

2) Політичні традиції виступають як загальноприйняті правила, зразки поведінки, отже, виділяється нормативно-регулятивна функція;

3) Політичні традиції є посередником між сучасністю й вічністю, що проявляється у функції забезпечення історичної спадковості. Так, Алексіс де Токвіль вважав, що „подолання протиріч між традицією та інновацією можливе через забезпечення спадковості між старим і новим порядком” [1, с. 353];

4) Виділяється не менш важлива функція легітимації. Політичні традиції є одним з головних джерел авторитету й легітимності влади, коли законність порядку ґрунтується на довірі до політичних інститутів;

5) Основна ж функція традиції полягає в підтримці стабільності та порядку в суспільстві.

Як вважає В.О. Веденєєв, у реальних умовах функціональна природа політичних традицій визначається, залежно від обставин, як нормативними, так і ненормативними факторами. „Так, потреба в самоорганізації суспільства в умовах функціонування й розвитку політичної системи не вимагає застосування нормативного фактора у вигляді насильства. Але влада може проводити відносно політичних традицій певні дії, нормативно стимулюючи одні й забороняючи або соціально обмежуючи інші традиції” [4, с. 9-10]. Як свідчить історія, щодо українських політичних традицій часто застосовувались нормативні фактори у вигляді насильства.

Досліджуючи проблему ідентичності, Г.М. Куц, відзначає, що ідентичність визначається прив'язаностями до культури, етносу й т.п. „Окремими ниточками цих прив'язаностей вміло маніпулюють певні політичні сили, створюючи та нав'язуючи штучну ієрархію цінностей для суб'єкта (мовну, етнічну, регіональну, геополітичну тощо). Скажімо, період розпаду Радянського Союзу характеризувався наявністю криз ідентичності колективного характеру, коли людина, яка ототожнювала себе з певною країною, певним світосприйняттям, змушена була відкинути це сприйняття. Руйнування таких прив'язаностей для багатьох стали болісними” [6, с. 81]. Але в той же час дослідниця підкреслює, що кризи ідентичності є нормальним явищем, що сприяє переходу на новий ступінь відносин. Так, В. Хьосле відзначив, що „незважаючи на серйозну небезпеку нестабільності, що криється за кожною кризою колективної ідентичності, неможливо оцінювати останні винятково негативно. Якби не було криз ідентичності, не було би прогресу індивідів та інститутів; значить, необхідно не уникати криз ідентичності, а направляти їх у правильне русло” [Цит. по 6, с. 81]. Отже, зміст того, що беруть нові політичні сили з минулого, як правило, залежить від соціально-політичного характеру

перетворень: більш радикальні зміни залишають менше місця старим ідеям, нормам і інститутам, менш радикальні йдуть шляхом модернізації та лібералізації.

Для того, щоб повноцінно функціонувати, кожне суспільство повинне мати систему культури й стійкі національні традиції. Розглянемо типологію традицій, запропоновану О.С. Шейко. Вона виділяє автентичні та неавтентичні традиції [2, с. 9-10]. Слід зазначити, що термін «автентичний» перекладається з грецької мови як „authentikos” – справжній, той, що виходить з першоджерела [7, с. 40].

Автентичними є ті традиції, які дійсно відповідають об’єктивним умовам і цілям розвитку суспільства, які відображають пріоритетні інтереси його актуального стану. Автентичні традиції необхідні для збереження сутнісних характеристик соціальної системи, та її подальшого якісного вдосконалення. Важливо зауважити, що автентичність визначається природним шляхом появи традицій, їхнє становлення відбувається в самому суспільстві, що випливає із закономірностей попередніх етапів його розвитку [2]. Так, серед українських автентичних традицій можна виділити історичну визначеність існування національних аграрних традицій. Їхня автентичність виражається в цінностях працьовитості, дбайливого відношення до навколишнього світу, у збереженні порядку в родині, в особистій відповідальності за свої вчинки, у взаємодопомозі, духовному самовдосконаленні. Необхідно відмітити, що в українському суспільстві політичні традиції характеризуються високим рівнем диверсифікованості та поліваріантності в силу історичних особливостей. Так, В.О.Веденєєв зазначає, що необхідно приділити увагу проведенню досліджень вітчизняної політичної спадщини – політичних традицій минулого як суто українського, так і радянського походження, які містять величезний позитивний потенціал. „Цей потенціал повинна акумулювати нова інтегративна традиція української державності, що має реалізуватися як духовно-праксеологічна традиція, що враховує потреби різних етно-культурних спільнот і на цьому тлі перетворюється в загальнонаціональну традицію української державності” [4, с. 12].

Неавтентичними є традиції, які протистоять об’єктивним умовам розвитку суспільства, але продовжують своє функціонування. „Вони позбавлені критерію істинності у своїй появі, створюються штучно (усвідомленим) шляхом і виступають як декларовані норми, які ще не підтвердили своєї ціннісної природи в ході суспільної практики” [2, с. 9]. Стосовно внутрішньої динаміки суспільної системи неавтентичні традиції скоріше будуть зовнішніми та в певній мірі чужими елементами, але, проте, здатними стимулювати протікання різних соціальних процесів. Яскравим прикладом неавтентичних традицій О.С. Шейко вважає винайдену традицію. Вона завжди створюється штучно, об’єктивні умови її виникнення відсутні. Винайдена традиція викликана ідеологічними потребами й інтересами пануючих соціальних груп, вона не вимагає доказів і глибокого осмислення. „Винайдена традиція спрямована на керування, маніпулювання діяльністю й свідомістю людей з метою досягнення певних цілей (наприклад, легітимізація авторитетів, соціальних інститутів, соціалізація суспільних процесів, рухів)” [2, с. 10]. Якщо суспільство посилено звертає увагу на розвиток неавтентичних традицій, то рано чи пізно воно може опинитися в стані стагнації. Українська політична культура, на наш погляд, має свої традиції політичних трансформацій: традиція „реформи зверху”; традиція революційних змін як заперечення соціокультурної системи попереднього історичного етапу (ідеологічне створення штучного розриву спадковості етапів суспільного розвитку з повною заборотою традицій попереднього періоду); традиція запозичення іншокультурних зразків (переважно західних) при збереженні старого змісту, традиція „наздоганяючого розвитку”; відсутність стійкої основи для формування нових традицій, що відповідають актуальним потребам українського суспільства як наслідок переваги неавтентичних традицій в умовах соціальної трансформації.

Дослідження політичних традицій взаємин влади та суспільства в українській історії показує, що в процесі комунікації відтворюються наступні соціокультурні коди, що відбиваються в політичному дискурсі: закритість і безвідповідальність влади перед суспільством, вилучення мас із процесу прийняття рішень, традиція розколу народу й влади, недовіра до влади тощо. Вони не сприяють, а, навпаки, перешкоджають встановленню зворотного зв'язку та прозорості каналів комунікації. Однак у сучасній Україні з'являються нові позитивні тенденції, які знайшли своє відображення в зародженні інновацій. Традицією, на наш погляд, можуть стати: діалог влади і суспільства, автономна активність громадянського суспільства, конструктивна взаємодія гілок влади, традиції політичної опозиції тощо. Так, М. І. Сазонов відзначає, що законно діюча „опозиція влади відрізняє сьогодні вільні країни не тільки від невільних, але й „демократій третьої хвилі”. Для багатьох з них це все ще найбільш гостра проблема. Тут опозицію просто терплять, вона не знайшла конституційний статус, не визначені її відносини із владою про співробітництво в обговоренні та прийнятті рішень, а також відповідальність за їхні наслідки” [8, с. 113-114]. Тим самим М. І. Сазонов підкреслює, що опозиція в країнах Заходу свідчить про реальний політичний плюралізм, а суспільства, що реформуються, по суті, залишаються псевдodemократичними.

Окремо О.С. Шейко виділяє соціально-історичну спадщину, яка уявляє собою сукупність усвідомленого минулого соціального досвіду (усе, що було характерно для певних етапів розвитку), що не функціонує на сьогоднішній день і втратила актуальність своєї дії. „Соціально-історична спадщина є об'єднаним пасивом минулих традицій, але, одночасно, і базою для створення нових традицій” [2, с. 10]. До соціально-історичної спадщини можна віднести традиції запорізького козацтва. Вони реально не функціонують у сучасних умовах, але присутні як соціальні ідеали, символи в суспільній психології. У такому ракурсі вони знаходять риси автентичності. „Ідейна символіка запорізького козацтва необхідна для сучасної української держави як активний пасіонарний початок. Образи волі, патріотизму, прагнення до змін природного й соціального оточення, братерської взаємодопомоги, „справедливої справи” важливі в процесі соціалізації молодого покоління й у формуванні сильної національної ідеї” [2, с. 13].

Таким чином, спрямованість соціально-політичних процесів багато в чому визначається збалансованістю функціонування вищезгаданих типів традицій. При домінуванні в політичному дискурсі автентичних традицій, формується стабільна база для подальшого прогресивного розвитку суспільства. Входження інновацій до складу автентичних традицій не суперечить актуальним суспільним тенденціям та інтересам. Якщо ж у політичному дискурсі домінують неавтентичні традиції (періоди трансформації, кризи), то надалі в соціальному розвитку виникають труднощі.

На сучасному етапі в українському суспільстві, зважаючи на динаміку соціальних процесів з домінуванням новаторських тенденцій у світовому масштабі, значення традицій полягає в створенні та підтримці позитивної основи в суспільному розвитку. Актуальною проблемою є відбір саме автентичних традицій для забезпечення стабільного функціонування та удосконалення політичної системи в цілому. Отже, у політичній сфері виникає необхідність цілеспрямованого формування та підтримки демократичних традицій. А їхня ефективність може бути підтверджена тільки в ході тривалої апробації в процесі соціальної практики та закріплення в суспільній свідомості. Інновації збагачують традицію новими елементами і структурами, без яких традиція була б приречена на стагнацію. М.І. Сазонов підкреслює, що „сучасна демократія багатобарвна. Вона базується на геополітичному положенні держави, власному історичному шляхові народу, його політичній культурі та традиціях, на національному менталітеті. Акцентувати на цьому увагу сьогодні, у період „третьої хвилі” демократизації важливо, тому що в реформаторів

велика спокуса вирішити всі проблеми, що збирали століттями, простим імплантуванням у соціум цієї форми правління” [8, с. 114].

Немає сумніву в тому, що Україні потрібна всебічна модернізація, але це повинна бути, на наш погляд, модернізація, що рятує нас від ультимативного контексту світової політики. А для цього потрібно мати тверду опору у своїй національній традиції, дуже чітко усвідомлювати, хто ми, звідки ми, що аж ніяк не означає дивитися назад, а не дивитися вперед. В області внутрішньої політики, на нашу думку, головний національний проект – це національна модернізація на основі традиції. Можна сказати, що модернізація без традиції – це розчинення у світі та морі глобалізму, традиція без модернізації – це перетворення в індійську резервацію, що буде дуже швидко окупована технологічно розвиненими конкурентами.

Підсумовуючи, необхідно підкреслити, що традиція – це універсальний механізм, у якому поєднуються креативна і консервативна компоненти. Вони, не виключаючи одна одну, є двома сторонами функціонування цілісного динамічного феномену традиції, який представляє собою безперервне існування минулого в сучасності та який безпосередньо віддзеркалюється у політичному дискурсі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
2. Шейко О. С. Традиція як фактор саморозвитку суспільства: Автореф. дис... к-та філос. наук: 09.00.03 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2001. – 19 с.
3. Баранова Н. М. Естетичні засади національно-культурних традицій: Автореф. дис... к-та філос. наук: 09.00.08 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 14 с.
4. Веденєв В.О. Політичні традиції як чинник сталості й наступності у функціонуванні та розвитку політичної системи: Автореф. дис... к-та політ. наук: 23.00.02/ Дніпропетровськ. нац-й ун-т. – Д., 2003. – 15 с.
5. Коваленко В.И., Костин А.И. Политические идеологии: история и современность // Вестник Московского ун-та. Серия 12, „Политические науки”. – М., 1997. – №2. – С. 45–73.
6. Куц Г.М. Проблематика ідентичності в ліберальному контексті // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна „Питання політології”. – Харків, 2007. – № 785. – Випуск 10. – С. 79–85.
7. Современный словарь по общественным наукам / Под общей ред. О.Г. Данильяна, Н.И. Панова. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 528 с.
8. Сазонов Н.И. Либеральная демократия – модель государственного устройства стран Запада // Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира / Под общ. ред. В.С.Бакирова, Н.И.Сазонова. – Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2005. – 592 с.

УДК 168.522

Кривошеїн В.В.

Дніпропетровський національний університет

ПОЛІТИЧНА РИЗИКОЛОГІЯ: У ПОШУКАХ ПРЕДМЕТНОЇ СФЕРИ

Визначається предметне поле політичної ризикології, розкривається зміст поняття „політичний ризик”, форми його вживання у науковому дискурсі.

Ключові слова: ризик, політика.

Определяется предметная область политической рискологии, раскрывается содержание понятия „политический риск”, формы его употребления в научном дискурсе.

Ключевые слова: риск, политика.

The subject domain of science of political risk is defined, the value of concept „Political risk”, forms of his use in scientific discourse is determined.

Key words: risk, politics.

Поява на початку 1980-х років чисельних досліджень політичного ризику пов'язана із соціальною потребою розширення і поглиблення знань про ризик сучасного суспільного життя, тобто потреба допомогти суспільству здолати небезпеку людської діяльності через неефективний політичний менеджмент. Ці та інші обставини викликали появу і стрімкий розвиток нового дослідницького напрямку – політичної рискології, що по-особливому актуалізує звернення до цієї проблематики. Проблема концептуалізації терміну «політика» висвітлена в роботах багатьох дослідників (Р.Арон, Ф.Гудноу, К.Райт, Л.Пал, А.Шеффле та ін.). Метою статті стало виявлення кореляції термінів „політика” та „ризик”. Завдання статті полягає в окресленні предметного поля політичної рискології.

Політична рискологія порівняно молода галузь прикладної політології, спрямована на вивчення чинників ризикованості політичної діяльності, розробляє технологічний і методичний інструментарій аналізу й оцінки політичних ризиків. Традиційно політична рискологія забезпечує вирішення двох основних груп питань: аналіз ризиконасиченості конкретних політичних технологій („система аналізу політичного ризику”) та здійснення управління цими технологічними новаціями („система менеджменту політичного ризику”). Основними напрямками політичної рискології є: аналіз та оцінка некомерційних (політичних) ризиків міжнародного бізнесу; прийняття рішень в умовах соціально-політичної невизначеності; венчурні (від англ. *venture* – ризикована справа; ризикувати, відважитися [на щось]) політичні технології.

Важливою теоретико-методологічною проблемою нової наукової дисципліни є визначення її предметного поля. Зрозуміло, що предметом політичної рискології є політичний ризик, проте єдиної зваженої позиції щодо змістовного наповнення цього терміну немає. Тому спробуємо визначити зміст поняття „політичний ризик” через з'ясування за допомогою аналітико-етимологічного методу змісту його складових – „ризик” і „політичне”.

Розглянемо деякі підходи щодо розуміння категорії „ризик”. З давніх часів ризик розглядався як ситуація можливої небезпеки або невдачі. Ризик – це міра очікуваної невдачі. Зв'язок небезпеки і ризику простежується в етимології цього слова. Походження терміна „ризик” походить з грецьких слів *ridsikón, ridsa*, які перекладаються як круча, скеля; з італійських слів *risiko, risicare*, які перекладається відповідно як небезпека, загроза і лавірувати між скелями; з французького слова *risdoo*, яке перекладається як загроза, ризикувати (буквально об'їжджати кручу, скелю). Мореплавці під цим словом розуміли небезпеку, яка могла загрожувати їх кораблям.

Ризик розуміється також і як діяльність, що здійснюється в надії на вдалий результат. Спроба дати більш узагальнене визначення ризику, виявити риси, які характеризують його як загальнонаукове поняття призвело до появи різноманітних визначень ризику. Наприклад: ризик уявляє собою образ дій у неясній, невизначеній обстановці; ризик – це ситуативна характеристика діяльності, яка полягає в невизначеності її результату і можливих несприятливих наслідків у випадку неуспіху; ризик – це єдність обставин та індивідуально-групових преференцій або критеріїв оцінки ситуації, на підставі яких приймається оперативне рішення.

У силу фундаментальних обставин, що коріняться в природі буття, ризики являють собою неминучий фон людського існування. Не лише будь-який акт діяльності, але і фрагмент бездіяльності, тобто будь-яка людська поведінка, може привести до наслідків, що не збігаються з бажаннями і позитивними очікуваннями суб'єкта. Концептуалізуючи поняття „ризик”, говорять про небезпеки (hazards), які є загрозами (threats) людям і тому, що вони цінують. Тоді ризики (risks) – це міри небезпек (hazards). Таким чином, ризики виникають у зв'язку з небажаним, небезпечним для людини розвитком подій і усвідомленням цих загроз. Ризики пов'язані з неминучою невизначеністю значимих параметрів середовища людського існування. Причому ці параметри або повністю, або частково невідконтрольні людині.

Що стосується терміну „політичне”, то він має три виміри, які дуже чітко фіксуються англійською мовою. Політика як policy – це план, курс дій, або „напрямок дій, що прийнятий і якого дотримується влада, керівники, політичні партії та ін.” [1, р. 1497]. Саме в такому розумінні вживається цей термін, коли кажуть про державну політику та про її напрямки. Політика як politics – це „сфера взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів з приводу використання інститутів публічної влади задля реалізації своїх суспільно значущих інтересів і потреб” [2, с. 6]. Американський політолог Куїнсі Райт називав „politics” „мистецтвом впливу, маніпулювання й контролю над основними політичними групами з метою сприяння діяльності союзницьких сил і протидії діям супротивників, що мають протилежні цілі” [3, р. 395]. Є і більш загальні, абстрактні визначення politics. Наприклад, Ф. Гудноу визначав politics як „формулювання волі суспільства”, її основними механізмами є „діяльність політичних партій, весь електоральний процес і процес законотворчості” [3, р. 395].

Для розпізнання політики як policy О. Кілієвич пропонує запроваджувати такий нескладний тест: якщо при заміні слова „політика” на слово „програма” тлумачення фрази суттєво не змінюється, тоді ми маємо справу з policy (державна політика – державна програма), в іншому випадку йдеться про politics [4, с. 54].

Сфера policy пов'язана з політичною практикою (управлінська сфера), яку здійснюють виконавці всіх рівнів в особі чиновників, державних службовців, функціонерів партій, організацій, об'єднань, корпорацій тощо; сфера politics пов'язана з розробкою політичних програм, ідеологій, стратегій політичного розвитку та прийняттям рішень щодо шляхів, форм і засобів їхньої реалізації.

Австрійський соціолог та політик А. Шеффле, сприйнявши цей поділ, розрізнявав дві сфери суспільного життя: „повсякденне державне життя” як сукупність явищ, котрі вже сформувалися певним чином, як би застигли, і регулярно повторюються, – тут усі рішення по кожному конкретному випадку приймаються в повсякденній практичній діяльності у відповідності з чітко встановленими правовими нормами, правилами, приписами та існуючими прецедентами: по суті, це є повсякденне (рутинне) адміністративне управління; „політика” як сукупність явищ, що знаходяться у процесі становлення, – тут прийняття в кожному окремому випадку рішення може привести до новоутворень, тобто коли йдеться про легітимізацію нового стану речей, наприклад, про укладання договору з іноземною державою, прийняття парламентом нового закону про податки, проведення виборчої кампанії, підготовку опозицією акцій протесту чи придушення урядом цих акцій тощо [5, с. 582-588].

На думку Р. Арона, політика як policy – це програма, метод дій або самі дії, що їх здійснюватиме людина або група людей по відношенню до якоїсь однієї проблеми чи до сукупності проблем, які постають перед суспільством; політика як politics – це сфера суспільного життя, де конкурують або протистоять один одному різні політичні (у значенні policy) напрями, всередині цієї сфери борються особистості або групи, які мають власну policy, тобто свої цілі, свої інтереси, а, то і свій світогляд [6, с. 21].

З огляду на онтологічні властивості політики, можна зазначити, що політичний світ являє собою дуже складний і багатошаровий комплекс явищ, інститутів, відносин, процесів тощо, які формують такі сфери суспільного життя, як державно-правова, партійна, виборча, політико-технологічна (прийняття політичних рішень), політико-світоглядна та деякі інші. Коли говорять про політичний світ, то йдеться перш за все про вже сталі, застигли, статичні, наявні в кожному конкретний момент феномени, структури, складові елементи, функції, умови для їхнього нормального функціонування, співвідношення й взаємодія один з одним тощо. Але політичний світ не обмежується лише статикою, він постійно змінюється. Ця відмінність у розумінні політичного світу етимологічно чітко фіксується англійською мовою: *polisy* розглядається як статика політичного світу, *politics* – як динаміка політичного світу [7, с. 29].

У своїй статисті політичний світ є світ уявлень, сповнений множиною забобонів, заздалегідь складеними ідеями, улюбленими фетишами та міфами. Але на відміну від фізичного світу, який теж даний людині лише в уявленнях, політичний світ не є інтерсуб'єктивно пізнаваним та стабільним. Тому політичні уявлення є компенсаторними механізмами, які дозволяють своїм суб'єктам пережити те, що могло б їх зруйнувати. Цілісна й зв'язана інтерпретація політичних феноменів також передбачає визнання того, що їхня сутність пов'язана із свідомістю. У зв'язку з цим Жан-Марі Денкен зазначав: „Немає нічого політичного без свідомості. І саме в цьому контексті політичний аспект факту набуває волюнтаристського та довільного характеру” [8, с. 31]. Існування політики прямо обумовлюється існуванням у свідомості свого роду уявного світу, світу можливого й найкращого, дублюючого в деякій мірі реальний світ. Саме порівняння цих двох світів, на думку французького політолога, породжує політичну динаміку [8, с. 37].

Проблематичним також є вживання прикметника «політичний» українською мовою. Якщо подивитися у тлумачні словники англійської мови, то ми побачимо, що прикметник „political” пояснюється як „concerned with politics” або „connected with a political party” [1, р. 1497], тобто такий, що належить, причетний до політики або пов'язаний із політичною партією. Отже, слово „political” вживається як прикметник, утворений від іменника „politics”, а не „policy”. Аби уникнути плутанини із вживанням прикметника „політичний” доцільно використовувати його в контексті політики як *politics*. Коли ж йдеться про політику як *policy*, то доцільно вживати прикметник „public”.

Слід також зазначити, що прикметник „public” немає однозначного перекладу українською мовою: він перекладається і як „публічний”, і як „державний”, і як „суспільний”, і як „громадський” [4, с. 54-55]. У зв'язку з цією обставиною О. Кілієвич робить доволі слушні зауваження. Незважаючи на те, що деякі з цих перекладів недостатньо адекватні, але вони „є для української мови усталеними, увійшли в підручники й нормативні документи. І на це слід зважувати, коли пропонується як найкращий переклад варіант, відмінний від усталеного” [4, с. 55].

На Заході *public* як прикметник *policy* часто співвідноситься з діями державної влади. Леслі Пал визначає *public policy* як „напрям дії або утримання від неї, обрані державними органами для розв'язання певної проблеми або сукупності взаємно пов'язаних проблем” [2, с. 2]; Дж. Мангейм і Р. Річ визначають *public policy* як „регулярні дії або бездіяльність урядовців, що здійснюється по певних схемах” [9, с. 349]; у політичному словнику видавництва „Брунsvік” *public policy* визначається як „сукупність дій, які здійснюються виборними або призначеними держслужбовцями й які ґрунтуються на чинних законодавчих актах” [3, р. 138]. Тобто *public policy* доцільно перекладати як „державна політика” і *public* як прикметник *policy* стосується дій політичних суб'єктів стосовно сфери державної політики.

Прояснення щодо слововживання термінів „policy” і „politics” знаходимо в роботі американських авторів Дж. Андерсона, Д. Бредді, С. Баллока, Дж. Стюарта „Public Policy

and Politics in America". Тут, коли мова йде про дії американських органів влади, вживається термін „policy”, але коли йдеться про дії не тільки державних структур, то застосовується термін „politics”. Наприклад, коли мова йде про дії американського уряду в сфері енергетики, то вживається термін „energy policy” [10, р. 69], а коли мова йде про дії в цій галузі як державних, так і суспільних і комерційних організацій, то вживається термін „energy politics” [10, р. 84]. На думку О. Кілієвича, компромісом між „державною” та „публічною” міг би бути варіант „суспільна політика” – це підкреслювало б те, що політика проводиться в суспільстві і для суспільства і є співзвучним із усталеним поняттям суспільний вибір – public choice [4, с. 57].

У принципі для позначення терміну „політичний ризик” правомірно вживати „policy risk”, „political risk”, де в першому випадку йдеться про вплив політичних інститутів (і в першу чергу держави) на дії суб’єктів, що ризикують, а в другому – вплив політичного середовища (тобто всіх некомерційних чинників) на діяльність суб’єкта.

Для розуміння природи політичних ризиків доцільно розрізнявати їх як чисті (іманентні) та ділові (наведені чи похідні). *Чистий* політичний ризик характеризується тим, що і джерела, і можливі наслідки ризику знаходяться у політичній сфері. *Діловий* ризик поділяється на *наведений* і *похідний*: в першому випадку джерела знаходяться поза політичною сферою, а можливі наслідки – в політичній сфері, у другому – навпаки: джерела знаходяться у політичній сфері, а можливі наслідки – поза неї.

ЛІТЕРАТУРА

1. Webster's New Universal Unabridged Dictionary. – N.Y.: Barnes and Noble books, 2003. – 2264 p.
2. Пал Л. Аналіз державної політики: Пер. з англ. – К.: Основи, 1999. – 422 с.
3. Raymond W.J. Dictionary of Politics: Selected American and Foreign Legal and Political Terms. – Lawrenceville, Va.: Brunswick Pub. Corp., 1992. – 760 p.
4. Кілієвич О. Усталення термінології в галузі аналізу державної політики // Актуальні проблеми державного управління: Збірник наук. праць. – Дніпропетровськ: ДРІДУ УАДУ, 2002. – Вип.1. – С. 52–61.
5. Schaeffle A. Über den wissenschaftlichen Begriff der Politik // Zeitschrift für gesamte Staatswissenschaft. – 1897. – Bd. 53, h. 4. – S. 579–609.
6. Арон Р. Тоталитаризм и демократия: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1993. – 251 с.
7. Кривошеїн В.В. Системологія політичного світосприйняття: Монографія. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2004. – 146 с.
8. Денкэн Ж.-М. Политическая наука: Пер. с фр. – М.: Изд-во МНЭПУ, 1993. – 162 с.
9. Мангейм Д. Политология: Методы исследования: Пер. с англ. – М.: Весь мир, 1997. – 544 с.
10. Anderson J. Public Policy and Politics in America. – California: Univ. of California Press, 1984. – 356 p.

УДК 355.01

Денисенко І.Д.

Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

СУЧАСНІ ВІЙНИ: НОВІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТА ПІДХОДИ

У статті розглядаються нові варіанти інтерпретації сучасних війн. Аналізуються основні теоретико-методологічні підходи до дослідження проблемного поля збройних зіткнень, що сформувалися в західній системі соціально-політичних знань наприкінці 90-х років минулого сторіччя.

Ключові слова: війна, конфлікт, цивілізація.

В статье рассматриваются новые варианты интерпретации современных войн. Анализируются основные теоретико-методологические подходы к исследованию проблемного поля вооруженных столкновений, которые сформировались в западной системе социально-политических знаний к концу 90-х годов прошлого столетия.

Ключевые слова: война, конфликт, цивилизация.

In the article are considered the new variants of interpretation of contemporary wars. The main theoretical and methodological approaches for investigation of problem field of armed conflicts that formed in the Western system of social and political knowledge towards the end of nineties of the last century.

Key words: war, conflict, civilization.

Аналіз сучасної західної та вітчизняної соціально-політичної літератури свідчить, що проблемне поле війни і досі лишається предметом досліджень і активних дискусій серед провідних представників системи соціально-гуманітарних знань (від С. Хантінгтона до Е. Тоффлера). При цьому варто зазначити, що сучасні дослідження проблем війни і миру в міжнародному професіональному співтоваристві, згідно з висновками відомого російського політолога В. Заваднікова, здійснюються „у силовому полі, створюваному двома концепціями, багато в чому протилежними одна одній” [1, с. 6]. Перша з концепцій презентована основними працями 1970-1990-х років видатного американського філософа і футуролога Е. Тоффлера – „Футурошок” (1970), „Третя хвиля” (1980), „Війна та антивійна” (1991) та „Створення нової цивілізації: політика Третьої хвилі” (1994) [2–5]. Друга – дослідженнями провідного німецького спеціаліста в галузі військової справи та національної безпеки М. ван Кревельда у книзі „Трансформація війни” (1991) [1].

Мета статті – здійснити порівняльний аналіз основних положень цих концепцій у контексті оцінки можливості їхнього використання як теоретико-методологічних засад вивчення сучасних збройних конфліктів (передовсім тих, які мають вигляд терористичної діяльності).

Основними тезами концепції Е. Тоффлера є твердження про те, що „спосіб ведення війни відбиває спосіб створення багатств, а спосіб боротьби з війною має відбивати спосіб ведення війни” [4, с.28]. Тобто у такому випадку війна інтерпретується як певний різновид виробничої діяльності, якій властиві конкретні стадії розвитку, притаманні всій соціальній системі загалом, і що формуються на основі хвилеподібних перетворень у техносфері.

Слід зауважити, що спочатку таке розуміння крайньої форми прояву соціального конфлікту зустрічається в трактаті „Про війну” (1831) відомого німецького фахівця у галузі військової справи Карла Філіпа Готліба фон Клаузевіца [6]. Він стверджував, що війна є різновидом суспільної діяльності, яка формується певною системою суспільних відносин – „типом суспільства, яким вона ведеться, і способом правління цим суспільством” [6, с. 14].

Згідно з дослідженням професора Корнелльського університету, члена Американської Асоціації Сприяння Науці Е. Тоффлера, історія розвитку сучасного суспільства складається з трьох хвиль змін. Першу хвилю визначає аграрна революція, що відбувалась упродовж 9 тисяч років на території Європи й інших континентів і замінила групи мігрантів на сталі поселення, збирання й мисливство на обробку землі тощо. Другу хвилю складає промислова революція, яка не лише перерозподілила кількість людей, зайнятих у сільському господарстві та промисловості, посиливши приплив робочої сили у міста – на фабрики та заклади, а й створила цілу низку масових суспільств. Кожне з останніх, незалежно від того, чи є воно капіталістичним чи соціалістичним, західним чи східним, функціонує у контексті розвитку моделі фабричного виробництва на певних принципах стандартизації, централізації, максимізації, гігантomanії, дезінформації,

спеціалізації, синхронізації. Інформаційна та мінікомп'ютерна революції, атомна енергетика, виробництво нових матеріалів, біотехнологія та інші технологічні нововведення утворюють Третю хвилю, яка формує нову цивілізацію – нові види сім'ї, стилі праці, нові форми економіки (у тому числі й організації військової сфери), політики й відпочинку, що ґрунтуються на принципі демасифікації та дебіюрократизації [2–5].

Виходячи з цього, за словами Е. Тоффлера, „війни Першої хвилі несли на собі відмітну печатку аграрної економіки Першої хвилі, яка їх породила, причому ця печатка стосувалась не лише техніки, а й організації, засобів зв'язку, постачання, управління, системи заохочувань, стилю командування й культурних передумов” [4, с. 69]. Іншими словами, система організації війни Першої хвилі ґрунтувалась виключно на специфіці функціонування аграрного сектора: явна сезонність воєнних дій; нестандартизованість індивідуального озброєння; нерегулярна й натуральна оплата найманих воїнів; примітивні засоби зв'язку; домінування усних наказів; високий рівень індивідуального й колективного насилля. При цьому основними суб'єктами збройних зіткнень були, як правило, окремі особи з соціальним певним статусом у структурі аграрного суспільства.

Способи ведення війн Другої хвилі також відбили зміни в організації системи створення багатств. За словами американського дослідника, „як масове виробництво стало стрижневим принципом індустріальної економіки, так масове знищення стало стрижневим принципом війни промислової епохи” [4, с. 69]. Тобто, організація й здійснення воєн Другої хвилі характеризуються, насамперед: чіткою орієнтацією на основні цілі ведення воєнних дій (зміцнення влади усередині своєї країни; розширення сфер свого впливу у світі в різних напрямках) наявністю регулярних масових армій; їх постійною бойовою готовністю; наявністю в їхньому озброєнні зброї масового знищення; високим рівнем розвитку націоналізму... Основними суб'єктами війни виступають держави з їхніми національними урядами.

Що стосується основних характеристик воєн Третьої хвилі, то згідно із зауваженнями Е. Тоффлера, „як цивілізація, принесена Третьою хвилею, ще не набула своєї зрілої форми, так і форма війни, породжена Третьою хвилею, ще не досягла повного розвитку”, тому про них можна говорити тільки у першому наближенні [4, с. 136]. І з урахуванням цього зауваження до них можна віднести: створення спеціалізованих мобільних підрозділів у різних родах військ; перетворення інформації на один із основних інструментів ведення війни; розробка стратегій освоєння й використання космічного простору; комп'ютеризація всіх рівнів управління... При цьому основними суб'єктами зіткнення інтересів у третьому тисячоріччі, за глибоким переконанням американського футуролога, будуть цивілізації. „Насправді, – пише Е. Тоффлер, – як тільки ми приймемо хвильову теорію конфлікту, стане ясным, що головне зрушення сили, що починається зараз на планеті, відбувається не між Сходом і Заходом (*відповідно до тверджень популярного сьогодні в нас відомого американського дослідника С. Хантінгтона – І.Д.*), не між Північчю й Півднем (*до такого висновку доходить інший американський дослідник, автор світ-системного аналізу – І. Валлерстайн – І.Д.*), не між різними релігійними або етнічними групами. Найглибші економічні й стратегічні зміни із всіх – це майбутній поділ світу на три різні, роздільні й потенційно конфліктуючі цивілізації” [4, с. 46]. Протистояння між цими цивілізаціями („суперборотьба” за тоффлерівською термінологією) у контексті тоффлерівських міркувань не пов'язане з якоюсь певною фундаментальною областю соціальної дійсності, з інфраструктурою суспільства або з його економічною діяльністю. Суперборотьба виникає й розвивається у всім життєвому просторі (якщо скористатися термінологією К. Левіна) соціуму.

Слід зауважити, що аналогічна інтерпретація змісту конфлікту цивілізацій представлена і у міркуваннях автора другої модифікації моделі глобального конфлікту С. Хантінгтона. Згідно з його твердженнями, „у світі, що народжується, основним

джерелом конфлікту будуть уже не ідеологія, а економіка” [7, с. 33]. „Найважливіші межі, що розділяють людство, і переважні джерела конфліктів, підкреслює американський дослідник, – будуть визначатися культурою” [там же]. При цьому культура у С. Хантінгтона отримує досить розпливчате визначення, яке з веденням поняття „цивілізація” ще більше відповідає левінському розумінню життєвого простору якої-небудь соціальної спільноти. Цивілізацію пропонуємо розуміти як „деяку культурну сутність”, яка визначається наявністю „загальних рис об’єктивного порядку, таких як мова, історія, релігія, звичаї, інститути, – а також суб’єктивною само ідентифікацією людей” [7, с. 34]. Виходячи з цього, в умовах життєдіяльності окремого суспільства спостерігається змішування різних цивілізацій, їхнє накладення один на одного.

Аналіз тоффлерівських основних суб’єктів зіткнення цивілізацій або хвиль змін також показує наявність певної еклектичності в їхній структурі (від культури до теорії пізнання). Очевидно, що первісні підходи до визначення цивілізації через культуру, представлені в роботах Н. Данилевського, П. Сорокіна, А. Тойнбі або О. Шпенглера (наприклад, з позиції визначення домінуючої культурної діяльності в контексті розвитку економічного поділу праці) більш конкретні й методологічно виглядають більш відповідними [8].

Отже, зіткнення цивілізацій („суперборотьба” за термінологією Е. Тоффлера) є комплексним явищем – водночас внутрішньоособистісним напруженням і боротьбою держав за перерозподіл сфер впливу, тобто конфліктом, який відбувається всередині нас і всередині політичних утворень, конфліктом між цивілізацією, що вмирає, Другої хвилі, і тією, що виникає – Третьої хвилі [5, с. 18].

При цьому, через те що виникнення цивілізації Третьої хвилі не розв’язало суперконфлікт між індустріальними державами Другої хвилі і аграрними державами Першої хвилі, небезпідставно передбачається, що ескалація зіткнення між індустріальним і постіндустріальним суспільством супроводжуватиметься двома проблемними лініями – боротьбою різних соціальних груп Першої хвилі перемін з соціальними групами Другої хвилі перемін за сфери впливу та протистоянням інтересів між окремими індивідами і соціальними групами, що функціонують всередині кожної хвилі. Характер, тривалість, інтенсивність і рівень організації контролю з боку суспільства за ескалацією цих двох типів між групових і міжособистісних конфліктів можуть бути розглянуті як певні структурні перемінні, що впливають на умови формування сфери виникнення і прояву суперборотьби. Наприклад, реставрація авторитарних форм правління у конкретних країнах світу у сучасних умовах розвитку цивілізації Третьої хвилі перемін є наслідком деконструктивного варіанту урегулювання політичного конфлікту між різними соціальними групами індустріального суспільства, який повертає ці держави на рівень суб’єктів Першої хвилі.

З урахуванням другого моменту можна припустити, що урегулювання (але, безумовно, не розв’язання) суперборотьби між цивілізаціями Першої і Другої хвиль можливе тільки через посередницьку діяльність держав Третьої хвилі, які володіють для цього реальними можливостями (теоретичними, технологічними і фінансовими). Як приклад можна розглядати дії країн НАТО під час війни у Перській затоці між Кувейтом, Саудівською Аравією та Іраком.

Що ж стосується боротьби за сфери впливу між цивілізаціями Другої і Третьої хвиль, то реальний механізм її врегулювання необхідно, мабуть, конструювати перш за все на основі зовсім нових теорій і підходів. Останні, безумовно, мають враховувати ряд положень із міркувань Е. Тоффлера, які відбивають генезу й динаміку цієї форми соціального зіткнення. До них насамперед слід віднести такі положення:

- про існування суперечностей між цивілізаціями;

- про взаємозв'язок між протиріччями, що спостерігаються між цивілізаціями, формуванням цивілізаційної самосвідомості і виникненням суперборотьби;
- про зростання частоти виникнення, інтенсивності прояву та рівня застосування насилля конфлікту між групами, які відносяться до різних цивілізацій;
- про зниження значень аналогічних перемінних соціальних зіткнень для конфліктів, які спостерігаються всередині однієї цивілізації.

Як одну з таких методологічних засад можна розглядати концепцію „політичного старіння” Е. і Х. Тоффлеров, згідно з якою „закони та інститути мають йти разом із прогресом у людській свідомості” [5, с. 84]. Тобто конструктивне розв'язання суперконфлікту між державами Другої і Третньої хвилі залежить від рівня сформованості політичних систем нової цивілізації. В основі механізму формування нового уряду, як стверджує Е. Тоффлер, знаходиться розвиток трьох принципів:

сили меншості (принцип, який не дозволяє меншості приймати рішення, які можуть пригноблювати інших, але посилює роль різноманітних меншин і водночас надає їм підстави для формування більшості);

непрямої більшості (принцип, який здійснює перехід від залежності від представників до самого представництва);

розділення рішень (принцип, спрямований на логіку побудови рішень і реалізацію рішень там, де вони необхідні) [5, с. 86–95].

Після розгляду основних положень хвильової концепції війн Е. Тоффлера можна припустити, що вони можуть сформувати методологічну основу для дослідження глобальних і локальних конфліктів, що відбуваються в соціальних системах кінця ХХ – початку ХХІ ст. Наприклад, зростання націоналістичних настроїв у пострадянському просторі в контексті міркувань Е. і Х. Тоффлерів можна пояснити у такий спосіб. Націоналізм як ідеологія національної вишості є результатом індустріальної революції. Так, як тільки аграрні суспільства Першої хвилі намагаються розпочати або закінчити свою індустріалізацію, вони відчувають необхідність в атрибутах національного статусу. Колишні радянські республіки, такі як Україна, Естонія або Грузія, наполягають на самовизначенні і потребують старих символів держави: прапорів, гімнів, армій, валюти, які визначали статус нації під час Другої хвилі або індустріальної ери. Проте глобалізація бізнесу і фінансів, необхідна для економіки, що розвивається, Третьою хвилі, постійно ламає національні суверенітети як в економічному, так і культурному аспектах. Внаслідок цього відбувається зіткнення двох ідеологій: відстоювання священної свободи та усвідомлення світу без кордонів, його динаміка і характер наслідків в основному залежить від обсягу економічного вторгнення з боку держав Третьою хвилі перемін. Про це свідчать події і в Афганістані, і в Іраці...

Що стосується концепції війни М. ван Кревельда, то вона формується на утвердженні, що війна – культурно зумовлений напрям людської діяльності, яка має фундаментальні відмінності від інших сфер функціонування суспільства, і перш за все, економічної. На підґрунті цього нетрадиційного варіанта інтерпретації крайньої форми прояву соціального конфлікту німецький автор прагне „дійти до нового розуміння війни, яке узгоджується з фактами, які ми бачимо через два століття після Клаузевица” [1, с.13].

Спроба нового осмислення війни як невід'ємного елемента соціально-політичної реальності в міркуваннях М. ван Кревельда здійснюється в контексті критичного осмислення основних (можна сказати „класичних”) положень про війну К. фон Клаузевица. А саме тих стверджень, які стосуються:

– визначення війни („організоване насильство може бути названо війною тільки в тому випадку, якщо воно ведеться державою, в ім'я держави й проти держави”; „війна – продовження політики іншими засобами”);

- основних причин її виникнення („просування або захист яких-небудь інтересів, будь то політичні, правові, релігійні або які-небудь ще”);

- її структурної форми (тринітарна, тобто заснована на „союзи” уряду, армії й народу);

- стратегії її ведення (включає два основних елементи: створення сил, з одного боку, і застосування цих сил у боротьбі із супротивником – з іншої) [6].

При цьому варто зазначити, що теоретична спроможність основних ідей великого попередника М. ван Кревельда піддається їм перевірці в контексті аналізу цілого ряду особливостей збройних зіткнень, які спостерігаються в нових умовах функціонування системи сучасних держав.

У результаті їм досить аргументовано обґрунтовуються:

- нове визначення сучасної війни – „у тому ступені, в якому війна в першу чергу означає битву (іншими словами – в тому, що добровільно добровільно піддавати себе небезпеці), вона продовження не політики, а спорту”;

- її головна причина – „те, що чоловіки люблять воювати, а жінки люблять чоловіків, які готові битися заради них...” [1, с. 286, 312].

І найголовніше: обґрунтовуються суттєві відмінності сучасних і майбутніх війн від традиційних збройних зіткнень. Згідно з міркуваннями М. ван Кревельда, вони містяться перш за все у такому:

- на зміну тотальним і тринітарним війнам масово приходять конфлікти низької інтенсивності, сутність яких полягає у пониженні так званого „порогу політичної значущості” з рівня держави до рівня організацій, груп чи приватних осіб, які його складають;

- місце бюрократичних воєнних організацій займають організації, базовані на особистісних і харизматичних факторах, що веде до зникнення існуючих відмінностей між лідерами і очолюваними ними організаціями;

- посилюється тенденція до цілеспрямованої фізичної ліквідації лідерів сторін конфлікту;

- суттєво змінюються воєнні звичаї, що стосуються поводження з рядовими полоненими, пораненими та іншими подібними категоріями;

- зникають відмінності між військовими, що беруть участь у воєнних діях, та представниками цивільного населення, які „спостерігають, сплачують рахунки та страждають”;

- повертається практика захопту мирних жителів (зарученців у будь-якій кількості) з метою отримання викупу;

- зникають відмінності між так званими „лініями фронту” та „тилом”;

- організації, які беруть участь у конфліктах, уже не можуть контролювати весь територіальний простір їхнього прояву;

- пам’ятники культури, твори мистецтва, церкви та інші культові об’єкти, що мають певне символічне значення для однієї зі сторін конфлікту, стають тими предметами, які мають бути знищені у першу чергу;

- національні кордони стираються через прагнення одних організацій фізично знищити інші;

- виникають нові правила щодо організації та здійснення воєнних дій [1, с. 287–332].

Розглянувши нові варіанти інтерпретації сучасних війн та основні теоретико-методологічні підходи до дослідження проблемного поля збройних зіткнень, що сформувався в західній системі соціально-політичних знань наприкінці 90-х років минулого сторіччя можна дійти такого висновку. Концепція Е. Тоффлера не враховує механізмів виникнення локальних збройних зіткнень і не пояснює активності країн Третьої хвилі у провокуванні конфліктів та подальшої в них участі. На відміну від нього у

концепції М. ван Кревельда ці моменти знаходять адекватну інтерпретацію, але потребують подальшого розвитку в контексті розуміння проблемного поля глобалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кревельд М. ван. Трансформация войны: Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 344 с.
2. Тоффлер А. Футурошок: Пер. с англ. – СПб.: Лань, 1997. – 461 с.
3. Тоффлер А. Третья волна: Пер. с англ. – М.: АСТ, 1999. – 781 с.
4. Тоффлер Э. Война и антивоина: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века: Пер. с англ. – М.: АСТ: Транзит книга, 2005. – 412 с.
5. Тоффлер А., Тоффлер Х. Создание новой цивилизации: политика Третьей волны: Пер. с англ. – Новосибирск: Сибирская молодежная инициатива, 1996. – 105 с.
6. Клаузевиц К. О войне: Пер. с нем. – М.: Изд-во „Логос“, б.г. – 446 с.
7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33–48.
8. Тойнби А. Постигание истории: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1990. – 730 с.

УДК 323.28

Целуйко М.Є.

Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО ТЕРОРИЗМУ

Стаття розкриває основні загрозливі прояви сучасного тероризму, інтенсивність їхнього розвитку і відповідно небезпеки, яку вони становлять для суспільства. Виділено загальну тенденцію розвитку тероризму і окремі напрями трансформації терористичних організацій відповідно до можливостей антитерористичної політики сучасної держави як такої.

Ключові слова: тероризм антитерористична політика держави, тенденції розвитку.

Статья раскрывает основные угрожающие проявления современного терроризма, интенсивность их развития и соответственно опасности, которую они представляют для общества. Выделено общую тенденцию развития терроризма и отдельные направления трансформации террористических организаций соответственно возможностям антитеррористической политики современного государства как такового.

Ключевые слова: терроризм, антитеррористическая политика государства, тенденции развития.

The article reveals the main threatening feature of modern terrorism, intensity of their level and accordingly danger, that their present for society. The general tendention of development of terrorism and separate diractions of transformations of terrorist organizatoins according to possibilities of antiterrorist modern state policy as such are selected.

Key words: terrorism, antiterrorist policy of a state, tendentions of development.

Розвиток тероризму з перебігом часу додає йому нові та нові характеристики й можливості. Тероризм сьогодні значно відрізняється від проявів терористичної діяльності століття, навіть десятиліття тому. Це пов'язано з технічними, інформаційними, матеріальними й іншими можливостями, які отримали терористи останнім часом. Виступаючи об'єктом антитерористичних заходів з боку держави, терористичні організації зберігають певні можливості для існування та діяльності. Власне, саме

уявлення про характеристики та тенденції їх розвитку дозволяють встановити сучасний стан і силу цього явища, визначити, в чому саме полягає небезпека тероризму для держави а, отже, оцінити ефективність антитерористичної політики держави, що є, перш за все, актуальним для побудови адекватних дій в цьому напрямі. Великою увагою вітчизняних та іноземних вчених користується питання виявлення загрозливих факторів тероризму і тенденцій їх розвитку. Різні аспекти цієї проблеми розглянуті в роботах У. Лакера, Б. Дженкінса, Д. Ронфельда, М. Заніні, Б. Нетаньяху, К. Хіршмана, Г. Алісона, А. Станіславської, В.М. Кудрявцева, В.Є. Петрищева, В.В. Лунева, Є.А. Степанової, В.С. Овчинського, Є.І. Степанова, М.Г. Капітоненка, Є.П. Кожушко, М.П. Требіна, В.М. Білана. Проте, вони обмежуються або розглядом окремих терористичних угруповань, або ж констатацією небезпечних рис без урахування ступеню їх загрози відповідно до можливостей антитерористичної політики сучасної держави. Адже слід виділити пріоритети у боротьби з тими чи іншими проявами тероризму. Отже потрібно з'ясувати найбільш небезпечні сучасні прояви тероризму, ті, що загрожують в оглядовій перспективі, і визначити загальну тенденцію розвитку сучасного тероризму.

Останні три десятиліття спостерігається кількісне зростання терористичних актів у світі. Сумарний рівень злочинів терористичної спрямованості збільшився за остання п'ять років в 4,6 рази, рівень власне тероризму – більше ніж в 11 разів, організації незаконного військового формування або участі в ньому – в 165 і 135 разів відповідно [1, с 41]. Це стосується, перш за все, терористичних організацій, які виникли в Азії і Африці, а їх діяльність загрожує країнам в різних частинах світу. Організації, які в середині XX ст. виникли в Латинській Америці й Європі, або припинили своє існування у зв'язку зі згасанням популярності ліво-політичної ідеї (ідеологія терористичних угруповань була тут здебільшого в цьому напрямі), або скоротили свою діяльність (виключенням сьогодні лишається група „Револьюційні озброєні сили Колумбії” (FARC), яка не зменшила своєї діяльності). Зокрема, в Європі продовжують своє існування одні з найбільш крупних у минулому організацій, які мають на сьогодні різний стан активності. Це такі організації, як: 1) іспанська ЕТА (Країна басків та свобода), яка уклала тимчасове перемир'я з урядом, зокрема, у 1998 р., 2006 р., але щоразу відновляла терористичні акції. І сьогодні проявляє активність, але менше ніж в середині XX ст.; 2) німецька RAF (Фракція червоної армії) проголосила саморозпуск у 1998 році, проте на теперішній час група продовжує існувати в кількості 10-20 осіб і зовсім не активна; 3) у Великобританії продовжує існувати сепаратистська організація IRA (Ірландська республіканська армія), проте зараз вона не активна, а з 2001 р. уклала угоду з урядом про власне роззброєння (яке триває досі); 4) з незначною активністю продовжують діяти корсиканські терористи „Фронту національного визволення Корсики”; 5) у 2003 р. в Італії виникла анархо-терористична група „Неформальна федерація анархістів”, яка поки що займалася розсиланням вибухових речовин по пошті депутатам Європарламенту, в результаті чого було поранено кілька осіб. В цілому активність і масштаби жертв терористичних актів європейських організацій значно менші, а характер виконання не такий жорстокий порівнянно з організаціями, які виникли в Азії чи Африці. Взагалі, поступове зростання кількості терористичних актів відображає зниження ефективності методів антитерористичної політики держави в цьому напрямі.

Слідкуючи за метаморфозами сучасної діяльності терористичних угруповань, не можна не зазначити фактор росту жорстокості їх акцій. В минулі роки, включаючи часи високої терористичної активності в Європі у 1960-і – 1970-і роки, терористичні акції традиційних терористичних груп були, як правило, більш вибірковими, а їх організатори прагнули того, щоб жертвами страхаючого насильства ставали представники саме тих соціальних груп, діяльність або сам факт існування яких не влаштовували терористів. Це могли бути державні чиновники, представники верховної чи місцевої виконавчої влади,

відомі підприємці, лідери та члени опонуючих терористам політичних рухів і партій, іноземці або національні меншини тощо. Хто б не обирався ними мішенню, загальною лишалася ознака прицільності і локальності застосування насильства в результаті обмежень, що накладалися на діяльність терористів. Такими обмеженнями могли бути негативний пропагандистський вплив в результаті великої кількості жертв і зменшення підтримки з боку окремих соціальних груп; ризик зміни соціального оточення дії терористичної групи; підривання цілісності організаційної структури і т.п. [2, р. 33]. Загальним результатом цих обмежень було те, що традиційні терористичні групи користувалися принципом „мінімально достатньої сили” [3, с. 135], згідно з яким, як відзначає американський дослідник Б. Дженкінс, „вони вважають за непотрібне вбивати багатьох, якщо вбивства декількох достатньо для досягнення їхніх цілей...” [4, р. 6]. Сьогодні ситуація змінилася. Суб’єкти терористичної діяльності намагаються завдати максимальних збитків, не обмежуючи себе межами моралі і не турбуючись про вибір жертв. Навпаки вони прагнуть, щоб їх було максимально багато, оскільки це гарантує активну реакцію засобів масової інформації і більший резонанс у суспільстві, що робить їх дії більш ефективними. Антитерористичні методи держави не виступають сьогодні в якості достатньо ефективного обмеження діяльності терористичних організацій, хоча і запобігають проведенню великої кількості терористичних нападів. Окремі аналітики висувають тезу про прийняття деякими групами „воєнної парадигми”, в якій стратегічна мета полягає в заподіянні якнайбільших втрат, а звичайні обмеження, втілені, зокрема, в принципі пропорційності – відсутні [5, р 69-70]. При цьому терористів, які організують і проводять акції невибіркового характеру (іноді такий тероризм називають розсіяним), спонукають і міркування про власну безпеку: вбивати людей, які випадково опинилися на місці терористичного акту більш безпечно, ніж полювати на певну особу. В терористичних актах останні десять років чітко спостерігається бажання знищити якомога більшу кількість людей. Оволодіння суб’єктами терористичної діяльності сучасними технологіями дозволяє їм ставити цілі з нанесенням таких втрат, які можуть бути зіставлені з використанням військових сил цілих держав. Це підтверджує, зокрема, найбільш масштабна акція в історії діяльності терористичних організацій – трагедія, яка відбулася 11 вересня 2001 р. внаслідок вибухів у Пентагоні та міжнародному торговельному центрі (близько 3600 загиблих). А також про це свідчать вибухи в Оклахома-Сіті в 1995 р. (168 загиблих), „зарина” атака в Токіо в 1995 р. (10 загинуло, 4700 – отруєно), терористичні акти ХАМАС та Ісламського джихаду в Ізраїлі, вибухи в Кенії і Танзанії у 1998 р. (299 загиблих), на острові Балі (Індонезія) в 2002 р. (202 загиблих), захват заручників в м. Беслан в 2004 р. (338 загиблих), вибухи в Єгипті і Туреччині в 2004-2005 рр., теракти в Лондоні (56 загиблих) та багато інших, не враховуючи вже теракти в Іраку, Афганістані, Пакистані. На сучасному етапі розвитку терористи користуються великою кількістю вибухової речовини для проведення акції: 1 - 1,5 тонни (раніше такої можливості не було) [6, с. 311]. Це підтверджує статистика: у 1998 р. була зареєстрована найбільш велика кількість жертв тероризму, починаючи з 1971 р. – 741 загиблих і 5960 поранених. У 2001 р. тільки 11 вересня в США вже загинуло близько 3600 чоловік. Якщо така тенденція збережеться, то через декілька років одного терористичного акту буде достатньо, щоб знищити значну кількість населення невеликої країни.

Умови глобалізації сприяють розвитку інформаційних каналів з отримання та обміну інформацією у світовому масштабі. Полегшення доступу до різних видів інформації забезпечують такі відносно нові засоби комунікації, як глобальна інформаційна комп’ютерна мережа Інтернет, супутникові ретранслятори, мобільні телефони тощо. Удосконалення інформаційних технологій останніми роками розширює можливості пропаганди ідей тероризму, розповсюдження сучасних технологічних способів організації

і проведення терористичних акцій, пошуку спонсорів для цієї діяльності. Так, терористичні структури широко використовують інформаційну мережу Інтернет. Свої сторінки тут мають перуанські терористи з організації „Сендеро Луміносо” і „Тупак Амару”, бойовики афганського руху „Талібан”, тамільська організація „Тигри визволення Таміл Ілама” й багато інших терористичних груп, які функціонують на різноманітній організаційній та ідеологічній основі.

Ці сучасні наукові й технологічні досягнення сприяють тому, що в 1990-х роках терористичні організації виходять на міжнародний рівень діяльності (у великій кількості). Їхні терористичні дії у сучасних умовах характеризуються широким розмахом, відсутністю в деяких груп явно виражених державних кордонів, наявністю у локальних груп взаємодії з міжнародними терористичними центрами й організаціями. Вони налагодили між собою зв'язки на спільній ідеолого-конфесійній, військовій, комерційній та іншій основах. Керівники терористичних угруповань взаємодіють між собою з питань придбання озброєння, прикриття один одного, розподілення функцій і завдань під час проведення спільних терористичних актів тощо. Можна сказати, що міжнародне терористичне співтовариство навчилося маневрувати власними силами і засобами, переводити нелегальними каналами велику кількість зброї і людей, купувати об'єкти приватної власності та відкривати рахунки у банках, використовувати численні установи і фонди, які представляють їх інтереси, що полегшує підготовку й проведення терористичних актів в різних країнах. Це має загрозливий характер, оскільки така діяльність на міжнародному рівні отримує більший резонанс, скеровує більшу кількість країн на взаємодію з цього питання, що може ускладнити їхні відносини між собою, а також підриває державну економіку та дискредитує правлячі режими деяких країн. Міжнародний характер діяльності сьогодні має найбільш загрозливий вид тероризму – релігійний (ісламістський). Наприклад, тільки організація «Брати Мусульмани» (створена в Єгипті у 1928 р.) має регіональні угруповання в Бахреїні, Єгипті, Йорданії, Ємені, Катарі, Кувейті, Лівані, ОАЕ, Пакистані, Сирії, Судані, Туреччині, а також у Великобританії, Данії, США, Франції, Німеччині, Швейцарії. На її основі виникли такі відомі організації, як ХАМАС та Ісламський джихад. Інша група – організація У. бен Ладена має мережу, до складу якої входить близько 30 таборів з підготовки бойовиків – вихідців з Північного Кавказу, держав Центральної Азії, Китаю, наємників з країн Близького сходу, Північної Африки, Європи і США. Крім того, до складу створеної У. бен Ладеном у 1998 році міжнародної терористичної організації „Всесвітній ісламський фронт боротьби з іудеями і хрестоносцями” входять ісламістські й сепаратистські організації з багатьох країн світу [6, с. 309]. Свою діяльність вони розповсюджують не тільки на азіатський чи африканський регіони, але і на територію Європи і США. Згідно з твердженням экс прем'єр-міністра Ізраїля Б. Нетаньяху, на 1995 рік територією Європи діяло не менше 14 організацій войовничого ісламу, і кількість їх членів становила десятки тисяч [7, с. 129]. Саме проти розвитку цього напрямку діяльності терористичних організацій держава застосовує інформаційні, психологічні, економічні, юридичні та інші методи антитерористичної політики намагаючись сьогодні в міжнародних масштабах боротися з тероризмом.

Виступаючи об'єктом відповідної політики держави, терористичні організації зберігають значні можливості, які викликають у них бажання розповсюджувати свій вплив на населення інших регіонів, спроби встановити контроль над багатими природними запасами. Це стосується, перш за все, території країн Середньої Азії. Наприклад, геополітичною метою такої організації як Міжнародний фронт джихаду (створеної релігійними кругами Саудівської Аравії, Пакистану, Єгипту, Судану, Афганістану) є розширення ареалу панування „істинного ісламу”, і, зокрема, створення теократичних ісламських держав на території Туреччини, Іраку, Чечні, Дагестану, а також

залежних від нього анклавів в інших частинах світу – Філіппінах, Кашмірі, Косові, деяких регіонах Африки. На це спрямована й діяльність „Братів Мусальман”, які надають різного характеру допомогу терористичним організаціям у Дагестані, Чечні, Узбекистані, Таджикистані. Проте за цією релігійно-пропагандистською завісою приховується цілком реальний економічний і політичний інтерес організації – встановлення контролю над регіонами, які багаті вуглеводними енергоносіями, корисними копалинами.

Однією з тенденцій сучасного тероризму є розмивання ідейних основ його мотивації. На цьому фоні росту раціоналізму в практиці терористичних угруповань чітко позначилось зближення, а часом і злиття, з організованою злочинністю. Як відмічає німецький дослідник К. Хіршман: „Тероризм все більш ефективно комбінується з технічно оснащеним сектором організованої злочинності” [8, с. 29]. Ми вважаємо, що особливий інтерес до неї з боку терористичних організацій викликають її фінансові та інші можливості [9, с. 17-25]. В умовах зниження підтримки тероризму деякими країнами групи вимушені самостійно займатися прибутковим бізнесом (торгівля наркотиками, зброєю, вибуховими та сильнодіючими речовинами тощо) і їхня співпраця з добре організованими й законспірованими злочинними співтовариствами, корупційно пов’язаними з владою, дуже вигідна терористичним формуванням. Найбільш яскраво цей процес виражений в індустріальних і політичних центрах окремих держав, в регіонах з особливим загостренням міжнаціональних, конфесійних, регіональних, кланових протиріч (наприклад, в деяких країнах Закавказзя, Таджикистані, Північному Кавказі та інших). Як пише відомий теролог Ю.І. Авдєєв, структури організованої злочинності в ряді цих регіонів виступають довгий час як один з впливових чинників ініціювання та підтримки націоналістичних і релігійно-екстремістських формувань, які проводять протиправну політично мотивовану насильницьку, в тому разі й терористичну, діяльність проти законної влади або інших політичних супротивників [10, с. 174]. На відміну від тероризму міжнародна організована злочинність вже тривалий час виступає об’єктом силової політики держави, співпраця або злиття тероризму з організованою злочинністю збільшує їхню силу та можливості, що відповідно підвищує складність боротьби з ними.

Одним з основних джерел фінансування діяльності терористичних організацій виступає їх зв’язок з наркобізнесом, який процвітає в країнах Південної Америки, Близького та Середнього Сходу, Південно-Східної Азії. Наприклад, Аль-Каїда, розташовуючись на території Афганістану, напряду пов’язувалась експертами з виробництвом і міжнародною торгівлею афганськими опіатами. Зокрема, для ісламістського тероризму, який веде боротьбу із Західними країнами, наркоторгівля – це ще один спосіб розкладання західного суспільства, підлив його з середини шляхом погіршення здоров’я і морального духу населення.

Проте наркобізнес є далеко не єдиним джерелом фінансування терористів. Серед їх великої кількості є як нелегальні тіньові доходи, так і легальний бізнес, який зараз складає значну частку прибутку терористичних організацій. Сучасною тенденцією тероризму можна назвати поступове підвищення рівня його фінансової забезпеченості. Зокрема, бюджет в галузі тероризму складає щорічно від 5 до 20 млрд. доларів [11, с. 76]. Фінансовий стан терористичних організацій вираховується мільйонами доларів. Наприклад, Ірландська республіканська армія (яка не є сьогодні активною організацією) використовує на свої потреби 12 млн. доларів щорічно. Це по суті велике підприємство, яке має свої промислові та торговельні фірми, доходи від яких йдуть на забезпечення діяльності організації. Фінансовий стан іншої організації – ФАТХ (рух визволення Палестини) такий, що його бойовий підрозділ щорічно оперує 7-8 млрд. доларів – сумою вдвічі більшою за ВВП Йорданії [12, с. 48]. Враховуючи те, що проти терористичної організації спрямовані економічні, політичні, юридичні й інші методи тиску антитерористичної політики держави, вона в цьому напрямі діяльності намагається

засвоювати різноманітні способи фінансового забезпечення.

Джерелами фінансового стану терористичних організацій окрім зазначеного вище наркобізнесу, є матеріальна підтримка з боку діаспор, емігрантів в різних країнах, а також пожертвування заможних прибічників і співчуваючих, прибутки від обкладення „податком” підприємців. Не зважаючи на антитерористичні методи тиску більшості держав і міжурядових організацій, певну частину фінансової допомоги терористичні організації все ж отримують від деяких країн. Зокрема, з 1992 р. Іран тільки для ХАМАС виділяє кілька мільйонів доларів щорічно, передаючи їх за допомогою „Фонду шахідів”. Проте фінансування ісламістських терористичних організацій має свою специфіку, яка дозволяє їм обходити державні силові методи. Велику частину коштів вони отримують від регулярних (закят) і добровільних пожертвувань з боку віруючих на благочинні потреби, які є обов’язковими для всіх правовірних мусульман. На стадії збору ці кошти абсолютно легальні. Проте на одному з подальших етапів їх розподілення можуть бути каналізовані на протизаконні дії (в тому разі планування, підготовку і здійснення терористичних акцій). Саме цей процес переходу закят до екстремістів погано піддається відслідкуванню шляхом формальних механізмів фінансового контролю, який застосовується у західних країнах. Більше того, схеми надходження коштів, зібраних у вигляді закята, до терористичних організацій мають більш складний, багатоступеневий і розгалужений характер, ніж схеми використання нелегальних доходів від тіньового бізнесу (отримані від індивідуальних осіб, компаній, банків кошти через банківські перекази надходять на рахунки благочинних організацій і фондів, далі переказуються до місцевих відділень цих фондів, після чого йдуть у розпорядження терористів часто по традиційним грошовим каналам – хавала). Як вважає Є. А. Степанова, значна частина фінансування радикальних ісламістських організацій відбувається не за принципом „відмивання брудних грошей”, а скоріше за зворотною схемою „забруднення чистих грошей” [13, с. 248]. Про роль закята у фінансуванні тероризму можна судити з його долі серед загального об’єму коштів, зібраних у вигляді закята, і наданих на потреби організації У. бен Ладена за 1990-і роки. За деякими оцінками вона може бути еквівалентна 300-500 млн. доларів, тобто складати до 50 млн. доларів щорічно [13, с. 250]. Проте можна сказати, що в міру того, як стає жорсткішим в межах боротьби проти тероризму національний і міжнародний фінансовий контроль над легальними каналами переказу грошей, неможна виключати зростання тіньової складової і нелегальних каналів переказу у фінансуванні терористичних організацій. Окрім згаданих фінансових джерел, терористи з успіхом засвоюють існуючі на Заході способи заробітку: приватне підприємство, ведення бізнесу з використанням сучасних комунікаційних систем, що розвиває в них прагматичність мислення. Можна стверджувати, що тероризм спрямовує досягнення і фінанси західного світу проти нього самого, в той час як антитерористичні методи боротьби у фінансовій сфері знаходяться ще на початку свого розвитку.

Небезпеку складає також притаманна сучасному тероризму тенденція до зростання й удосконалення технічного оснащення угруповань. Розвиток засобів і форм вчинення терористичних актів на протязі останніх ста років зазнав істотної трансформації. Ми можемо спостерігати таку послідовність. На початку ХХ ст. серед основних засобів впливу радикалів були кинджал, револьвер, бомба. Наприклад, у Російській імперії від рук терористів загинули імператор Олександр II, міністри М.П. Боголепов, Д.С. Сінягін, В. К. Плеве, великий князь Сергій Олександрович, прем’єр-міністр П.А. Столипін, десятки губернаторів, прокурорів, поліцейських чинів. Загинули і люди, які не були причетні до політики - солдати Фінляндського полку під час вибуху у Зимовому палаці, який підготували народовольці, або відвідувачі Столипіна на дачі, яку підірвали максималісти 12 серпня 1906 року. У середині ХХ ст. тактика та методи терористичної боротьби дещо змінилися. У 1970-х роках представники терористичних організацій більше практикували

засідки і захоплення заручників. А з 1980-х рр. значно частіше стали використовуватися досягнення в галузі військових технологій. Зокрема, автомобілі, які мали вибухові пристрої з радіокеруванням; транспортні засоби різного призначення з вибухівкою на борту, які керувалися терористами-камікадзе; вибухові пристрої, які оснащені таймерами і датчиками, що реагують на зміни атмосферного тиску (для того, щоб підірвати літак у повітрі); пристрої для дистанційного запуску ракет. При цьому кількість жертв серед сторонніх, випадкових осіб значно зросла. У сфері технічного забезпечення терористичні організації стикаються з антитерористичними силовими методами держави, які спрямовані на встановлення більш жорсткого контролю за продажем зброї з метою знищити або зменшити нелегальний ринок зброї. Однак ефективна діяльність з міжнародного контролю не може охопити всі можливі ринки у світі.

Дії держав не утримують терористів від наполегливих спроб оволодіти зброєю масового ураження з метою його можливого використання чи залякування ним. Ці спроби здійснюються у різних напрямках. Зокрема, для того, щоб розгорнути виробництво нервово-паралітичного газу зарину, достатньо кілька покинутих приміщень складу. Як зазначає Б. Нетаньяху, такі „фабрики” зарину були виявлені в Японії у власності терористичної організації „Аум Сінрікьо”. Було знайдено дві тони хімікатів і понад сім мільйонів доларів готівкою. [7, с. 71]. В іншому випадку можна використати велику енергію техніки, яка вже стала повсякденною. Наприклад, цивільний лайнер перетворити на крилату ракету (як це було зроблено в Росії 24 серпня 2004 р., в Шотландії 26 жовтня 1988 р.). За думкою американських експертів, вже у близькому майбутньому найбільш розповсюдженими методами та формами тероризму будуть наступні: повітряний тероризм всіх різновидів, в тому разі використання ракет класу „земля-повітря”; обстріл важливих військових і цивільних об’єктів (АЕС, енергетичні системи, гідроспоруди, хімічні підприємства тощо) керованими ракетами; отруєння продуктів харчування, джерел води, лікарських препаратів; використання елементів (засобів) хімічної і бактеріологічної війни; широке використання різноманітних мін-пасток; спроби оволодіти радіоактивними засобами й ядерною зброєю, їх пряме застосування або спроби шантажу і т. ін. [14, с. 64]. Проте найбільш жаданою зброєю для терористів можна вважати ядерну і біологічну. Отже, на їх розгляді слід зупинитися докладніше.

У теперішній час найбільш реальною загрозою є те, що терористам вдасться отримати в своє розпорядження ядерну сировину для виготовлення бомб. Це може статися шляхом її викрадення. До країн ризику щодо викрадення або купівлі компонентів для створення ядерного вибухового пристрою деякі аналітики відносять, в тому числі, і країни колишнього СРСР [15, р. 61-78, 217]. Тут існує можливість отримати сировину з самої АЕС. Бідність робітників ядерного підприємства, корумпованість чиновників можуть сприяти отриманню її у власність терористів чи вивезенні з країни. Необхідно зазначити, що для терористичних організацій існує кілька можливостей використання ядерної зброї: 1) по-перше, це може бути підриг (або погроза підригу) ядерного вибухового пристрою; 2) по-друге, застосування цезія-137, плутонія-239, кобальта-60 і тому подібних речовин в масштабних терористичних актах у вигляді розвіяння за допомогою аерозолів або розчинення у водних джерелах; 3) по-третє, терористи можуть провести диверсію на ядерних об’єктах (глобальна катастрофа може мати місце при диверсії на реакторі АЕС).

Серед необхідних терористичним організаціям речовин, в якості складових елементів для радіологічного вибухового пристрою можуть використовуватися медичні ізотопи та елементи відпрацьованого ядерного палива. Радіоактивними матеріалами в цих випадках виступають цезій-137, ірідій-192 чи кобальт-60. Вибух такої «брудної» бомби може викликати тривале радіоактивне зараження значних частин місцевості. Використання цього пристрою призведе до прямого ефекту – захворювання і гибелі людей в наслідок торкання, вдихання чи потрапляння до організму, а також опосередкованого –

радіоактивне зараження місцевості, худоби, врожаю, продуктів харчування, води і рибних ресурсів, лісів. Ще більш небезпечним може виявитися таємне використання „брудної” бомби, коли сам факт її застосування не буде виявленим. А. Кордесман з Центру стратегічних і міжнародних досліджень у своїй праці „Захищаючи Америку: вироблення концептуальних рамок територіальної оборони” у зв’язку з цим пише: не існує офіційно складених розрахунків можливих жертв від використання радіологічної зброї. Саме з причини природи цієї зброї сам факт його застосування буде складно зафіксувати” [16, с. 183].

Звичайно, у різних сучасних терористичних груп є прагнення до застосування в своїй діяльності зброї масового ураження. Проте не всі вони не зможуть подолати сучасні способи захисту і контролю над цією зброєю з боку держав. Доступ до матеріалів, технологій і необхідного обладнання потенційно може з’явитися у тих організацій, які володіють значними фінансовими можливостями, мають зв’язки з державними спецслужбами і розгалужену агентурну та світову мережі, або у груп, які мають тісні зв’язки з подібними терористичними організаціями (наприклад, організація У. бен Ладена і групи, які тісно пов’язані чи входять до складу „Міжнародного фронту боротьби з іудеями і хрестоносцями”). Отже потенційна ядерна загроза з боку тероризму, безумовно, свідчить про подальше неконтрольоване збільшення небезпечності, яке він може принести.

В цьому плані біологічний вид тероризму є не меншою загрозою. Він спрямований на використання біологічних засобів ураження людей, сільськогосподарських тварин і культурних рослин. Перелік потенційних агентів біологічної зброї, які можуть бути використані терористами, згідно різним науковим джерелам, коливається від 10 до 50 найменувань. Серед них найбільш перспективними засобами є збудники чуми, сибірської виразки, натуральної віспи. Практично придатними для проведення терористичних актів можуть бути збудники бруцельозу, туляремії, Ку-ліхорадки, клещевих та інших ендемічних енцефалітів, геморагічних ліхоманок (Марбурга, Ласса, Ебола), ботулінічний екзотоксин і стафілококовий ентеротоксин та інші. [17, с. 9].

В сучасний період одним з найбільш небезпечних видів біологічної зброї є вірус віспи. Його небезпека обумовлена тим, що після проголошеного у 1979 році знищення віспи на земній кулі вакцинація проти цієї інфекції була припинена у всіх країнах. Планові щеплення населенню робили тільки Куба й Ізраїль, Франція залишила на ряд років тільки ревакцинацію раніше прищеплених, а Єгипет зберіг первісну вакцинацію дітей. Всі інші країни відмовилися від проведення профілактики щеплень. За цей період люди середнього і старшого віку, яким в свій час були зроблені відповідні щеплення, повністю втратили імунітет, а ті, що народилися після 1980 року, мають природну майже 100% сприйнятливість. Сьогодні цей вірус зберігається в лабораторіях деяких країн, а інший шлях його можливого отримання – з вірусу віспи тварин. Безумовно, це складний процес, який дорого коштує, проте відкидати таку можливість не можна. Практичним підтвердженням розміру небезпеки, яку несе в собі застосування біологічної зброї, може слугувати приклад її використання у локальних масштабах проти мирного населення, який мав місце в кінці минулого століття. У 1994 р. в Індії виникла раптова епідемія легеневої чуми (був звинувачений Пакистан), яка коштувала країні життя багатьох людей і двох мільярдів доларів. Іншим прикладом страху населення перед цією зброєю, а в подальшому можливої паніки у суспільстві, виступили події у США в 2001 р., коли спори сибірської виразки, які відсилалися поштою, спричинили в суспільстві страх за невеликої тоді кількості жертв. Слід сказати, що у сучасному світі держави продовжують розробляти бактеріологічний вид зброї. Після укладення міжнародної конвенції про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної і токсичної зброї та їх знищення у 1972 р. ні США, ні СРСР, ні деякі інші країни не припинили розробки. У

1995 р. до списку порушників Конвенції відносилося вже 17 країн, в тому числі Китай, Куба, Іран, Ірак, Лівія, Північна Корея, Єгипет, Сирія, Ізраїль, Тайвань та інші [17, с. 18]. До того ж деякі з цих країн звинувачені у підтримці терористичних організацій і піддаються економічним, політичним, дипломатичним і військовим засобам тиску з боку антитерористичної політики інших держав.

Ще більшу потенційну небезпеку таять у собі розробки нових генно-інженерних патогенів людини, яка ведеться в теперішній час низкою державних установ в різних країнах і здійснюється з великою швидкістю завдяки використанню комп'ютерних програм. Багатьма дослідниками висловлюється побоювання, що найближчим часом генна інженерія дасть можливість створювати цілком нові, відсутні у природі мікроорганізми, які можна буде використовувати тільки як біологічну зброю. За думкою українського дослідника М. П. Требіна, через 20 років вони стануть доступними більшості країн третього світу і немає ніякої впевненості, що вони не використають їх як „зброю бідних” [17, с. 19]. Єдиним надійним засобом захисту від біологічної терористичної атаки є масова вакцинація населення. Проте цей засіб є достатньо дорогим для багатьох країн, до того ж не має можливості провести щеплення проти усіх видів вірусів. Отже, наведені дані свідчать про не меншу небезпеку біологічного тероризму в порівнянні з ядерним, який поки що не може подолати державні засоби протидії реалізації цього напрямку терористичної діяльності.

В контексті розкриття найбільш загрозливих тенденцій сучасного тероризму слід сказати про розповсюдження ідеї терористичної боротьби шляхом виникнення нових його видів. Мова йде про появу, зокрема, інформаційного й електронного (комп'ютерного) видів тероризму. Про підвищення загрози „кібертероризму” справедливо казав у лютому 2003 р. директор ФБР США Роберт Мюллер в своєму виступі перед сенатським комітетом з розвідки: комп'ютерна грамотність терористичних груп росте, деякі з них досягли рівня, який дозволяє їм проводити кібератаки, що здатні на окремих напрямках тимчасово вивести з ладу частину інфраструктури держави. Завдяки вільному доступу до хакерських засобів багато з цих груп, можливо, вже здатні провести атаки проти підключених до Інтернету інформаційних мереж, що може призвести до збоїв та інших незначних перебоїв у їх функціонуванні. В міру того, як терористи будуть удосконалювати майстерність володіння комп'ютерами, можливі варіанти їх атак будуть розширюватися. Сьогодні комп'ютерні атаки в значній мірі стримуються сучасними інформаційними методами захисту держави, проте розвиток в інформаційному напрямі відбувається з обох сторін. Оскільки сучасні розвинуті суспільства залежать від електронних баз даних, аналізу та передачі інформації, то новий вид зброї терористичних організацій при досягненні необхідного рівня розвитку для подолання державних механізмів захисту може бути спрямований у сферу інформаційної війни, від чого його руйнівна сила може наближуватися до сили бактеріологічної, хімічної чи ядерної зброї.

Наступною тенденцією сучасного тероризму, яку він має, не дивлячись на тиск антитерористичної політики держави, можна назвати збільшення кількості терористичних організацій, які відрізняються між собою за розмірами та принципами їх внутрішньої організації. Зміни організації терористичних структур відзначив американський експерт з проблем тероризму У. Лакер [2]. Розвиток цієї тенденції є результатом дій антитерористичної політики держави щодо ліквідації знебезпечних угруповань. На нашу думку, підвищення ефективності антитерористичних методів держави проти структурно однакових терористичних організацій на основі накопичення інформації шляхом міждержавного обміну досвідом стимулювало виникнення більшої різноманітності в організаційних принципах побудови терористичних угруповань. Історично склалося так, що традиційні терористичні рухи включали сотні, а іноді навіть тисячі членів. Проте, починаючи з 1990-х років виникають організації, кількість членів яких не перевищує

кількох десятків осіб. Що ж стосується сучасних терористичних груп, то вони можуть бути досить невеликими і складатися лише з кількох осіб [1, с. 38]. Можемо стверджувати, що сьогодні зберігаються організації, які виконують накази з єдиного центру або координують свої дії у певній мережі, проте є і невеликі ізольовані від інших організації. Ефективність таких груп не нижча, а знайти їх значно складніше. Наприклад, такою була невелика грецька організація „Рух 17 листопада”, за 20 років існування якої жоден її член не був арештований. Також такою є сучасна анархістська організація в Європі. До цього типу організації останнім часом схиляються й ісламістські групи, створення яких передбачається лише на спільній ідеологічній основі. Останнім часом з’являються невеликі автономні центри навколо будь-якого досвідченого терориста (наприклад, моджахеда, який пройшов пакистанські, афганські військові табори чи афганський, боснійський, Косовський, чеченський та інші збройні конфлікти). Їх дії відрізняються несподіваністю та непередбачуваністю. Отже, з такою фрагментарною загрозою стає складніше боротися.

Принциповим моментом є те, що розповсюдженню тероризму сприяє суспільна атмосфера, в якій він існує. Іншими словами, сприйняття його сучасною масовою свідомістю. Ставлення населення до певної події в державі значною мірою формується під впливом засобів масової інформації. У галузі подання інформації про тероризм ситуація така, що ЗМІ змагаються між собою в сенсаційності подачі матеріалів про атаки, в такий спосіб утримуючи терористів у центрі уваги. „Комерційний успіх будь-якою ціною” – цей головний принцип сучасної шоу і ЗМІ-індустрії, призводить її до вільної чи невольної пропаганди тероризму. В результаті для населення цінності цих організацій, які заперечують гуманізм, стають ближче і зрозуміліше, їхні методи починають використовуватися частіше, розширюються сфери їх застосовування. Зокрема, в Європі і США останнім часом з’явилися угруповання, які виступають проти забруднення навколишнього середовища, вбивства тварин, будівництва ядерних об’єктів, які використовують терористичні методи. Наприклад, американська організація «Фронт визволення землі», яка виникла в кінці 1990-х років, є представником нового виду тероризму – екологічного. Терористичні акти проводять групи радикально налаштованої молоді, яка відкололася від руху „Фронт захисту тварин”, які виступають на захист природи. Об’єктами їх впливу є, зокрема, ресторани „Макдоналдс”, представники державних установ, лікарі, юристи та противники екологічного руху. Поки що вони проводять здебільшого підпали і підриви, проте, якщо послідовно дотримуватися їхньої доктрини „людиноненависництва”, яка стосується всього роду людського, то неминуче доходиш висновку, що „лікування” може бути тільки одне – це повний відхід людини або, у радикальнішому варіанті ідеологічного розвитку групи, абсолютне знищення будь-якої промисловості. Ця тенденція теж є загрозою, яку не можна відкидати і розвиток якої необхідно попередити. Не дивлячись на силовий тиск антитерористичної політики держави в інформаційній та ідеологічній сферах, тероризм все ж знаходить розповсюдження в світі за допомогою збільшення ідеологічної різноманітності терористичних груп, поширення ідеї використання терористичних методів боротьби.

Аналіз сучасного стану і можливостей терористичних організацій, які вони мають, виступаючи об’єктом антитерористичної політики держави, показує, що все ж зберігаються тенденції до зростання небезпеки тероризму у світі, які полягають у збільшенні кількості терористичних актів і підвищенні їхньої жорстокості, розвитку фінансових і матеріально-технічних можливостей, зближенні з організованою злочинністю, розширенні сфер і масштабів діяльності терористичних груп та різноманітності принципів їх внутрішньої організації. Проте деякі напрями розвитку сучасного тероризму ефективно стримуються методами антитерористичної політики держави. До них відносяться спроби оволодіти ядерною та біологічною зброєю, а також

проведення значних терористичних атак у кіберпросторі і встановлення тривалого контролю над геополітично важливими територіями держави. Але, попри це, терористична діяльність отримує розповсюдження та удосконалення не дивлячись на застосування державних методів тиску, що чітко виявляє його інтенсивну зміну в напрямі збільшення суспільної небезпеки та свідчить про недостатню ефективність антитерористичних методів держави.

Майже всі з зазначених тенденцій розвитку і характерних рис сучасного тероризму є факторами дестабілізації суспільного порядку, цілісності та стійкого розвитку держави. Отже, тероризм має можливості здійснювати вплив на сучасні політичні та суспільні процеси окремих країн, обраних ним в якості мішені, а також відігравати роль у трансформації політичних інститутів значно більшої кількості країн, в тому числі й України. Сьогодні він має тенденцію до того, щоб стати фактором глобального значення, з яким доведеться рахуватися будь-якому уряду в своїй зовнішній і внутрішній політиці. Тому слід в подальшому розглянути питання підвищення ефективності антитерористичної боротьби, пошуку адекватних сучасним можливостям тероризму засобів протидії та координації боротьби як на міжнародному рівні, так і в середині країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лунев В.В., Кудрявцев В.Н., Петрищев В.Е. Терроризм и организованная преступность в условиях глобализации мира // Борьба с терроризмом / Науч. ред. В.Н. Кудрявцев; сост. Л.В. Брятова; Обществ.-консультативный совет по проблемам с международным терроризмом. – М.: Наука, 2004. – С. 5–81
2. Lacquer W. The New Terrorism. – New York: Oxford University Press, 1999. – 341 p.
3. Капітоненко М.Г. Конфліктогенність постбіполярної системи міжнародних відносин: Дис. ...канд. політ. наук: 23.00.04. – К., 2004. – 210 с.
4. Jenkins B. The Likelihood of Nuclear Terrorism. - Santa Monica: RAND, 1985. – 152 p.
5. Arquilla J., Ronfeldt D., Zanini M. Networks, Netwar, and Information Age Terrorism / In Countering the New Terrorism, ed. Lesser I., Hoffman B., Arquilla J., Ronfeldt D., Zanini M. – Santa Monica: RAND, 1999. – P. 39–84.
6. Кожушко Е.П. Современный терроризм: Анализ основных направлений. – Мн.: Харвест, 2000. – 448 с.
7. Нетаньяху Б. Война с терроризмом: Как демократии могут нанести поражение сети международного терроризма: Пер. с англ. – М.: Альпина Паблишер, 2002. – 207 с.
8. Хиршман К. Меняющееся обличье терроризма // Международный терроризм и право: Реферативный сборник. – М.: ИНИОН РАН, 2002. – 53 с.
9. Овчинский В.С. XXI век против мафии. Криминальная глобализация и Конвенция ООН против транснациональной организованной преступности. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 148 с.
10. Современный терроризм: состояние и перспективы / Под ред. Е.И. Степанова. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 266 с.
11. Станиславская А. Проблема борьбы с терроризмом в современном мире. – Bialistok: „INTERGLOB”, 2004. – 124 с.
12. Цыганков П.А. Теория международных отношений. – М.: Гардарики, 2002. – 590 с.
13. Степанова Е.А. Роль наркобизнеса в политэкономии конфликтов и терроризма. – М.: Издательство „Весь Мир”, 2005. – 312 с.
14. Требін М.П. Цивілізація у боротьбі з тероризмом: успіхи, невдачі та перспективи // Нова політика. – 2000. – №4. – С. 59–67
15. Allison G. Nuclear terrorism: The ultimate preventable catastroph. – N. Y.: Times Books, 2004. – 263 p.
16. Попов И.М. Война будущего: взгляд из-за океана: Военные теории и концепции современных США. – М.: ООО „Издательство АСТ”; ООО „Издательство Астрель”; ООО „Транзиткнига”, 2004. – 444 с.
17. Требин М.П. Биологический терроризм // Бизнес информ. – 2002. – №3–4. – С. 8–20

УДК 323.2.014:355.425

Целуйко В.О.

Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна**ТИПОЛОГІЗАЦІЯ НЕДЕРЖАВНИХ ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ**

Стаття представляє типологізацію сучасних недержавних збройних формувань. Виділено ключові критерії, які зумовлюють рівень деетатизації воєнної сфери тим чи іншим збройним формуванням. Проаналізовані найбільш розповсюджені в сучасному світі види НЗФ та визначен їх деетатичний потенціал згідно з запропонованою типологізацією.

Ключові слова: деетатизація воєнної сфери, недержавні збройні формування, типологізація.

Статья представляет типологизацию современных негосударственных вооруженных формирований. Выделено ключевые критерии, которые определяют степень деэтатизации военной сферы теми или иными вооруженными формированиями. Проанализированы наиболее распространенные в современном мире виды НВФ и определен их деэтатизационный потенциал согласно с предложенной типологизацией.

Ключевые слова: деэтатизация военной сферы, негосударственные вооруженные формирования, типологизация.

The article presents the typologisation of non-state armed formings. Key factors, which determine the level of the deetatisation of military sphere, are selected. Types of modern non-state armed formings are analysed. The non-state armed formings potential of the deetatisation is determined.

Key words: deetatzation of military sphere, non-state armed formings, typologisation.

На сучасному етапі спостерігається активний процес деетатизації воєнної сфери. Деякі держави, у тому числі й розвинуті, делегують частину власних функцій у воєнній сфері недержавним акторам, наприклад, приватним військовим компаніям, проурядовим екстремістським організаціям та іншим. Разом з тим різні суспільні групи за допомогою власних збройних формувань проводять деетатизацію воєнної сфери.

Сучасний стан наукової розробки характеризується спорадичністю досліджень деетатизації воєнної сфери. Науковим роботам притаманні або історичний характер, де головна увага приділяється проявам приватної сили в певний історичний період, або вони сфокусовані на окремих аспектах та суб'єктах процесу деетатизації воєнної сфери.

Різних аспекти появи, розвитку, функціонування недержавної військової сили розглянуті у роботах Дж. Араса, Е. Баллестероса, А. Бардіна, В. Богданова, Й. Боданського, В. Боярського, Е. Гевари, Н. Гродненського, Ч. Діксона, Д. Евант, К. Жаринова, Є. Кожушко, С. Ланцова, К. М'яло, Б. Нетаньяху, Є. Нікітенко, Л. Рендуліча, П. Сінгера, А. Слаутер, Є. Степанової, Г. Уайнберг, П. Фівер, Дж. Хамра, К. Холмквіст, Б. Хоффмана, Н. Шандієвої та ін.

Дослідження головних суб'єктів деетатизації воєнної сфери – недержавних збройних формувань (НЗФ) вимагає типологізації цих формувань, що спонукало нас на створення запропонованої у статті типологізації.

Нами запропонована типологізація за такими критеріями: а) рівень інтеграції НЗФ у державні структури; б) структура НЗФ; в) потужність та ресурсний потенціал; г) рівень підтримки суспільством.; д) головні цілі, які переслідує НЗФ у своїй діяльності.

Перший критерій, за яким ми класифікували недержавні збройні формування – це рівень інтеграції НЗФ у державні структури. Типологізація за цим критерієм зумовлена

необхідністю визначити, наскільки конкретне збройне формування належить до недержавних і виступає суб'єктом деєстатизації, а наскільки є частиною державного апарату примусу, тобто діє як елемент державних силових структур. Можна виділити два типи НЗФ – неінтегровані в державні структури та частково інтегровані.

Слід зазначити, що рівень інтегрованості НЗФ у державні збройні структури може змінюватися протягом його існування. Так, наприклад, партизанський загін може бути створений цивільними громадянами, а в процесі діяльності буде очолений представниками державної влади й діяти в рамках державної стратегії, або навпаки, загін, створений як іррегулярне державне збройне формування, починає діяти згідно з інтересами певної соціальної групи. Тому класифікація НЗФ за рівнем інтеграції в державні структури можлива в конкретний момент його існування.

До тих НЗФ, що в різні періоди можуть входити до обох типів, належать партизанські рухи, наймані загони та ПВК, терористичні організації, пірати.

Окремо слід виділити військових учасників державних переворотів: у латентному стані вони повністю інтегровані до державних структур, в активному стані виступають як НЗФ, а в разі перемоги знову інтегруються в державні структури (як чилійська хунта на чолі з А. Піночетом).

Введення типологізації за рівнем інтегрованості НЗФ у державні структури дозволяє відокремити від недержавних збройних формувань іррегулярні, тобто такі формування, які мають високий рівень інтеграції до державних структур, тобто, є частиною збройних сил. Серед таких формувань ми виділяємо збройні формування квазідержавних утворень, збройні формування, керовані державними представниками або органами.

У ХХІ столітті на карті світу знаходиться велика кількість територій, на які фактично не поширюється юрисдикція тієї чи іншої держави (Абхазія, Південна Осетія в Грузії, Придністров'я в Молдові, Нагорний Карабах в Азербайджані, о. Тайвань у Китаї, Косово в Сербії, частина Колумбії, Мексики, М'янми, Шрі-Ланки, Філіппін, Конго, Судану, велика частина Сомалі, Афганістану та ін.). У сучасній політичній думці такі території називаються „сірими зонами” [1, с. 11].

Частина цих утворень фактично володіє чотирма базисними ознаками держави: влада, територія, народ, елементи суверенітету (до того ж мають обмежене міжнародне визнання або не мають його зовсім). Ці утворення є сенс розглядати як квазідержави системи міжнародних відносин. При цьому такі квазідержави можуть бути недовговічні, а можуть існувати досить довго (наприклад: Тайвань – територія, контрольована антикомуністичною партією „Гоміньдан”, існує незалежно від материкового Китаю з 1949 року. Збройні формування держав-акторів, що є структурною частиною державного апарату, необхідно розглядати як регулярні збройні сили певної держави. Чисельність і технічна оснащеність таких збройних сил знаходиться в межах від декількох сотень людей з легким озброєнням в африканських країнах до трьохсот тисяч чоловік із сучасними бойовими літаками, вертольотами, бойовими кораблями, підводними човнами й танками на Тайвані.

Таким чином, ми вважаємо, що регулярні збройні сили квазідержав і держав-суб'єктів подібні та не належать до НЗФ чи ІЗФ. Але з точки зору держав, на території яких існують ці квазідержавні утворення, та за принципами міжнародного права, збройні формування цих територій належать до недержавних. Тим більше, що частина цих територій не проголошує своєї незалежності від офіційної держави. Навіть найбільш потужне квазідержавне утворення Тайвань продовжує офіційно вважатися частиною КНР.

Квазідержави поділяються на сепаратистські й ірридентистські (тобто такі, що виступають за приєднання певної частини державної території до іншої держави), такі, що мають за мету відокремитись від офіційно визнаної держави і сформувати власну державність або приєднатися до іншої держави (Абхазія, Південна Осетія, Карабах,

Придністров'я, квазідержави тамілів на Шрі-Ланці, „Держава Шан” у М'янмі та інші) [2, с. 61–141, с. 191–202; 3, с. 74–102, с. 220–267, с. 291–302]. Збройні формування таких квазідержав ми вважаємо квазірегулярними. Існування таких формувань з точки зору держави, від якої відокремлена територія, є елементом деєтатизації, а з точки зору влади цієї території такі формування є одним з елементів процесу етатизації в кордонах невизнаної держави.

Від квазідержав треба відокремити ті територіальні утворення, що фактично мають деякі ознаки держави, але не ставлять за мету створення власної держави, а переслідують економічні й політичні цілі в рамках існуючої держави (ФАРК у Колумбії, володіння губернаторів – колишніх польових командирів у Афганістані та інші), такі утворення ми до квазідержав не відносимо, а вважаємо однією з форм автономії, часто незаконної. Збройні формування таких утворень можна розглядати як НЗФ, і їх існування та діяльність сприяють процесу деєтатизації.

До НЗФ ми також не відносимо збройні формування, створені державами для проведення силових акцій без особистої участі армії та спецслужб (різні „ескадрони смерті”, які підтримували представники урядів країн Латинської Америки, „Армія Півдня Лівану”, „Армія Турецької республіки Північного Кіпру” та ін.) [1, с. 66, 80–81, 348–358, 366]. Ці організації необхідно розглядати як іррегулярний компонент збройних сил держави, тобто ІЗФ. Такі організації можуть знаходитися під безпосереднім чи опосередкованим керуванням з боку силових структур. В останньому випадку збройні формування належать до суміжної галузі й можуть бути класифіковані як іррегулярні війська держави, так і як НЗФ. При цьому треба враховувати ступінь залежності організації від підтримки держави (кадрової, озброєння і амуніцією, фінансової, розвідувально-інформаційної) і можливістю використовувати альтернативні джерела без значного збитку для її діяльності. Тобто такі організації все ж таки перебирають частину функцій держави у війсьній сфері, але рівень деєтатизації у таких формувань значно менший, ніж у НЗФ, незалежних від підтримки з боку тієї чи іншої держави.

Типологізація за рівнем інтеграції в державні структури дозволяє виділити з різних видів НЗФ іррегулярну компоненту державних збройних сил. Так, її доречно використовувати при дослідженні партизанських формувань.

Саме поняття „партизани” є збірним і включає:

а). Військові партизанські загони, створені на основі регулярних збройних сил держави (партизанські загони Д. Давидова під час Вітчизняної війни 1812 р., Леттова-Форбека в Німецькій Східній Африці 1914–1918 р., частина радянських партизанських загонів у роки Другої світової війни, частина загонів В'єтконгу в Південному В'єтнамі 1962–1975 р. та ін.) [4, с. 12–68; 5, с. 529–531], іррегулярні збройні формування, створені кадровими військовими або представниками влади за прямим наказом командування (арабські загони Лоуренса Аравійського 1917–1918 р., частина радянських партизанських загонів 1941–1944 та ін.) [4, с. 69–109; 6, с. 6–16]. Такі формування необхідно розглядати як іррегулярні збройні формування держави.

б). Партизанські загони, що діють у власних інтересах, належать до НЗФ (УПА, „Українська повстанська армія – Поліська Січ”, частина партизанів, що брали участь у бойових діях в Індокитаї, країнах Латинської Америки, Африки та ін.).

Таким чином, при використанні терміну „партизанський загін” у контексті процесів деєтатизації ми маємо на увазі саме другий тип загонів, що належать до НЗФ.

Слід зазначити, що іррегулярні збройні формування теж сприяють деєтатизації воєнної сфери, тому що держава таким чином використовує потенціал суспільства (власного чи іноземного) для збройної боротьби, при цьому іррегулярні формування знаходяться під меншим державним контролем, ніж регулярні збройні формування.

Держава використовує іррегулярні й недержавні збройні формування як симетричну

відповідь на асиметричні загрози з боку мережеских супротивників. До таких формувань належать у першу чергу „ескадрони смерті”. Можна також назвати бразильську організацію „Червоні командос”, сальвадорські „Чорна тінь”, „Нова біла рука”, „Стоп 187”, Організація визволення від комунізму, іспанська Антитерористична визвольна група [1, с. 42, с. 366–367] та інші. Головна мета організацій такого типу завдати поразки антиурядовим мережеским структурам. Для цього вони використовують пряме позасудове насильство проти членів таких структур і тих, хто їм допомагає, борються з інфраструктурою антиурядових організацій та проводять операції по залякуванню населення й дискредитації таких організацій в очах населення країни та міжнародного суспільства.

Подібні функції виконують і фальшиві партизанські загони, що створюються на базі регулярних збройних формувань (переважно зі спеціально підготовлених військовослужбовців та робітників міністерства внутрішніх справ, жандармерії, поліції, спеціальних служб) і проводять операції під виглядом партизанських загонів з метою дискредитації партизанів і знищення їх ватажків та інфраструктури. Часто участь у таких загонах беруть і колишні партизани, що перейшли на бік уряду. Такі загони використовувалися Радянським Союзом у боротьбі з партизанами в Литві, Україні після закінчення Другої світової війни [7, с. 416]. У сучасному світі та в майбутньому збройна боротьба „за дорученням”, коли за спиною сторони конфлікту стоїть створена та керована певною державою збройна структура, буде достатньо поширеною унаслідок не бажання держав брати на себе відповідальність за участь у конфлікті.

Тобто держава свідомо проводить часткову деєтатизації воєнної сфери залучаючи до збройної боротьби іррегулярні структури, як відповідь на воєнно-політичні реалії сучасного світу. Крім того, іррегулярні збройні формування можуть трансформуватися в НЗФ за певних обставин, тобто несуть у собі додатковий потенціал деєтатизації.

Другим критерієм запропонованої типологізації виступає структура НЗФ. Необхідність введення цього критерію зумовлена нашої гіпотезою про те, що ефективність НЗФ у протистоянні державним інститутам спричинена адекватною структурою, яка пристосована до протидії ієрархізованим державним структурам. Структура НЗФ може бути ієрархізованою, мережевою та змішаною.

Недержавні збройні формування можуть мати як структуру одного типу (наприклад наймані загони або військові формування, що беруть участь у державних переворотах, мають ієрархізовану структуру, така ж структура переважно зустрічається й у територіальних формуваннях автономій), так і змінювати свою структуру залежно від конкретних умов середовища та потужності супротивника. Слід зазначити, що переважна більшість НЗФ має змішану з різним співвідношенням ієрархічних та мережеских елементів або мережеву структуру (партизансько-повстанські формування, терористичні мережі, піратські флотилії, приватні військові компанії та інші). Як було зазначено раніше, і ієрархічна, і мережева структура мають свої плюси та мінуси, тому найбільш поширена змішана структура НЗФ.

При цьому мережева компонента залежить у першу чергу від потужності супротивника. Тобто НЗФ використовують у своїй структурі мережескі елементи настільки, наскільки це потребує виживання формування, а ієрархічні – для підвищення ефективності діяльності організації. Часто мережескі елементи використовуються в проміжній структурі організації, а ієрархічні в низових базових і вищих управлінських ланках.

Тим не менш, у певних умовах можлива лише мережева (точніше квазімережева) структура, яка має найбільший потенціал виживання, така структура найбільш характерна для терористичних мереж, початкової фази формування партизансько-повстанського руху. Слід підкреслити, що мережева структура на практиці носить квазімережеский характер,

тому що в низових ланках мережевої структури переважно існує ієрархія у вигляді керівника або керівництва цієї ланки. Так, після розгрому основних потужних чеченських формувань на початку 2000 р. і зайняття більшої частини Чечні російськими силовими структурами бойовики переходять до диверсійно-терористичних дій. Для таких дій найбільш придатна саме мережева структура. Базовою одиницею виступає джамаат (група) на чолі з аміром (командиром) і наїбами (помічниками командира). Тобто, в рамках базової одиниці структура ієрархічна. Джамаати діють автономно в рамках своєї зони відповідальності й лише координують свої дії в рамках „фронтів” та отримують від координуючих центрів певну фінансову допомогу [8, с. 437–494; 9, с. 12–15].

Виходячи з гіпотези про залежність структури НЗФ від їх потужності та ресурсного потенціалу, які дозволяють недержавним формуванням відстоювати свої інтереси, у тому числі і збройним шляхом, у протистоянні з державами, нами запропоновано *третій критерій* типологізації НЗФ за їх потужністю та ресурсним потенціалом. До таких ресурсів належать людські, матеріальні, фінансові, інформаційні та їх підвиди. При цьому, як було зазначено вище, важливі не стільки абсолютні показники, скільки порівняльні. Тому в цій типологізації доречно розташувати сучасні види НЗФ за потужністю, яка в свою чергу пропорційна загрозі для держави з боку цих НЗФ, тобто є показником потенціалу деєтатизації.

Велику загрозу для держави становлять партизансько-повстанські рухи, які мають значну військову потужність (так, перед падінням французької колоніальної імперії в Індокитаї партизани В'єтніа мали сили, адекватні французькому Експедиційному корпусу з місцевими формуваннями, що й дозволило першим завдати французам нищівної поразки під Д'єн Б'єн Фу навесні 1954 р.) та ресурсну базу (коли партизани контролюють певну територію або отримують підтримку в зоні подвійного контролю – державою та партизанами) [5] і часто отримують допомогу від інших держав або недержавних акторів (діаспори, релігійні групи та інше), як, наприклад, афганські моджахеди у 80-ті роки ХХ століття підтримувалися як державами Заходу, Близького Сходу та Китаєм, так і мусульманськими общинами й пакистанськими пуштунами (спорідненими афганським).

В. Богданов вважає, що повний цикл розвитку партизанської війни в стратегічному вимірі складається з трьох фаз: оборона (наступ супротивника); динамічна рівновага сторін війни; стратегічного наступу сил опору. При цьому можливий перехід під впливом обставин та антипартизанських дій з боку держави та продержавних формувань у зворотньому напрямку. Автор стверджує, що така послідовність обов'язкова і є фундаментом методу. При розгортанні партизанської війни з революційно-повстанського або національно-визвольного руху, автор вважає доречним розглядати першу фазу як встановлення колоніального панування в минулому, або захоплення влади окупантами, або антинародним поворотом урядового курсу [7, с. 375–376]. На наш погляд, В. Богданов не зовсім повністю розкрив стратегію партизанської війни, перемога в якій може досягатися не тільки військовим шляхом у третій фазі, а й унаслідок внутрішніх і зовнішніх проблем супротивника, що змушений заради їх вирішення зупиняти бойові дії й виводити свої війська. Саме така ситуація призвела до поразки Росії в Першій Чеченській війні (1994–1996 рр.). Сполучені Штати також були змушені вивести війська з В'єтнаму, а Радянський Союз з Афганістану не внаслідок військових поразок від сил опору, а під тиском військових видатків і антивоєнного настрою у своїх країнах.

Ідеологи партизанської війни Мао Цзедун, Хо Нгуєн Зіап, Че Гевара і сучасні дослідники партизанської війни вважали, що перемога в партизанській війні на останньому етапі боротьби вимагає створення квазірегулярної армії для розгрому супротивника [5, с. 30–35; 9, с. 184–185; 10, с. 40–45]. Для цього партизанам необхідні опорні бази на контрольованій їхніми загонами території. Так, китайські комуністи створили за допомогою Радянського Союзу на півночі Китаю армію, що в 1949 році

розгромила армію Чан Кайші [10, с. 49–53]. В'єтнамські комуністи також досягли перемоги над французами завдяки серії крупних військових операцій, що провели їхні регулярні сили, створені на визволеній від колонізаторів території, за допомогою радянських і китайських військових [5, с. 202–291]. Кубинські революціонери також завдали поразки режиму генерала Батиста внаслідок вирішального наступу партизанських колон Е. Че Гевари і К. Сієнфугоса [11, с. 219–270].

Залежність партизанів від зовнішніх факторів при створенні квазірегулярної армії вимагає від них діяти в інтересах сил, що їм допомагають. Так „холодна війна” між СРСР і США та їхніми союзниками в другій половині XX століття була сприятливою для різних недержавних угруповань. Наддержави використовували такі збройні формування заради послаблення позицій супротивника у світі. Тобто проводили асиметричні дії для зменшення військового потенціалу іншого табору. Щоб оцінити масштаби допомоги недержавним формуванням, доречно навести такі цифри. У жовтні-листопаді 1945р. китайські комуністи отримали від Радянського Союзу 861 літак, 686 танків, 43100 гармат і мінометів, 13 тис. кулеметів та інше озброєння і боєприпаси [10, с. 50]. Тобто для партизан важливо показати себе зовнішнім та внутрішнім суб'єктам силою яку варто підтримувати для досягнення своїх інтересів.

Таким чином, військова потужність та ресурсна база партизанів залежать від тієї фази, у якій знаходиться партизанська війна. У першій фазі потужність та ресурси партизанів обмежені, у другій та третій набагато більші. Тому й загроза державі з боку партизанів та рівень деєтатизації воєнної сфери теж залежать від фази партизанської війни.

Ресурсна база збройних формувань незаконних автономій також значна. Спираючись на населення та економічні ресурси контрольованої території, такі автономії можуть тривалий час протистояти намаганням держави встановити над ними контроль. Слід підкреслити, що такі формування виникають переважно на територіях слабких держа, або в періоди державної слабкості. Важливим елементом ресурсної бази таких автономій є доходи від продажу корисних копалин на контрольованій ними території або від виробництва наркотичних речовин (що характерно як для квазідержав, так і для незаконних автономій). Так, сепаратисти в Катанзі (провінції Конго) мали наймані загони за рахунок продажу алмазів, так само, як і організація УНІТА в Анголі, сепаратисти Біафри – за рахунок продажу нафти.

Значну загрозу для держави становлять військові перевороти, це пов'язане з тим, що військові учасники перевороту є частиною державних силових структур. Тому такі НЗФ, з одного боку мають відповідний технічний та кадровий потенціал, а з другого, зменшують силову потужність влади, спрямовану на протидію перевороту. У державах, де військові відіграють значну роль (у першу чергу в нестабільних державах Третього світу), у політиці загроза з їхнього боку для держави вища, ніж у тих, де армія максимально відділена від політичної діяльності й поставлена під громадський контроль.

Загроза для держави з боку терористичних мереж відносно менша, що й пов'язане з обмеженістю можливостей цих збройних формувань. Тероризм же як метод політичної боротьби збройними засобами дозволяє при обмежених ресурсах вести цю боротьбу, але не дозволяє значно (порівняно з попередніми типами НЗФ) загрожувати державі.

Так, чеченські збройні формування переважно використовують мінно-вибухові засоби (на основі артилерійських і авіаційних засобів ураження і саморобних вибухових пристроїв на основі широкодоступних матеріалів) і ліквідацію окремих представників російських силових структур і влади. Важко оцінити зовнішню складову у фінансовому забезпеченні базових елементів. Російські джерела переважно стверджують про іноземне фінансування збройної боротьби. На підставі дослідження фактичного матеріалу та виходячи з незначної чисельності членів джамаату і низької собівартості їх операцій,

базові антиросійські збройні формування на Північному Кавказі можуть, значною мірою, фінансуватися за рахунок податку з місцевого населення й легального або нелегального бізнесу в зоні відповідальності джамаатів (фінансування за рахунок бізнесу більш вірогідне в Дагестані, Інгушетії, Кабардино-Балкарії, ніж у Чечні). При цьому їх вплив на російську державу та її владу не носить вирішального для досягнення мети бойовиків характеру. Так само не потребують значних ресурсів терористи в Палестині, Іраку або Афганістані, але і вплив їх на супротивників обмежений.

Тому тероризм часто є або першою фазою діяльності організації, яка в разі успіху дозволяє заявити про себе, зацікавити потенціальних прихильників, спонсорів, або НЗФ змушене перейти до таких дій у разі зменшення своєї потужності та ресурсної бази, що й відбулося на Північному Кавказі. У першому випадку терористичні дії виступають як елемент реклами для збільшення своєї потужності й ресурсної бази й у майбутньому можуть трансформуватися в партизансько-повстанський рух, політичну партію та інше. Прикладом цього може служити терористична діяльність ОУН проти представників польської влади або трансформація Хізбаллах у політичну партію та квазідержаву на Півдні Лівану.

При певних умовах (слабкість державних військових інститутів) загрозу для держави можуть представляти й наймані загони (захоплення найманцями на чолі з Б. Денара влади на Коморських островах в 1995 р.) , але в сучасному світі найманці переважно не мають достатньої потужності, тому що не має достатньої ресурсної бази. Але слід врахувати, що наймані загони є не тільки суб'єктом політики, а й інструментом інших політичних сил, які завдяки найманій силі можуть ковертувати фінансові ресурси у професійну військову силу. Тобто суб'єкт, який має відповідні кошти може їх використати для ведення політики збройними засобами за рахунок найманої військової сили. Це призводить до того, що саме існування потужних суб'єктів економічної діяльності несе в собі значний потенціал деєтатизації у воєнній сфері.

Ресурсна база приватних військових компаній носить неоднозначний характер. Вони тісно співпрацюють з державами, що зацікавлені в їх послугах, але пропонують свої послуги й недержавним організаціям, які, в свою чергу, можуть використати ПВК для антидержавних дій. Тобто ПВК так само, як і наймані загони, є засобом конвертувати фінансові ресурси в військові, виступають і як інструмент політики інших суб'єктів, що несе в собі значний деєтатичний потенціал. Більш того, сучасні тенденції (зростання кількості ПВК та чисельності їх персоналу, інтеграція ПВК в потужні промислово-фінансові холдинги, збільшення попиту на їх послуги) дозволяють прогнозувати у майбутньому зростання потужності ПВК та їх деєтатичного потенціалу.

Розквіт діяльності ПВК викликаний низкою об'єктивних факторів.

По-перше, як було зазначено вище, це можливість для актора міжнародних відносин, який не володіє достатньою військовою силою, досить швидко конвертувати в неї частину власних фінансових коштів.

По-друге, як заявив у січні 1999 року спеціальний доповідач ООН Е. Болестерос: „Конкурентна перевага найманців базується на тому, що вони не додержуються поваги до громадянських прав і міжнародного гуманітарного права. Більша жорстокість вважається ефективним інструментом перемоги” [12].

По-третє, можливість приватним військовим компаніям застосовувати силові методи для захисту своїх інтересів.

По-четверте, можливість, яка пропонується урядам держав для захисту своїх інтересів, не залучаючи національні збройні сили. Це дозволяє таким державам брати участь у збройному конфлікті „за дорученням”, залишаючись осторонь, а також уникати втрат у особовому складі збройних сил, до чого особливо чутливі Сполучені Штати і країни Європи.

По-п'яте, закінчення холодної війни призвело до масової демобілізації висококваліфікованих військових спеціалістів зі збройних сил країн-учасниць НАТО та ОВД. Частина колишніх військовослужбовців запропонувала свої послуги у ПВК, урядам іноземних держав і недержавним акторам.

На наш погляд, саме фінансові ресурси виступають головним ресурсом у діяльності сучасних НЗФ, тому що вони є універсальним ресурсом, який може бути конвертований (з тим чи іншим коефіцієнтом залежно від конкретних умов) у інші ресурси, у тому числі й інформаційні, які відіграють одну з провідних ролей у сучасному глобалізованому світі.

Важливим фактором поразки Росії у Першій Чеченській війні стала перемога чеченців в інформаційній війні. З самого початку бойових дій вони захопили безумовне лідерство в інформаційному просторі. Створення мас-медіа образу чеченців – борців за батьківщину і росіян – окупантів і карателів призвело до того, що чеченцям симпатизували не тільки в Європі й Америці, але й частина російського суспільства. Відсутність чіткого аргументованого обґрунтування війни з російської сторони, кадри спаленої техніки, трупів російських солдат і місцевих мешканців, полонених і скалічених росіян, руїни міста Грозного зробили цю війну вкрай непопулярною в Росії серед її населення. Розгром російської колони під Яришмарди і штурм Грозного чеченськими формуваннями в 1996 р. ще більше підірвали віру росіян у спроможність влади РФ врегулювати конфлікт збройним шляхом. Перспектива програшу на президентських виборах змусила Б. Єльцина піти на підписання Хасавюртських угод з чеченською стороною [8].

Аналіз Першої Чеченської війни може свідчити, що в сучасному світі недержавні рухи можуть ефективно використовувати інформаційний простір для забезпечення своєї перемоги над державою. Таку можливість вони отримали завдяки безпрецедентному розвитку інформаційних технологій, про що було сказано у другому розділі. Протягом Другої Чеченської війни, що почалася в 1999р. і триває понині, росіяни врахували ефективність „інформаційної зброї” і не дали чеченцям захопити лідерство в інформаційному просторі, більш того на території РФ російська сторона домінує в цій сфері боротьби.

У зв'язку з тим, що НЗФ нами розглядаються як суспільна відповідь на неадекватність держави суспільним потребам та вимогам, ми запропонували типологізацію за *рівнем підтримки суспільством діяльності НЗФ (четвертий критерій)*. Найбільшою підтримкою суспільства користуються партизансько-повстанські формування. Сама специфіка цих формувань дозволяє спиратися на класові, етнічні, релігійні групи та їх комбінації. Широка соціальна база і є головним ресурсом партизанської боротьби, яка дозволяє широко використовувати людські ресурси (наприклад, у 1954 р. керівництво В'єтміня лише для служби в бойових та тилкових підрозділах залучило сотні тисяч в'єтнамців без урахування мільйонів задіяних у господарській діяльності). Така суспільна підтримка й зумовлює високий рівень загрози для держави з боку таких формувань, особливо коли вони отримують допомогу зброєю, воєнними матеріалами та кадрами від іноземних держав [5].

Підтримка суспільством ПВК та найманих загонів мінімальна, але це їм не заважає, що зумовлене специфікою діяльності найманої військової сили, яка вимагає отримання прибутку та на перший план ставить якісні характеристики. Суспільна підтримка починає відігравати для таких формувань важливу роль лише у разі, коли вони перебирають на себе владу в державі або на частині її території. Подібна ситуація й для військових-заколотників, які теж у підготовчий до перевороту період роблять ставку на якість своїх кадрів, а суспільної підтримки починають потребувати в ході та після заколоту. У цей період рівень суспільної підтримки залежить значною мірою від гасел, під якими військові проводять переворот, та спрямованості тих політичних сил, що співпрацюють з

ними.

Особливість діяльності терористичних організацій дозволяє їм обходитися мінімальною підтримкою суспільства або зовсім без неї (наприклад, грецька організація Д-17, що мала замкнений характер). Тим не менш, підтримка певних суспільних груп дозволяє терористичній організації збільшувати масштабність своєї діяльності та необхідна при трансформації терористичної організації в партизанський рух, політичну партію та інше [13, с. 134–137].

Типологізація НЗФ за *домінуючою метою (п'ятий критерій)* їх діяльності дозволяє досліджувати їх під політологічним кутом зору. Ми виділяємо ті формування, що переслідують насамперед політичні цілі, й ті, що переслідують економічні та змішані. Формування другого типу впливають на політичну сферу опосередковано як самим фактом свого існування, так і як інструмент, який використовують політичні гравці заради досягнення своїх цілей. А при певних умовах, формування другого типу можуть самі переслідувати політичні цілі. Слід зазначити, що збройне формування може одночасно переслідувати обидві мети, тому ми акцентуємо увагу на домінуючій меті, тобто типологізація носить квазіхарактер.

До НЗФ, що на перший план ставлять політичні цілі, можна віднести партизанські рухи (при цьому їх мета залежить значною мірою від інтересів тієї соціальної групи (класової, етнічної, релігійної), яку вони представляють), терористичні організації, військових-заколотників.

НЗФ, які переважно переслідують економічні цілі – це приватні військові компанії, наймані загони, компанії, що мають свої збройні формування в рамках служби безпеки, або ті, що користуються послугами ПВК, злочинні угруповання.

Таким чином, нами запропонована типологізація НЗФ за різними критеріями, яка дозволяє виділити характерні особливості різних видів недержавних збройних формувань, відокремлені від НЗФ іррегулярні збройні формування, що несуть значно менший потенціал деєтатизації, за рівнем інтеграції у державні структури.

Виходячи з класифікації НЗФ за ресурсною базою, виділяє що серед них ті, що найбільш масштабно беруть участь у процесі деєтатизації, а також, ті з недержавних збройних формувань (ПВК, найманці), що переважно є інструментом деєтатизації для інших суб'єктів. Підкреслені ключові ресурси НЗФ в певний період, які зумовлюють їх діяльність, а саме фінансові та інформаційні. Разом з тим, підкреслено, що для багатьох видів НЗФ значна суспільна підтримка не є визначальною, особливо для тих, що переслідують насамперед економічні цілі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арас Дж. Четвертая мировая война: Информационно-аналитический справочник по негосударственным военизированным системам. – М.: ООО „Издательство Астрель”; ООО „Издательство АСТ”; ООО „Транзиткнига”, 2003. – 702 с.
2. Мясло К.Г. Россия и последние войны XX века (1989–2000). К истории падения сверхдержавы. – М.: Вече, 2002. – 480 с.
3. Богданович В.Ю., Маначинский А.Я., Бутенко С.Г. Конфликты и войны после распада СССР. [Монография]. – Житомир: „Полесье”, 2006. – 440 с.
4. Боярский В.И. Партизанская война: История утерянных возможностей. – М.: АСТ, 2001. – 304 с.
5. Дэвидсон Ф.Б. Война во Вьетнаме (1946–1975). – М.: Эксмо, 2002. – 816 с.
6. Дробов М.А. Малая война: партизанство и диверсия // Малая война. (Организация и тактика боевых действий малых подразделений). – Мн.: Харвест, 2000. – С. 6–84.

7. Богданов В.В. Советский опыт борьбы с партизанами и повстанцами // Малая война. (Организация и тактика боевых действий малых подразделений). – Мн.: Харвест, 2000. – С. 408–426.
8. Гродненский Н.Н. Неоконченная война: История вооруженного конфликта в Чечне. – Мн.: Харвест, 2004 – 672 с.
9. Гевара Э. Партизанская война // Малая война. (Организация и тактика боевых действий малых подразделений). – Мн.: Харвест, 2000. – С. 178–282.
10. Лавренов С.Я., Попов И.М. Советский Союз в локальных войнах и конфликтах. – М.: ООО „Издательство АСТ”: ООО „Издательство Астрель”, 2003. – 778 с.
11. Кормье Ж. Че Гевара: Пер. с франц. – Ростов н/Д.: „Феникс”, 1997. – 480 с.
12. Ballesteros E. Report on the Question of the Use of Mercenaries as a Means of Violating Human Rights and Impeding the Exercise of the Right of People to Self-Determination // Report to Commission on Human Rights Pursuant to Commission Resolution 1998/6.E/Cn.4/1999/11. – 13 January 1999.
13. Бардін О.М. Тероризм як форма організації і вираження розв’язання конфліктів // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах „Грані”. – Дніпр.: ДНУ. – 2003. – Вип. 1 (27). – С. 134–137.

Наукове видання

В І С Н И К

**ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА**

№ 810

**Серія: „Питання політології”
випуск 12**

Збірник наукових праць

Підписано до друку 01.07.08 Формат 60x84/8. Папір офсетний.

Друк ризограф. Ум.-друк. арк. 18,6. Облік.-вид. арк. 21,7.

Наклад 300 прим. Ціна договірна.

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна,
61077, м. Харків, пл. Свободи, 4.

Віддруковано ФОП “Петрова І.В.”
61144, Харків-144, вул. Гв.Широнінців, 79-в, к.137, т. 326-01-52
Свідоцтво про держреєстрацію ВОО № 948011 від 03.01.03